

This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

- + *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
- + *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
- + *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
- + *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at <http://books.google.com/>

**INDIANA
UNIVERSITY
LIBRARY**

P. 14

Ч. 1923.

Ц Країна

У К Р А І Н А.

НАУКОВИЙ

та

ЛІТЕРАТУРНО-ПУБЛІЦИСТИЧНИЙ

ЩОМІСЯЧНИЙ ЖУРНАЛ.

РІК ПЕРШИЙ.

ТОМ ІІІ.

ІЮЛЬ-АВГУСТ

1907.

У КИЇВІ.
1907.

DK 508
• A 2 U 335
1907
v. 3

Друкарня Н. Т. Корчак-Новіцького у Києві, Меринговська, 6.

INDIANA UNIVERSITY LIBRARY

Дповідь.

На цих днях буде розісланий тим передплатникам «України», що замовили разом з журналом і «Словарь український», перший випуск цього «Словаря». Дякуючи тому, що типографія не може швидко виконати роботу друкування «Словаря», редакція «України», щоб прискорити діло, друкує тепер «Словарь» разом в двох типографіях (1-й і 2-й томи). Нагадуємо, що увесь «Словарь» буде в 4-х томах, од 120 до 150 аркушів, з передплатою за нього 7 карб., а для передплатників «України» — 5 карбов. Після вихода в світ усього «Словаря», ціна його в продажі буде побільшена. Цей перший випуск (передмова та 10 аркуш.), як і дальші випуски, буде розісланий тільки передплатникам, а в окремій продажі його не буде.

Зміст третього тома.

ІЮЛЬ-АВГУСТ, СЕНТЯБРЬ 1907 Р.

Перша і друга книжка—іюль-август.

ЧАСТИНА I.

I. Я. П. Забіла. Автографи і нові твори Т. Г. Шевченка, знайдені в архіві Департаменту Поліції . . .	1—19
II. М. Порш. Із статистики України	20—46
III. Сповідь віроучителя сектанта. («Історія моєї життя»). З передмовою Г. Вашкевича. (далі).	47—91
IV. Краткія біографическія свѣдѣнія о жити и дѣятельности Ивана Яковлевича Рудченка	92—100
V. І. Стешенко. Історія української драми. Розділ IV (далі).	101—143
VI. Е. Ткаченко-Петренко. Думи въ изданияхъ и изслѣдованіяхъ	144—185
VII. С. Петлюра. З перениски Хведора Квітки з Антоном Головатим.	186—201
VIII. Владимиръ Даниловъ П. А. Кулишъ и „Кіевская Старина“ подъ редакціей Ѳ. Г. Лебединцева	202—211
IX. Проф. М. Сумцов. Історичні зразки українського літературного єднання.	212—217
X. Д. Д. Памяти М. О. Маркович. (Марко Вочок).	218—223

IV

XI. Владимірь Даниловъ. Обращеніє къ читателямъ о собираніи українскихъ похоронныхъ причитаній.	224—231
XII. О. Русов. Де-що про „панів“ у колядках.	231—234
XIII. В. Доманицький. Ода Сафо в перекладі І. Котляревського.	234—236
XIV. Бібліографія: а) Борис Грінченко. «Перед широким світом». <i>С. Петлюра</i> ; б) А. Я. Ефименко. Історія України и ея народа <i>М. Ж.</i> ; в) Проф. Мих. Грушевскій 1) Національний вопросъ и автономія, 2) Единство или распаденіє Росіи. <i>Ікс.</i> ; г) Проф. Мих. Грушевскій. Освобожденіє Росіи и українскій вопросъ <i>М. Ж.</i> ; д) Бібліотека „Молодість“. т. І. Г. Х. Андерсен. Казки. Поперекладала М. Загірня; т. П Українські народні казки для дітей. Упорядкував Б. Грінченко. <i>Е. Віченко</i> ; е) С. Черкасенко. „В старим гнізді“. <i>Л. П-ський.</i>	237—265
XV. Д. Д-но По журналах	266—280
XVI Нові книжки	281—284

ЧАСТИНА II.

I. С. Петлюра З українського життя. Про союз (спілку) українських актьорів	1—17
---	------

Третья книжка — сентябрь.

ЧАСТИНА I.

I. П. Стебницький. З архива Д. Л. Мордовцева.	285—310
II. І. Штещенко. Історія української драми. Розділ V. (далі)	311—339
III. Андрій Яковлев. Намістники, державці і старости господарського замку Черкаського в кінці XV і в XVI вв.	340—354
IV. Сповідь віроучителя сектанта («Історія моєї життя»). З передмовою Г. Вашкевича. (кінець).	355—378
V. С. Петлюра. Вірша 1786 року на київських ченців	379—388
VI. Бібліографія: а) Воспоминанія Вл. Дебагорія-Мокрієвича. <i>С. П—ра</i> ; б) проф. М. Сумцов. Леонардо з	

V

Винчи. Д. Д—но; в) Іван Кривецький. Корифеї російської критики і українське письменство. І. В. Г. Белінській <i>С. Петлюра</i> ; г) Журнали агрономического совѣщанія при Київской губернской управѣ съ участіємъ представителей потребительныхъ обществъ Київской губерніи. <i>В. Садовський</i>	389—398
VII. По журналах.	399—404
VIII. Нові книжки.	405—407

ЧАСТИНА II.

I. С. Петлюра. Памяти Івана Тобілевича (Карпенка-Карого)	19—30
II. С. П. З українського життя.	31—41
III. В. Н. До упорядкування могили Т. Шевченка	42—43
VI. Як стоїть діло з пам'ятником Т. Г. Шевченку.	43—44

Автографи і хові твори М. Т. Шевченка, зхайдехі в архіві Департамента Поліції.

Року 1905 Петербургське товариство імені Т. Г. Шевченка («Общество имени Т. Г. Ш—ка для вспомоществованія уроженцамъ Южной Россіи, учащимся въ высшихъ учебныхъ заведеніяхъ С.-Петербурга»), надумало видати повний збірник поезій Т. Г. Шевченка, куди увійшли б усі його поетичні твори, між иншим і ті, які цензура досі забороняла друкувати у Россіі; в ті часи цензура була ще у всій своїй силі, і «Товариство» мусіло ще здобути дозвіл од цензури на те, щоб друкувати твори Шевченка. Можна було думати, що цензура знов заборонить багато його віршів, або повикреслює з них більшу частину тих уривків, які до того часу заборонено було друкувати в Россіі; тоді заходи Товариства були б марні, бо думка Товариства—подати повне видання поезій Ш—ка під назвою «Кобзарь»—була б не справдилась і через те, може, довелось б і зовсім залишити замір видавати «Кобзаря». Бувший голова Товариства, тепер покійний, сенатор Андрій Миколаевич Маркѡвич, син відомого українського історика М. Марковича (він же М. Маркевич), який сам замолоду добре знав Шевченка, співчуваючи замірам Товариства, взявся сам, маючи зносини з вищими сферами, виклопотати дозвіл цензури на повне видання «Кобзаря».

До цензури було подано останнє галицьке видання «Кобзаря» (Львів, 1902 р.), і цензура, дякуючи д. Марковичеві, не
юль-авг. 1907.

чиплялась до тексту і дала дозвіл видати всі твори без яких небудь скорочень.

Приступаючи до видання, Товариство захотіло перевірити увесь текст творів Ш — ка і для цього скористуватись всіма автографами і, другими матеріалами, які де тільки були, і між иншим тим матеріалом, який є в Департаменті Поліції в ділах про Шевченка, де редактор журналу «Былое» д. П. Е. Щоголев вже знайшов де-які речі, напр. — кінець поеми «Єретик» і др.

Комісія, що була складена для видання «Кобзаря», доручила мені переглянути увесь матеріал в Департаменті Поліції, який стосується до цього, і д. Маркович знов став у пригоді: він виклопотав мені дозвіл на те, щоб працювати в Департаменті, і мені дано доступ до архиву. Тільки цей дозвіл дано було тоді, як комісія вже приступила до друку; одкладати видання на далі не можна було, і через те, поки йшло друкування «Кобзаря», я встиг роздивитись тільки частину того матеріалу, що був в Департаменті; друга частина до того часу була не розглянута, між иншим не був розглянутий матеріал за часи заслання.

Розглядаючи в архіві рукописи Шевченка, я побачив, що тут є багато цінного матеріала для історика української літератури, і був би великий жаль, коли б такий дорогоцінний матеріал зоставався в архіві Департаменту поліції без ужитку ще й далі; бажалось би, щоб цей весь матеріал попав в який небудь відомий музей, доступний до роботи всякому вченому,

Найкращим містом для цього діла мені здавався музей імени В. В. Тарновського в Чернигові, де зібрано найбільше автографів Шевченка і всяких матеріалів про нього.

Я поділився своєю думкою де з ким із земляків і з д. Марковичем. Маркович захопився цією думкою і сам почав робити заходи про це; йому дуже хотілося, щоб дозволяли йому взяти до себе всі автографи і рукописи Шевченка із Департаменту, з тією умовою, що він сам оддасть їх від себе в дар до музею В. В. Тарновського в Чернигові. Через свої особисті відносини до вищих сфер, д. Марковичу пощастило добути такий дозвіл; зпочатку Міністр Внутрішніх діл згодився тільки на те, щоб

передать рукописи у музей через Чернігівського Губернатора, з приміткою, що вони передаються «по ходатайству сенатора А. Н. Марковича», і тільки незадовго перед смертю своєю д. Маркович одержав такий дозвіл взяти до себе рукописи з тим, що він сам передасть їх до музею Тарновського.

Він попросив мене вибрати в архіві всі автографи і рукописи Шевченка, скласти їм опись, і тоді Департамент повинен був при листі і описі переслати їх д. Марковичу.

Тільки не так склалося, як жадалося. Несподівано, після тяжкої операції, д. Маркович вмер, не діждавшись побачити тих рукописів, і вони поки що zostалися в Департаменті поліції. Тепер їх перешле Департамент Поліції в Чернігівський музей через Чернігівського Губернатора, як що діти Марковича не схотять взяти на себе обов'язок, в пам'ять батька, самим забрати із Департаменту поліції рукописи і переслати їх, як батьківський заповіт, до музею Тарновського. Я уже переглянув усі матеріали, які були в моїх руках, вибрав з них всі рукописи Шевченка і його автографи, склав їм опись, і незабаром вони повинні будуть перейти у власність музею імені В. В. Тарновського в Чернігові:

Ось загальовки тих рукописів, які повинні перейти до музею В. В. Тарновського:

- 1) Книга з поезіями Шевченка під заголовком: «три літа»
- 2) Повний текст поеми «Єретик» або «Іван Гус»
- 3) Зшиток поезій Шевченка під заголовком «Осика»
- 4) Два альбоми з малюнками, народними піснями і творами Шевченка.
- 5) На 12-ти окремих листочках церковно-археологічні записи з різних українських закутків в Полтавщині та Чернігівщині.
- 6) Лист Т. Г. Шевченка з 10 січня 1850 р., невідомо кому адресований; зверху листа зроблена олівцем приписка: «подаць фл.-ад. Тимашевъ»
- 7) Другий лист Шевченка з 27 жовтня 1858 р. до князя В. А. Долгорукова.
- 8) Три малюнки олівцем: а) чийсь портрет, знизу приписка: 1844 генв. 29 П. К., б) дерево і в) малюнок якогось старовин-

ного хреста з росп'ятієм; цей малюнок мабуть належить до його церковно-археологічних записів.

9) Автограф псалма 81-го на листі до Шевченка од В. Репніної 9 грудня 1845 р. і

10) Автограф псалма 149-го на листі до Шевченка од Кухаренка 25 мая 1845 р.

Оце все те, що довелось знайти в Департаменті поліції в двох ділах про Шевченка: 1) «Дѣло о художникѣ Шевченкѣ» і 2) «дѣло о рядовомъ Шевченкѣ». Найцікавійші між оцим всім матеріалом—це два невідомих ще альбоми; один з них побував двічі в руках жандармів: перший раз під час арешту в 1847 р., а другий раз—коли трусили Шевченка на заслання в 1850 р.

Обидва вони одного формату, у $\frac{1}{8}$ писчого аркуша паперу; в одному з них 55 листочків, а в другому 29; в обох є повиривані в середині листочки,—мабуть, перед арештом, бо нумерація сторінок, зроблена жандармами, зосталась вся непорушеною.

В першому альбомі в зеленій палятурці записі робилися з обох кінців: не знати, де саме початок, а де кінець.

Народні пісні і малюнки в ньому помішано одні з одними, а між ними, наче вставлені в середину, його власні твори, писані найбільше олівцем дуже невизначно; частина малюнків з українським сюжетом (пейзажи, типи), а частина—з східними сюжетами, з часів заслання (малюнки калмиків, верблюдів, коней, таборів з шатрами, береги Аральського моря, напр. з надписом: «ак-джул-пась» і др.) Порядок записів в ньому такий: з одного кінця альбом починається двома малюнками з українського побиту, далі рукою Шевченка записана пісня.

У Кліві на ринку
П'ють козаки горілку...

Знизу надпис, наче пізнійший: «Оксана—Зарівна на Переп'яті 1846—іюля 22»; далі знов малюнки з українського побиту, а потім пісня:

О горе мені та на чужині,
Та що не вкупі та брати мої. .

(в кінці пісні про Семена Палія), потім знов українські малюнки і далі народне прислів'я

Ой за пана Браніцького орали волами,
А за пані Браніцьку коровами...

На цій же сторінці, видно пізнійше, приписано чорнилом початок віршів, 8 рядків:

Думи мої, думи мої...

до слів: «з Киргизами» (див. «Кобзарь» Шевченка видання Спб. 1907 р. стор. 322¹).

Одміна тільки та, що у 5-му рядку, замість слова: «сизо-крилі» написано: «мої діти».

Далі тут же написано:

Та спасибі батькові
Та спасибі матері,
Що нас добули:
Як нас добували
Жито розсипали
В ночі на печі (див. «Кобзарь» стор. 390).

На тій же сторінці ще написано:

Упилась я на меду
Та й додому не дійду:
Сини мої соколи
Додомоньку довели,
А невістки кохані
Постілоньку послали.
— «Лягте (?), мати, і так спати
Бо нічого вечеряти».

---

¹) І далі я буду скрізь порівнювати з виданням „Кобзаря“ Т. Г. Шевченка С.-Петербургу 1907 р.

Потім ідуть знов малюнки то з східнім, то з українським змістом. Далі, наче пізніше, приписано чорнилом уривок із «Сотника» (див. «Кобзарь» стор. 454). Одміни в тексті ось які:
стр. 3 и 4 зверху:

А забандюрилось *само*
Старому в дурнях побувать...

стр. 16: ... *ручку* поцілує...

стр. 18: ... сивими *жартує*...

стр. 19 и 20: ... Ну *звичай*, як дитина
Гадки не має...

Потім записана олівцем пісня од Грицька Демиденка, без дати:

Ой хвалився Бондаренко,
Що в нас добре жито,
Ой ходімо пани-брати
Жидів-ляхів бити...

Далі записана чорнилом пісня од Мартина Липського (теж без дати):

Під городом Солидоном
Мазепа гуляє,
Палія Семена на охоту визиває...

Потім знов пісня з допискою: «од Мартина того же 1846 – іюля 15-го у Хвастовці»:

Ой пише, пише наш імператор до князя Котляренка,
Де у тебе, князю Котляренку, превелика войску воля...

Далі без усяких приміток, од кого і де записано, наче тим самим чорнилом, що й про Котляренка, записана пісня:

Ще не світ, ще й не світає,
А вже Гнатко з Кравчиною коники сідлає ..

Далі таким же чорнилом, без дати, наче б то чужою рукою записано:

О Боже наш, Боже наш єдиний,
Що ми породились такі нещасливі,
Ой служили ми на Чорному морі,
Не ходили ми не босі, не голі;
Хотіли в Цариці землі заслужити,
Щоб нам було, де віку дожити.
Заслужили ми землю од Дністра до Бугу,
А границею по бендерськую дорогу;
Звеліла цариця заорожцям жениться,
По-над лиман річку слободами селиться,
Нам дала цариця обидва лимани;
Ловіть хлопці рибу, да справляйте жупани.

Далі на пустому місці сторінки пізнійша дописка рукою Шевченка олівцем; написано дуже, дуже невизначно, наче похапцем

При ... мої любі
Тихими словами
Привітаю вас як...
І заплачу з вами.

(див. «Кобзарь» стор. 322 кінець: «Думи мої...»).

На другій сторінці олівцем записана народня пісня:

Ой пійду я до церковці
Та стану в преднику,
Ой гляну я раз на Бога
А тричі на дівку.

І тут же малюнок дівки. Потім іде уривок із поеми «Марина». Починається так:

У поле.

Пошкандибала стара мати... і т. д. до кінця.

(див. «Кобзарь», стор. 408).

Тільки в третьому рядку з кінця стоїть так:

...Вже весною, як орали...

Далі ізнов ідуть малюнки киргизів, верблюдів, намальована якась кам'яна церков, а потім власною рукою Шевченка олівцем написано:

Ой піду не берегом лугом,
 Зострінуся з несуженим другом;
 — «Здоров, здоров, несужений друже,
 Любилися ми з тобою дуже,
 Любилися, та не побралися,
 Тільки жалю серцю набралися.
 Хотять мені світ Божий закрити,
 Хотять мене з чужим одружити,
 А ти возьмеш нелюбу чужую.
 Та й згадаєш мене молодую,
 Бо ти пійдеш у поле орати,
 Вона ж піjde до корчми гуляти.
 Ой ореш та на шлях поглядаєш,
 Чому її з обідом немає;
 Ой поженеш вола у долину,
 А сам пійдеш шукати дружину,
 Ввійдеш в хату—самі діти в хаті.
 — «Тату, тату, а де наша мамо?»
 Ударися о поли руками.
 «Дітки мої, пронав же я з вами!»
 Іди ж собі, друже, нехай Бог допомагає.
 А я в темнім гаї у Дунаї заховаюсь».

А нижче цього дописано ще рядок,—видно, як варіант до останнього рядка у вірші: «А я утоплюся, бо долі не маю».

Далі на новій сторінці, теж олівцем, написано:

Ми в—осени таки похожі...

(див. «Кобзарь» стор. 487).

Одміни в цьому варіантові такі: зверху, стор. 3:

Звичайне, що не всі,
Хоч де-які—крутий байрак...

стр. 9 і далі:

...по роздоллі
У *гай* перекоти-поле
Янмяточком собі біжить,
Біжить до річки, ніби пити,
А річечка мала взяла
Та в Дніпр широкий понесла,
А Дніпр *широкий* на край світа.

(між рядками приписано: «у сине море»).

І жаль тобі її стане
Тієї билини...

стр. 23: *Думи серце* осідають

стр. 29 і далі:

На цім світі любити
Брата і не брата!
Благо тобі, друже *добрий*...

стр. 35 і далі:

Хоч дитина *маленькая*
І то угадає
Твої думи, заговорить...
Сам Бог розмовляє
Немолящими ¹⁾ устами
А ти мій єдиний
Одинокий безталанний

¹⁾ Мабуть „немовлящими“... написано „немолящими“.

*Друже на чужині,
Хто з тобою заговорить,
Хто розважить горе,
Сльози висунить в неволі?
Бог, та степ, та море.*

Далі на другій сторінці написано чорнилом:

За сонцем хмаронька іде...

(див. «Кобзарь» стор. 467)

Одміни такі:

стр. 1: За сонцем хмаронька *іде*

стр. 3: І сонце спатоньки *іде*

стр. 4 і далі: У синє море *й* покриває:

*Червоною пеленою,
Мов мати дитину.
Очам любо *дивуватись*
І *серце* годину
Годиночку *одпочине*
З Богом *поговорить*,
Поки туман не застеле
Широкою моря.*

На цьому *й* кінчається.

Далі малюнок: голова українця з вусами, без шапки, і тут же олівцем написано, на сюжет із «Титарівни» (див. «Кобзарь» стор. 393):

«Повій вітре по над яром
Та нажени чорную хмару
А щоб дощик помил... (не можна прочитати, дуже
невизначно)
Стежки, доріжки заливав (так і в тексті)
Та щоб люде не ходили,
Мого сина не збудили».

У педілоньку рано, та раненько
 Збіралася громадонька
 І старая й молодая
 І велика і малая
 Та криницю виливала,
 Сповитого сина доставала.
 Вивели матір у кайданах;
 Що хотіли, то робили,
 В труну з сином положили,
 Живу з сином поховали.

Далі записана олівцем пісня:

Гиля—гиля селезень...

Потім наче одночасно і тим самим олівцем записана друга пісня:

Ой у саду, саду
 Ходила кокошка,
 Чорнявая, білявая
 Дзюбатая трошки.

а внизу позначено: «У Почасві 1846—ок. 20»¹⁾.

Потім ідуть малюнки на п'яти сторінках із східних сюжетів, а далі олівцем написан невідомий досі твір Шевченка:

Дурні та горді ми люде
 На всіх шляхах, по всій усюди,
 А хвалимось, що десь то ми
 І над землею і водою
 І од палати та до турми
 Усе царі—а над собою
 Аж деспоти, такі царі!

¹⁾ Зза цього вірша чимало в літературі змагалися, чи Шевченків він, чи ні, і в галицьких виданнях його уміщено в «Кобзарі».

І на престолі і в неволі (;)
І все то те по добрій волі
По волі розуму горить,
Як той маяк у синім морі,
Чи те в житейськім. Само так
У нас у косяній коморі
Горить розумний той маяк,
А ми оливи наливаєм,
Та байдуже співаєм
Чи то в годину, чи в напасть.
Орли, орли ви сизокрили,
Поки вам лихо не приснилось
Хоч невеличке, хоч на час, (;)
А там під лавою в шиночку
Сховаєтесь у холодочку;
Огонь небесний той погас,
І в тую косяну комору
Полізли свині із надвору¹⁾,
Мов у калюжу, та й сохнуть.
І добре роблять, що кують
На руки добрі кайдани,
Та чарки в руки не дають,
Або ножа, а то б зарані
Гарненько з лиха б напились,
А потім з жалю заридали,
Та батька-матір прокляли
І тих, що до хреста держали,
А потім ніж... і потекла
Свиняча кров, як та смола,
З печінок ваших пороссячих
А потім. Д.

---

¹⁾ У Шевченка в альбомі «надворі».

На цьому й кінчається: на щось стоїть буква «Д»; може бути, що Шевченко думав ще далі писати, та щось перебило.

Далі ідуть малюнки і чисті сторінки, потім чорнилом записана пісня чужою рукою:

Ой Кармелюче, по світу ходиш
Не одну дівчину ти з світу зводиш...

Приписка до цього наче б то рукою Шевченка: «Од Петра Чуйкевича Камянець 1846 літа 3 октября». Потім ідуть знов чисті сторінки, а далі наче б тією самою рукою, що й про Кармелюка, записана пісня:

Зійшла зоря із вечера, да й не назарилася,
Прийшов милий із походу, я й не надивилася...

Нижче на порожньому місці тієї сторінки олівцем дуже дрібно написано:

Готово! парус роспустили (див. «Кобзарь» стр. 486).
Одміна тільки в стр. 9 знизу:

... *Таки пропестував* два літа,
Спасибі, друже!...

Далі чорнилом записана пісня:

Пливе щука з Кременчука, тече собі з тиха,
Хто не знає закохання, той не знає лиха...

підписано: «Камянець-Подольській 3 окт. 1846 г. П. Чуйкевичь»

Далі ідуть знов малюнки, а потім олівцем написано:

Ми вкупі гралися, росли... (див. «Кобзарь» стор. 484)

Одміни тексту ось які:

стр. 1: *Ми вкупі гралися*, росли

стр. 4: Та може, думали, колись

стр. 8: І вже не сходились ніколи
На сторінці 485 стр. 2 і далі:

Носило всюди—*занесло*
Уже на старість у село,
У те село, у ту хатину,
Де мати в тяжкую годину
На безталання понесла
На безталання сповила.
І яр, і *гребля*, і тополі,
І над криницею верба
Нагнулася, як та журба
В далекій катаржній неволі:
І став, і *гребля*, і вітряк
З-за гаю крилами махає...

стр. 20: по-під горою; на горі...
Починаючи від стр. 26 і далі текст такий:

... Не тільки, думаю, слово!
— «А що так, брате, чи жива
Ота Оксаночка чорнява,
Що з нами бігала гулять?»
— «Яка? вдовівна кучерява?
Не знаю, як тобі й сказати!
Вона була помандрувала
За москалем, та знов верталась,
Таки острижена прийшла
В старій шинелі, та змарніла,
Либонь таки і одуріла,
Та знову десь собі пішла;
Казали в Київ і Чернигів.
Сидить було, та чепуриться,
Та «отче наш» собі чита,
Як той школяр, та розпліта
Неначе коси. У черниці,

Казали, в Чигирін пішла;
 Та, думаю, таке ледащо
 І там не треба. Так ні за що
 Занапастилася... звелась.
 А що за дівчина була!
 Так-так що краля! І не вбога
 Собі була—та талану
 Бог не дав.
 А он черешня принялась:
 Це саме та, що ми садили,
 Як мати вмерла,—це моя;
 А то другая, що твоя.
 Так та усохла—поливали
 І гноєм корень окладали.
 Не допомгло таки, засохла,
 А вже чимала піднялась.

Далі ідуть ще кілька малюнків і кілька прислів'їв сороміт-ного змісту, і на тому кінчається перший альбом.

Другий альбом на 29 листочках, теж у палятурці; про нього ніде раніше не згадується, і його було взято тоді, як трусили Шевченка на заслання. В ньому так само, як і в першому, є малюнки з українським сюжетом і з східнім, з часів заслання. Я думаю, що цей альбом у нього був тоді, як він брав участь в експедиції по Аральському морю; тоді він робив в ньому ескізи малюнків моря, берегів, казармів і др., що тільки вражало його під час подорожі.

Між малюнками на де-яких сторінках написані власною рукою Шевченка такі речі (перерібки народніх пісень):

I.

Шумить, шумить дібровонька,
 Плаче, плаче дівчинонька;

Вона плаче і ридає,
Мою долю проклинає,
Чи я така уродилась,
Чи без долі охрестилась,
Чи такі куми брали,
Талан-долю одібрали.

II.

Ой на горі по тім боці
Гуляли ми у купочці,
Люде заздрії дізнались,
Як пташечок розігнали.
Пішов милий в Україну,
Пішов милий та й загинув,
А я плачу і ридаю,
Свою долю проклинаю.
Боже з неба подивися,
Та до мене озовися!
А чи мені його ждати,
Чи без його умірати?
Дністре, річка крутояра,
Була в мене моя пара,
Теперь пароньки немає,
А я собі молодая,
Молодая, чорнобрива
Та вдалася нещаслива,
Марне, марне літа трачу,
Не легшає, хоч і плачу.
Дністре, річко крутогора
Возьми мое горе, горе,
Нехай люде, люде знають,
Як з кохання умірають.

III.

— «Хоть годину посидимо в купочці з тобою».
 — «Ой остався б, мое сердце, хоч поговорити,
 Та боюся опізнитись—отаман сердитий».
 — «Ой не бійся, прокинуся; до світа, до зорі
 Стоятиме осідланний вороний на дворі,
 Осідланний, напоєнний і нагодований,
 Вийдеш, сядеш барвіночком в зеленім жупані».
 — «Оставайся вечеряті сама собі в хаті,
 Бо до світа мені треба аж у січи стати».
 -- «Ой гиля, гиля сірії гуси, гиля на Дунай,
 Ой знать, що ти їдеш у дальнюю дорогу,
 Ведеш за собою коня свого вороного».
 -- «Їду я далеко, їду на край світа,
 Оставайся серце, ти мій маковий цвіте».
 — «Ой біліє в полі трава тирса край могили,
 Тож мені постеля широкая розстелилась,
 Широкая, серце, то дарма з шириною,
 Холодная буде, як та крига зімою.
 Одно хіба сонце, поки вітер не віє,
 Нагріє постелю, та без мене нагріє;
 А я, мое сердце, аж поки не прибудеш,
 Журитися буду; нехай і знатимуть люде,
 Як то ми з тобою щире-вірно любилися,
 Любилися довго, та як скоро розійшлися».

IV.

Російською мовою, власною рукою Шевченка, написано план якогось твору під заголовком:

«Изъ ничего почти баринъ».

Умѣнье пользоваться обстоятельствами, агрономическія усовершенствованія. Жена и слышать не хочетъ о деревнѣ. Отчаяніе

юль-авг. 1907.

2

по случаю кружев М. Рембо. Вилла въ Палермо и скотный дворъ. Чиновникъ съ бумагами, камердинеръ и камеръ-юнкеръ. Восторгъ по случаю мантиліи. Мечты о волшебномъ эффектѣ на балѣ 7 сего л:

Радость всѣхъ радостей. Извѣстіе о параличѣ.

Пять лѣтъ спустя, слуга, служанка, критическій взглядъ на свободу барышни въ предположеніи о своей собственной. Баринъ, потомъ барыня, ежедневныя пріятныя супружескія сцены. Новобрачные. Сельскій праздникъ въ Швейцаріи въ честь новобрачныхъ. Приданое. Семейное неудовольствіе. Сцена почти драматическая.

Пять лѣтъ спустя, кружева вздоржали, неумолимая управительша. Баринъ не въ духѣ. Добрые результаты агрономическихъ усовершенствованій. Винокурня сгорѣла. Управитель выкупается на волю. Дочь съ безчисленнымъ семействомъ. Земская полиція.

V.

Ввійдеш в хату, самі діти в хаті.

— «Тату, тату, а де наша мати?»

Ударися о поли руками;

— «Дітки ж мої, проживати (?) я з вами».

VI.

Собріалась умірять

Почала саван снаряжать;

Умірять не умерла

А саван то прочила.

VII.

Думаш, думаш—не можна пить,
Подумаш—можно.

Оце все те, що є в другому альбомі. Не виписую сюди варіантів і нових творів Шевченка з других його рукописів, які знайдені в Департаменті поліції, бо вони вже відомі і були надруковані в останньому виданні «Кобзаря» в Петербурзі 1907 р. Церковно-археологічних записів я зовсім не списував з оригіналів, і їми можна буде скористуватись тоді, коли вони перейдуть у власність до музею В. Тарновського. Два листи Шевченка мають звязок з ділом його про арешт і заборону писати і малювати,—до творів же його не стосуються; через те я їм не подаю тут копій з них.

♦
Я. П. Забіла.

1907 р. 4 іюня
С.-Петербург.

З статистики України.

Ледве чи в наші часи, коли на порядок денний історії поставлено безліч складних і широких питань, коли кожна соціальна група, кожен клас і народ в боротьбі за свої домагання повинен виступати як, найкраще озброєний самопізнанням, ледве чи тепер потрібно доводити і теоретичне і практичне значіння статистичного досліджу над ріжноманітними відносинами громадянства.

Але коли таке значіння статистичних даних і висновків для всієї російської держави, то роля їх для України є незмірно велика.

До якого б *практичного* питання на Україні ми не підійшли з метою утворити таке його розв'язання, яке одповідало б конкретним відносинам і структурі українського громадянства наших часів,—ми неминуче всюди зустрічаємося з браком відповідного, конкретного українського наукового матеріала, висловленого немногословною, але незвичайно-красномовною мовою цифр.

Чи схотіли б ми під натиском практичного життя розглянути соціально-економічну еволюцію української нації глибше, абстрагувавшись од безпосередніх потреб нашого практичного життя,—ми не можемо не прийти до того сумного висновку, що соціально-економічно Україна є *terra incognita*.

Натуральна річ, в цьому не має нічого дивного.

Україна, як певна історична територія не існувала так, як існували Фінляндія, Польща, Кавказ з їх історичними традиціями

з їх живим, відокремленим, індивідуальним громадським життям. Позбавлена довгим і тернистим історичним шляхом національної самосвідомости, національних традицій, українська нація не мала такого громадського і культурного життя, як згадані вище провінції Росії, і тому не могла, як індивідуальна *цілість*, бути предметом наукової уваги, наукових дослідів.

І не що иньше, як факт національного відродження українського народу, направить колективну думку на такі соціально-економічні досліді над нашими відносинами, досліді, без яких безумовно тепер ні теоретично, ні практично ми не можемо ступити, а ні кроку. І ми певні в тому, що ті інтеллігентні сили, які є серед українського громадянства, направляться на цю, правда, чорну, але дуже важну підготовчу працю коло систематизації статистичного матеріалу що до України.

Як невеличкий загальний статистичний нарис, що торкається людности і земельної власности на території 8 українських губерній, ми і пропонуємо читачам нашу невеличку замітку.

Ми взяли тільки 8 губерній: харківську, полтавську, чернігівську, київську, волинську, подільську, херсонську і катеринославську, перше, через те, що весь цей район має значну національну більшість українську (74,6%), друге, через те, що херсонська губернія, де по переписі 1897 р. мешкає українців в порівнянні з кожною із інших 7 губ. найменше, є остання губернія з абсолютною українською більшістю (53,5%). Виходячи із цього погляду, ми не приєднали до цього району ще одної губернії Степової України — таврической, де українці являються абсолютною меньшостою, хоч відносно вони і складають там найбільшу національну групу:

Ми цілком згожуємося зарані з тим, що такий нарис, який би охоплював всю територію України, с. т. крім обібраного нами району, ще Холмщину, частину Вороніжщини, Курщини і Донщини, Кубань, мав би далеко більше значіння. Але гадаємо, що ще не скоро можна буде і для людности і для земельної власности всієї української території обробити повні відомості.

Отже, наш нарис—є статистичний нарис України, її людности і земельної власности, cum grano salis.

Але ми сподіваємося, що і такий нарис буде користним і читачі на нас не поремствують за цю неповноту нашої замітки.

I.

Людність. Територія. Кількість мешканців. Поділ людности по поселенням. Мійська і сільська людність. Поділ по полу і віку. Рекручина. Поділ по релігії і національності. Грамотність. Поділ по сословіям і професіям. Переселення.

Територія 8 українських губерній: харківської, полтавської, чернігівської, київської, волинської, подільської, херсонської та катеринославської без вод містить в собі біля 400.627 кв. верст¹⁾

По окремим губерніям територія ця поділялася так:

в волинській губ.	63.037 кв. в.	в чернігівськ. губ.	46.042 кв. в.
» херсонській »	62.214 »	» київській »	44.478 »
» катериносл. »	55.706 »	» полтавській »	43.844 »
» харківській »	47.885 »	» подільській »	36.922 »

Складаючи біля $\frac{1}{10}$ всієї Європейської Росії (4.230.527 кв. в.), територія цих губерній по своїм розмірам перевищує європейські володіння Англії (315,2 тис. кв. кіл.) Італії (286,7 тис. кв. кіл.) та сливе рівна території Швеції (447,8 т. кв. к.).

Ще більш видатне місце належить цим губерніям по числу мешканців. По переписі 1897 року людности обох полів було в них 21.982.617 душ, які складали 23,5% або біля $\frac{1}{5}$ — $\frac{1}{4}$ населення Європейської Росії. Найбільш залюдненими губерніями були київська (3.559.229), подільська (3.018.299) і волинська

¹⁾ Така площа по вирахованню Стрельбицького; по „Статистическому Временнику“ ж вона містить в собі 404.924,2 кв верст. (біля 445,3 тис. кв. кілометрів).

(2.989.482), найменш — катеринославська (2.113.674) і чернігівська (2.297.854).

Розглядаючи відношення людности до території в цих губерніях, ми спостерігаємо порівнюючи досить велику густоту людности в них.

На 1 кв. верству по переписі 1897 року приходилося біля 54,9 душ, тим часом, як по 50 губ. Євр. Росії відповідна цифра була 22,1. Найбільша густота людности була в подільській губ. (81,8) і в київській (79,7) найменша в херсонщині (43,9) і в катеринославщині (37,9).

Натуральна річ, тепер ці цифри треба вважати невірними, бо після переписі 1897 р. пройшло вже 10 років. Тепер число людности можна рахувати вже біля 25 мілл., а число душ на 1 кв. в., певне, біля 60.

Ці загальні цифри, що показують густоту людности в згаданих 8 губерніях, сливе нічого не говорять нам про те, наскільки людність їхня живе по території сконцентрованими масами. Для цього ми повинні сгрупувати поселення по числу душ обох полів.

Перепись 1897 р. дає для наших 8 губ. що до поселеній такі цифри:

до 10 душ мали	25.538	посел.	або	36,5%	по 50 г. Є. Р.	29%
10—100 „ „	22.023	„ „	„ „	31,5%	по 50 г. Є. Р.	42%
100—500 „ „	12.266	„ „	„ „	17,5%	„ „	22%
500—5.000 „ „	9.728	„ „	„ „	14,0%	„ „	6%
5.000—20.000 „ „	384	„ „	„ „	0,5%	„ „	1%
20.000—100.000 „ „	29	„ „	„ „	0, %	„ „	0%
більш—100.000 „ „	4	„ „	„ „	0, %	„ „	0%
Разом	було 69.972	„ „	„ „	100%	„ „	100%

Таким чином, пересічно на 1 поселення припадало 314 душ (по 50 губ. Єв. Р. 150 д.), а на 1 кв. вер.—5,9 пос. (по Єв. Р.—7,1 пос.).

Отже, згадані 8 губ. являються одними із найбільш залюднених губерній в усій державі, займаючи видатне місце і абсо-

лютною кількістю населення, і густотою його що до простору, і концентрацією його на поселеннях.

Остання перепись показує також і поділ людности нашого району на сільську і мійську:

	чоловіків	жінок	разом	в % до всієї людн.
в селах жило	9.561.269	9.625.323	19.186.592	87,6
в містах „	1.456.452	1.339.573	2.796.025	12,3

Коли порівняти це відношення сільської і мійської людности, напр., з Германією, де вже в 1890 р. в селах жило 53%, а в містах 47% всього населення, то ми прийдемо до того висновку, що край наш з повним правом можна назвати переважно хліборобським. Це ми побачимо також і трохи низче, розглядаючи поділ людности по професіям.

Розглядаючи половий склад мешканців, ми знаходимо, що в 1897 року чоловіків було 11.017.721, тоді як жінок—тільки 10.964.896 душ. Таким чином, на 1.000 чол. припадає 994 жінки. Як і ціла російська держава, крім Фінляндії, 8 українських губерній таким половим складом своїм відрізняються від інших країв і держав Європи, де ми, навпаки, бачимо здебільшого перевагу числа жінок над числом чоловіків¹⁾.

Встановити поділ населення по віку річ—дуже і дуже великої ваги бо від тої чи иньшої групировки мешканців краю по віку залежить та чи иньша, менша або більша, продукційність певного громадянства в сфері матеріальної і духовної продукції.

По переписі 1897 р. вся людність нашого краю по віку поділялася так:

до	10 р.	було	обох	полів	6.439	тис.	душ
	10—20	»	»	»	4.843	»	»

¹⁾ Таке загальне відношення. По окремим же районам відношення міняється: так, напр., на 1000 чоловіків було жінок: в київщині 1009, чернігівщині—1007, полтавщині—1002 на воліні 987, в харківщині 963, катеринославщині—955, херсонщині—942 і т. д.

20—30 р. було обох полів	3.435 тис. душ
30—40 » » » »	2.666 » »
40—50 » » » »	1.937 » »
50—60 » » » »	1.377 » »
60—70 » » » »	822 » »
більше 70 » » » »	461 » »

Звідсі ми бачимо, що на вік, коли людина має найбільшу здатність до праці, на вік 20—59 р.р. в 1897 у нас припадало:

	загальне число.	% відношення особ віку 20—59 рр. від- повідного полу до всіх членів цього полу.
чоловіків	4.747.647	43,09
жінок	4.667.796	42,5
разом	9.415.443	42,8

Тим часом по 50 губ. імперії ми бачимо, що 44,1% загального числа чоловіків і 44,5% загального числа жінок припадає на вік від 20 до 59 р., коли людина має найбільшу здатність до праці. Коли ж ми порівнюємо ціфри і чоловіків і жінок нашого краю, які мають 20—59 р.р., з Англією і Уельсом, де в 1891 р. чоловіків і жінок такогуж віку було 49,3% або з Францією, де те ж в 1891 року їх було 52,5%, тоді ми ще яскравіш побачимо, що поділ мешканців по віку в наших 8 губ. не можна назвати дуже сприяючим продукційності праці нашого громадянства.

Натуральна річ, говорити про кількість трудової енергії певного громадянства не можна на основі самого тільки поділу людности по віку мешканців, бо цей поділ нічого не каже про фізичну силу населення. Для того, щоб определити людність з цього боку, потрібно розглянути фізичні властивости її, аномалії і т. д. Не маючи спроможности зробити це більш менш повно, ми подамо тільки невеличку ілюстрацію в цій справі, а саме відомості про фізичні аномалії населення та про те, який процент рекрутів бракується або дістає одстрочку. В той час, коли пере-

водилася остання всенародня перепись, по всіх 8 губ. України було божевільних, німих, глухонімих і сліпих всього 84,4 тис. душ обох полів. По окремих губерніях загальна сума поділялася так. В кийвщині—14,4 тис. д., на поділлі—11,7 т. д., в полтавщині—11,4 т. д., в харківщині—10,9 тис. д., на волині—10,2 тис. д., в чернігівщині—9,5 т. д., в херсонщині—9,2 т. д., і в катеринославщині—7,1 т. д.

Таким чином, на кожних 10.000 душ обох полів приходилося в нашому краю 38,3 д. сліпих, німих, глухонімих і божевільних, тоді як по 50 губ. Євр. Росії—44,7 д. Але, коли тут ми бачимо певну перевагу України в порівнянні з Росією, то відомості про рекрутів показують зовсім инше. Так в 1894—1901 р.р. в губерніях Лівобережної України забраковано було 12,3% всіх рекрутів, що йшли на призов з цього району; в губерніях Правобережної України—11% і в степових, в катеринославській—11%, в херсонській—7,9%; між тим, як по 50 губ. Європейської Росії за той же час—10,3%. Одстрочку за цей же період дістали в Лівобережній Україні 9,2% тих рекрутів, що йшли з неї на призов, в Правобережній—11,6%, в херсонщині—5,8%, в катеринославщині—5,6%; по 50 ж губ. Євр. Рос.—9,1% всіх рекрутів. Як бачимо, ці числа не сприяючі для нашого краю, бо і число забракованих і число тих, що дістали одстрочку, вищі, ніж по цілій Росії.

Переходимо тепер до поділу мешканців по релігії і національності.

По релігії всі мешканці поділялися так:

Православної	18.730,0 тис. душ	або 85,4%	всієї людн.	8 губ.
Іудейської	1.866,5	" " "	8,5%	" " "
Римо-католицької	795,0	" " "	3,1%	" " "
Лютеранської	254,0	" " "	1,2%	" " "
Старого обряду	71,6	" " "	0,3%	" " "

Далеко більш різноманітний поділ людності по національності:

Українців	16.394,5 тис. душ або	74,6%	люди. 8 губ.
Великоросів	2.359,8 " " "	10,7%	" "
Євреїв	1.863,0 " " "	8,5%	" "
Німців	413,4 " " "	1,9%	" "
Поляків	377,9 " " "	1,7%	" "
Молдаван.	209,6 " " "	0,8%	" "
Білорусів	184,5 " " "	1,0%	" "
Греків	57,0 " " "	0,3%	" "
Чехів	32,3 " " "	0,1%	" "
Болгар	25,6 " " "	0,1%	" "
Татар	22,7 " " "	0,1%	" "
Інших	41,3 " " "	0,2%	" "
Разом	21.982,6 тис. душ	100%	

Український характер району виступає цілком ясно. Коли ж взяти на увагу те, що при мало розвиненій національній самосвідомості і при дуже розвиненій системі русифікації в переписі мусіла відбитися тенденція до побільшення числа великоросів на кошт українців, то в дійсності кольор українській повинен виступати ще з більшою силою.

Коли розглянути поділ 16.394.567 душ української людности по окремих губерніях, то ми знайдемо в:

Губернії	Всього мешкан.	Українців	% українців в губ.
полтавській	2.778.151	2.583.133	93,0
черниговській	2.297.854	1.526.072	85,7
подольській	3.018.299	2.442.819	80,9
харківській	2.492.316	2.009.411	80,6
київській	3.559.229	2.819.145	79,2
волинській	2.989.482	2.095.579	70,1
катеринославській	2.113.674	1.456.369	68,9
херсонській	2.733.612	1.462.039	53,5.

Звідсі ми бачимо, що із всіх наших губерній найбільш українською являється полтавська. Більш менш певно, і черни-

гівська, коли б одкинути од неї чотири північних повіти—стародубський, мглинський, новозибковський і суражський, залюднені переважно білорусами і великорусами, стояла б по національному характеру своїйому дуже і дуже близько до полтавщини. За полтавською йдуть чотири губернії, що мають коло $\frac{4}{5}$ всього населення українців, дві, в яких $\frac{7}{10}$ людности—українці, і тільки одна, в якій українців трохи більше ніж $\frac{1}{2}$ всієї людности.

Коли ж розглянути, як поділялася по окремих губерніях кожна із инших, більших націй, що живуть на Україні, то ми побачимо таку картину. Великоросів найбільше: в херсонщині 575,3 т. душ, чернигівщині 492,0 тис. душ, харківщині 441,4 тис. душ та в катеринославщині 365,0; найменше: на волині 105,0 тис. д., на поділлі 99,0 тис. душ. та в полтавщині 73,0 тис. душ. Євреїв найбільше: в київщині 430,4 тис. д., на волині 394,7 т. д. та на поділлі 369,3 т. д., найменше: в катеринославщині 99,1 т. душ. та в харківщині 13,0 т. д. Німців найбільше: на волині 171,3 т. д., в херсонщині 123,4 т. д. та в катеринославщині 80,9 т. д.; поляків: на волині 184,1 т. д., на поділлі 69,1 т. д. та в київщині 68,7 т. д.; білорусів в чернигівщині 151,4 т. д.; молдаван в Херсонщині 147,0 т. д.; греків в катеринославщині 48,7 т. д.; чехів—на Волині 27,6 т. д.; болгар—в херсонщині 25,6 тис. д.; татар—в катеринославщині 17,2 тис. душ.

Таким чином, наш район, стоючи по національній однородності свого населення далеко позаду од центральних великоруських губерній (14 губ.) з їх 93,1—99,7% великоросів, своїм національним складом наближається більш менш до Польщі з її 71,8% поляків.

Очевидячки, дякуючи довгому національному пригніченню українців, яке в першу чергу гальмувало культурний розвиток українського народу, український характер цих губерній повинен був виявитися в невеликому числі грамотних.

Дійсно так. По переписі 1897 р. всього грамотних в цьому районі було біля 4.097,5 тис. душ або 18,8% його людности, тоді як по 50 губ. Євр. Росії грамотних було 23,3%. Із цього

числа 4.097,5 тис. душ було грамотних: чоловіків біля 3.082 т. або 28% (по 50 губ. Євр. Р. 32,6%), жінок біля 1.015,5 тис. або 9,2% (по 50 губ. Євр. Росії 13,7%).

Ще більш яскраво виступить перед ними безпросвітна темпота українського народу, коли ми порівняємо по губерніям % грамотних серед самих українців з % грамотних серед всього населення кожної окремої української губернії:

	% грам. серед всіх мешк.	% грам. серед українців.	Різниця.
Херсонська	25,9	15,3	10,6%
Волинська	17,2	9,4	7,8%
Катеринославська	21,5	14,4	7,1%
Київська	18,1	11,8	6,3%
Подільська	15,5	10,7	4,8%
Харківська	16,8	13,5	3,3%
Полтавська	16,9	14,5	2,4%
Чернігівська	18,2	16,4	1,8%

Теж саме ми побачимо, коли вирахуємо % грамотних українців чоловіків і жінок. В той час, коли всі великоруси, білоруси і українці разом мають проміж себе грамотних чоловіків—29%, жінок—9%,—українці окреме мають грамотних: чоловіків—23%, жінок—4%.

Нам застається ще розглянути поділ людности по сословіям і професіям.

По переписі 1897 р. в наших 8 губерніях людність складалася:

селян	17.836,8 тис. душ, або 81,1%
міщан	3.427,4 » » » 15,6%
дворян	201,9 » » » 0,9%
купців і почесних громадян	128,5 » » » 0,6%
інших	388,0 » » » 1,8%

В той час, як групіровка по сословіям ні скільки не маює нам соціально-економічної фізіономії певного громадянства,

являючися тільки юридичним пережитком колишнього соціально-економічного ладу його,—поділ мешканців по професіям розкриває нам економічну анатомію і фізіологію громадянства, до певної міри показує, чим живе воно, в чому полягає його економічна база.

І поділ людности по професіям яскраво знову показує нам, що 8 наших губерній, не дивлячися на порівнюючи розвінену в де-яких частинах цього району індустрію, являються переважно хліборобськими.

По переписі 1897 людність поділялася так:

САМОСТІЙНІ ¹⁾ .	Чоловіки.		Жінки.	
	Загальне число в тисячах.	На 1000 всіх чоловік.	Загальне число в тисячах.	На 1000 всіх жінок.
Сільське хазяйство, животноводство, лісоводство і рибальство	2.830,4	257	342,2	31
Фабрично-заводська і гірнична промисловість	631,2	57	88,6	8
Торговля і транспорт	366,0	33	69,0	7
Адміністрація, суд, поліція, армія, флот, духовенство ліберальні професії	330,5	30	29,0	3
Живуть на свої, або чужі капітали	52,9	5	49,8	4
Поденщики, прислуга, особи що займаються приватною діяльністю	280,8	25	329,2	30
Інші	85,6	8	60,8	5
Разом самостійних	4.577,4	415	968,6	88
Несамостійних (член. сім'ї)	6.440,3	585	9.996,2	912

¹⁾ В економічному розумінні, с. т. ті, що самостійно ведуть господарство, чи взагалі беруть участь в економічній діяльності самостійно.

Таким чином, коли ми розглянемо тільки що наведену таблицю, то побачимо, що в економічній діяльності людности наших 8 губерній перше місце займає хліборобство і всі інші тісно зв'язані з ним роди діяльності—на нього припадає 61,9% всіх самостійних чоловіків і 35,3% самостійних жінок; друге місце займає гірничка і обробляюча промисловість — 13,7% всіх самостійних чол. і 9,1% жінок; за ними йде транспорт і торгівля, що дають працю 7,9% самост. чол. і 7,1% сам. жін.; далі йдуть поденщики і т. д., які складають 6,1% всіх самост. чол. і 33,9% сам. жінок.

Поруч з цим ми бачимо, що загальне число самостійних чоловіків і жінок разом (5.546.083) складає, в порівнянню з західно-європейськими країнами, дуже невеликий % всього населення цих 8 губерній—22%. Із кожних 100 душ обох полів було самостійних 25,22 (чоловіків—20,8, жінок—4,4), членів сім'ї—74,78 (чол.—29,3, жін.—45,4); із кожних же 100 самостійних особ обох полів на долю чоловіків припадало 82,5, на долю жінок—17,5; навпаки із кожних 100 членів сім'ї: чоловіків було 39,2, жінок—60,8. Особливо мало самостійних особ жіночого полу в хліборобстві, де із 100 самостійних приходиться: чоловіків 89,2, жінок же—10,8.

Тим часом в західно європейських державах % самостійних далеко більший. Так, із кожних 100 мешканців в 1882 р. було самостійних: в Італії—54,7, Австрії—50, Франції—44,1, Данії—37, Півн. Амер. Штатах—34,7.

Особливо ж яскравим стане соціальний склад людности, соціальний поділ праці із більш детальної таблиці на стор. 32.

З цієї таблиці ми бачимо, що головна маса людности наших губерній живе від хліборобства (74,6%), тоді як інші роди економічної діяльності, гірничка, фабрично-заводська індустрія, торгівля і транспорт разом дають джерело до існування тільки 15,5% всієї людности. Поруч з цим, ми тільки тепер можемо з'ясувати собі порівнюючи дуже великий відсоток особ, що самостійно не беруть участі в продукційній діяльності. Причиною цього явища є дуже високий % несамоствійних елементів серед

Групи заняті й. Самостійних.	Із 100 ме- шканців обох полів		Із мешк. обох полів		Всього приходи- доя на кожну групу зайнятї особ обох полів (самостійн. і член. сім. обох полів).		Із 100 меш. обох полів приходил. на кожну групу особ обох полів (самостійн. і член. сім'ї).	
	приходило- ся самостій- них обох полів.	Членів сімей обох полів.	приходи- доя член. сім. обох полів.	дося на кожну групу зайнятї особ обох полів (самостійн. і член. сім. обох полів).	член. обох полів.	член. обох полів.		

Сільське хазяйство, ді- соводство, рибаль- ство, животноводство	3.172.654	14,4	13.241.707	60,2	16.414.361	74,6
Фабрично-заводська і тірничя пром.	719.782	3,3	1.257.296	5,7	1.977.078	9,0
Торговля і транспорт	435.016	2,0	1.022.678	4,7	1.457.694	6,6
Поденщики, прислуга, особи, що займають- ся, прив. діял.	609.985	2,8	436.976	2,0	1.046.961	4,8
Адміністрація, суд, по- лиця, армін, флот, духовенство і вільні професії	359.449	1,6	284.385	1,4	643.834	3,0
Особи, що живуть на власні, або чужі кап.	102.771	0,5	135.269	0,6	238.040	1,1
Інші	146.426	0,6	58.223	0,3	204.649	0,9

Разом 5.546.083 25,2 16.436.534 71,8 21.982.617 100

людности занятої в сільському господарстві. Ніде, ні в індустрії, ні в торгівлі, ні серед поденщиків не бачимо такого числа не самостійних. Особливо багато їх в сільському хазяйстві серед жінок. А тим часом ніде, ні в якій иньшій галузі промисловості ми не спостерегаємо такої незвичайної великої різниці між числом самостійних чоловіків і жінок, яку ми бачимо в сільському хазяйстві. Таке, властиве сільському хазяйству, явище — велике число несамотійних елементів — стоїть, безперечно, в залежності од того, що, дякуючи цілому рядові політико-економічних причин, про які тут не місце говорити, в сільському хазяйстві є маса зайвої людности, що не знаходить собі місця в продукції. Приведемо невеличку ілюстрацію¹⁾. Всього робітників на Волині було в 1900 р. 1.337.900 душ, для всіх же форм промислу на Волині потрібно було тоді 332.100; отже 1.005.800 або 76% являються зайвими. В київщині загальне число робітників було 1.576.800, потрібно ж було тільки 375.000; зайвих—1.200.900, або 76%. Теж саме бачимо ми на Поділлі, де число робітників було 1.434.800, тоді коли потрібно лиш 361,800; решта 1.073.000 або 75% являлася зайвою. Але, як що людність всього району через його хліборобський характер містить в собі силу зайвих елементів, яким власне кажучи, не має місця в продукції,—то, можна сказати мало не вся зайва людність падає на українську націю, хліборобську *rag excellence*.

Це найкраще може ілюструвати низче подана таблиця, яка, крім того, взагальних, приближних рисах характеризує поділ по професіям в кожній із більших націй, що живуть на території Правобережної України.

Українці. Великор. Євреї. Німці. Поляки.

Хліборобство і добування сировини.

90,0	18,0	2,5	82,0	51,0
------	------	-----	------	------

¹⁾ «Матеріали по движенію благосостоянія сельскаго состоянія 50 губ. Европейской Россіи за 40 лѣтъ (съ 1861—1900)».

Українці. Великор. Євреї. Німці. Поляки.

Вироблення про- дуктів.	3,6	21,0	32,0	8,0	14,0
Армія, адмін. лібе- ральні проф, суд, по- ліція і т. п.	5,5	47,0	17,5	8,8	29,0
Торговля.	0,9	14,0	48,0	1,2	6,0

Те обтяження сільського хазяйства зайвою людністю, про яке ми говорили вище, виявляється також і в переселенню, що останніми часами зростало і зростає дуже швидкими темпом.

Так з усіх 8 наших губерній виселилося:

За період 1886—1890 р.	9.880	душ	обох	полів
„ „ 1891—1895	106.993	„	„	„
„ „ 1896—1900	243.523	„	„	„

Таким чином на протязі 1885—1900 р.р. з нашого району виселилося 360.692 душ, тим часом, коли з 50 губ. Європ. Рос. за цей же період виселилося 1.207.653., цеб то переселенці з наших губерній склали 29,8% переселенців всієї Європейської Росії, крім Польщі і Фінляндії.

Таким чином з кожним роком все більша і більша частина природного приросту всієї людности забірала переселенцьким рухом.

Так, на 1000 душ природного приросту припадало переселенців обох полів:

	В 1886—1890 р.р.	В 1891—1895 р.р.	В 1896—1900 р.р.
В Полтавській	15,4	286,3	335,9
„ Черніговській	5,2	171,9	347,5
„ Харківській	40,9	60,7	129,1
„ Херсонській	—	2,9	63,8
„ Київській	—	1,6	43,4
„ Катеринославській	—	1,1	43,0
„ Волинській	—	—	19,3
„ Подільській	—	0,4	8,3

Таким чином, перше місце в переселенчеському рухові з України, починаючи з 90 р.р. займають полтавщина і чернігівщина, до яких трохи наближається харківщина, а найостаннє місце належить двом губерніям Лівобережної України—волинській і подільській. Як видно з таблиці переселенчеський рух розвивається незвичайно швидким темпом. Так, за 15 років в полтавщині він збільшився трохи більше, ніж в 20 разів, в чернігівщині—більше ніж в 60; в київщині і катеринославщині за 5 років в 30—40 разів.

Нам зостається ще трохи спинитися біля приросту населення, щоб трохи схарактеризувати природну мобілізацію його.

Пересічно за десятиріччя 1888—1897 г.г. на кожних сто мешканців:

	Народилося. Помірало. Було приросту.		
В губерніях:			
Харківській, Полтавській та Чернігівській.	4,96	3,17	1,80
Київській, Волинській та Подільській.	4,70	3,09	1,64
Херсонській.	4,59	2,54	2,05
Катеринославській.	5,46	3,19	2,27
По 8 губ. пересічно біля	4,85	біля 3,05	біля 1,80
По 50 губ. Євр. Росії.	4,83	3,42	1,41

Таким чином, в нашому краю прирост людности більший, ніж по цілій державі, а через це і період, на протязі якого кількість людности подвоюється, повинен бути коротший.

Коли прийняти, що в 1863 р.¹⁾ в наших 8 губерніях було біля 13.008,4 тис. душ, тоді, очевидно, період подвоєння буде рівний 49 рокам; між тим подвоєння людности по всій Росії вимагає трохи більше 50 років.

¹⁾ Статистическій Временникъ изданный Центральнымъ Статистическимъ Комитетомъ. С. П. Б. 1866. Серия П. Вып. I.

II.

Земельна власність. Земельна площа. Поділ землі по угодьям. Земельна власність казни, уділів, монастирів, церков, селянська надільна, приватних власників. Поділ приватної земельної власності. Поділ приватної зем. власності по хазяйствам. «Одрізки». Селянські наділи. Число ревізських душ, що дістали наділи. Поділ цих ревізських душ по розміру наділів. Гіпотеки.

Нема чого доводити, яке величезне значіння має в наші часи статистика земельної власності, що характеризувала б поділ власності між окремими громадськими групами і економічними категоріями, определяла б розмір земельного голоду селянства і цім всім почасти вказувала б шлях для найкращаго розв'язання пекучої земельної справи.

А тим часом статистика землеволодіння стоїть у нас незвичайно кепсько, як і взагалі всяка иньша статистика, бо мало не всіми статистичними дослідями досі порядкує у нас славнозвісна російська бюрократія. На Україні ж ще й до того поде-котрих губерніях (Правобережна Україна) не має земств, які заграли велику ролю в справі статистичного досліді Росії, і через це ми не маємо спроможности доповнити, виправити а часто і замінити недбалих, неохайних праць урядових статистиків.

Погляньмо ж, скільки всього десятин землі є на просторі нашого району.

По даним 1887 р.¹⁾ вся земельна площа в цих губерніях містила в собі 40.067,9 тис. дес. Коли припустити, що це число осталося незмінним і до переписі 1897 р. тоді матимемо по 1,8 дес. на кожного одного мешканця.

Приблизно в цей же час мали на 1 мешканця: Фінляндія (1897 р.)—12,5 дес., Норвегія (1900 р.)—12,9 д. Венгрія

---

¹⁾ Главнѣйшія данныя поземельной статистики по обследованію 1887 г. т. XXII Стат. Рос. Имп., изд. 1892—1901 г.

(1895 р.)—1, 6 дес., Франція (1895 р.)—1,27 д. Данія (1896)—1,4 л., Вельгія (1895)—0,37 д.

Вся ця загальна цифра десятин так поділялася по угодьям:

пахаті	25.703,8 тис. дес.	або 64,2 ^o /о	всієї землі
сінокосів і випасів	4.612,2	" " "	11,5 ^o /о " "
лісів	4.575,6	" " "	11,4 ^o /о " "
иншої удобної	2.552,0	" " "	6,4 ^o /о " "
неудобної	2.624,4	" " "	6,5 ^o /о " "

Відношення ж (в %) між земельними угодьями в окремих губерніях було в 1887 р. вже зовсім инше, ніж по цілому району:

	Пахаті.	Сінокосів і паствн.	Лісів.	Иншої удобної.	Неудобної.
Херсонська	77,6	13,4	1,2	3,5	4,3
Полтавська	75,3	9,3	5,9	5,7	3,8
Харківська	71,1	8,3	9,5	4,3	6,8
Подільська	70,9	5,9	11,7	6,6	4,9
Катеринославська	68,6	17,0	2,1	6,2	6,1
Київська	62,0	7,1	18,2	6,8	5,9
Чернігівська	54,4	12,6	21,0	4,2	7,8
Волинська	37,9	14,5	23,4	12,7	11,5

Не можна не звернути уваги на дуже сприяючий розвиткові сільського хазайства поділ землі по угодьям в цілому районі і в більшості його губерній. 75,7^o/о всієї землі району придатні для сільського хазайства в узькому розумінні цього слова для хліборобства і скотоводства, тим часом, як по 50 губ. Європ. Рос, ми маємо такої землі тільки біля 40°/о. Неудобної ж землі в нашому краю мається тільки 6,5^o/о. Такий малий % неудобної землі зустрічається тільки в небагатьох західноєвропейських країнах (в Венгрії—4,8^o/о, в Австрії—6,1 %); тим часом по 50 г. Єв. Р. неудобної землі було 17,2^o/о всієї земельної площі.

Із всієї цієї земельної площі належало:

приватним власникам	18.644,4 тис. дес.	або	46,5%	всієї землі
селянам наділів ¹⁾	18.248,3	"	"	"
казні	1.734,3	"	"	"
монастирям і церквам	488,1	"	"	"
удільному відомству	275,1	"	"	"
іншим	677,7	"	"	"

Таким чином головна маса землі припадала на приватну власність (46,5) і на селянську надільну (45,6) які разом склали 92,1% всієї земельної площі краю.

Коли ми розглянемо, кому належала приватна земельна власність, то побачимо, що в 1887 р. вона поділялася по сословіям так:

дворянам належало	13.865,4 тис. дес.	або	74,3%	всієї прив. вл.
селянам	2.000,2	"	"	"
купцям	1.442,2	"	"	"
міщанам	590,6	"	"	"
іншим	745,9	"	"	"

Виходить, що майже $\frac{3}{4}$ землі, яка належить приватним власникам, є власність дворянського сословія. Коли порівняти дворянську земельну власність з усією земельною площею району, тоді ми будемо мати, що більш, ніж $\frac{1}{3}$ (34,5%) її належить дворянам. Припустимо, що всі дворяне—чого в дійсності немає—суть земельні власники, тоді вийде, що менше, ніж 0,01 (0,009) людности має в своїх руках більше ніж $\frac{1}{3}$ всієї земельної площі. Між тим, коли б навіть всі 17.836.776 душ. селян були власниками—до чого в дійсності не дуже далеко, бо всіх зайятих в сільському хазяйстві в 1897 р. налічувалося 16,414,361,—виходило б, що більш, ніж $\frac{4}{5}$ (81,1%) всієї людности володіє трохи більше, ніж $\frac{1}{2}$ (50,5%) всієї землі району.

¹⁾ Сюди увійшли, по херсонщині—377.992 дес. і по катеринославщині,—536.958 дес. земель, які належали бувшим колонистим.

Коли ми розглянемо поділ приватної власності між окремими економічними групами, то побачимо ще більш цікаве явище ¹⁾.

Розміри хазяйства.	Число власників в тисячах.	Число десятин у них в тисячах.	% відношення власників групи до всіх зем. власників району.	% відношен. земельної влас. групи до всієї прив. зем. вл. району.
до 10 дес.	48,8	158,3	50,1	0,9
від 11 „ 100	31,3	1.075,0	32,2	6,0
„ 101 „ 1.000	13,4	4.800,3	13,8	26,8
„ 1.001 „ 10.000	3,6	8.931,2	13,7	50,1
більш 10.000	1,7	2.894,7	0,2	16,2
Разом.	97,3	17.859,9	100,0	100,0.

Із цієї таблиці,—яка, до речі сказати, має хибу групування на великий масштаб, особливо в першій і другій групі,—ми ясно бачимо, що концентрація земельної власності на Україні досягла дуже і дуже великих розслідів. Так, 3,9% всіх приватних власників володіють 66,3% всієї землі, що є в приватній власності, тим часом, як 50,1% приватних власників мають тільки 0,9% всієї прив. зем. влас. Коли ж ми згадаємо, що більша частина приватно-власницької землі належить дворянам, то ми не помилимося, коли скажемо, що концентрація землі в руках великих власників означає у нас концентрацію її в руках невеличкої купки дворян.

Загальна групування приватних власників цілого району по розмірам земельної власності ховає од нас дуже великі і цікаві різниці окремих губерній. Для цього ми приведемо більш детальну таблицю земельних власників і землі (і те і друге в % відношенні до всіх земельних приватних власників і до всієї приватної власності) по окремих губерніях:

¹⁾ Статистика поземельной собственности 1877--1878 г.

	до 10 д.		11—100 д.		101—500 д.		501—1.000 д.		1.001—5.000 д.		5.001—10.000 д.		більш 10.000 д.	
	власників.	землі.	власників.	землі.	власників.	землі.	власників.	землі.	власників.	землі.	власників.	землі.	власників.	землі.
Харківська	52,8	1,5	31,8	8,6	9,8	19,2	2,8	16,2	2,6	40,5	0,1	7,4	0,1	6,6
Полтавська	59,4	2,7	30,9	16,1	7,4	24,8	1,3	13,5	1,0	30,5	—	4,1	—	8,3
Чернігівська	58,6	2,2	31,0	13,5	7,4	20,5	1,7	13,9	1,2	33,4	0,1	10,6	—	5,9
Київська	41,7	0,2	24,8	1,8	13,1	7,4	8,5	12,6	10,3	39,3	0,9	11,8	0,7	26,9
Волинська	42,1	1,0	43,1	5,2	7,8	9,6	3,2	10,9	3,1	31,5	0,4	11,0	0,3	30,8
Подільська	56,3	0,5	18,0	2,0	11,3	9,7	6,0	14,3	7,7	52,3	0,5	11,8	0,2	9,4
Херсонська	10,3	0,0	38,6	3,6	28,6	12,9	10,3	12,9	10,1	35,7	1,5	18,6	0,6	16,3
Катеринославська	11,4	0,1	28,5	2,0	30,0	10,8	12,8	12,6	14,9	42,4	1,8	16,5	0,6	15,7

Як бачимо в Україні Лівобережній найбільше землі сконцентровано в руках власників, що мають од 101 до 500 дес. (21%)

та од 1.001 до 5.000 дес. (36%). Між тим в Правобережній Україні найбільше землі у інших категорій — у тих, що мають 1.001—5.000 д. (51%) і більше 10.000 д. (21%). Приблизно те саме ми бачимо і в двох степових губерніях: на власників 1.001—5.000 д. приходиться біля 40% всієї земельної власності, на власників, що мають більше 10.000 д., — біля 15%.

Не менш цікавим в цій таблиці є ще одне явище. В усій Лівобережній Україні земельні власники з розміром земельної власності до 100 дес. володіють, хоч і невеликою, але все ж таки досить помітною частиною всієї земельної площі, що під приватною земельною власністю. Так в харківщині на їхню долю припадає 10,1%, в полтавщині—18,8%, в чернігівщині—15,7% всієї приватної земельної власності губернії. Зовсім инше ми бачимо в Правобережній і Степовій Україні. Тут на приватних земельних власників, що мають до 100 дес., приходилася дуже і дуже незначна частина. Так в київщині—2%, на поділлі — 2,5%, на воліні — 7,2%, в катеринославщині—2,1%, в херсонщині 3,6% всієї приватної земельної власності.

Таким чином, в приватній земельній власності, можна сказати не помилившись, селянам належить частина мізерна, яка не може хоч трохи помітно вплинути на економічний добробут мільйонів селянства України.

Погляньмо ж тепер, як забезпечено селянство у нас надільною землею.

Перед 1861 роком в руках дворян наших 8 губ. було 24.078.653 дес., із яких 6.373.667 дес. були в користуванні кріпаків. Як відомо, при скасуванні кріпацтва всюди, особливо в чорноземних губерніях од цих селянських земель одрізували дуже багато на користь дворян. Як довів Мілюков (Енцикл. сл. Брок. і Євф. ст. «Крестьяне»), одрізано було біля $\frac{1}{5}$ частини всієї землі, якою за часів кріпацтва користувалися селяне. У нас, взагалі, по цілому району, навпаки, після скасування кріпацтва землі селянам було прирізано всього 548.037 дес. Правда, поодинокі частині району показують зовсім инше:

ГУБЕРНІІ	Було дес. землі перед 1861 роком.	Прирізано + або одрізано —	
Полтавська	954.898	— 449.765	} 888.741 — 1.436.778 +
Катеринославська	533.452	— 198.838	
Харківська	638.936	— 181.123	
Чернігівська	806.094	-- 59.015	
Подільська	639.612	+ 576.884	
Волинська	1.205.785	+ 433.915	
Київська	1.072.282	+ 354.476	
Херсонська	522.608	+ 71.503	+ 888.741

Більш детальна таблиця, показує нам, що поміщичі селяне Лівобережної України дістали незвичайно убогий земельний наділ і в значній мірі цім пояснюється той величезний переселепческый рух, який останніми часами йде саме з цієї части України в різні райони Росії.

Загальна сума селян, чоловічого полу в нашому районі, що дістали в 1861 р. наділ, доходила до 4.470,9 тис. душ. Із них було: государственних 2.007 тис. д., які дістали наділ пересічно 4,9 дес на 1 душу чол. полу, поміщичих 2.462,5 тис. д. з пересічним наділом в 2,7 дес. та удільних — 1,4 тис. д. з наділом в 3,5 дес. Пересічний же наділ по всіх 8 губ. в 1861 р. доходив до 3,3 дес. на 1 душу чоловічого полу. Як бачимо, земельний наділ навіть для тих часів був малий.

Коли ж ми поділимо ревиські душі, що дістали земельний наділ, на групи по величині самого земельного наділу, тоді незначна забезпеченність землею при визволенні з кріпацтва виступить ще яскравіш.

Із всіх ревиських душ дістали наділ:

	Тисяч ревиських душ.	% всіх ревиських душ що діст. наділа.
в 1 десят.	142,1	або 3,1
» 1— 2 «	757,9	17,0
» 2— 3 «	1.338,0	29,9

	Тисяч ревизських душ.	% всіх ревизських душ що діст. наділа.
» 3— 6 «	1.701,0	38,0
» 6—10 «	499,2	11,1
більш 10 «	32,6	0,8

Звідсі ми бачимо, що вже зразу після скасування панщини 50% кріпаків, що дістали який-небудь наділ, опинилися в становищі пролетарів і тільки 11,9% мали наділ трохи вище потрібної норми.

Натуральна річ, тепер земельний наділ став ще меншим і селянство, що має тепер ці, при нашій екстенсивній системі хазайства, «хусточки», власне кажучи, являється замаскірованим класом пролетарів, що живе не од праці у власному хазайстві, а од продажу своєї робочої сили по панських економіях, винокурнях, цукроварнях, броварнях і т. п. Так, в 1863 році пересічний наділ на 1 душу чол. полу був в харківській—4,1 дес.; полтавській—2,5 д., чернігівській — 3,4 дес., київській — 2,9 дес., волинській — 4,2 дес., подільській — 2,6 дес., херсонській — 6,1 дес., в катерин. — 6,3 дес.

В 1900-му ж році наділ був пересічно: в харьк.—1,9 дес., полт.—1,5 д., черниг.—2 д., київськ.—1,2 д., волин.—1,7 дес., поділ.—1,2 дес., херс.—2,2 дес., катерин.—2,3 дес. Натуральна річ, тепер і данні 1900 р. вже являються невірними, особливо для південно-західного краю, де ми мали тільки урядову статистику. Не можу не привести тих нових ціфр для київської губернії, які має тепер київська управа для 1905 р. Так, надільної землі приходилося по київщині на 1 двір селянський 3,4 дес., а на 1 мешканця—0,65 д. Селянські ж двори, що мають надільну, землю, групувалися так: менше 2-х десят на 1 двір мали 9,9% всіх дворів, од 2 до 3 д.—41,2% дв., од 3 до 4 д.—30,9% дв., од 4—5 д.—13%, од 5—6 д.—3,8%, більш 6 д.—0,6%.

Ціфри ці не потребують ніяких коментарів.

При незвичайно слабо розвиненій промисловості, таке становище селянства означає не тільки його пролетаризацію, а разом з тим і пауперизацію: там, де 75—76% людности, властиво кажучи, не може брати участі в продукції, як це ми бачили в південно-західному краї, там пролетар неминуче повертається в паупера.

Де-який інтерес має в наші часи питання про форму надільної селянської власности, яка вона була колись і яка є тепер на Україні.

Коли давались селянам наділи, так 9.056 тис. дес. (53,3%) удобної землі було наділено 1.945 тис. рев. душ. (42,7% всіх що діст. над.) в громадську (общинную) власність, решту—7.913 тис. дес. (46,7%) наділено було 2.605 тис. душам (57,3%) в подворну власність. Але тепер вже, здебільшого, «общинное» землеволодіння на Україні перетворилося в так зване «общее», при якому доля кожного власника зостається незмінною і постійною, тоді коли характерною ознакою «общинного» землеволодіння являється його «уравнительность», яка неминуче тягне за собою «переділи»: зникають переділи — зникає «общинное» землеволодіння, що ми вже здебільшого і маємо на Україні. Як бачимо, на Україні підстав для народницьких мрій про соціалізацію всієї землі і уравнительность немає сливе ніяких.

Такий поділ земельної власности, який ми зазначили вище натурально, в новітні часи мусив значно змінитися під впливом нових тенденцій соціально-економічного розвитку, а також дякуючи фінансово-економічній і земельній політиці уряду. Але коли б знайти ці зміни, определити характер мобілізації земельної власности по цілому нашому краю, ми зробити цього не змогли б ми схотіли через те, що, крім даних 1877—78, не має інших в нові часи, таких, які б одночасно охоплювали всі наші губернії. Через це ми обмежимося невеличкою ілюстрацією що до мобілізації земельної власности по розмірам хазяйств. Для ілюстрації ми візьмемо полтавщину, яка добре відома своїми дуже гарними статистичними дослідями на цілу Росію.

Так на полтавщині було:

Розмір хазяйств.	в 1878 р.		в 1898 р.	
	землі у їх власників в процентах		земли у їх власників в процентах	
до 100 дес.	19,0	90,3	21,0	88,7
од 100 до 500 дес.	25,0	7,4	26,0	8,8
» 501 » 1.000 »	13,5	1,3	14,5	1,5
більш 1.000 »	42,5	1,0	38,5	0,9
Разом	100,0	100,0	100,0	100,0

Таким чином по всіх групах приватних земельних власників, крім останньої, найвищої, ми бачимо на протязі 20 років зрост їхніх земель. Всі групи придбали од 1 до 2% кожна і тільки найбільші земельні власники втратили 4%. З другого боку, не можна не звернути уваги на те, що число власників особливо зменшилося в найнижчій групі (до 100 дес.) на 1,6%, що являється показником пролетаризації більш дрібних земельних власників.

Такою ж невеличкою ілюстрацією до мобілізації земельної власності можна вважати відомості про зміни в поділі земельної власності між де-якими сословіями в нашому районі. Так, за час од 1863 р. до 1897 р. поділ земельної власності почасти змінився. Так дворяне за цей період втратили 4.714,3 т. дес., із них 2.272,5 тисяч десят., або 48,2% придбали селяне. Під впливом розвитку капіталізму земля переходить до рук нових класів, пристосованих до нового економічного ладу, переходить постільки, поскільки старий клас не встигає, або не хоче, чи не може пристосуватися до нових потреб, нових обставин.

Цей же вплив капіталізму виявляється у нас, як і скрізь, також і в тому, що земельна власність все більше і більше обтяжується гіпотеками.

Так, по новішим відомостям¹⁾, число маєтків нашого краю, заставлених в різних банках, доходить до 41.788 (42,1% всіх

¹⁾ Статистика довгосрочного кредита Вып. III изд. 1904 г.

прів. володінь), в яких було 12.322.846 десятин землі. Вся ж заставлена земля оцінена була в 1.129.019.084 карбован., а боргу за неї к 1-му января 1903 р. лишалося 713.614.595 кар. В самому ж Дворянському Банку заставлено було з усіх 8 губ. маєтків дворянських 7.794, землі в них 4.884.984 дес., що оцінені були в 449.070.745 карб. і мали на собі боргу к 1-му января 1903 р. 266.691.075 карб.

На цьому ми поки що і закінчимо нашу невеличку статистичну замітку про землю і людину згаданих 8 губ. України.

М. Порш.

Сповідь віроучителя-сектанта¹⁾.

От став проситися у начальника, щоб пустив до дому надивитися, як там живуть мої сироти. Він отпустив. Я исходив до дому, погостивсь, роздививсь. Мати каже: «він то каже, синку, і Хведор хазяйствує, та не так, як ти, наче все без усердія. Він каже, що це я хазяйствую, думаю, що брат буде мені і по духу брат. А то я б вас бросив».—«Ну, ви ж його не оскорбляйте, а тоді як прийду, так побачим, як Бог дасть. Аже ж які його ученія?»—«Та хто зна, синку. Ми його не розберем. Це як би ти пожив з ним».

Оце я погостювався та й пішов опять у Вороніж на службу. От, слухаю, брат поїхав за жінкою на Кавказ. От привіз і жінку. Слухаю, хазяйствують. Коли прийшов слух, що вже вигнали, кажуть, твого брата з Карабута у Павловське; він там, каже, приписаний—сказав мені один з богомольців. Тут я уп'ять зажурився, що нікому доглядать матір і роспливається хазайство.

Коли слухаю, аж, слава Богу, приказ прийшов отпустить білетних додому. Ото ми з жінкою, обрадовані, пришли додому. Коли так: брата нема, вигнали, кажуть, а дома у мене мати та сестра каліка, та сестра удова—зять умер, а вона з двома дітьми прийшла до мене жить. Оце я роспросив, як же він тут жив, що його прогнали. «А хто й зна, кажуть. Наче ми поганого нічого не бачили од його. Тільки Марина Зузулиха усе бігала до його, а снівать він нікуди не ходив і нічого більше ми не знаєм. А потребовали його у волость, дак старшина приказав сейчас вибраться у Павловське: «Ти там, каже, приписаний, там і живи.

---

¹⁾ Див. № 6.

От я зобрав времня і поїхав до його у Павловське. Найшов його там, поздоровкався, та й кажу: «Ну, що, мабуть, ти не бросив того ученія, що тоді ділав, що тебе вигнали із Карабута». «Ні, каже, не за те, а от за що: на, каже, почитай 2 посланія к Тимофію, глава 3, стих 12». А там написано: Всі, хотящі жить благочестно, гоніми будуть». Я прочитав. «От за що, каже. Так і тебе вигонять, як послухаєшь божественного писанія, а як будеш таким людоїдом жить, як ті, що мене вигнали, то і там будеш жить между ними». Я тут і думаю: «Пожалуй воно і справді так. От же написано комусь. Уже ж святі апостоли правду казали. А я ще цього не бачив, що воно так написано, а оце тільки вперве прочитав. Оце я побалакав з ним мало, дуже мало, і не найпов йому сказать що вопреки. А поїхав собі, думаючи. От приїхав до дому; а тут його товарищ, Хведор Солодовников, прийшов до мене, розспросив, як там брат. «Слава Богу», кажу. А він воздихнув, та й каже: «Це любі святі, вони за Христа страдають. Так же і писано єсть, щоб ми страдали за його, або ради його». А ну, де писано? Зачали шукать. Оце я й найшов посланіє к Филипійцам гл. 1, ст. 20. Там і сказано, потому що вам дано, ради Христа, не тільки віровать у него, но і страдать за нього. Тут я упяць задумався. Може воно і справді так, що він ради Христа страдає. Той Хведор Солодовников за ним журиться і мені каже: «счастливі, що у вас є такий брат». А я і кажу йому: «А чоґож ти тоді, як їх изослали, а я прийшов додому із служби, так ти казав, що «не так твій брат робив», а тепер уже так стало». — «Я, каже, тоді не розібрав, а тепер розібрав, що це истинні раби Христові. Я, як би познав тоді, тоб і не за що не отстав од їх. Я б пострадав ради Христа, як і їх Бог сподобав, а то я, скажений, тоді отрікся од Христа». — «Ну, а тепер би пішов страдать?» А вів так із твердостію: «Повірте мені, кум! На мене, каже, як би хто сказав, що одрубать голову за Хведора, то яб із радістю согласився». — «Ну, почому ж ти так увірив, що вони люди праведні?» — «От потому: я як приїду до Хведора та як побесідую, або хоч торкнусь об його, дак так коло мене наче що обсыпиться, і я тоді до дому як на крилах полечу. Із роду мені не було ніколи так радісно

ні в церкві, ні за штенієм, ні за співанням, ні на молитві, як біля його. От почому я. Та й писанія, де не почитайте, дак воно доказує».—«Ну, добре, кажу, а я не вірю». А в душі думаю, хто зна, що воно таке.

От приїхав до мене брат. Оце вони у двох як зачали мені балакати. Тут я їм і кажу: «що ви мені розкажете, ви ж так робите, як і тоді?» А брат і каже: «Ну, а як так, дак що?»—«Да що це, хіба діло богоугодне як із жінками спати?»—«А як же писано: невірующая жена освящается вірующим мужем і невіруючий муж освящается віруючою женою».—Я і кажу: «дак це ж як узять жену невірну, або мужика. Вірна жінка у вінчанії, як перевінчаються».—«Ні, каже. А ото, що писано, щоб було, апостол велит, одно тіло у всіх віруючих. Послання к Єфессям, гл. 4, стор. 4».—«Да це ж, мабуть, із законною жінкою одно тіло щоб було».—Ні, каже. «А оце, що каже апостол: так, як тинь». Посл. Євреям, гл. 10, ст.—«Ну, так це, мабуть, одно тіло причастія, що в церкві».—«Ні, каже, то не причастія, то тільки вино красне да просфира. Об цьому причасті слухай, як апостол сказав: Всякий священник стоїть на служенії і приносить одні і тіж жертви, которі не могут нікогда избавить, або истребить гріхів. Посл. Євреям, гл. 10, ст. 11.

Тут я і закруживсь умом. «Це, кажу, мабуть, евангеліє у вас не таке, я цього ніколи із роду не читав».—«Ні, каже, воно скрізь так у кожній евангелії писано, а це ти не читав. Так же вони і всі пінімають. Ну, як тецєр оце ти розбереш, кому це писано?»—«Та це, мабуть, тоді, до Христового рожденія було так».—«Ні, каже, хлопче, до Христового рожденія що було, як жили, дак це у біблії писано, а це нам з тобою, также і всім, хто схоче слухать. Ось прочитай Послание 1-ое Корінфіянам, гл. 10, ст. 11. «Все это происходило із нами, как образи, а описано в наставленіє нам, достигших послідніх віков». От кому це—*нам*. Дакъ це по вашому все не так, та не по нашому, а це так апостоли нам написали».—«Та і тож апостоли, як закон у супружестві і оцєж церква і попи».—«Ні, каже, про цей закон апостол сказав, що законом ніхто не оправдється перед Богом. Посл. Галатам, гл. 3, ст. 11».

От тобі і сполняй закон! Тут я і закружився вовсі умом. Не знаю, що їм отвічать. Та ще багато мені набалакав коечого. Я і кажу: Ну, дак це ми всі не так живем?»—«А тож, как думаешь?»—«Ну, а шож робить, щоб так жить?»—«А от що: чим кобилу, або коня обгодують, тим і поправляють, тільки перепалять (?) Так і Адам з чим упав, тим Христось і підняв».—«Як це підняв?»—Та так: Він Марію освятив своєю плотію, як там писано: Коли закон був ослаблен плотію, то Бог послал Сина свого у подобії плоті гріховной, у жертву за гріх і судим гріх у плоті дия того, щоб оправданіє закона рибилося в нас не по плоті, а по духу. Послан. к Римлянам, гл. 8, ст. 3, 4. И тож апостол Павел. Він і сам боявся, думав що воно гріх, яко плоть волнується до женского полу. От він і написав про це: далос (?) мені наkostenник плоті, ангел сатани оскверняеть мене, і трижди, каже, молив я Бога, щоб він отняв це од мене. А Бог йому сказав: Не довольно тобі благодаті моєї любви. Сила моя і в немоці совершається. От він і поняв, що це треба так робить. 2-го Посл. Коринфянам, гл. 12, ст. 7 і Апостол. Петр упьять написав: огненнаго искушенія не чуждайтесь, как приключенія для вас страшнаго. Це значить те, що хоч воно вам здається і негарним, мов совокупитьсь із женщиною ради спасенія, так не бійтесь, воно так. I Посл. Петра, гл. 4, ст. 12.

Отож і Іван написав: есть гріх к смерті і есть гріх не к смерті. I Посл. Івана, гл. 5, ст. 16. Оце ж той і гріх, шо не к спасенію. Оце ж те, що писано есть тіло душевне і есть тіло духовное. I Посл. Коринф., гл. 15, ст. 44.

Ото ж у апостолів було тіло духовное, вони і спасали своїм тілом людей, і Іван апостол написав—I Посл., гл. 2, ст. 20—і тоді вже, як помаже апостол от він їм і каже: ви вже не требаєте нужди, щоб хто учив вас (того ж послання і глави, ст. 27). I то опьять апостол Павел написав, а я, каже, лично между вами скромний, а заочно отважний. Тільки не доводьте каже, мене до той смілости, которую думаю я употребить на тих, що помишляють на нас, що будто ми по плоті живем із женским полом, а ми, каже не по плоті поступаем. Оружія наша не плотская,

а сильная Богом на розрушеніє твердини. 2 Посл. Коринф., гл. 10, ст. 1. Ото ж у Псалтирі написано: пророком (?) разрушиши врага і місто його. Кафизма I, ст. 8 і упать—Каф. 20, псал. 7. Хвалить Бога, сказав пророк, от землі змієвой. Оце ж та сама земля змієва, ото саме його місто. От і треба такого чоловіка, щоб розрушить врага і місто його тоді і тією землею можно буде хвалить Бога, яко святий чоловік освятить її своїм тілом святим. Ото воно упать каже апостол Іван—Посл. 1, ст. 7. Ёсли ходим в світі, так як він, апостол, або Спаситель ходив в світі, то ми і повинні общеніє іміть друг із другом, щоб кров Ісуса Христа очищала нас од усякого гріха. Оце ж, як ми познаємо світ ученія—не цей світ ученія, що учаться багато у школах попи да пани, а світ разума духовного, от ми і повинні іміть общеніє друг із другом. І от, у святому чоловіку свята і кровь, от вона і освятить тебе. А ті ученія, що попи да пани учаться, об їх апостол сказав (1 посл. Римлян., гл. 1, ст. 21): но како вони познали Бога, та і не прославили його, як Бога, но осуетилися у вумствіях своїх, омрачилися несмислені серца їх, называють себе мудрими, а обезуміли. Вони думают, що Бог де небудь сидить або у досці, або у полотні, та й кланяються їм, або камінюки у кучу наскладають, та й кажуть—там Бог сидить, ідіть молитися. А мужик дурний слуха. дума справедливо так. Оце їм і каже Спаситель: Горе вам, книжники фарисеї, що взяли ключи разума да сами не йдете і других не пускаете в Царство Небесне. Матвія гл. 23, ст. 13. Та ще сказав Спаситель: Горе вам, книжники, фарисеї, лицеміри, що ви об десятині і об усякому багатстві і роскопі заботитесь, а що важне у законі, те оставили. Та оце де вже він не назбирав писанія, з усяких книжок, та все внушав мені, а Хведор Солодовников так і ухватиться і собі на його словах увіщевать мене. Тут уже я розстроївсь вовсі умом.

От повечеряли. Ми полягли із своєю жінкою на кровати спать, а він сів у нас у головах та все балака, та все розказує, та внуша. Жінка довго слухала та й заснула, а ми вже балакали до самого світу. Він усе толкує: приставай до нас, а то

пропадеш, у мирі живучи. Мир злий, Христа ненавидить, гонить і рабов його. Нема, каже, праведного у мирі, нема ні одного. Ніхто не ищет Бога, усі совратились с путі. Нет делающаго добро, нет ни одного. Писано римлянам, гл. 3, ст. 10.

Я і кажу: як, уже ті пропали всі люди, що живуть у мирі? Там же єсть неначе і гарні люде. Так це, наче, що ти балакаєшь, що можно із чужими жінками грішить, так це ще хуже».—«Ні, каже, це апостоли повеліли так. Ну а тож хто хіба, що написано: чоловік оставляєть отца і матір і приліпляється к жені і будуть два единою плотію. Ну, оце як воно сюди писано.—«То це об законній жінці та об мужику писано».—«Ні, каже, ти мілко понимаєшь. Законні! Який там закон: щоб кожухи натягати на голову».

Тут мене аж, наче, злоба взяла на його, мо він наче і в мене хоче жінку отбить. «Та як це, кажу, кожухи на голову натягати?—«Та от як: як поженяться три, або два сини у батька, та той у тому углі, а той у тому із своїми жінками натягають кожухи на голови, щоб не видко один одного. А коли гарне це діло, так нашо ж ховаться. Аже-ж як ти законне діло робишь, так не ховаєшься, напр., балакати що гарне, або милостиню подавати, або робить що небудь. А то бач який закон! Про цей закон апостол сказав так: Что сила гріха—закон. 1 Посл., гл. 13, ст. 56 (?)».

От тобі саме сила гріха. Стало бить, як би не цей закон, так меньше б грішили. А то каже закон куми (?), а він буде не знаком цей закон (?). Аж очерети трещатимуть!» Тут мені аж страшно стало. Колиб справді не так, та й кажу «Ну, а як, ти ж кажеш, що можно гріх робить із чужими жінками, так це що ж?—«Оце ж той гріх, що не к смерті. Ти ж читав. Це ж та тайна, що написав апостол:—я скажу цю тайну тільки церкві. Такому, значить, чоловіку, що церква у йому. Посл. к ефес., гл. 5, ст. 32. Оце ж те, що сказав апостол: нет, каже, нікакого осужденія тим, которі живуть по духу. Посл. Римл., гл. 8, ст. 1. Тепер ми як познали оцю жизнь духовну, дак хоч і грішим, так нас судить не будуть, потому що ми грішимо не

ради плоті, а ради душі. Оце ж ще апостол сказав, що ми нині умерли для закона, котрим були ізв'язані. Ми ослобонились од його. Посл. Римл. г. 7, ст. 6.

«Ну як же ти скажеш. Хіба ти не віриш, що святі апостоли написали?—«Та я то апостолам вірю, та не розберу, як оце воно, куди понаписувано».—«Та я ж тобі розказую куди».—«Та, Бог його зна, чи воно так, чи ні».—«Та вже так, як я кажу. Хіба я тобі враг, чи що? Як би воно діло не угодне Богу, так я б тебе хіба б став уговорювать. А то неж так і апостоли жили і Христос і всі святі цією життяю спасались. Другого путі нет, не було и не буде, сказав Христос». — «А на що ж вас изсилали, як би воно діло гарне. Там же не дураки вас изсилали».—«Ну, на що? Хіба ти його не знаєшь, як Він сказав у Євангелії: гнали мене, будуть гнать і вас. Як, каже, Христос написав: прийшов розділить батька із сином, доч із матірью із севкровою. Єван. от Матв. гл. 10, ст. 35.

І оце він уже де там не видирав того писанія та все прикладав до оцього ученія, що йому дід Ягор розказав та научив його.—«Ну, каже на мене, що ж ти, чи послухаєш мене чи ні?» А я думав, думав, а далі й кажу:—«От що, брат, я тобі скажу: я надіюсь на Бога і вірю йому, що він не хоче погібелі нікому. Так повір мені, брат, повір! Я буду читать побільше, та розбірать і на вас придивляться і як що ваше діло Богу угодне і душі полезне, то я во віки не одстану од вас. А як що діло ваше Богу негодне, то ви і не думайте мене прильстить, потому що я, як маю в собі розум і надіюся на Бога, що він не попусте мене». Тут брат і каже:—«Ну, як що так, так це слава Богу! Уже я добре знаю, що наше діло Богу угодне. Ну прости ж мене, брате!» він сказав, та й ліг спать.

Уже розвиднілось, а я все не спав, розбудив жінку, та розказав їй де-що, що Хведор брат мені казав. Оце ми лежимо, та і думаем: Хто й зна, що воно таке оце розказують. «Ну, а тиж, кажу, тоді ще, як їх не ссилали, ти ж признавалася мені, що прикасалася до діда Ягора, як воно там?—«Та як там? у його і плоті наче нема, я нічого от його не бачила, він тільки при-

мір дав, як ми грішили».—«Еге! може і справді вони святі люде. Ну та вже може, Бог дасть, розберемося.

Оце я випроводив брата у город, дав йому хліба і ще коечого. А він каже: «прійдь до мене в город. От раз ми із жінкою поїхали до його у город. Приїхали у двір, випрягли кобилу, увійшли у хату. Нема нікого в хаті, один брат Хведор лежить на кроваті, будто спить. Ми поклали на лавці, що привезли йому із дому, і хотіли здоровкатися. А він як исхватиться та до нас, та в шию нас із хати. «Що це, каже, наїхали до мене! «Вигнав нас та й хату запер. А ми стоїмо, та й думаємо, що це він зробив? Чи ми чим прогнівали його. А я і кажу далі: «Ні, це він нас испитує». Коли дивимось, іде із хати до нас, здоровкається, та просить у гості. Тут ми овсі поняли, що він нас испитує. От вони зачали нас вітати із жінкою. Купили нам вина церковного і пища хороша була приготовлена. Оце ми випили і стали балакати. Він і каже: «Що ж ти, каже, розобрав хоть що небудь, що я тобі казав?»—«Та хто й зна, кажу, кой-що розобрав, а кой-що і ні».—«Що ж ти, рідний брат мені, та й не віриш. Хіба я хочу погібелі тобі чи що?»—А я кажу: та воно так, так страшне діло. Чого люде сами бояться, то гріх, а ти кажеш, що благодать». А він і каже: «Вони так, ті люди, поступають, як пророк сказав: тамъ убоялись страха, иде же нет страха. Чи ти читав оце?»—«Та я то читав, та чи туди воно каже.»—«Оце ж саме туди! Оце ж те, що апостол сказав: «Я сію тайну скажу тільки церкві», такому значить чоловіку, як церква чистому. Оце ж те, що співають у церкві: еже от віка утаєнное і ангелами не свідомое таїнство». Оце ж те, що упяять апостол сказав: нам Господь одкрив духом своїм то, во что желают проникнуть ангели. Оце ж той гріх, що і к смерті і есть гріх не к смерті. Оце ж самий той гріх, що не к смерті; а то к смерті, що апостол сказав: Смерть, где твоє жало? Ад, где твоя победа? Отвіт такий: Жало смерті есть гріх, а сіла гріха—закон. Призвели в закон, та й патрають невиннаго.. (?) та на свою голову. Та що це таке, яке це жало смерти? Жало—ото саме гріховна плоть, що такоже і у жінок. А закон—що поже-

нились, та й стряпають. Оце ж саме сила, саме багато по світу робиться.

Тут я собі сижу та й думаю: хто-й-зна, чи воно так, чи може ні? А він, наче прозорливий: «Та ти, каже, не думай, чи воно так, чи ні. Тут його обдумали вже ті що страдали за його, а вам тільки слухать остається, так як апостол сказав, що многіе ободрились моїми узами і стали із більшою смілістю безбоязненно проповідувать Христа Спасителя. Так і ви повинні глянуть на наші страданія і кріпше приймають це учення. А там же іще писано апостолом: смотріть, каже апостол, щоб хто не пострадав, як вор, або убійца. Та вже хто за що страдав, той знає, чи за те що кобилу украв, чи чоловіка зарізав, чи, може, дурно».

От я і кажу: Ну, мені все ваше нравиться, окрім оцього. І я всегда буду із вами і все буду исполнять, тільки оцього не хочу. А од вас не одстану, буду безпереч із вами читать і співать і буду розказувать про це, що увас буде, тільки не при-нуждайте мене до оцього».

— А як цього ти не хочеш і не віриш, що воно угодно Богу, так ти ж і вовсі не наш. Коли це не так у нас, так і все не так. Бог із неправдою не живеть. Коли це неправда, так ти і не хвали нічого, і все вже у нас не так. Як цього ти не приймаєш, так і тебе не треба.

Тут я і кажу: «Ну, що Бог дасть! може через уремня і прийму, буду Бога просить. Та помолітесь і ви об мені, щоб мене Бог уразумив. А я буду розбірать писанія, де воно що писано і куди. Кажу, я оце, що ти мені розказував, даже зроду не читав, та й думав, як то ти мені розказував, що його і писаного нема; коли воно усе єсть, що ти мені наказав, так як, наче, після твоїх слів писано».

—«Оце ж то і те. А перед, бач, ти не вірив, що й писано єсть. Оттак же й це. Ти послі узнаєш, що так воно, от як я і кажу».—«Ну, хоч і так. Що ж це таке? Хіба попи да вчені люде не знають цього? Вони ж здорово грамотні. Вони ж читають оце, що і я попрочитував, як ти мені сказав. Як же вони

не помівають»? А він і каже: «Утаївся од премудрих і розумних, а открити младам. Хто зробиться таким, як млада, простим, чистим, тому тільки відкриє Бог, і, як іще писано, де книжник, де мудрий, де совопросник віка цього. Не обрав ли Бог мудрость мира цього у безумія. Горе вам, каже, книжники, фарисеї, лицеміри, що уподобляєтесь окрашеним гробам, котрі кажуться снаружі красними, а внутрі полні мертвих костей і всякої нечистоти». Хіба ж ти не читав цього?— «Да я то читав».— «Ну, чого ж тобі і удивляється, що вони не знають. Хіба за такою гордостію що небудь побачишь, як у попів. Вони, прокляті, тільки навчились, у своїх классах зубами клацають на людей та обдирають із їх шкіри, як вовки із овець. Це ті хищні вовки, що сказав Спаситель: Войдуть к вам хищні волки, не щадящі стада свого. Бережіться, сказав Спаситель ходящих у длинних одежах». Оце ж саме вони. Вони, каже, люблять предсіданія в синагогах і привітствія в народах; щоб люди їх звали: учитель, учитель. Оце ж твої попи, отак про їх Спаситель сказав. Чи ти читав оце, що я кажу?— «Та я то читав, та не знаю, куди воно односиться».— «Оце ж воно к попам, вони ж його і роспьяли із завісті. Боялись, щоб він не отбив у їх доходу, що люди дають їм, а де й силою отбірають. Це такі звірі. Вони як «господи помилуй» тобі скаже, так і руб сребра давай».— А я кажу: «Ну, а на щожь царь їх понаставляв, коли воно так.— «На що царь? На те їх понаставляв, щоб вони людям слово Боже проповідували та учили людей, як по правді жить на світі, а не на те, щоб людей грабили. А їх багатство та роскош поразувала, як индиків; вони і клюють носом, так яко орли малих птиц. Оце ті скорпіони, що Іван у «Откровенії» написав: «При посліді віку являються скорпіони із залізними носами і будуть клювати. Оце вони і клюють пошти кожного, хіба кого не подужа, як багатіший його, або гордїйший».— «Ну, оце ж цар, коли баче, що така неправда, то він би запретив їм».— «Е, йому нельзя, вони силу узяти у світі. Скільки попів да архиереїв, та й пани за ними, котрі землю держать та людей держали. От царю і нельзя. А як зачне і до їх докопуваться, дак вони сейчас його

із світу згонять. Хіба їх мало повбивали, царів? От він, царь, хоч і баче, да боїться чиплять їх. Салимон же сказав: не обличайте злих, вони злі, як собаки». Тут я і кажу «Ну, дак це ж вони всі пани по світу такі».—«Е, ні, каже, ті що поставлені начальниками у світі, дак без тих нельзя. Вони дають порядок усім людям. Як би не вони, дак нічьзя б і жить на світі, повбивали б та пообкрадали друг друга. Без їх нільзя ніяк жить у світі. А це ті дармоїди попи та пани, що по багато землі держать, та людей за неї граблять, а бідному чоловіку і пропитать дітей своїх нічим».

Тут я упьять йому і кажу: «Ну, що нам до того доходить. Нехай як хто робить, так і получить, а нам аби самим прожить по правді».—«Та це то так, каже, дак треба ж дивиться і по світу, що нема нігде правди».—«А нам то що нужно? аби у нас з тобою була правда, а люди за себе будуть одвічать кожний, а ми за себе».—«Та так-то-так, каже. Ну, а об собі я ж тобі кажу, що послухай мене, дак счастливий ти будеш. Ти получиш благодать незаслуженно. Святі отці наші трудились по тридцять літ у пустинях за те, щоб получить благодать от Бога і душі царство небесне, а тепер тільки повірять слову Божому, дак те можно получить. Ти читав це, що сказав Спаситель: «при посліді віку излію от духа моего на всяку плоть і прорекуть синовії ваші, щері ваші, і старці ваші. узрят сонное віденіе і вразумляемі будуть сонним віденіем. Оце ж, як би ти послухав мене, да прийняв оцю благодать, що мені Бог открит милостію своєю, тоб і ти був старець умом. Це велика благодать! Кого Богъ сподобить, так счастливий то чоловік. Тут одна у городі Павловскому, звать її Марія, вона кума мені. Ми її брали кумою, як уродивсь у нас оцей хлопчик (указує на колыску). От уже раба Христова! Там уже яка умница! І прийняла це діло із великою вірою. Сама мені казала, що, каже, вас прийняла, як Хведора свята Василія Великого принімала. Отаких як би багато! Це так якраз, як самарянка, що прийняла Спасителя біля колодизя, що Спаситель їй сказав: я дам тобі воду живую, тільки прийми віру святую. От та вода свята, що із його текла. Чи

чув, як читають у церкві: із причистих твоїх жил источивий воду на самарянку.

— Ні, не чув, кажу йому. А коли це читають?

— «На первій неділі у піст, ото що у вечерні серед церкви читають.

— «Да і справді так і читається, що із причистих твоїх жил источивий воду на самарянку?»

А тож! Хіба, думаєш, я тобі неправду буду казати?».

Тут я і замітив сам собі ув умі. Ну, кажу собі, тепер же дослухаюсь, як буду говіть.

— Так оце та самарянка?!

— «Так як раз вона. Вона мене устріла і прийняла, як та Христа принимала. От як би вона прийшла, ти хоч би подивився. Це, Бог дасть, така буде, що несколько душ можетъ спасти, як уже настояще уразуміє. Оце буде та, що родитиме синів з бородами. Я оце, каже, за сім годів одну тільки бачив таку, як став заніматься цім ученням; та вже, мабуть, більш і не побачу такої».

Коли гульк у вікно, аж їх двоє ідуть — жінка та мужик. Оце ж вона саме, а оце мужик її. От вони входять в хату, а я уже придивляюсь на неї. Вона така весела молодиця та красива собою і молода ще, бойка та сміла. Як увійшла у хату, так зараз брату Хведору у ноги упала і поцілувала: тоді і всіх поцілувала. І мужик її также поцілував усіх. Вона зараз мені і поправилась. Оце вони посідали, а брат Хведор зачав читати та розказувати кой що із писанія, та кой як псалми проспівали. А вона так з усердьям слуха та поніма, і отвіча так умно та бойко, як коли що спросе її Хведор. А дальше, як розспівались, кой хто зачав плакати, а вона так плаче, що й не отхлипне. І дивлюсь я на неї, так із поніманням плаче. Як що жалібне прочитаєм, або проспіваєм, так вона, наче, не подає виду, що плаче, а сльози так як густий дощ котяться. Оце ми там пробеїдували, аж до вечора. А мужик тієї Марії пішов до дому, а вона ж осталась. Хведор такий веселий, що чуть не скаче, і Марія—та так і літа по хаті. От стали лягати спати. Хведор ліг

на кроваті, а нам із жінкою послали на помості і одна черничка біля нас, із нашої ж слободи, років тридцяти п'яти. От як тільки погасили світло, Марія—та зараз і лягла біля Хведора, а Мотрона, жінка його, із дитиною у другий компаті, а хазяйка на дівані лягла. От вони балакали, балакали Марія із Хведором, коли прийшла до їх і жінка Хведорова, да й лягла біля їх, да й балакають у трьох. А ми з жінкою лежимо та все дивимось, та балакаєм про їх.—Хто-й-зна, кажим, що воно таке. Бач лежать у трьох і балакають по согласіі. Коли Мотрона, жінка Хведора, встала, а Хведор і каже: «Трохим, чого ж ти не йдеш до нас». А я кажу: да як же я піїду вам перебивать, ви балакаете про свое, а я чого ж там буду».—Ну, іди ж каже сюди до нас». Я, не довго думавши, встав та до їх на кровать, ліг біля їх. Зачали ми співать қой-що жалобне та заплакали всі троє. А дальше зачали вони мене упьять уговарювать. Марія та і каже: «Чого ж це ви, братіку, не вірите, що вам братік розказує?»—«Та хіба, я кажу, не вірю—так, ума не стає понять, що воно таке».

Оце вони зачали із тією Марією примір давать для мого увірення. Пообнімались з нею, а потім вона повернулася, та й мене обняла і поцілувала, та й ще робили вони із нею те, чому учили і мене; тільки приміром, ненастояще. А я дивлюсь, та й пособлазняюсь; і не правиться воно мені, та діло їх, думаю про себе. «Ну, тепер піди, каже Хведор, та ляж з тією черничкою, що біля вас лежить, коли ти умненький, будто за шутку каже, а я бачу, що і справді йому хочеться, щоб я ліг із нею. А я й кажу: «ну, щож я й ляжу, коли воно не гріх, кажете, і із чужими жінками спать». Та пішов та й ліг, і ми балакали дуже гарно, усе про святе. Оце я полежав та й встав, а Хведор каже: Ну, спасибі тобі, що ти послухав мене і що несоблазняєшся. А я ліг біля жінки та вже всю ніч балакали про це діло. Як оце воно, що можно, кажуть, ради Христа, із жінками чужими спать і гріх робить! Ну, да побачим, що Бог дасть. Коли воно діло Богу угодне, так може і ми дознаєм і повірим, а як невгодне, так може Бог нас збавить. От ми переночували, вранці

поїхали до дому. І я все думаю про це учення, та читаю псалтирь та евангелію, та все розбіраю що куди писано. І, на правду, попадається таке писання, як він розказував, та вже не знаю, чи воно туди односиться, що він толкував; похоже б то на те, сам собі думаю.

Оце ж побачився я ще з ним раз. Він мені все толкує теж. А тут Хведор, другий, той що од їх одстав тоді як ізсилали їх на поселення. Він уже настояще увіровав моему брату, що це учення істинне. Цей мене безпереч уговорює: «Чого ти, каже, не віриш. Хіба ти думаєш—він погібелі твоєї хоче». — «Та я, кажу, всьому і вірю, тільки оцього не хочу, щоб спать із чужими жінками».—«А як цьому не віриш, так і всьому не віриш—це ж сама сила спасіння, через це саме получаются вірні людечки благодать». А я кажу: Хто-й-знає, чи благодать, чи може погібель». І так оце ми з ним і балакаєм. Коли не зійдемось, усе в спор. У його ж у голові свого нема, а те, що набрав ув учителя—не надовго; скоро його повиккида, та й нічим мене переспорить. От я крутив так цілий рік.

Це було в 1878 року, а в 1879 року один раз поїхав, чи пішов—забув—у город пошти вже вірний, та не до кінця. От я прийшов до Хведора. А він і каже: «ходім же до Марії, вона одна дома, а мужик на заробітках». От ми пішли. Він дорогою і каже: «Ну що ж, чи ти таки повіриш коли небудь правді, чи так і останешся невірним»?—А я й кажу: «Та я ж, наче і так вірю всьому. Я як почув у церкві оте, що ти казав, як на самарянку воду источивий, дак так ноги і підломились. Я думав, що цього писаного нема, аж воно як раз мабуть так і було, як оце ти розказуєш».—«Еге, отож, каже, Спаситель був такий же чоловік, як і ми, тільки безгрішний. Він уже як святий, так не однаж голова тільки у його була свята, а все тіло було святе і що в тілі. От він як помазав самарянку своєю плотью, вона й стала свята, коли з вірою прийняла. Так і апостоли казали ото, що ти читав: Ви, говорить апостол, имієте помазаніє од святого і ви не потребуєте нужди, щоб хто учив вас, как самое сіє помазаніє учить вас. Це писано посланіє Івану».—«Та я то читав

це».—«Оце ж і апостоли цим саме мазали, так і нам оставили примір у писаннях своїх. А же-ж ти тепер мабуть все читав де про це писано?—«Та хто-й-зна, я то багато читав, наче на це похоже. Ото ж ти багато де чого поразказував, а де що і сам понаходив, так усе ж к тому клоне наче. Я ж псалтир і евангелію разів уже три пройшов од доски до доски, і псалтир так же і прочі книжки читав, так все находив, наче к цьому веде». «Та вже я б тобі дурно не казав. Ну, тепер от що-ж. Коли ти віриш, так оце як прийдеш до Марії, дак щоб ти сполнив оце все об чому писано, тільки з вірою прикасайся до неї. Це раба Христова. Велика вона, Бог дасть, як виросте, дак всім мати буде.

От ми прийшли. Вона устріла нас як рідних братів. Я тут і думаю, що ж тут робить, чи начинать, чи ні? Ну, та думаю, що Бог дасть. Тобі ж, Господи, видно, що я не ради гріха це буду робить. Уже ж, думаю, хоч дознаю, що воно таке, а тоді можно і бросить. Оце він став їй балакать про це. Вона согласна. А мені уже і стидно, що я буду вчиться од жінки, та нікуди податся. От я вийшов на двір—вони мені сказали, що перед цім, каже, треба Богу помолиться—та їй зачав молитися. А мені чогось самому себе стидно стало, на що це я молюсь: думаю, щоб грішити. От я увійшов у хату, исполнив те, що вони учили. Переночували. Хведор і пита: «Ну, що ж ти, новорожденний, як тобі Бог що там открит?» А я кажу: «Та нічого», соромлячись перед ним. «Не найшов, кажу, вкусу ні в плоті, ні в душі однаково».—«Ну, так це ж ти без віри прикасався. Треба ще із вірою прикоснутися». А я собі думаю: Так що ж я од її получу, коли я наче і так лучший од її. От він пригласив мене удруге. Мені также нема нічого. Він мене положив із другою—і там также. Він тоді і каже: Ну, це ти і так слава Богу. Молись Богу, ти лучший їх. Ти ж тієї крові, що і я. Ти сам, Бог дасть, такий будеш, що воскресать людей. Мені це наче і поправилось. «Ну ще з отією, каже, треба». От я і з тією совкупився. Там мені у плоті поправилось.—«Ну, що, каже, як?—Та тут нічого, кажу лучше ніж там».

Так я і прийняв ученіє тільки зверху, а про саму суть все думаю да роздивляюсь. Хведор і баче, що я не вполні увірен у його. От один раз ідем по дугу. А він і каже: вір мені, що в мене ті ключі, що в Петра були. Він одмикав і замикав царство і в ад чоловіку. Так і мені Бог уручив і я той же Павел апостол, тільки що зовуть Хведором, і той же Ілія. Я также ізвожу огонь із неба, як і Ілья ізводив і запалюю серця людей огнем любви к Богу і ближньому. І дійствительно, люди, которі послухали його учення, стали усердні, та милосердні, та богомольні, і люблять друг друга не тільки словом, а і ділом. За це то вони мені і понравились, за це я і прийняв їх учення. А Хведору не вірю все таки, що він святий чоловік, такий, як апостоли, або Ілья. Ну, думаю собі, буду роздивляться, може таки мені Бог откросе, чи праведне це учення і що це він мені ростолкував, і що оце він каже—я Ілья і Павел, і Петро.

От один раз Хведор мені і каже:—Ну, каже, продавай свій двір і хату та іди сюди у город до мене, будемо жить умісті, а то брати два раза, плотські і духовні, а парозь жить будем». Було це у його в хаті. А я і кажу: «як же я до вас перейду жить, коли я бачу тут у вашій хаті неправду».—«А ти, каже, дивись у свою пазуху та шукай неправди, а тут есть кому дивиться». Та так гордо сказав.—«Та як би ж ви не кликали мене сюда, дак я б і не дивився, а то я ж собі міста дивлюсь, де мені сісти, як прийду сюди жить. Я ж коли не прийду сюди, дак мені, коли не те, дак те, жаліються одно на одного, а їх, бач, изійшлось три чоловіки із жінками. Жить доміста, та і не поладять».

Ну, оце ми побалакали крупно, я і поїхав до дому і надумав продать свою хату і двір і так скоро продав, він упьять кличе мене у город, а мені страх не хочеться іти. Я надумав перейти на линію, або за Кубань, або так куди, щоб на волю. Не хочеться мени тут жить, що люди сміються. На те я і продав двір. Ну, туди найшлись (?) охотники, а сам не пішов. Я і надумав перейти у Покровку. Там одні люди мене здорово просять.

Ми, кажуть будем тебе поїть і кормить, тільки іди до нас жить. А Хведор не велить іти у Покровку, а іди, каже, до мене. Я і бачу, що Хведору мої гроші нравляться, тим і кличе мене так у город, а ті люди, що у Покровку, кличуть од душі, на те, що я їм понравився здорово.

От один раз ідем ми на саях, Хведор і я, і той Хведор, що давно до його пристав, нашої ж слободи. От він і каже: «Чого ти не слухаєшь, що я тобі кажу; чого ти не йдеш у город жить. Ти противник, як Богу, так і людям». А я кажу:—«Та я ж наче Богу не противлюсь».—«А це кому противишся, що не хочеш у город іти?»—«Та це тобі».—«А мені хто балака, та хто ж там язик (sic), оце ж той саме Бог тобі балака. Ти хіба й досі не віриш, що Бог у мені і я у Богу. Це ти самому духу святому противишся».—«Та я ж його не бачу, духа святого, хоч і оскорбляю, дак мене Бог простить, як і Хому простив, що він не повірив». А той другий Хведор так руки і ломе, та плаче, та мене уговорює: «Чого ти, каже, куманьок, не слухаєшь. Як ти не боїшся оскорблять раба Христового; тебе Господь поразить, що ти не покоряєшься його сину. Це ж Син Божий! Ти ж читав: елиці духом Божиім водяться, то сини Божії. Оце ж і він. Хіба ж ти не бачишь, що в йому дух святий обіта?»—«А що там я бачу, я не прозорливий. Що ж як мені не хочеться іти у город. Коли ж він син Божий, дак він же може так зробити, щоб у мені серце перемінилось: замість цього, що не хочеться іти, воно може так зробитися, що так ісхочиться іти, як тепер не хочеться. Богу ж усе можливо. У Бога нема нічого невозможного, йому все можливо. А то напались, хочуть силою узять. Бог же невольників не желяєть. А він каже, що «у мені Бог, а хоче силувать чоловіка» — Тут упяць наставник мій озвався:—«Ти ж обіцався слухать, а тепер що ж це ти робиш».—«Та я буду все слухать, а цього не могу. А ви ж сильні, должні немоци безсильних носить, як апостол сказав».—«Та ти не учи мене! Я і без тебе, дурака, знаю, як апостол сказав. Апостол сказав на Ананію: «падь і счезни!» а він упав і счез і

жінка його также. Так то оцього оглядайся».—«Та вже, як я недостойн жить на землі, дак Господь істребить. Діла Божі».—«А це хто з тобою веде діло?»—«Та не бачу.— це, наче, чоловік».—«Не бачиш, повилазили б тобі!» Та й зачав мене палкою по плечах снувать, аж цурки летять. А той Хведор плаче, та молиться: вразуми, каже, Господи, раба твоего Трохима. Тут я було трошки злякавсь, що оскорбив раба Христового. Думаю собі, та й гордость улягла. Думаю собі: що це Бог? везу його на своїй кобилі, куди йому треба, а він іще і знущається надо мною. Та вже і не просив тоді зараз прощення, а вже трошки послі упав йому у ноги, він і простив, та тільки під тим словом, щоб у город перейшов.

Оце я приїхав до дому, та й хазяйствую, хоч у чужому дворі, та думаю: слава ж Богу, що я попросивсь. Хто-й-зна, що воно. Може і справді так, як він каже. От надумав один раз: піду, кажу, та викидаю овечок із ватаги. Там їх наче п'ятнадцятеро, треба половину отдать брату Хведору, а то хіба щоб у мене у одного було багато, а в брата і трошки нема. От прихожу до ватаги, та й кажу овчарю: Ну, Митро Михайлович, викидай мені, пожалуста, овечок.—«Яких, каже, овечок?»—«Та моїх».—«Та їх же продав Хведор. Він же прийшов ото-якось, та й каже: ми, каже, порадились із братом овець продать, не хоче брат дёржати, та й мені тут хоче часточку дати». Я думав справді. А тут, як на теж, були покупателі. Ми викидали, він і продав їх усіх, каже. Хіба ж ти не знав цього? А я вже, щоб закрити погане между нами,—та ми, кажу балакали про це. Ну, продав, дак так тому й быть. Прощай!—От іду дорогою і сердце мене бере і досадно мені на його, що аж заплакав. Хіба це Бог, думаю, йому звелів. Це він сам добре про це знав. Поїхав я до його.—«Що ти, кажу, овець продав?»—«Продав, каже».—«На що ж ти продав?»—«Щоб спитать тебе, на чому ти дом снуєшь, чи на камні, чи на піску». Ну, ми там багато балакали, та ніхто за мною не тягне, всі за ним. Поїхав я із тим і до дому, та й зачав перебіраться у Покровку. Перебравсь пошти, коли приїздить Хведор. «Чого ти, каже, не слухаєш мене! Ти пропадеш,

ти з Бога смієшся!» — «Ні, кажу, я його не бачив ще, не то сміється». — «Я ж тобі казав—не ходи!» — «Та воно і я казав, щоб ти не пролавав овец, а ти, бач, попродав». — «Дак ти до мене рівняєшся! Рано, парень, дуже». Тут як зачав він на мене нападаться. Я собі і думаю: хто й зна, колиб і справді не прогнівить мені цим Бога. Воно б то лучше, як би по согласію. Та вже буду балакати, поки убалакаю. хіба я не знаю, що йому сказати. Та я ж кажу йому: «Оце як іздив у Вороніж, дак питав у матушки Марії, чи йти до тебе у город? А вона сказала, що не ходи, а то, каже, ви тепер рідні брати, а тоді не рідні будете, як ізійдетеся». — «А що тобі матушка? я й сам батюшка. Вона тобі не мать, тьотка, а я родив тебе на світ духовний, от ти должен мене слухати, а не матушки». — «Вона ж вища тебе духом, ти ж перед нею не зумієш сказати, так щоб вона не переказала. Ти ж сам казав, що я ніщо против матушки... І багато де чого я йому казав і з писання і з причтів, почому я не должен йти в город, а він мені казав, почому я должен йти в город. І ми балакали так і все вговарювали друг друга цілий день літній, так що і рот не вгавав, і він побачив мої мудрі слова, почому я не должен йти в город, а (у) Покровку, наконець, сказав: Бог тобі благословить і я благословляю йти у Покровку. Тут я вже возрадувався, що по моему пішло і мені мелькнуло у голові, що наче я розумніший од його. А дальше і думаю собі: ні, це гордость у мені так каже.

Оце я і перебрався у Покровку зовсім. Зробив собі там хату невелику у тих людей у дворі, та й живу собі. От один раз поїхав у свою слободу. Приїхав до свого кума, де пооставалось ще кой-що моє. Коли увійшов у комору, аж нема тієї пшениці, що я наточив на насіння дві четверті, также горох самий лучший. — «Де це, кажу, куме, моя пшениця?» — «Та її ж забрали у город. Батько мій приїздив, та й забрав. Каже, Хведор приказав забрати». А батько його там живе із Хведором у городі. — «Коли? кажу». — «Та оце на тій неділі. Хіба ви не знаєте? Я ж думав, що ви знаєте, а то б я не отдав». — «Це другі віви! Ну, так йому будь. Я ж, кажу, поступивсь йому дванадцять кіп пше-

ниці дати, тепер же не дам. Та собі й думаю: колиб не гріх: пообіщав, а не дам. Почухав, почухав голову, та і поїхав до дому. От поїхав у город. — «Ну, на що ж ти забрав пшеницю?» — «Мені Бог дав, каже». — «Ні, то мені Бог дав, а ти вкрав у мене». — «Ні, я не крав, а я так узяв, мене Бог так навчив. Святих ще не так іспитував Бог, це і тобі іспитання». А я собі думаю: це спитання таке—ізобразилось вас три семьи, а їсти нічого, от і зачали спитувать. Ек які мами ходять, їх треба прокормить!— і більше не став нічого йому балакати, знаю вже, що не поможеться. Так і поїхав до дому. Не хотілось мені його сердити. Мене, кажу, Бог не оставить. А тут ще чую, що люди ті, котрі коло нас, балакають: це, каже, простійший Хведора, до цього якось сміліше й приступить. А вже, бач, і мене считали за наставника. От я тут то і думаю: Бог сам бачить, де правда. Тепер уже і у мене пошти скільки (sic) людей таких, що слухають мене, як і в його. Це ж усе Бог дав. Так і це, побачить Бог, що це неправда, коли неправда.

І ще і те було, що схочеться мені куди поїхати, до яких людей із тих, що через мене пристали до мене і до його, у гості, а він не пустить. Ті люде аж плачуть, та просять мене, щоб я приїхав. Що ж, кажу, не пуска брата, ідіть просіть його. Як пустить, так і віду, або поїду». Вони оце просять, просять, так коли упросять, а більш ні. Та ще і те було, що як коли собіраємось співати, або читати, дак він як зачне мене обличать при всіх, дак так мені стане важко, що аж заплачу гірко. А як соберемось, так на молитві уже мучить, мучить. Як зачне вичитувать окахвисти та псалтир, та молитву, так аж сорочка мокра стане, поки одмолишся. Та ще візьме, та закаже послі або сто поклонів положить або двісті, або триста, а коли і п'ятьсот. Як помоляться, котрим треба додому, так ті додому йдуть, а яким далеко, або сторонні, так ті тут лягають упокіт, всі вмісті, а він коли у місті ляже, а коли сам собі на лавці або що. Та всю ніч не спить та все розказує, як треба жить по правді на світі, та про писання розказує, та як у царстві будеть, хто заслуже, і як у в аду буде за гріхи. Де-які усю ніч слухають, а які по-

снуть. Та розкаже, як він страдав ради Христа. А про діда Ягора, що він його наставив, розкаже, що він хужий од його: Мені, каже, Бог вище дав, а той на цього. А оце, як кого треба освятить, так він сам призведе—скаже з ким совокупиться. Що мужиків так більше із Марією совокушлялись, із тією, що і я, а як із жінок, так більше з ним. А коли ще з ким скаже, що отой достоїн. На мене указував часто, і я вже привик, так мені і бай-дуже, що це погано до краю. І він совокупленням себе так мучив, що сорочку хоч викрути, мокра уся.— «Оту, кажу». — «Це, каже, грішниця велика», а воно й духу не те (?), а стара здорово, або пагана лицем. Це вже я тоді так розсуждав, а він прямо понимав—грішниця велика. А що заставляв совокупляться, крім Марії, або себе,—це того, щ Марія йому сама любиміца була. От як жалко її стане із другою велить; а з собою — як коли охоти нема, так він указує другого достойного. Або коли іскучить без Марії, дак полягають самі де небудь одільно, та й наслаждаються, а тут дає порядок. Це я тоді ще так дивився на це діло, та не прямо понимав так, як тепер, а тільки догадувався, що наче так. Оце ж продовжав я так годів три, половинний ученик його, і все—кожне діло, кожне слово—дослухавсь і старавсь розібрати, а як чого не розберу, то читав у його. Коли він скаже так, що й мені понравиться, а коли і бачу, що це не так, то перемовчу, а сам думаю, поки роздумаю.

Самим главним його ученням було совокупиться із достойпішою женщиною, а жінчині із мущиною для того, щоб получить, во первих, очищення од гріхів, а, во вторих, перемінить себе із злого на доброго. Тут би то така сила, що переміне, тільки, каже, із вірою прикасайсь. А в третіх, щоб почувствовать у собі отвращения од гріха. А щоб повернулись усі чувства до закону Божого, до поста і до молитви, до братської любви і до опущення у собі умилення серця і сокрушення душі і рождення сліз—це все те совокуплення приставить, аби тільки із вірою, каже, прикасався б. А як без віри, то пічого, каже, такого не получиш. І совокупляться тільки тоді, як він скаже, чи поблагословить, а самим нельзя. А то це такий гріх, як і у мирі роблять,

і совокупляться тільки для того, щоб получить переміну, або ж получившому та ослабівшому щоб підкріпиться. А стальне время жить у чистоті, даже, хто може, щоб із своєю жіпкою не совокупляться. Потом толкуе, щоб любили друг друга, як заповідав Христос, переносили щоб пости по три дні і по сім ізразу, а хто може і більш. Щоб не судили друг друга, не воровали і не п'янствовали. Повиновались начальству і всяким властям. Ходили б у церкву і щоб дослухались, що співають і читають, а на попів, каже, не дивіться, що вони ісполняють. Про їх і Спаситель сказав, що вони говорять, та не ділають, налагають бремена неудоноосиміі на плеча людям, а самі не хотят і перстом дотронуться. Єванг. гл. 29, ст. 3, од Матвія. Це він пошти при кожному ученї повторяв для того, щоб люде бачили їхні несполнення закону Божого і не соблазнялись би ними. А то багато дивляться на попів.—Аже ж, каже, піп, та й то так робе. Їх, каже, роскош та трудова людська копійка ослінила душевні очи. Це ж ті саме оці попи, що Спаситель ще об їх сказав у єванг. Матвія, гл., ст. 8: «Приближаються ко мні люде ціі устами своїми і чтуть мене язиком, серце ж їх далеко отстоїть од мене». Вони тоді, як і служать у церкві, так серцем считають гроші, з кого скільки взять, і скільки буде вже у його грошей. І потім ще так і піде вибирать писання та все прикладать, його до людей, та не зможу я виписать усього, позабував багато. А оці два стишки—він саме більш їх розказував, пошти при кожній бесіді. Та без писання він пошти і слова не скаже, та все кожному слову находе і лад, куди воно клоне. А люде коло його слухають, аж наче облизуються, гарно їм слухать.

Оце ж він як поучив так годів чотирі, а потім, в 1882 р., в началі рока, забеременіла одна дівчина од його. Тут він і задумавсь. Та й признавсь мені: Що, каже робить, отак і так зробилося. Наче і не робив дак щоб діти були, а, бач, случилось. А я зараз, не довго думавши: дак що ж, кажу, у тебе ж дітей нема, от ти і візьмеш, це ще лучше,—«Ні, каже, не так».—«А як же, кажу. Чи не стребить хочете?»—«Ні, не дай Бог. Я тільки боюсь, щоб вона чого не вкоїла або собі, або дитині». — «Ну,

дак ти як із нею балакав?»—«А тож, хіба ні».—«Що ж вона?»—«Та вона нічого, та боїться поговору людського. Я це б то так, як і ти сказав, я б то взяв його собі, так же як що їй важко буде, як дознають».—«Ну, так от що я тобі скажу, коли жалко її, щоб не несла стиду, дак беріть ви із жінкою годовий білет і вона пехай візьме годовий, та ідіть ви у Ростов. То ж ти плотник гарний, а вона жінка твоя. Оце ви квартиру наймете, та й будете зароблять, а вона будеть вам на квартирі їсти варить і сорочки прать, так ви і прогудете її, і ще грошей заробите. Тоді, як дасть Бог живі будете, візьмете його у сини, або в дочки та й прийдете. От все гарно й буде».—«Еге, це б то так. А я хочу її у Вороніж одправити до матушки, а сам піду у странство, може». А я і кажу: «А матушка скаже: ти меня тогда не спрашывав, како делать з етою девкою, а тепер ко мне пришов. От що ж тоді?»—Та хіба ж такі вона так скаже? Плотські матері і то милосливі, а вона ж духовна. — «Ну, спробуй, кажу, так побачиш».—Оце вони побрали білети із тією дівкою, та і поїхали у Вороніж до тієї матушки, що він її давно знав, кой-що і слухав її, і мені її указав і розказав мені що це, каже, велика раба Христова. От вона його приняла; він розказав своє положення. Тут вона зараз же, ту минуту як розказав, як зачала його обличать, при людях виказала його все учення. Указує на його людям та й каже — вона ж на це московка — посмотрить на етого человека! Ето учитель! У них такое учение приподають: благодать посредством совокупления. Вот они з етою дівкою і доспасалися, что скоро родить младенца. А теперича прийшов ко мне, да й говорить: покройте меня, матушка. А как же мне його покрить, когда он развращает закон. Как ви скажете? — повернулась до тих людей, що у неї сиділи в хаті. Це її ж благодітелі приїхали провідать її і тож москалі. А вони кажуть: да, конечно, как же його покрить, етакое беззаконие. Ето должно бить хлисть, матушка, ани так заімаються. А вона каже: «да хто їх знаеть, що ано такое». А він, сердешний, сидить, наче у казані кипить, ні слова, ні півслова, тільки дивиться. А та дівка сидить та плаче і не отхлищне. А матушка каже: «А ти що,

наскуда, плачеш? Тогда не плакала, как ето делала, а теперь не хочеш за ето претерпеть». Вона нічого не сказала, а тільки плаче. Тут уп'ять матушка і каже: «Ну, вот що, Хведор: дівку я оставлю у себе, а ти ступай у Соловецк. Постранствуеш та покаешся, что ти сделал. Девка у мене не обижена будет. Ми перекрестим і все как следует, как пайдьотся ребенок. А ти ступай та молись, чтобы Бог простил да ісповедуйся старцам у Соловецкому монастирі».—Тут Хведору і не хотілось, та треба слухать, що матушка приказує. А матушкою ми зовем через те, що у її живуть чернички, душ двадцять пять, і странники до її ходять багацько і всі зовуть її матушкою. І вона вже стара, годів з вісімдесять есть, і ми до її ходимо, як коли підем у Вороніж до Митрофанія, та так уже і зовем, як усі, матушкою.

Тут Хведору упало на мислю, що треба непременно йти, куди посилаєть матушка. Оце він приїхав у Павловське додому і розказав мені, що було йому од матушки. А я і кажу: «а я ж тобі казав—вона ж московка, а ми хохли, яка ж там уже милость на нас буде» — «Та те нічого, каже, та її друга жизнь духовна, не така, як пам дана. А може це вона усе спитує нас. Та вже я дознаю, уже буду слухать, каже, роздвлюсь на неї». — «Ну, як же тепер?» — «Та як, каже, треба (йти), куди посилає матушка». — «А оце ж, кажу, що ти ізвів до міста три сім'ї із тобою, дак їм же що робить? Вони і при тобі не дуже ладили, а без тебе вовсі» — «Та вже тепер, каже, свині не до поросят, коли свиню смалять! тепер як знаєте тут, а мені треба свое отбувать». — «Ну, ти ж надовго підеш?» — «Хто й зна, може і не прийду більше назад. Ну тепер давай, каже, їхать у Покровку, до Павла Петровича. Там зйдуться браття, дак побесідуємо, та попрощаюся, та й поїду у Вороніж.

От і поїхали. Собрались. Він і давай казати їм: «Ну, я прежде не казав вам, що слухайте і брата мого, Трохима, як і мене. Я все його іспитував, во всьому лі він вирний буде; а тепер кажу вам, що слухайте всі і брата мого, як і мене слухали. Він достоїн цієї чести, так як і Тимохвію Павел апостол сказав, що слухайте і Тимохвія, як і мене слухайте. Так і я тепер кажу,

що слухайте Трохима, як і мене слухали. А мене Господь удаляє од вас. Може більше не побачите мого лица, як і Павел апостол сказав, що більше не увидите лица моего, между которыми я ходив». — Тут де-які зачали плакати, як почувли, що він казав—більш не побачите. А дальше, як розбесідувався, тут зачали плакати усі. І він заплакав, обняв кой кого за шию. Тут уже і я йому на самоті одвів, та й кажу: «Ну, а мені ж як тут поступати із цім ділом совокушення?» — «Аж ти бачив, як я поступав, так і ти постувай, а як що лучше видумаш, дак тобі-ж лучше буде. Не слухай нікого, по слову апостола: не всяким вітром учення, він сказав, займайтесь». А що од мене научився, те соблюдай, та читай подужче евангелію і прочі книги душеполезні. А то єсть наставники такі, що другий за гроши проповідує Христа, а який—ради чести і слави, щоб почитали його». — «Ну, а як чого не доумію, дак кого ж мені питать?» — «Тоді матушки Марії питаєш, а більш нікого не питай.—то стариця истинна». Тут я йому у ноги: «Ну, прости, кажу, мене, брате і благослови!» — «Бог тебе простить і благословить. Дай, Господи, тобі кріпко утвердиться духом, щоб стати против князя тьми і против несправди людської». — «Ну, ждять коли ж тебе нам сюда?» — «Коли Бог управе, я не знаю». — «Помолися ж, брат, і за мене грішного, як Бог сподобе тебе бути у святих містах». Тут увійшли у хату, зачали всі прощатися, кланяються йому у ноги і плачуть не на шутку, а як слідує. І він дуже плаче, та все просе: живіть, браття, ради Господа, по любові християнській, не забувайте того слова евангельського: «цію даю вам заповідь, та любіть друг друга, у цьому увесь закон заключається. Ну прощайте, браття! Дай, Господи, вам исполниться світом чистого розуму і познання всіх вещей у світі. Тут всі поклонилися до пояса: «Прощайте, кажуть, братіку». Він і поїхав.

Тут я, як остався сам, та сів собі у скритому місті, та й думаю. А дальше і кажу на себе: «Окаянний я, безумний чоловік! Яка на мені обязаность лягла! усі мене будуть слухати і питать, а я і сам не розібрав саме цього великого діла совокушення,—чи воно так, чи ні. А як же людям буду розказувать!» Та й за-

плакав собі тихенько. А потім і кажу собі. Та вже ж що Бог дасть! Буду Бога просить.

Оце ми й зачали кой з ким собіраться співать та читать; і зачав кой-кого підкріплять тим ділом, що і Хведор підкріпляв. А де яких і новеньких вовсі просвіщав цим же таки, так як і він просвіщав. А совість у мене так і б'єть по голові, неначе хто молотком. Тут я і думаю: мабуть це діло невгодно Богу, що так мене совість мучить, а може, кажу собі, це я недостойн. Він же казав, що це велика благодать, а я бач який грішник, дак може тим мене і совість муче. Зачав плакати. Наплакався, та як пішов у тихе місто, та й зачав Богу молиться та просить письменними словами: «Покажи, Господи, путь, по нем же пойду! Открой, Господи, очи, да уразумію чудеса, яже от закона твоего пошли! Пошли, Господи, ко мні, недостойному, благодать святого духа, да наставить мня і научить на всяку истину, что мні подобает творити і глаголати. Избави мене от сеті діавола і пагубной ересі, но просвіти мене світом богопознання, да достигну усоединення вери і в мужа совершенно у міру возраста. Тогда то только я прославлю имня твое святое і великолепну твою славу со отцем і сином, і святым духом, нині і прісно і во віки віков амінь». А потім іще просто зачав молиться Богу. «Ой, Господи, боженьку мій, чи ти од мене далеко, чи ти високо, що не чуєш мого плачу і молитви. Ти ж, Господи, бачиш моє усердіє до тебе і бачиш мою віру до тебе. Ти ж бачиш, що я не ради блуда це роблю, а ради тебе, а ради спасення душі! А коли не так, то открий мені, Господи, як воно! Ти ж милосливий! Ти ж сказав, що скорій отець сына забудеть, нежелі я забуду, а тепер не чуєш мене. Ти ж сказав у святій евангелії своїй: просіте і дасться вам, ищите і найдете. Я ж прошу! я ж іськаю! Де ж твоя милость? Я ж отаким усердям, як оце, прошу тебе. Ти ж бачиш, що я велицемерно прошу. Дак я у батька давно б уже випросивъ, а ти ж милослівійший од батька. Ти ж сам казав! Хиба може я не достоїн, щоб ти почув і помилував мене, дак ти ж сказав: «я за грішниками прийшовъ». На що ж уже грішника, як я, і на що уже милості більше, як у тебе! Чоловіка б просив

із таким усердям, як оце я тебе прошу, і щоб помилував, а як ти не помилуєш, чим же ти кращий од чоловіка будеш? Як же ти не пожалієш мене і не відкриєш мені правої путі до тебе, дак хто ж мені вірніш і скаже, хто ж розумніший тебе єсть, коли ти все создав і всім управляєш. Тобі ж, Господи, можно або через ангела сказати мені або через чоловіка свого, котрий тобі слуге. Може і цей тобі слуге, так мені ж невидно, а тобі ж усє видно, ти ж мені відкрий, де саме та стежка, що до мене йти, і де ті люде, що тобі служать, я б желав приліпиться до їх і служити тобі. Цариця небесна! ти-ж милослива, почуй мене недостойного і упроси сина свого і Бога мого, да пошлеть мені милость свою і відкриєть душевні очі мої і покажить всю правду і розум свій. Святі отці наші, апостоли Петро і Павел, Антоній і Феодосій, Тихон і Митрофаній, Ілья Миколай чудотворче і всі святі тружденники і мученики, помоліть Бога обо мні!»

І ще багато кой яких називав святих по імню, та все просив зашити і ходатильства за себе і за всю духовну братію мою, і за всіх християн тільки православних, а не кривославних.

Оце ж я помоливсь, дай упьять так же роблю. А дальше став придивляться на тих жінок, що поприставали до мене: які кращі по душі—ті, що совокуплявся я з ними ради того ж, щоб вони гарні і добрі були душею, чи ті, що не совокуплявся ще ж не разу, і на тіх, що Хведор придбав. І здається мені, що ті кращі, що не совокуплявся ні я, ні Хведор. Хоч не всі кращі, та так хоч де-які, та вже мені залізло в голову, що якже оце, що вони кращі? Він же казав, що без цього нельзя спастись мирському чоловіку, або жінці. «Це хіба монахи, каже, може і спастуться, їх друга жизнь»—А це ж вони і без цього гарні, як так і житимуть, от і спастуться і без цього. Це, мабуть, не правда його. А дальше став придивляться. Оце ж гарна жінка та молода, так охоти багато, а погана, та стара, так тієї і нехочеться спастись. От я і думаю: ну і оце ж бач яке нецарильне, а він же казав, що це діло Боже, дак воно однаково, що стара, що молода, що з носом, що без носа, так до її і Дух Святий однаково тащитиме, потому що це ради спасення душі робиться, а душа однакова, що

в старої, що в молодої. А воно, бач, не так. Уже ж і я роблю це не ради плоті, а воно, бач, не однаково далеко. А це і в його так же було, тільки що він не признавався мені. А я бачив, що так, а він казав: «це, каже, недостойна принять її благодаті, потому що без віри прийшла», а я собі думав тоді: «хто й зна, може й так». А тепер же прийшлося самому. Тут я й думаю: «Е, мабуть же і в його так було, тільки що він не казав правди мені». Оце я й думаю: «Ну, що ж тут робить? Бросить совершенно—боюсь; що ж, думаю, як воно святе це діло, а я брошу і закопаю свій талап у землю. Тоді скаже Бог: «Лукавий раб, скрив сребро мое у землю». А він же, казав мені Хведор, що оце саме той талап мені дався, що у євангелію писано.

Тут я уп'ять зачав молитися та просить Бога, щоб Бог показав мені, як воно угодно це діло йому, чи ні? -- «Пошли мені, кажу, Господи, або ангела, або святого якого із неба, щоб сказав мені правду, що робить із цим ділом, або покажи чоловіка такого, що тобі слуге, щоб той сказав мені всю правду». Оце моливсь, моливсь, може й плакав там, а дальше і кажу собі: «Хиба ж таки Бог не відкриє мені, як усердно попрошу. І він же бачить, що я не поганого чого прошу, а ж правди у його прошу, і правди не для себе тільки, а і для людей. Хиба ж він хоче, щоб всі ми пропали. А деж його милость. Хиба ж він скаже, що ти недостойн, щоб я почув тебе у молитві і дав тобі так, як ти просиш. Дак чим же я виноват, що я недостойн? а ж сам себе не творив, а що гріхом осквернився, дак я ж не бачу де гріх. Тим же я тебе і прошу, щоб ти показав, де гріх, а де правда твоя. Хиба ж ти такий начальник, що скажеш на свого подчиненого: «Не лезь ко мне, подлость такая! Я не хочу слушать тебя, мерзавец такой!» -- Ти ж милостивійш батька. Батько гарний і то не буде наказувать свого сина, як що зроби погано, не бачивши, як лучше, а любовно розкаже йому і наставе на гарне, ще і не проситиме син, а він сам побаче і наставе. А я ж тебе скільки прошу і ти ж бачиш мое серце, що я нелицемірно прошу. Ти ж бачиш мое усердіє до себе! Я себе готов із світу цього зогнать, аби ради тебе. Я б готов всяково страдать і всяку

болізню, і муку терпіть, аби ради тебе. Ти ж це бачиш, що я нелицемерно кажу. Це ж не язик мій тільки каже, а і серце і розум, і всі чувства мої. Ну, та от що: «та буди, Господи, милость твоя на мене, так як уповаю я на тебе».

І вшпять повернувся до людей і так же співаю з ними і бесідую, тільки про те діло соединення так розкажуеш, що це таке діло, що його для спасення душі дано один раз за весь вік прийняти та й годі. А як кому, дак овсі не треба, йому і так можно спастись. Це вже для того так кажу, що мені страшно так робить, а вони про те мовчать, нічого мені не кажуть, що як Хведор їх учив, а за мною потокають: «Та це, кажуть, так і треба».

От один раз ми зобрались, пішли у Вороніж. Нас четверо прийшли до тієї матушки, що у Вороніжі. Вона нас так прийняла, особливо мене, що ніколи так не приймала: як рідного сина. Тут я і думаю: тепер же розпитаю про оцю жизнь, що ми займаємось, що вона скаже. Хоть Хведор і казав: «Вона цього не вмістить, її друга жизнь». Він то, бач нічого їй не розказував про це. Це вона тільки по прозорству кой що баче меж нами, а він, бач, нічого їй не розказував. Ну, та що буде, а розкажу. Може вона таки що небудь скаже, коли все баче прозорством, і то хіба про цеє вона не знає. Нехай же, кажу, тоді, як до дому йтиму, дак тоді розкажу їй. Оце вона нас напува чаєм, гостить, як наче рідних. От сидимо, коли увійшов странник. Такий умний та бойкий. Поздоровкався, та й каже: «Благословіть, матушка, пронеть какой нибудь стихок». А матушка каже: «У нас нельзя петь, нам заперцають псалми петь; а вот садіться чаю кушать». А він каже: «Ну, что это, разві у вас Бога нельзя славить, штолі?» А я і питаю у тих дівчат, що там живут: «Що це таке? Це знакомий мабуть, що так круто поступає?» — «Ни, ми його первой раз видім і матушка тоже не видала ево нікогда. Їх тут много таких приходить, все спитують матушку». А він ушпять: «Ну, дак что ж матушка, у вас Бога славить нельзя?» — «Нет, такого Бога, как ти славить, дак нільзя. А лучше вишей чашку чаю, та й ступай с Богом своїм.

Там будеш славить в степі, щоб ніхто не слыхал, кроме Бога. А тут что ж при всех 'славить на соблазн'. А він таки лізе по своєму. А вона каже: «Замовчить, та кушайте чай, а нас нечого учить, ми і сами много знаем про себя». А він ще по своєму придирається. А вона, як крикнеть, та як тупнеть ногою, так аж я злякався. «Как ти смел нас допрашивать? Ти себя допроси! Ти знаешь, за что ты лишився духовного званія? Ты две души загубил, а тепер ходиш на чужі діла разсматрюешь! Ты на себя смотри, как даш ответ перед Богом!» Тут він був так искочив до її: «Что ти гавариш?»—А вона каже: «Малчи, малчи, а то тебе сейчас в острог. Ты зо мною не шугі. Я за тобою следом не ходила. Я тебе в первой раз вижу. Я говорю тебѣ правду. Что ты зачав отгаварюваться, вить царица небесна вам сведитель (указуе на образ), что ты ето зделав, а сам до людей копаешься!» Він, наче жару хто під його підкинув, так ізваривсь. Та скорій за шапку та з хати. Тут я і думаю: Ну, оце дак так. Де їй мене не бачить, а ще хочу утаїти од неї свою жизнь, коли вона мені сказала от дїтства, що я робив. А Хведор, бач, ще не признавався їй про свою жизнь.

От трошки посиділи, коли іде ще два странники, старички вже. Один із їх зна матушку, а другий ні. Поздоровкались. Матушка посажала і їх чаю пить. От один із їх, той, що не зна матушки, і зачав розказувать про всі манастирі, де він був. Та все суде монахів: і не так принімають странників, та горді, та сердиті. А матушка там у другій комнаті і чує, що він нам розскажує, та прийшла сюда до нас, та й каже: «Слушай, раб божий, ти ето остав. Нам какое дѣло до людей, лишь би ми були хороші. Лучше кушай чай». А він каже: «Та це то так...» та упьять таки за своє. «Не сполняють, каже, манащеських правил». Матушка ще раз йому сказала: «побільш чаю пий, раб божий, а поменш говори». А він таки упьять за своє. Тут вона вже розсердилась тай каже: «Ти, значить, ходив не молиться, а монахів судить, та й сюди приніс етого смітья. В нас і своего довольно. Вот не так принімають, та не так кормять. За што нас кормить? Скажи, што ми хароше сделали? Що волочимось

по світу та судим людей. А їм надокучили едакії волоцюги. Што ми про ето не розскажем, как ходили в Київ, да как із девушкой прилюбодействовали, та делали рукоблюдія. Етого ми не розскажуем. А про людей усе знаем, а про себя мовчим. Кушай чай, раб божий, чтоб тобі во аді места не било». А він мовчить, як у рот води набрав. А послі поклонивсь, та й каже: «Простіть, матушка, та моліться за мене грішника.» — «Тото, прості, матушка, а сметье можно носіть до матушки. Ето клеветнической язык, ево отрезать нада, когда хочешь бить живой. Прасті тібя, царь небесной, чтоб тебе во аді места не було!» Так наче із серця, як будто лае. Це вже така привичка, на кожного так каже.

От на другий день упьять ми сидимо у хаті, бесідуем. А вона, матушка, там у другій комнаті балака з людьми. Я почув, про мене та про брата мого Хведора. «Хведор — ето із древніх, старих подвижників, а Трохим з нових. Етой пойдють, нікто ево не зачепить і не вдержить». Це я почув, та ще там один, що зо мною прийшов у Воропїж. І вона зо мною балакала таки, як із своїм сином. Усе мені розскажуе, багато кой чого по секрету казала. Тут я їй і зачав казати про свою жизнь. А вона вислухала та й каже: «Как можно так делать, ето содомской грех, деторастленіе. Боже, тебе сохрани ето делать». А я й кажу: «Та що ж, матушка таке? Ви ж самі казали, що ці люде, що з нами ходять до вас, дак лучше всіх людей, як ангели, а вони ж через це діло такі гарні поробились». — «Нет, нет! не льсті меня, не через ето; они без сіво іще лучші будуть. Ето обольщеніе ваше. Вам так здається, що через це, ан нет!» Тут я й думāju: «Ну, так і е, що обличення бісовське, от угадала!» — «Вот, как будешь делать так, то не ході ко мні, я не буду принімать тебя за гостя». Тут я поклонився їй до пояса. «Спаси, Господи, кажу, матушка, за ваші наставлення» — «Тото, спаси, Господи! Надо когда спрашувать, то і слушать, что велять». — «Та треба б то, кажу».

Оце ми розійшлись, коли тут прийшла черничка із тих же таки дівчат, та й кличе мене: „Ідіть, каже, вас матушка Парасковья зовьоть“. А я ще її і не бачив зроду, тільки чув, про це, що вона прожива кой коли у цієї матушки Марії. І ту зо-

вуть матушкою, і Марія зове матушкою, і вона Марію зове матушкою.

От я пішов. Вона поздоровкалась зо мною, та зараз і каже: „Вот что, господин Трохим Касьянович (і то московка), дай мне пять рублей деніг, нужно. Надо у церкву купить крест, та непременно. Это ж у твою пользу будет“. Це ще мені вперше так случилось, я і не знаю, що сказати. „Постойте, кажу, матушка, я пойду побалакаю з матушкою Марією“ — „Ну, ступай, та скорей приходи сюда,—ето нужно, нада“. От я пішов, та й кажу: „Що тут, матушко, робить? Просе у мене матушка Парасковья грошей п'ять рублів, чи давати, чи ні?“ А вона каже: „Да што ж ти з нею сделаешь, она во всех просить. Дай ей хоч половину, они все рамно пойдутъ сюда на сирот“. От я пішов, та й дав їй три рублі серебром, а більш, кажу, нема — „Ну чтож, еті послі подаш. Вот я до тебя в гости приеду, Касьянович“. — „Просим милости, кажу, матушка“. — „Приеду, приеду!“ — А я й не думав, щоб вона приїхала.

Оце я там погостив, та й пішли ми всі четверо до дому. І тут зачав я братії казати, що не треба цього учення мені, що Хведор видумав. Хоч воно, може, і угодно Богу, так совість моя не прийма, а вам, як угодно. Оце ті люди, що через мене пристали до нас, так раді, що я так кажу, а ті, що через Хведора пристали, так не сяк, не так. А сам все думаю та призвожу всякі писання, і діло, і примір, та розбіраю, як оце воно есть, що Хведор і Ягор, і Пилип і Юхим роблять так, а я боюсь. Та хіба, собі думаю, у Бога тільки одна дорога. А же ж там у книжці указання путі в царство небесне — писано, що лесниц на небеса так много, що пошти для кожного своя. І проче писання доказує, що можно і так. Буду так жить, по крайній мірі совість мене не мучитиме, а в Бога все возможно, у Бога нема невозможного. Оце так і розказую своїм, що можно і без цього спастись.

От через недовге времня приїхала до нас матушка Парасковья. І приїхала вона у Покровку до Єнових. От позвали і мене туди. Я прийшов, поздоровкався. Тут людей цовна хата. Я

не дуже їй отдаю честь, не так, як тій матушці. Щось вона не запада мені в серце, так як матушка, а так, как товаришка. От вона трохи посиділа, та й каже: «Подьом, Трохим Касьянович, на двор, тібе штось поговорю». Я пішов, а вона і каже: «Давай деньги, двадцять пять рублей, что в тебя». А в мене було двадцять чотири рублі брата Хведора; він прислав пісьмо із Соловецького монастиря, щоб йому туди прислали. Тут люди і надавали 39 руб. А вона каже: «Давай мені». А я кажу: «Та це гроші Хведорови, я йому і отдам». Як сказав я це, вона як закричить: «Как ти смел так сказать мне! Тибя царица небесна сейчас поразить! Ти будеш вечно страдать, ти лишишься всего хозяйства своего і дітей своїх, і всіх благодітелей своїх, і будеш у в острогі без куска хлеба сидеть і некому буде проведать тибя! Дарма що тепер їх много, они все возстануть на тебя і придадут тибя. Вот ти тогда спомніш, как не слушать Парасковьи Ивановни», її б то оце. Оце вона як переказала оце все, та й ще багато кой-чого казала, та не зможу здумать, та так строго та бойко, що аж страшно мені стало.

Тут я їй упав у ноги та зачав просить прощення. Та так прошу, що як неваче я украв у неї пару волів. «І гроші, кажу зараз отдам, тільки простіть». От вона простила. «Ну, смотриж, чтобы больше так не делав». Та й пішла в хату. А я собі думаю: мабуть і це матушка велика, що, бач, як мене духом посіла. Треба, мабуть, слухать, а то як би не оскорбить через це Бога. «Може вона велика раба Божа», та й пішов у хату. А там повно людей сидять. А вона глянула на мене, та й каже: «А що, Трохим, холодно», та й глянула на всіх людей. Це, бач, що вона мене зморозила. А мені уже жарко і холодно. Всі ж на мене дивляться, як вона мене стриже. А я ж їх наставник. Ну, кой як перемучився, отдав їй гроші ті, що вона правила, та ще своїх рублів з пять прибавив.

Оце вона погостила, та й поїхала. А тут ускорі піп Покровський приказав мені прийти із тими людьми, що до мене ходять, у сторожку: «я, каже, прийду, послухаю, как вы занімаетесь пєніем». От ми пішли, ізібрались усі, та й давай там

співать. Коли його не було. От ми і на другий раз пішли. Я сів за стіл та й зачав читать євангелію, а ті по лавках сидять, та слухають. Коли він біжить. От убіг у сторожку, поздоровкавсь. Я зараз із-за стола виліз, підійшов під благословення і всі підійшли, пошлували йому руку. Він зараз сів за стіл та й зачав читать ту євангелію, що я читав, а сам труситься, як нечаче його пропасниця б'є. Руки—так аж листки в євангелії шелестять і борода аж об груди б'ється. Тут я і бачу: це він скажений прийшов, це ж він мене із хитрости кликав сюди співать. От він почитав трошки та й каже: «А ти знаєш, що таке самарянин?—«Та то ж віра чи племя їх так називається». А він як крикне, та дивиться на тих людей, що зо мною прийшли: «Вот как он понімаєть, ваш илжеучитель! А прокаженной, когда очистился?» «Та тоді ж, як Христос ходив по землі, він його очистив, та й сказав: пойди, покажись священнику і принеси дар очищення». Він уцьять як крикнеть: «Вот какой ваш илжеучитель, он нічого не понімаєть! Дурак ти, мерзавець! Людей смущаєш, а сам нічево не понімаєш. Он когда послал его, когда послал Спаситель к священнику, то он, не доходя священника, на дорогѣ очистился! А ти, мерзавец, нічево тут не понімаєш, а берешся учить людей. Ти яритик такой, как Арій». Тут я бачу, що його грець б'єть, боїтьсь, щоб я не поїхав по Покровці, так як він двома кіньми, за хлібом. Я тут зараз заховався у себе в середину, а йому поклонивсь у ноги, та прошу прощення, та молитов за себе. А він каже: „Вот за тебя нельзя Богу молиться, ти яритик страшной!“ Так ото в злобі і розійшлись. Тоді вже він зачав за мною придивлятьсь і вряднику зачав казять: „як саме, каже, будеть у них зборище, так ти сейчас же забірай“. От один раз тільки що перезвонив до обідні, та зараз із урядником на тарантас та до мене.

Доказали йому, що будто у мене собрання тоді, як у церкві стоять. От він біжить по улиці, а мені хтось сказав, що піде. А я саме читав акафіст Спасителю. А як брошу отой акафіст, та з хати, та по вишнях, та в жито, та й подавсь од слободи. А він як ускочив у хату, книжка так і лежить розгорнута

а мене нема. Він на ту хазяйку, що я жив у їх: «Ігде Трохим? Это он читал. Де он схоронілся».—«А його нема, він у городі». Тут він з понятими скрізь вишукав, та й пішов лаючись. А я в житі днів зо два хожу та плачу, та думаю: „Чого ж це на світі мені так тісно жить? Я ж чоловіка не зарізав і шкапи ні-одної не вкрав, хати не спалив нічієї, чоловіка не тільки кулаком і словом не оскорбив, а жити нігде. Чи це на мене Бог попустив, щоб я спокутовав може за оцей гріх, що Хведор мене навчив із жінками совокупляться. Може і так. Дак я ж не на те робив, що гріх. Це ж Бог зна; та чим же я виноват, коли мене навчили обманою, що це, каже, саме спасення. Та й я ж Тебе, Господи, прошу, щоб Ти показував мені, чи це гріх, чи спасення. Хиба оце Ти, може, показуеш. Так я ж наче і так бросив».—Та все оце думаю та молюсь, та плачу, хоч би мені Господь послав умного чоловіка, щоб він мене розобрав, для чого я живу на світі. Чи я ж таки мислю хоч маленьке зло кому. Я ж, наче, кроме добра, нікому нічого не желаю. Пошли ж, Господи, мені умного чоловіка, що б він побачив душу мою і вірно обсудив мою жизнь. Коли я не гожусь на світі білому жить, так лучше нехай мені голову ізнімуть, щоб мені так не страдать; і гірко ж, гірко мені на світі жить. Скільки я вже перетерпів смутку та горя, та людської напрасниці. Що скільки попосміялись та попонаругались із мене: і в карціях седів, і що мені не було, та незнаю, Господи, і за що“. Та все молюсь, та плачу, коли дивлюсь, аж ходе по житах одна старенька баба із того двора, що я живу у їх. Я побачив, та й помахав рукою, щоб сюди йшла. От вона доходе, та так то вже плаче, що аж я не втерпів—зачав плакати. «От кого ти, братіку, і чого ховався, що ти кому зробив плохе, що тобі надо жить тут»? От ми обнялись, та гірко заплакали. І вона мені стала так, неначе мати. «Ходім же, каже, до дому, там нічого нема і не чуть. Урядник поїхав уже. Він же нічого не захватив. Він думав, що справді так, як люде кажуть: що тоді саме, каже батюшка, як ти обідню та вутреню служиш, так вони, каже, наносять води у чани та й моляться. А ми не знаєм, який там і чан. Чи воно так і

все на світі, чи це так всі, як оце на нас, брешуть. Ходім же, братіку, тепер нічого не буде». Прийшли ми; дома всі плачуть.

Оце уже я і став жить там, як сорока на лозі. От приїхала та матушка. Він почув, піп, та хотів і ту поймає, та не поймає. Тут і я їй розказав, як за мною ганявся. «Етакої зверь, ево—попомните мое слово—измѣнять отцудова, он не будеть священником і лишится куска хлѣба і будет до гробовой доски страдать. Он со мною пушай не шутить». А ми вірим! і не туди, що вона нас забірає в руки, щоб ми вірили її пророчеству, її слухали. І зачала просить у того руб і пів рубля, а в кого і два і три рублі, та все просе або на свічку у церкву, або на оливу, або на хрест справить хоче у церкву, або на престол скатерть справить, або на ризи. Оце ми все даєм. «Це, кажем, велика раба Божя; вона зна, що робить». Оце вона набрала та й поїхала.

А тут на Покрову престольний празник. От ми збіраємось. «Тепер, кажем, можно буде наспіваться. Тепер не будуть запрещать, і людей багато у нас,—буде з ким поспівать». От уже як раз у той день, що під Покрову, уранці, зайшла із Вороніжа одна жінка. Ходила на богомолля та жінка із черкаського хутора, чи воно слободи. Вона мені знакома здорово, вона до мене ходила уже із год. Люди вони багаті, так що у їх слободі немає багатче од їх. Оце вона і питається мене: «що мені, братіку, робить, чи тут быть у Покрову, чи іти до дому, а невістка нехай прийде».—«Так тож, кажу, як хочеш. Коли хочеш, щоб невістка послухала, як співають, дак іди. А та уже чула не раз».—«Ну, так я ж піду, прощайте!» І пішла. А там верст пять от Покровки.

От к вечору стали збираться люди, так що вже пошти повна хата. Коли увіходить одна молодиця молода та хороша, весела і бойка. І я зроду вперве її побачив. Так вона мені в серце і впала. І так мені радосно стало, що неначе і хата перемінилась і люди всі получшали. Як зачали вже співать, а воно мені співається так гарно, що неначе що їм добре. І люди всі слухають з усердям, де-які плачуть, а які голови поприхилили та все зди-

хають та христяться. А та молодиця так і не отхлипне—плаче. Тут я й думаю, що це за молодиця, що зроду уперве прийшла та як з усерддям слуха, та й поспитав, чія це молодиця. «Та це ж, кажуть, Щепійкина невістка. Оце вона її прислала, як ото пішла од нас».—«Ага, так оце вона! Ну, та й слухає ж вона з усерддям».—«Та вона ж уже із год усе збирається прийти послухать, та все ніяк не вирветься. Вона тут така умна молодиця, так такої і нема тут у нас у всій братії». Це розказувала мені одпа молодиця із знакомих мені.—«Я її добре знала». От я увійшов уп'ять у велику хату та й зачав читать на стіпі прибитий листок: «Хведорине обхождення по митарствах». А вона, та молодиця, іззаду схилилась мені на плече, та слуха, та так плаче, що аж сорочка у мене помокріла од її сліз, заки прочитав. Оце ми проспівали усю ніч, потім пішли до церкви люди, а я вже не хожу до церкви із-за попа. Він там про мене всі проповіді розказує у церкві, так що не дуже гарно мені там стоять. Після церкви пообідали, та іще трошки поспівались, а потім пішли люди по домам.

А я собі і думаю, що ж це за молодиця, що так мені понавилаась? Коли б це мені не скушення, так яж думаю по собі, що мене не гріх до її ташить. А серце моє б'ється по її. Треба переказать, щоб іще вона прийшла, я хоч побесідую із нею. Може вона і справді така умниця, що є що там із нею побесідовать, як треба жить на світі по правді. От переказали їй, вона прийшла, а я був на дворі, як вона прийшла. Мені сказали, що прийшла Машка. Я зараз у хату та не до неї кинувсь здоровкаться, а зараз до образів, щоб помолиться, а тоді вже здоровкаться. Такий обичай у нас був. От я зачав молитися. А вона спржогоу до мене. Та як упаде мені у ноги, та обхватила мої ноги, та як заголосе: «Ось, братіку, простіть мене! Помолиться за мене, недостойну!» Тут мене в це саме время, як упала вона в ноги, мене як ухватило на колічки та по попереку так, як сокирою як цюкне! А я як крикну благим матом на всю хату: «Ой!» та як упаду на стіл, більно мені дуже от колючок стало. А вона не пуска моїх ніг із рук. Послі казала, що мені,

каже, нельзя було пуститися, земля, каже, підо мною зробилась коритом, та так і колишиться, як колиска, так я і держусь за ноги, щоб не провалитися. Тут наші домашні полякались, мене підхватили, на ноги поставили, а вона не пуска ніг моїх. Я взяв її за руку та став піднімать: «Встань, кажу, сестра, та подивись, це свої люди, ті, щоб з ними жить у любові, а не клеветать на їх». А вона сціпила руки, як неначе у колодку забила мої ноги, та все плаче, аж криком кричить. Не зміг її підняти од землі. Зачав співать кой як стихки: «Кому возопію, владичице моя», та іше кой-які. А домашні мої стоять на колінах та плачуть, та моляться Богу, а я крізь сльози співаю. І так цілий час продолжалось. Потім устала та зачала усім у ноги кланяться. «Простіть, каже, що я на вас клеветала та судила вас. Я ж думала, що ви справді такі, як люде балакають про вас». От посідали, зачали балакать. Вона все звиняється та просе прощення, та показує що на нас думала та казала. Оце побалакала і пішла вона з плачем до дому. А я оставсь, та й думаю «Що це таке за молодиця, що я так прилип до неї. Скільки ж тут молодниць коло мене, та, бач, ні одна так і не пала в серце, як ця, та оце ще, що чуть не вмер от колючок, як вона впала в ноги. Як би, не дай Бог, хоч би четверть часа або й менш таки колючки, тоб умер. А то, бач, із минуту тільки та й то насилу передихав. Це щось велике буде, та не розберу, що воно буде. Та це мабуть віра її так на мене подійствовала. Ну, хоч би Бог дав іще вскорі прийшла, щоб таки мені набалакаться із нею. Коли тож неділь через дві, чи й менш, прийшла. Тут уже я цілі сутки із нею балакав. Вона й каже: «Я іще первий раз як от прийшла до вас і тільки переступила через поріг, та глянула на вас і так як хто мені сказав у серці: всі люди брешуть, це раб Божий сидить, і тепер до вас так приліпилась, що не могу і отстать». — «Та молись Богу, воно все, Бог дасть, гарно буде. Ну, а домашні як там?» — «Та батько лається начім світ стоїть, а мати так радується, що оце я стала ходити до вас, а мужик ні сяк, ні так». Оце стали провозать її до дому, вона як упала мені в ноги, та й зачала плакати, а ми зачали

співать печальні псалми і три псалми проспівали. А вона все лежить у мене в ногах та все плаче, та й плаче не нашутку, і я заплакав, і всі плачуть, дивившись на її. От вона встала і всім у ноги поклонилась і поцілувала, та й пішла до дому. А я собі і думаю: ну, це ж молодиця, яка ж і умниця, що такі, що по три роки коло мене, так і то таких слів не казали мені, як ця. Ну, та й я приліпився до неї, що як мені тепер и жить без її.

Коли слухаю, приїхала матушка Парасковья,—привіз її чоловік із вокзала. Вона зараз до мене: «Вот займи мене, Трохим Касьянович, деніх руб серебром, етому извозчику отдать». А вона вже, аби заняла, а то вже з її не правлять. Мені і не хотілось давать, та треба,—боюсь оскорбить. Отдав руб,—той поїхав. А вона зараз приказала самовар ставить. Це вже у її заведення — самовар будеть увесь день кипіть і вона кожного напувала, хто не прийде, а нас кругом посажа, щоб співали пісні, або псалми. І так оце скільки днів будеть гоститься, так усе їй співай, а вона нас напувала чаєм. А гроші бере на чай у нас же, у того руб, в того пів рубля, в того двадцять копійок, а в кого і п'ять рублів і десять. Кожухи, свитки, і сорочки і платки, юпки, полотно—нічим не перебіра! та іще так бере, що чуть не отніма: «Нужно, каже, нада, давай!» Кой-кому уже і важко, послідню одержу забрала і все хазяйство, так що коні з упряжью летіли до неї. Тут я дивлюсь, що плохо, та боюсь, щоб не оскорбить. Оце раз зібралась їхать у печери, а потім у город Павловск. Вот ти, Павлуша, і ти, Василій, і ти, Марфуша, бігить етою дорогою, а я етою поїду, та бігить до самого Павловська, не останавливайтесь, Боже вас сохрани! Нужно, нада!» Оце вони і біжать, сердешні. А раз були ми у Карабуті в гостях. Вона було таки і воде нас шайкою по гостях. Там сказали, що полицейський хоче йти забрать нас у волость. Вона сейчас приказала: «Біжіть всі у Бабку, та біжіть, нігде не останавливайтесь до самого Бабку, нужно, нада так!» Так я, несчастний, біг три верстві от Карабут до Бабки, не отдыхаючи, і прибіг саме уперед, був запалився. а де які лицемірили, не хотіли бігти, кой-хто пішком йшли, а ска-

зали, що бігли. А один раз послала у Київ шість душ, а сама поїхала на машині уперед і сказала, у якому городі її шукать. А там десь випросила шкапу та віз, а другу купила таку, що гидко і в руки взять, а третє лоша десь достала. Оце й везе її підводчик, а той другу шкапу веде, а той лошонка. А сумки накладе—тому горшків, пшона, а тому трісок, а тому вуголля для самовара. Потім заставе ту погану кобилу обмивать, де саме людей багато. А вони її у річку уведуть та із милом так труть, що аж чуби мокрі. Вона приказує, щоб до-біла вимили. Оце де остановиться на квартирі, ізробе дньовку, та помити сорочки та плаття свої заставе кого небудь, та тоді повіша та заставе стерегти, щоб і ніччю не знимать, а непременно стерегти. Їдучи, так коней стерегти ноччу на пазьбі. «Та, Боже тебе сохрани лечь та заснуть. Стой усю ніч!» Оце він і стоїть, сердешний. Оце вже як повернулась із Києва, так вона наперед поїхала на подводі, і кой-які люди із нею. Вона біжить на подводі, а їм приказує, щоб бігли, не оставались. А та погана кобила пошти не йде. Вона приказала остаться із нею двом чоловікам. Оце вони її, сердешні, вели, вели, поки вона на дорозі не йде. Тут вони вже журились, журились, що робить із нею, та взяли і бросили. Та вже нагнали матушку аж у Вороніжі, розказали їй об цьому, так вона було трошки накотила (?), що бросили, а потім посміялась із їх, що вони над дохлою кобилою сиділи. А як вона ще у Києві обрачалась. Саме у страшну п'ятницю нарізала оселедки, та посажала їх біля церкви, та й годує оселедкою. А люде йдуть та соблазняються. Хоч воно може і не гріх, та здорово погано. Ну, оце вони настигли до дому усі із Києва і вони приїхали із ними. От вони зачали мені розказувать, що там матушка із ними строїла, і багато там іще кой-чого поганого було од її над ними, та позабував, не зможу написать. А тут іще, як їхала у Київ, так приказала одному чоловіку продать двір і хату, та й перейти у другу слободу. Я вже знаю, що як продать, так половину вона візьме. Та ще перейти у другу слободу тому чоловіку і грошей останеться тільки половина із його двора, так йому дуже важко буде. Оце я тому чоловіку розказав тай не звелів продавать, а

він і рад став. От вона побачила його тай каже: «Вот хорошо, Тихон Михайлович, що я не дозволила тебе продавати домок. Вот тепер ти хазяїн». А я і слухаю, що це вона каже—мое на себе бере. Ну, діло її думаю. А мені б от що, розказати про себе, як я страдаю за Марією і вона за мною. Може вона що небудь скаже». Оце я їй розказав, а вона каже: «Ах, это страданья большое. Ну, вот что, Трохим Касьянович, подожди до мая месяца, она будеть твоя». Ну, оце вона погостилась із нами, набрала грошей, може рублів із десять, і поїхала у Ростов і сказала, коли приїде,

От я дождав мая місяця — однаково вона чужа, а страданья усе прибавляються за нею і її за мною. От приїхала опять матушка. Я став опять розказувати свої страданья. А вона й каже: Вот что, Трохим Касьянович, надо вихватить оттудова Марію Даниловну і вона будеть із тобою жить сорок літ, тільки надо вот сколько денег: на одну церкву, обновить її нужно, та непременно нужно еті деньги получить із тебя, тогда Марія Даниловна будет с тобою всегда. Тут я думаю, що його робить: і грошей багато, та й мені ж плохо дуже без неї. Та вже, кажу, матушка, отдам і гроші, тільки, пожалуста, помолить Бога, щоб Бог дав мені із нею жить, ви ж бачите, матушка, що я невиносно страдаючи не знаю, чим і пособить. Мені хоч би так Бог дав, щоб за нею не страдати, щоб воно вийшло із серця, аби мені і їй не страдати так смертенно». — «Ну, Боже сохрани, она твоя будет, только надо ета исполнить, что я говорю». — «Та колиж воно, матушка исполниться?» — «Оце ув августі місяці она приїдеть к тебе». Тут я став дуже рад. Собравсь кой як на ті гроші і отдав матушці. Тут вона іще кой з кого набрала то грошей, то одежі, пошти нагнала, попрощалась і поїхала. А я нетерпеливо жду августа місяца. Коли дождав — нема нічого. Ну, що ж тут робить? Мука мені все наче більша. Коли слухаю, аж приїхала матушка Парасковія. Ну, слава тобі, Господи! Тепер же, думаю, що небудь скажуть і допоможуть моему горю. Оце я і зачав їй казати: «Ну, що ж, матушко на счет Марії, як же її узять?» — «Каво, Марію Даниловну? Ну, Боже тебя сохрани,

как ето можно, чтоб я позволила взять тебе Марію Даніловну!» Тут підо мною і ноги підломились. — «Та ви ж, матушко, тоді сами казали, що надо Марію вихватить відтіля, а тепер що ж це ви кажете?» А вона будто не чуєть, що я їй кажу, та свое: «Шоб я позволила Марію Даніловну узять тебе в дом — Боже, меня сохрани—как ето можно!» Тут я вже так оскорбивсь на це і сам собі думаю: «От мошениця попалась, пропали й гроші! І страдаю іще дужче. Та пішов у тихий куточок та й переплакав гірко, та й думаю сам собі: «Мабудь, кажу, нікого у світі не треба слухать, нікого у світі! Нема ніде правди! Хведор надо мною наругався хто й зна за що, і це така напалась! Лежу собі та плачу. А тут прийшли мої ж таки люди: Ідїть, кажуть, кличе вас матушка. Вони не знають нічого, що меж нами із матушкою та з Марією робиться. «Я, кажу, захворав, не здужаю йти». От вони пішли і їй так сказали, що захворав. А вона так зареготалась—ха, ха, ха! Заболел! Вот дак заболел! Ну, пуцай пере-лежит. А я тут лежу, та й думаю і обдумав всі її діла, як ця матушка поступила із ким. І показується мені, що кожне її слово і діло поштулено мошеницьки. Оце б уже я готов її за косу брать та допитуваться правди та боюсь. Може, кажу сам собі, це їй Бог позволив так понаругаться над нами, а вона таки раба його. Та от що: вона це робила, вона і одвічатиме, а мое діло більш не слухать, коли роздививсь.

І стало мені стидно самому перед собою, що я всіх людей заставив слухать її, котрі коло мене були. Дивлюсь, що всім вред. У того отняла кожух, а того світку, а того платок, юшку, полотно, а того коня, а того овець, гроші і все. Я цьому вивноват оказався. Як би я не казав, що слухайте, так вони не давали б. Тут вже я явився їй на лице не дуже покорним. Вона тут коло мене: «Что с тобою, Трохім Касьянович, сталось?»— «А я вже не дуже обрацаю уніманія». — «Ну, да ето с нїм прайдьоть, он гаспадін харош». А я собі думаю: пройдець, та не скоро. А коли то з тобою пройде оце мошеництво. Тут вона упьять до мене. «Ну, вот что, Трохім Касьянович, нужно, надо

у Вороніж ехать». — «Та як що нужно, так їдьте». — «Да й тебе ехать, нужно надо ехать». — «Мені нужно надо дома». Тут вона на мене як крикне, та як тупне: «Что ти городишь! Нужно надо ехать!» Я вже трошки ізлякався та ще так держусь свого і думаю, коли б не оскорбить раби Божої Та вже мені і важко слухать, та вжеж, що Бог дасть, а не послухаю. Як уже Бог покара, так тобі буду і слухать. І так не цослухав. Дивлюсь, аж Бог не кара. Ну, слава ж тобі, Господи! Це ж мабуть так треба. Тоді зачав казати своїй братії «Тепер глядіть, не судіть і не лайте оцієї матушки і, як коли приїде до кого, то накорміть і напійте, а слухать Боже, вас сохрани! Я ж вам казав, що слухайте, поки роздивлюсь, а тепер довольню слухать», Оце мої браття раді всі стали, що вирвались од важного послушанія. А я собі й кажу. «Ну, не хочеш ти, Трохим, слухать Хведора, Параскові Івановни матушки, то хто ж твій скорбі pomoжет? Мабуть один Небесний. І зачав тоді вовсі просить Небесного. Одвідав всі куточки і хлівчики і сарайчики та все шукав поміці. Та все так усердно прошу, що і забуду сам себе, що я роблю. І впаду на землю; наче припадочний, нічого не знаю. Тоді встану, та й думаю: «Мабуть мене Бог не почує, я грішник великий, а все я таки і прошу: «Ти ж, Господи, бачиш мою пользу і вред. Як що вред мені це, що я приліпився до Марії, то ізгладь її мені із серця, а як що польза, то приведи її до мене, тобі все возможно, у тебе нема нічого невозможного. Пожалій мене, Господи, так як гарний батько жаліє сина. Хоч уже й поганий син, та не преодолію ж Твоєї милости своїм поганством. Як уже не пожалієш мене поганого, дак це Ти, Господи, будеш неможніший мене, що не стало у Тебе гарного покрить моє погане. А хиба того не послухаєш, що я достоїн Твоєї милости, дак це ж ти гордіший мене. У мене б і то милости стало пожаліть чоловіка. Як би хто мене так просив з усердям, як я прошу Тебе, а в Тебе хиба менше милости, або не можеш допомогти, так як сказати не вмієш, дак Ти ж всемогущий. Оце я так балакаю із Богом, а сам так страдаю, що насилу ноги волочу. Благодітелі мої дивля-

тсья на мене, та все питають, що в вас болить, що все так, як смерть?»—«Та у грудях, кажу, болить здорово». Оце вони і зачнуть Бога просить, щоб Бог ізбавив мене од болізни. А я собі думаю: як Маша прийде, так і болізнъ отскоче. А вона, як прийде та на самоті де небудь мене встріне, так нам ніколи здоровкаться і балакаты, а тільки обхватим друг друга, та плачем, що й не отхлинем, поки хто прийде.

Оце вона й каже мені:—«Що хочте робить ізо мною, а так не мучте мене. Лучше ж ви мене поведіть у воду, та втопіть, ніж мені так жить. Я хоч од ваших рук получу смерть. Скажу: простіть і благословіть, друг любезний. Мені ліше будеть, чім самій собі заподіять смерть. «Я її зачну вговарювать із слезами на глазах, а вона упаде мені на коліна, та плаче неутішно. Лучше б ви, каже, мій таточку, мене присипали та прикопали, ніж ви мене за немилото мені друга силою отдавали!»—«Хиба, кажу, тебе іще і силували»—«Мене так силували, що й волосся клочками летіло». Оце ми поплачемось, та побалакаемось, та й розійдемось упьять страдаты. Оце вже думав, думав, що робить, як мені ізбавиться от страдання і її ізбавить. Взять її до себе?—У мене ж есть жінка,—не вживе вона тут. Взяв розказав жінці про мое страдання. Отак і так, кажу, Оксюша, я страдаю, я її візьму до себе. Як ти скажеш?» «Та вже як таке вам страдання, так лучше узять до себе». — «Ну, а ти як тоді житимешь, як візьму»—«Та як Бог дасть? Хиба у вас милості не стане на мене і на її? Мене аби жаліли. Вжеж як ви отак будете страдаты, так мені яка польза та радість буде». — «Ну, та це то так, так бач, закон же разорю. Колиб не гріх од Бога, та ще тут будуть судить».—«Ну, та це вже глядіть, може, Бог дасть, нічого не буде. А Бог же баче ваші страдання! Як знаете, так і поступіть».

От один раз прийшов її мужик. Я йому рад, неначе так її побачив. І його все прошу, щоб він її не бив і не згнущавсь. «Вона ж у тебе хазяйка, у кабак не ходе, із дому не несе». — «Та я то і сам бачу, що так, так на мене що небудь сяде, грець

який, а я їй зашну колотить».—«Ну, дак ти ж, Алеша, рукам волі не давай».—«Та наче б то тепер не буду». Так ми і розійдемося чесно і гарно. І так часто бесідуем із ним. Я все прошу, щоб він гарно жив із нею та жалів, а то, кажу, ти і сліду її не побачиш. І він обіщався жаліть з простим лицем.

(Кінець буде).

Краткія біографическія свѣдѣнія о жизни и дѣятельности Ивана Яковлевича Рудченка¹⁾.

Иванъ Яковлевичъ Рудченко родился 21 августа 1845 г. въ г. Миргородѣ полтавской губерніи.

Предки Ивана Яковлевича принадлежали къ мелкопомѣстному малороссійскому дворянству, которое сперва несло службу въ рядахъ мѣстной козацкой старшины, а затѣмъ служило русскому государству. Дѣдъ его былъ израненный ветеранъ отечественной войны, отецъ же, Яковъ Григорьевичъ, умершій 12 ноября 1890 года, служилъ сперва въ миргородскомъ, а затѣмъ—много лѣтъ,—казначеемъ, въ гадячскомъ уѣздномъ казначействѣ.

Учился Иванъ Яковлевичъ сперва въ миргородскомъ, а потомъ въ гадячскомъ уѣздномъ училищѣ, и окончилъ курсъ какъ въ томъ, такъ и въ другомъ. По окончаніи имъ училища, родители очень хотѣли отдать сына въ гимназію, но скудныя средства семьи этого не позволили. Не осуществились и предположенія зачислить мальчика въ гимназію на дворянскую вакансію,

---

¹⁾ Помѣщаемыя ниже свѣдѣнія заимствованы, главнымъ образомъ, изъ краткой автобіографіи И. Я. Рудченка, написанной имъ въ 1890 г. по просьбѣ извѣстнаго изслѣдователя русской литературы и этнографіи, покойнаго академика А. Н. Пыпина, и частью вошедшей въ изданный послѣднимъ Ш томъ „Исторіи русской этнографіи“ (Спб. 1891 г. стр. 369—374).

и вмѣсто продолженія ученія 15-лѣтній юноша 29 іюля 1860 года поступилъ на службу въ гадячское уѣздное казначейство, подъ непосредственное руководство и начальство своего отца.

Такимъ образомъ въ Гадячѣ было положено начало и государственной службѣ И. Я., занявшей впоследствии главное мѣсто въ его жизненной дѣятельности. Кромѣ службы, Гадячу же обязанъ былъ онъ и своими первыми этнографическими работами по собиранію и записыванію съ „народныхъ устъ“, по примѣру другихъ извѣстныхъ этнографовъ-гадячанъ (братьевъ Метлинскихъ, Макаревича и Драгоманова), малорусскихъ пѣсень, пословицъ, поговорокъ и, особенно, сказокъ. Здѣсь же началась и литературная дѣятельность Ивана Яковлевича, ставшаго этнографическимъ вкладчикомъ сперва Полтавскихъ губернскихъ вѣдомостей, гдѣ онъ напечаталъ, между прочимъ, въ 1860 году (№15 и 16) пѣсни о Паліѣ и Мазепѣ, а затѣмъ вновь созданнаго въ 1861 г. въ С.-Петербургѣ журнала «Основа», въ которомъ имъ было помѣщено нѣсколько корреспонденцій и народная легенда „Прозуль, посміюхъ и гадюкъ“. (Сентябрь, 1862 г.).

Въ 1863 году Иванъ Яковлевичъ покинулъ г. Гадячъ и перешелъ на службу въ г. Полтаву, въ казенную палату, гдѣ вскорѣ получилъ мѣсто помощника контролера въ контрольномъ отдѣленіи этой палаты. Служебная работа, однако, мало удовлетворяла Ивана Яковлевича,—ему страстно хотѣлось пополнить свое «доморощенное» образованіе,—и съ этой цѣлью, 1-го февраля 1865 г., онъ вышелъ въ отставку и на сбереженные отъ жалованья гроши, съ небольшой денежной помощью отъ отца,—направился въ Кіевъ, гдѣ подъ руководствомъ профессоровъ М. П. Драгоманова и В. Б. Антоновича началъ усердно готовиться къ поступленію въ университетъ, а затѣмъ—въ качествѣ вольнослушателя—сталъ посѣщать университетскія лекціи по предметамъ словеснаго отдѣленія историко-филологическаго факультета. Тогда, весь отдавшись научнымъ интересамъ, Иванъ Яковлевичъ съ удвоенной энергіей занялся изученіемъ родной исторіи и литературы, и въ то же время сталъ сотрудничать въ «Кіевлянинѣ», начавшемъ выходить въ это время подъ редакціей извѣстнаго

профессора В. Я. Шульгина, помѣстивъ въ немъ, между прочимъ, нѣсколько замѣтокъ о предпринятыхъ въ то время этнографическихъ работахъ въ Юго-Западномъ краѣ, а также рядъ статей о заинтересовавшихъ его «чумакахъ» и «чумачествѣ».

Тяжелыя условія существованія, при полной матеріальной необезпеченности—жизнь въ сырой квартирѣ и питаніе впроголодь—вредно отразились однако на здоровьи Ивана Яковлевича, и онъ, послѣ перенесенной зимою 1866—1867 г. серьезной болѣзни, разбилъ давнишнюю мечту своей жизни—стать южно-русскимъ ученымъ изслѣдователемъ,—и 3 февраля того же 1867 года вновь поступилъ на службу въ преобразованный въ это время Государственный контроль—сперва въ г. Кіевѣ, а затѣмъ—въ г. Житомирѣ, волынской губерніи.

Служа въ Житомирѣ, въ контролѣ, Иванъ Яковлевичъ по прежнему всѣ свои досуги отдавалъ работамъ по малорусской этнографіи, при чемъ специально посвятилъ себя собиранію и изученію народныхъ южно-русскихъ сказокъ. Плодомъ этихъ занятій явились выпущенные въ 1869 и 1870 годахъ два тома южно-русскихъ сказокъ, со 137 самостоятельными вариантами, взятыми изъ рукописныхъ сборниковъ какъ самого Ивана Яковлевича, такъ и изъ сборниковъ нѣкоторыхъ ближайшихъ его знакомыхъ и друзей. По выходѣ, однако, въ свѣтъ этихъ двухъ первыхъ выпусковъ сказокъ, сказочные матеріалы начали приливать къ Ивану Яковлевичу со всѣхъ концовъ не только Южной Руси, но и Галиціи,—и вскорѣ въ распоряженіи его оказалось уже болѣе 1.200 вариантовъ малорусскихъ сказокъ. Это цѣнное собраніе нигдѣ еще неопубликованныхъ матеріаловъ народнаго творчества, въ виду уже одного своего обилія, привело Ивана Яковлевича къ мысли о необходимости особаго, чисто научнаго изданія накопившихся у него записей сказокъ, съ приведеніемъ своднаго текста однородныхъ вариантовъ и указаніемъ ихъ различій, съ проведеніемъ строгой классификаціи сказокъ по сюжетамъ, съ объясненіями ихъ и указаніями къ нимъ историко-литературнаго, этнографическаго и географическаго характера и т. п. Стремясь практически провѣрить подробно выработанный имъ планъ такого изданія,

Иванъ Яковлевичъ занялся въ это время разработкою небольшо-го по числу количества собранныхъ имъ чумацкихъ народныхъ пѣсенъ, и въ 1874 году издалъ сборникъ этихъ пѣсенъ, гдѣ 250 вариантовъ было сведено въ 72 пѣсни, и гдѣ—во введеніи—былъ помѣщенъ написанный имъ, на основаніи анализа послѣднихъ, этнографическій очеркъ «Чумаки въ народныхъ пѣсняхъ.»

Занятія Ивана Яковлевича этнографіей не были, однако, продолжительны. Служба и начавшіяся около этого же времени работы его по животропещущимъ законодательнымъ вопросамъ мѣстной жизни не дали ему возможности осуществить завѣтную свою мысль объ изданіи по выработанному имъ плану скопившихся въ его рукахъ вариантовъ южно-русскихъ сказокъ ни въ эти, ни въ послѣдующіе годы его жизни ¹⁾).

Въ январѣ мѣсяцѣ 1875 г. Иванъ Яковлевичъ перешелъ на службу изъ контроля—въ администрацію—чиновникомъ особыхъ порученій при волынскомъ губернаторѣ; затѣмъ въ февралѣ 1877 г.—былъ избранъ и утвержденъ секретаремъ Житомирской городской думы, гдѣ на его долю выпала честь положить въ Волынской губерніи первый камень въ зданіе новаго, тогда только что введеннаго тамъ городского самоуправленія. Съ апрѣля 1878 г. онъ вновь перешелъ на службу въ администрацію—уже въ Кіевъ, куда онъ былъ назначенъ начальникомъ отдѣленія канцеляріи генераль-губернатора, и гдѣ черезъ три года, въ іюлѣ 1881 г., получилъ назначеніе чиновникомъ особыхъ порученій при генераль-губернаторѣ. Въ этотъ періодъ служебная дѣятельность захватила Ивана Яковлевича цѣликомъ, и онъ посвятилъ себя ей со всѣмъ пыломъ, работая—по мѣрѣ своихъ силъ—надъ улучшеніемъ условий крестьянской жизни и, въ особенности,

---

¹⁾ Оставшіяся послѣ смерти Ивана Яковлевича весь сказочный матеріалъ (болѣе 1,800 нигдѣ еще ненапечатанныхъ южно-русскихъ сказокъ), съ планомъ разработки переданъ сыномъ покойнаго брата Ивана Яковлевича, Афанасію Яковлевичу, для разборки и, по возможности, подготовки рукописныхъ записей для печати, или хотя бы для передачи въ Академію Наукъ.

надъ справедливымъ разрѣшеніемъ законодательнымъ путемъ вопросовъ земельного устройства родного ему народа, творчествомъ котораго онъ такъ увлекался въ болѣе молодые годы жизни. За этотъ не особенно большой періодъ времени (съ 1875 по 1885 г.) Иванъ Яковлевичъ принялъ непосредственное участіе въ разработкѣ цѣлаго ряда вопросовъ, касавшихся важнѣйшихъ сторонъ жизни мѣстнаго населенія юго-западнаго края и Малороссіи.

Вотъ краткій перечень написанныхъ покойнымъ за этотъ періодъ трудовъ, изъ которыхъ нѣкоторые послужили непосредственной основой для разработки принятыхъ впоследствии правительствомъ законодательныхъ мѣропріятій: 1) о землевладѣніи въ юго-западномъ краѣ, его распредѣленіи и необходимости усиленія крестьянскаго землевладѣнія, 2) о нежелательности иноземной (нѣмецкой) колонизаціи въ томъ же краѣ, 3) о крестьянскихъ переселеніяхъ изъ юго-западнаго края, 4) о коштномъ межеваніи въ юго-западномъ краѣ, 5) о размежеваніи, въ связи съ вопросомъ объ упраздненіи сервитутовъ въ юго-западномъ краѣ, 6) о правѣ пастбищнаго сервитута, 7) объ устройствѣ сельскихъ банковъ и кассъ въ юго-западномъ краѣ, 8) о преобразованіи общественнаго призрѣнія и сельской медицины въ юго-западномъ краѣ, 9) еврейскій вопросъ и коробочные и свѣчные сборы, 10) о необходимости организаціи переселеній изъ полтавской губерніи, въ связи съ малоземельемъ и другими экономическими явленіями (записка, составленная послѣ командировки покойнаго въ 1881 г. для упорядоченія массоваго движенія полтавскихъ крестьянъ, въ особенности изъ Константиноградскаго уѣзда, на Амурь), 11) объ отбѣгѣ стѣсненій малорусскаго печатнаго слова (по поводу закона 1876 г.) и, наконецъ, 12) Записка о необходимости перевода на выкупъ сельскихъ и мѣстечковыхъ вѣчныхъ чиншевиковъ и такъ называемыхъ, вольныхъ людей.

Послѣдняя работа была, между прочимъ, выполненіемъ «анибаловой клятвы» Ивана Яковлевича. данной имъ еще въ 1875 г., послѣ того какъ ему пришлось, къ его ужасу, привести въ исполненіе, въ качествѣ чиновника для особыхъ порученій при губернаторѣ, указъ сената о выселеніи мнимыхъ арендаторовъ м.

м. Колки, Волынской губерніи, снявъ съ вѣками пасиженныхъ гнѣздъ сотни семей чиншевиновь, вся вина которыхъ заключалась лишь въ томъ, что чиншевое право, по которому они съ половины XVII вѣка наслѣдственно владѣли землей, не было тогда еще извѣстно русскому законодательству. Изданный въ 1886 г. законъ объ устройствѣ быта сельскихъ и мѣстечковыхъ чиншевиновь и о переводѣ ихъ на выкупъ, — въ разработкѣ котораго Иванъ Яковлевичъ принялъ самое близкое участіе, — устранилъ одну изъ воиющихъ несправедливостей въ жизни русскаго населенія юго-западнаго края, — и покойный, придавая особое значеніе этому своему труду для роднаго народа, завѣщалъ своимъ близкимъ помянуть о немъ на его могилѣ. Нынѣ, согласно волѣ покойнаго, на грапитномъ крестѣ, подъ коимъ лежитъ тѣло Ивана Яковлевича на Никольскомъ кладбищѣ Александро-Невской Лавры въ С.-Петербургѣ, рядомъ съ именемъ покойнаго стоятъ два простыхъ и вмѣстѣ глубокихъ слова: „защитникъ чиншевиновь“.

Среди такихъ трудовъ Ивану Яковлевичу не оставалось болѣе времени для продолженія его этнографическихъ работъ; но литературные вкусы все же манили его отъ времени до времени на старый путь, плодомъ чего, между прочимъ, кромѣ многочисленныхъ опытовъ въ стихотворной формѣ, были два написанныхъ около того же времени покойнымъ, въ сотрудничествѣ съ другимъ, близкимъ ему по литературнымъ работамъ авторомъ, беллетристическихъ произведенія изъ народной жизни на украинскомъ языкѣ: романъ „Пропаша сила“, съ эпиграфомъ „Хиба ревуть воли, якъ ясла повні“.) (Напечатанъ впервые въ „Кіевской Старинѣ“ въ 1903 году) и повѣсть „За водою“ (не напечатана ¹⁾).

Въ 1885 году, по приглашенію своего бывшаго Кіевского профессора, а тогда министра финансовъ, Н. Х. Бунге, Иванъ Яковлевичъ рѣшилъ перейти на службу въ министерство финан-

---

¹⁾ Оцѣнка поэтической дѣятельности Ивана Яковлевича сдѣлана на страницахъ „Кіевской Старинѣ“, кн. III—IV. 1906., въ посвященномъ памяти покойнаго очеркѣ С. Свириденко.

совѣ, и 25 сентября того же года былъ назначенъ управляющимъ Витебскою казенною палатою; въ февралѣ мѣсяцѣ 1887 г. онъ былъ перемѣщенъ на ту же должность въ Херсонъ, а въ маѣ 1891 года—въ г. Варшаву. Болѣе специализированныя занятія по финансовому управленію могли бы, казалось, открыть Ивану Яковлевичу возможность заняться его любимыми сказками, но вмѣсто того, и въ новомъ вѣдомствѣ ему пришлось вскорѣ же отдать себя, помимо текущаго дѣла, работамъ по общимъ финансовымъ вопросамъ. Въ этотъ періодъ, между прочимъ, онъ принималъ близкое участіе въ трудахъ учрежденной при министерствѣ финансовъ комисіи по пересмотру паспортной системы, въ цѣляхъ облегченія послѣдней для населенія; затѣмъ въ 1888 г., по Высочайшему повелѣнію, онъ былъ командированъ въ Прибалтійскій край для изученія земскаго строя и сохранившихся еще тамъ вотчинно-сословныхъ порядковъ отбыванія земскихъ повинностей. Результатомъ этой командировки явилось напечатанное въ 1890 г. большое изслѣдованіе его о „Земскомъ строѣ Прибалтійскихъ губерній“. Наконецъ, съ 1892 г., въ теченіе 6 лѣтъ, Иванъ Яковлевичъ, продолжая оставаться управляющимъ Варшавскою казенною палатою, былъ прикомандированъ къ департаменту торговли и мануфактуръ для работы по преобразованію отжившихъ свое время «пошлинъ за право торговли и промысловъ», не только дававшихъ сравнительно незначительный, по сравненію, напр., съ обложеніемъ земли, доходъ казнѣ, но и крайне неравномерно ложившихся на населеніе и притомъ особенно тяжело именно на мелкихъ торговцевъ и ремесленниковъ¹⁾. Съ изданіемъ въ 1898 г. положенія о государственномъ промысловомъ

---

1) Въ основу своихъ занятій имъ положено было обстоятельное знакомство съ исторіей промысловаго обложенія въ Россіи и съ западно-европейскимъ законодательствомъ по этому предмету, результатомъ чего въ 1893 г. были изданы написанный имъ лично „историческій очеркъ обложенія торговли и промысловъ въ Россіи“ и отредактированный имъ „обзоръ иностранныхъ законодательствъ о промысловомъ обложеніи“.

налогѣ, Иванъ Яковлевичъ 30 мая того же года былъ назначенъ членомъ совѣта министра финансовъ и, на правахъ вице-директора, а съ 1901 г.—въ качествѣ предсѣдателя особаго по промышленному налогу присутствія, сталъ руководить новымъ видомъ обложенія. Сознвая, однако, многіе недостатки только что проведенной налоговой реформы, Иванъ Яковлевичъ и на повомъ своемъ посту продолжалъ неустанно работать съ цѣлью возможнаго упорядоченія порученной ему отрасли государственныхъ доходовъ, и черезъ 5 лѣтъ по введеніи новаго налога былъ опять полонъ думъ о необходимости внесенія существенныхъ перемѣнъ въ торгово-промышленное обложеніе. Вновь пачалась горячая работа по пересмотру положенія о промышленномъ налогѣ, и Иванъ Яковлевичъ лично проредактировалъ три большихъ тома замѣчаній и предложеній къ измѣненію имъ же выработаннаго закона. Рядомъ съ этимъ онъ принялъ участіе и въ разсмотрѣніи вопроса о введеніи въ Россіи подоходнаго налога. Еще впереди—открывалась дѣятельность Государственной Думы, требовавшей новаго труда и работы.... Но физическія силы были уже надломлены; могучій козацкій духъ не могъ болѣе ужиться въ обветшавшемъ отъ трудовой жизни организмѣ,—и въ воскресенье, 18 сентября 1905 года, Ивана Яковлевича не стало: онъ умеръ почти внезапно, отъ кровоизліянія въ мозгу, вызвавшаго черезъ три часа параличъ сердца.

— „Люби край, гдѣ ты родился, и служи народу, изъ котораго ты вышелъ“—писалъ какъ то покойный своему сыну, и этому девизу лично Иванъ Яковлевичъ остался вѣренъ всю свою жизнь.

Любовь къ родному краю увлекла его еще юношей на путь собиранія и записыванія народныхъ пѣсень, легендъ, поговорокъ, пословицъ и сказокъ. Съ лѣтами, углубивъ свое міросозерцаніе образованіемъ и опытомъ жизни, покойный воспиталъ въ себѣ пламенную вѣру въ высокое призваніе славянскихъ народовъ вообще, и русскаго—въ частности. Малорусское племя,—нерѣдко высказывалъ онъ,—должно внести въ эту общеславянскую сокровищницу народнаго духа свой вкладъ, и вкладъ богатый,—и Иванъ

Яковлевичъ со всѣмъ пыломъ отдавалъ себя собираю и изученію народнаго творчества, этой „души народной“, по его любимому выраженію, стремясь проникнуть и понять психологическія основы народной жизни, запросы и идеалы народа. То же стремленіе проникаетъ и два написанныхъ покойнымъ бытовыхъ романа изъ жизни малорусскаго козачества и крестьянства. Наконецъ, до послѣднихъ дней своихъ Иванъ Яковлевичъ дѣлалъ мечту обогатить сокровищницу литературы научнымъ изданіемъ съ такой любовью собиравшихся имъ малорусскихъ сказокъ.

Мечта эта не осуществилась. Обстоятельства заставили Ивана Яковлевича посвятить себя во вторую половину жизни иной работѣ—служебной. Но знакомство съ народнымъ бытомъ, знаніе народныхъ пуждъ и стремленій не осталось бесплоднымъ: имъ предопредѣлилось направление и всей новой его работы. Служебные труды Ивана Яковлевича явились продолженіемъ его прежнихъ этнографическо-литературныхъ работъ, и такъ же, какъ и послѣднія, проникнуты идеей служенія широкимъ народнымъ массамъ.

Авторъ одного изъ некрологовъ объ Иванѣ Яковлевичѣ («Слово» 1905 г., № 263) говоритъ, что» люди, подобные ему, по своему просвѣщенію, живому интересу къ знанію, страстному отношенію ко всякому дѣлу, съ которымъ соприкасаются,—являются рѣдкими гостями въ чиновной средѣ, будучи по натурѣ своей созданы для свободной общественной дѣятельности, почти отсутствовавшей у насъ при прежнемъ режимѣ». Этимъ выдѣленіемъ своимъ изъ рядового чиновничества Иванъ Яковлевичъ больше всего былъ обязанъ именно своему горячему чувству любви къ родному краю, воспитавшемуся въ немъ подъ вліяніемъ ознакомленія еще въ ранней юности съ богатыми сокровищами народнаго творчества.

Історія української драми.¹⁾

IV (далі).

Критерієм до систематики нашої старої драми і викладу її в якомусь порядку мусить стать історичний розвиток західно-європейської драми.

Всі романо-германські, а також славянські народи, переходили з різними одмінами однаковий шлях драматичного розвитку. Той же шлях, хоч де в чому і одмінний, мав бути і для нашого театру. Що останній був з одмінами, сумніву немає: як ми показали вище, наш театр в значній мірі є позиченим. Ми застосовуємо його в стадії шкільної драми, до того ще під впливом зразків польських, своїм чередом—тіпу шкільного. Але разом з тим, є підстава думати, що незалежно од чужих впливів, наша драма, як і всесвітня, теж, може, мала вдачу літургічну, хоча й не зовсім розвинену. Таким чином, при класифікації та історичному викладі даних про стару нашу драму, ми повинні завжди мати на оці все вище згадане: старо-драматичні наші пам'ятники суть шкільного походження, але в своєму складі носять риси, що вказують, принаймні приближно, на існування в нас літур-

---

¹⁾ Див. № 7.

гічно-драматичного матеріалу. Така постанова питання розплутує хаотичність, в якій ніби мається наша стара драматична творчість і проявом якої є те, що найранішим твором нашої драматичної літератури є комічний твір, в протилежність звичайному розвитку загальної драми. Річ одначе дуже проста: органічні зарідки нашої літургічної драми зустрілись із розвиненими зразками драми західної, шкільної, через що скоїлась літературна мішанина: форми і напрями старі й нові запанували в нас одночасно, як це й відко в наших перших драмах. Але й при цій мішаності та ніби хаотичності в них же спостерегається одна цікава риса, що вказує на можливу однакість розвою нашої драми в порівнянні з західною. Це власне відко з сюжетів та змісту наших перших драм, де вони підлягали всесвітньому принципу церковно-драматичної творчості.

Найперші пам'ятники нашої драми суть драми шкільні; в чому істота тієї шкільності, вияснено було вище і сказано буде також низче,—тут треба завважити одно: шкільні драми мусили по сюжетах бути самого різноманітного типу і жадним чином не залежати од умов старої літургії.

В нашій драмі бачим ми навпаки: сюжети обрано відповідно тим старо-літургічним вимогам. З чого складались останні? З потреби бути цілком релігійними і передовсім висловляти різні події з життя Христа.

На заході таким вимогами створено було драми пасіонально-воскресні та різдвяні, яко перший крок духовної драми взагалі. Чи те саме відбулося і в нас? Цілком.

Наші перші драми, виключаючи Гаваттовича, зовсім релігійні і крім того пасіонально-різдвяні. Дальшим кроком на заході було прославлення святих та різні навчення: те саме завважається і в нас, хоча, звісно, не в такій гострій мірі. Однаковий принцип творчості відко і в літературних формах наших драм. На заході, як ми бачили, духовна драма, відповідно сюжетам, переходила хронологічно форми містерії, міраклія, мараліте, різних хронік і т. и., вщерть до шкільно-класічного і других драматичних зразків.

Наша шкільна драма, по вказаним причинам, не має повної органічності розвою, не додержує строгої послідовності в зміні форм, але при мішанні найстаріших містерій з мораліте все таки видко, що основа нашої шкільної драми є власне містерія, що другі її форми суть пізніші й до нас принесені.

Все сказане, здається, доводить, що наші перші драми шкільного походження і по змісту, і по формі не показують цілком органічного розвою нашого театру,—розуміючи під органічністю безпосереднє походження од літургічної драми; але проте в наших шкільних драмахъ суть ознаки і такого походження, хочаб і в трудній формі пізньої мішанини. Не вважаючи на перше, неб то нецілковиту органічність, і вважаючи на друге,—сліді останньої, а головне через практичну придобність, ми в систематизації нашого матеріалу керуватимемось вказівками історії західної драми. Хай ми не можемо сказати про старішу нашу драму, що всі її зразки послідовно і логічно впливали один з другого, що поданий нами шаблон є дійсний хід нашої старої драми,—про те наш шаблон приходіться до тих дат, якими можно одзначити приблизно наші драматичні твори, і в усякому разі він помога зрозуміти зміст і прикмети нашої старої драми.

Таким чином можно сказати, що наш виклад про перші українські драми матиме вдачу не стільки історико-хронологічну, скільки систематично-класифікаторську, але, на нашу думку, і дійсний хід нашої старої драми був приблизно такий же.

Як ми сказали вище, наші перші драми були шкільні, мали вдачу релігійну, сюжети пассіонально-різдвяні, форму не чистої містерії, але мішаную.

Чим же далі по формі являлись ті шкільні драми?

Насамперед, очевидно, треба вияснити, через що вони звались шкільними? Це вже ми знаємо: вони культивувались в школах. Але як і що з ними там робилось, і відкіля вони до нас заплились? Відкіля,—ми вже знаємо: з Польщі «Складання духовних драм на латинській мові, або місцевому паріччю, було звичаєм польських шкіл і вважалось дуже важним підручником при вивченні правил пітики, засобом розвинути спритність,

швидкість дійств та міркувань і зміцнити знання молодих учнів. З тією ж метою їх перенесено було похапцем в Київську, а потім певно, і в другі школи України»¹⁾.

Якже це складання провадилось? «На протязі року навчитель викладав по рутинному підручнику істоту теорії поезії огулом і знайомив з правилами духовної драми, а до літніх чи майських ваканцій, що від того одержали назву майовок, або сам готував драматичний твір, де прикладались до практики вказані правила, чи вибирав з готових пьес руських або навіть польських (цим ясується особливо часто завважена близькість ранніх наших містерій до польських) найбільш відповідну його меті, давав її виучувати учням, і потім в одні з святкових днів чи приватних шкільних торжеств виконував при співучасті своєї молодої труппи обрану пьесу на учневому театрі, певно зовсім невидатному по сценічній споруді. Шкільний уряд і запрошені духовні та свіцькі урядові були присутні на виставі діллетантів-бурсаків»²⁾. Як же провадилась та вистава в сміслі внішньої обстанови?

«Устрій сцени та постанова перших пьес київського походження нам сливе зовсім невідомі. Тільки пізніше, коли вони заносяться в иншу обстанову та порядкують при царському дворі багатими на той час засобами, ми стріваємо сценічні вказівки, а потім і спроби сценаріума. Власне шкільна містерія порядкувала певно тільки чисто шкільними ж засобами постанови; класна кімната, простирало замість завіси, фантастичні вбрання біблейських та евангельських особ, паріки та бороди з льяного прядіва, от чим, може бути, обмежувалась вся вбога постанова. Як далеко їй до трьох-поверхової сцени західної містерії, чи до цілих вулиць, обставлених риштованням чи помостами, наділеними багатьма причандалами, хоч і трохи грубоватими на вигляд, покритими блакитним полотном з зорями замість неба; як далеко від цих щелепів пекла, райських садків, сцен мордування і рочистих процесій! Як мало привабної сили для глядача в сухій

1) Веселовскій—стор. 334.

2) *ibid.*—стор. 336.

шкільній драми! Одна лиш побожна зорливість, що по-волі слабшала, могла підтримати її в короткий період її існування,— знішність, ефект, наочність вражіння, весь почуттєвий бік справи, що так сильно вплива на масу, був у дитинячому становищі»¹⁾. Такий був вигляд нашої шкільної сцени, що наслідувала польській. Але чим-же з формального боку, в смислі її архітектоніки, була сама шкільна драма?

На ній, звичайно, мусили одбитись всі теоретичні правила тогочасної піітики, перейнятої схоластикою, псевдо-класцизмом і т. п. «Підручники до поезії чи так звані піітики, що в різний час складались у київській академії, носять на собі сліди впливу «схоластичної теорії»²⁾,—так, слідком за Петровим, рішучо говорить Веселовскій. Як цей вплив і другі подібні, в смислі малої художности, одбивались на будові нашої драми, виразно стверджує П. Гн. Житецкій³⁾. «На нашу думку,—духовна драма явилась в південній Русі потім вже, як вона одержала в Польщі та в усій західній Європі тіічні риси шкільної драми. Звісно, що ці риси виробились під впливом боротьби католицтва з лютеранством, з другого боку—під впливом відродження наук та sztuk в західній Європі. Через те в самих ранніх південно-руських драмах ми вже стріваємо такі особливості, що зовсім чужі були середньвічній містерії, напр.—пролог, иноді антипролог, поділ на акти з визначеним числом сцен, міфологічні імена і т. д.». Що до інших формальних рис драми, то і в цьому пункті вона була під впливом шкільної, позиченої в Польщі, піітики, і це перш за все одбивається на драмовому вірші. «По свідцтву дослідника, що переглянув ряд подібних підручників, давніші з них містять тільки виділи про латинський та польський вірші, пііби не вірючи в змогу вірша руського. Сіллабічний, важкий розмір наших містерій, було також скопійовано з схоластичної польської драми»⁴⁾.

1) Веселовскій, стор. 4.

2) *ibid*—стор. 5.

3) Энеида Котляревскаго—1900, стор. 93.

4) Веселовскій—стор. 257.

Що до мови наших драматичних творів, то вжиток її теж відповідав настрою наших вищих церковних сфер, в якому вони гармоніювали знов таки з польськими колегами. Цей настрій не можна назвати в сфері літератури демократичним; тому ми стріваємося в 17 і 18-му віці з фактом вживання то славяно-української мови, то книжкової-української, але,—за рідкими винятками,—не народно-української. Для сюжетів поважних потрібна була така ж і мова, а нею, по тодішнім поглядам, звичайно, не могла бути лязкова форма народу, який вживав її що-дня у своїй сірій, задавленій буденними клопотами халупі. Маючи такий внутрішній та зовнішній склад, користуючись увагою невеликих дотичних до школи сфер, наша драма проте займає згодом все ширші круги шановників і, як ми побачимо далі, робиться, в вигляді вертепа, улюбленою насолодою народу. Але перші кроки нашої шкільної драми далеко не показують надій на таку привабливу будучину і головпо на пристосованість до розуміння народу. Вони навіть огулом не виявляють глибокого переймання українською національною формою, і це найкраще видно на тих шкільних драмах 17-го віку, що вважаються найстарішими.

Вони, як ми сказали вище, мають вдачу національну і відносяться до зображення мук Христових.

Один з найстаріших творів 17-го віку є «Дѣйствіе на страсти Христовы списанное»¹⁾. Подробиці про нього маємо в відомій праці проф. Петрова²⁾. «Воно,—каже він,—писано на польсько-руській мові, а «пініе» (кайт) написано навіть чисто-польською мовою. Пролог цієї пьєси так виража головну її думку:

О смутная во свѣтѣ явися година,
 Жалю неутоленнаго открыся причина:
 Властительскую сплу пріять зависть въ свѣтѣ.
 О любовномъ нигдѣ же не слышать совѣтѣ.
 Исполнися ярости единоутробныхъ

¹⁾ Рукон. К.-Соф. собора № 362.

²⁾ Очерки изъ ист. укр. лит. XVIII в.—ст. 29—31.

Братій сердце, егда злость движе преисподнихъ
Силы, дабы ся во всемъ свѣтѣ пространила
И единоутробныхъ братій побудила
До зазрости, иже днесь любовь преминяють
Въ ярость, гды ковь на братій своихъ воздвизають,
Любви своей ко любвѣ не хтятъ накланяти,
Совѣтують братіи своей пострадати.
Аще нѣкїи въ паствѣ овецъ пребываютъ,
Обаче отъ истинной пути заблуждаютъ,
Егда себѣ рекоша смертію умрети
Братіи безвинной. Сей позоръ узрѣти
Изволте, гдѣ и любовь будетъ умирати,
Ея же страданія добро есть внимати.

Головний зміст цього «Дѣйствія», поділеного на три акта, склада боротьба богині ворожнечі Єрїніс із Любовію.

В першому акті Єрїніс, розгнівавшись на Любов, приклика з пекла фурій і разом з ними настреньчує Каїна проти Авеля та дітей Іакова проти брата свого Іосифа. В другому акті Єрїніс хвалиться своєю звитягою над Любовію і, оточена світом та сьома гріхами, садовиться на престол. Гонор Божий, разом з Помстою, хоче їх погубити; але Любов блага Помсту, щоб вона лишила життя злобі пекельній, бо сама хоче вмерти за рід людський. В третьому акті показуються страждання та смерть самої втіленої любові—Христа Спасителя. «Дѣйствіє на страсти Христовы» закінчується риданням Плача за вмерлим і в труну положенням Христом і не доводиться до воскресення та вознесення Господа, як це робиться в пізнічих пьесах. На підставі цього жалісного закінчення пьеси можна думати, що вона писалась не для рекреаційних гриц і не для забави, і через те більш всього личила дням великопісним, присвяченим споминам про страждання Спасителя».

Ми не розуміємо цих уваг Петрова... Чому сумний кінець пьеси міг бути препоною для ставлення її об'єктом «гриц та забави?» Чому через цей сумний кінець вона могла виставлятися тільки по дням великопісним? Коли вже її пристосовувати до цих

днів, то тільки через весь сюжет, що більше відноситься до днів Страстних і робить цю пьесу одним з Страстних видовищ. Роблячи ці поправки в твердженнях Петрова, ми в усякому разі не можемо бачити в них думки,—ніби ця пьеса є одною з привязаних до нашої церковної одправи,—що знаходить д. П. Жптецький в розправі про «Дїйствіє» д. Петрова. Одкидаючи таку думку Петрова, він каже: в драмі цій одна з дієвих особ є богиця ворожнечі Єривніс. Не думаємо, щоб представники південно-руського православ'я, при всьому своєму прихиллі до міфологічної термінології, могли допустити в драмі, «привязаній до церковної одправи», міфологічні імена, тим паче, що в драмі цій тільки спів написано по польському»¹⁾.

Ми вважаємо цілком слушними ці доводи шановного вченого, але думаємо, що для подібного обвинувачення д. Петров не дає матер'яла. Він, як ми вже вказали, цю пьесу сам зве шкільною, а належними до церковної одправи лічить тільки пассії. Коли була написана ця пьеса?

«На час написання цієї пьеси,—каже д. Петров,—натякають почасти пролог і деякі внутрішні прикмети самої пьеси. В цьому пролозі говориться про ворожнечу єдиноутробних братій. Може бути, під цією ворожнечою єдиноутробних братій розуміються українські хвилювання та розбрати, що почалися в гетьманство Виговського та кінчилися миром Росії з Польщею в 1686 році. В такому разі «Дїйствіє» на страсти Христови писано ніяк не пізніше цього року»²⁾. «Може бути», каже дослідник, а може і не бути, бо ті данні, що він виставля, не дають для подібного твердження певного матер'ялу. І через те д. Франко вносить відповідну поправку: «підстави, на які покликається д. Петров при установленні цієї дати (1670—1686 роки), не боронять віднести час написання і до ранішого часу,—а власне до епохи війн Хмельницького. 1648—1654»³⁾.

1) Энеида Котляревскаго—стор. 94.

2) Очерки—стор. 31.

3) Мистерія страстей Христовыхъ—К. Ст. 1891, апр., ст. 133.

Що виявля з себе і як створилась данна пьеса?

Як справедливо завважа в цитованій зараз статті Франко, вона е—«*moralité*», бо в ній головним чинном діють фігури аллегоричні, а не особи, взяті з святого письма»¹⁾.

Створилась вона безперечно під впливом польським: на це побічно вказує весь схоластичний стрій пьеси до самцх її деталів; на це прямо вказує і польська мова, що заховалась у данній пьесі... Про що свідчить така мовна мішанина? Що пьеса належить до найраніших часів наслідування нашого театра польському; що світогляд перекладача і ополяченої публічності ще не доріс до визнання, після якого до українських верстов треба обертатись цілком на рідній, хоча б і книжковій, мові... Як-же відноситься наша пьеса до оригінала і власно до якого, чи польського чи західно-європейського—говорити трудно за відсутністю його.

Друга найдавніша драма з 17 віку е одкрита в Галичині Франком пьеса теж про страсті Христові, під заголовком «*Dialogus de passione Christi*». На думку цього вченого вона представля собою «повний і дуже справний список одного з самих стародавніх пам'ятників драматичної штуки в південній Русі»²⁾.

Порівняння цієї пьеси з розгляженим вище «Дійствомъ» не дає змоги сказати, що вона е старіша чи молодша від нього. Але, «так чи інакше,—каже Франко,—наш «*Dialogus*», коли й не самий давній, то в усякому разі один з найдавніших пам'ятників драматичної південно-руської літератури чисто церковного змісту (лишаючи на боці далеко більш ранні інтермедії Гавватовича)—схоронений цілком до наших днів. «*Dialogus*» цей складається з пролога, писаного на польській мові, де міститься сценарій драми, і пяти сцен, з яких три перші можна лічити містерією, дві-ж останні переходять у рід *moralité*. Власне всю драму далеко краще було-б назвати драмою «страстей Марії», бо она-ски, тривоги та одчай Матері Ісусової становлять головний сюжет

1) Мистерія страстей Христовыхъ—К. Ст. 1891, апр., ст. 133.

2) К. Ст 91, апр., 132—5.

драматичного дійства. Дійство це, не вважаючи на всю наївність концепції, визначено досить рельєфно, окреслено рядом сцен, що поволі усялюють ефект. Взагалі, коли порівняти «Dialogus» з змістом «Дійствія», вложеном у д. Петрова, не можна не визнати, що «Dialogus» стоїть далеко вище, яко твір літературний. Деякі місця його, як напр. «лямент Марії» (стихи 293—320), вражають навіть сучасного читача постичною силою. Такої-ж поетичної сили і апострофа церкви до Христа (ст. 515—536). Коли й ким написано «Dialogus», про це ми нічого сказати не можемо. Пролог не містить в цьому смислі ніякого натяку. Натомість пролог виявляє одну цікаву обставину, що «Dialogus» не є (як би це могло показатися з самого текста) простий переклад з польського, але написаний більш самостійно, більш чи менш оригінально, на тій мові, на якій і до нас дійшов. Автор пролога каже:

Taką my Tragedią wystawim po Panie,
A to się wszystko ruskim dialektem stanie.

Правда, «діалект», яким писано «Dialogus»,—дуже макароничний і відзначається силою полонізмів. Здається, що автор або думав по польському, або мав перед собою зразок чи зразці польські, з яких місцями мало не цілком позичав цілі вірші.

З другого боку, однак-ж, не можна не завважити, що ми маємо тут теж не менше значний відсоток українських народних форм та слів, а також слів, що виявляють самостійні рифми. Про розмір позичання чи переклада нашої містерії не можна сказати нічого позитивного, поки не буде одшукано зразок, що послугував для неї моделлю.

З пролога можна також догадуватись, що «Dialogus» наш написано було для сцени і дійсно він грався. Де й коли, про це можливі тільки здогади. Нема сумніву, що не був він написаний та сценований в невеличкому, глухому селі Смереківі. Переписувач, який заховав її для нас, певно, зробив копію з оригінала, що мався десь у великому місті чи в монастирі, який

споружав побожні театральні видовища. Такими осередками, з яких переписувач міг принести «Dialogus»,—могли бути Львів чи Жовков, де поблизу мається базильянський монастир у Крехові, заснований ще в 1618 року. З не меншою певністю можна припускати, що «Dialogus» не вийшов з кругів львівського ставропігійського брацтва, де заховались строгі традиції «славяно-руської», цеб-то церковної, мови, а макаронізм польського з народним був не можливий. Всього більше, здається мені, має за собою та думка, що «Dialogus» був граний, а, може бути, й написаний у Жовкві, при дворі могутніх на той час панів Собесских, в яких, як звісно, поривання до «європеїзовання», власнеж до офранцуження, існувало поруч з деякими останками руських родових традицій. Жовков був у той час значним містом, славився своїми броварнями, мав силу ремесничих цехів. Як Собесській заснував у ньому повий базіліанський монастир в 1682 р., якому в 1690 року подарував чудотворні моці св. Іоанна Сучавського. В літописях цього міста читаємо під 1660 роком: «w tym roku zaprowadzono nowu zwyczaj obchodzenia wielkiejnocy. W wieczor pod czas rezurekcyi, na watach z dział bito, na drugi zaś dzień rano po ulicach bębnięno na jutrznię». «Можно припустити, що вся «новина» не складалась з одного стріляння з гармат, але що чи в домініканському монастирі (заснованому пенькою Яна Собесского по смерті сина Марка, що пав у баталії під Батогом 1652 р.), чи в замку Собесских споружались драматичні вистави у релігійному дусі. Польський пролог обертався у такому разі, певно, до панів шляхти і взагалі до так званих honoratioreg, сама ж містерія мала на мегі массу міщанства, ґрунтового руського, хоч в значному ступні й ополяченого». Такі історичні данні маємо ми про цю драму; який-же зміст її самої?

В пролозі, як каже д. Франко, вказано сценарій пьєси та власне вияснено короткий зміст кожної сцени. Що-ж саме? В першій сцені описується, як виходе янгол з смертельною чашею для Христа, доріка людім за гріхи, шкідливі й для них і для Христа, і не зна, що йому з таким дорученням робити? Він

не може спокійно нести твою чашу Христу, не може також передати її комусь другому, бо її другий ніхто не візьме, та її Бог його, янгола, покарає. Врешті зважується він до Христа йти. Тут його зустріває Мати Божа, дізнається, що янгол з смертельним келихом, шукає Христа, заявля, що Христос, син її, мається в неї в середині, як у матері: через те вона просить янгола дати їй випити той келих, коли янгол хоче ним напоїти Христа. Янгол одмовля, що він мусить передати келих самому Христу; що як би могло бути инше, то її янголи не випустили б келиха з неба! Тоді Мати Божа починає лемештувати, вказуючи між иншим на те, що Бог-отець показав колись, як зрятуватись їм од Ірода, а тепер сам готує смерть Сипу. Перед її, одначе, лемештом чуються голоси з пекла, що благають Христа прийняти ту чашу: пояснення причини, через яку Бог-отець готує смерть сину. На лемешті Матері Божої кіпчається перша сцена. На початку другої—янгол подає Христові смертельний келих.

Христос попереду бачить тут бунт (реbelій) з боку янголів, але янгол відповіда, що він тільки виконує волю Бога-отця. Христос тоді обертається з скаргою до Отця, не розуміючи, за що Той хоче його покарати, тоді коли багатьох людей визволяв од смерті. Він просить у Нього другого напою; янгол готовий уже йти з келихом назад, але тут вчувається благучий голос людей з пекла... Христос тоді зважується постраждати за людей і приймає келих. Кінець другої сцени. В третій Христа зустріває його Мати, просить поділити з ним келиха, але Христос не хоче допускати ще більших мук, і матір іде подивитися тільки на його смерть. Тут знов чуються голоси з пекла і Христос ще більше зміцняється в своїм вирокі. В четвертій дії Серце Богородиці поривається йти обороняти від смерті Христа і просить зброї; являється з мечем Окруцество і подає Сердцеві меча, але гострим краєм; Серце не хоче брати за гострий край і просить дати, як треба. Окруцество заявля, що, як тірац, воно не може давати меча інакше, що вже й Христа замучено, і таким чином Серце проколюється мечем. Воно тепер ходить з ним і облакує муки від тірацтва. В сцені пятій Любов обертається до Церкви

з проханням звернути увагу, що Христос віддав себе на муки за неї; разом з тим доріка Сінагогу, що вона прогнала її від себе; про теж своє вигнання заявляють і Віра та Надія; Церква доріка Сінагозі за змордовання прихильника до Христа, прийма під свій захист всі вигнані «цноти» — Любов, Віру та Надію, вихваляє Христа і висловлює обіцянку пригорнути до імені Христового всі народи. Пята сцена і вся пьеса закінчується покликом церкви до Христа — охороняти її в «притомні часи».

Містерії про страсті Христові стоять у звязку з драмами пасхальними. «Основою Пасхальної драми, — каже Франко, орієнтуючись у працях про історію драми ¹⁾, — можна вважати так зване Воскресне свято (Osterfeier).

Воскресне свято розвинулось із церкво-одправного ритуала Світлого Воскресення. Його розвит перейшов три такі ступні: 1) Первітня форма — одна й єдина сцена, розмова жінки з янголом біля труни Спасителя 2); другий ступінь: — дві сцени, а власне жінки й янгол біля труни і два апостоли, що поспішались до труни Спасителя 3); третій ступінь — сцена з жінками, сцена з апостолами (иноді випущено) і поява Христа Марії Магдалині. Дальшим ступнем розвою були так звані Воскресні видовища (ludus paschales) та більш розлогі страстні видовища (ludus passionis)... Воскресні видовища своїм чередом ділються на дві групи, з яких перша виявля, як по мові (мішанина латинських формул і гімнів з розмовами на народних мовах), так і по композиції, давніший ступінь розвою. Ця група містить звичайно 7 сцен... Сходу в Пекло в них ще не було». В другій групі являється і цей факт. «Ці два тіпа Воскресних видовищ, в яких з часом, в XIV та XV стол., запанувала пародія мова, ввійшли в склад ширших Страстних видовищ, що виявляли в драматичній формі важливіші моменти останньої седмиці в житті Спасителя, починаючи з Воскресення Лазаря чи рочистого виїзду в Єрусалим, і кінчаючи появою Воскреслого учням і піднесенням його на небо,

¹⁾ К. Ст. 1896; іюль и авг. — стор. 19 — 20.

чи навіть багато моментів усього його життя, починаючи з Різдва чи з Водохрещі»¹⁾.

Між иншим треба зауважити, що «епізод—сходу Ісуса в Пекло—до XVI стол., як самостійну драму, оброблено не було, але він складав тільки один епізод Воскресних гриць другої групи, або Страстних драм, що прийняли в себе Воскресні грища цієї групи»²⁾.

Страстні українські драми вже ми бачили,—чи маємо ж ми драму пасхальну? Драматична література наша 17-го віку взагалі дуже вбога по численності, але де-що в цьому роді в ній маєтсья... Ми розуміємо одкриту драму Франком під заголовком «Слово о буреню пекла... славного Его воскресенія тридценого»³⁾—«написану віршами, про те цілком вільного розміру, подібного до розміру козацьких дум».

Цей-же вчений вдавсь і до розсліду цієї драми,—основні тези якого ми подамо низче. Що-ж є змістом цього драматичного «слова»? В ньому насамперед обертається Люципер до Ада, виголошуючи про свою ненависть до Христа. Він розказує Адові також про своє пробування янголом і занепад, про спокушення Адама, про те, як він хотів придбати для себе весь рід Адама і як багато встиг у цьому напрямі. Він хвалиться, що

Царей незреченихъ и рпцаровъ отъ вѣка
 Назбиралемъ немало ажъ до сего часу.
 Пекло, моя слѣчная потѣха едина
 Грѣшниковъ ажъ (до) верху узкаго пожерла⁴⁾.

Люципер одначе на цьому не спинається. Він з певністю виголошує, що в Пеклі в нього,

1) К. Ст. 1896, іюль и авг.—стор. 20.

2) *ibid*—стор. 20—1.

3) Южно-русская пасх. драма-- ст. 387. К. Ст. 1896, іюнь.

4) *ibid*. стор. 389.

Іоанко есть, а потому и сам Христосъ у мене будетъ. Про те Ад не поділя оптимізма Люципера: він нагадує, що Христос навіть Лазаря, коли захтів, одібрав од Пекла, і тепер він, Ад,

барзо острое уружіе притупил,
хочь якъ ся изъ нимвъ не билъ.

Люципер заспокоює Ад, що він швидко управиться з Христом, що віддасть його через Іуду до фальшивого суду, а тим часом пильнуватиме за кожним його кроком. Ад радить Христа краще не зачіпати. Люципер не пристас на те й каже, що пошле свого воєводу Трубая і Венеру постерегти, щоб душі його не відієсли янголи до раю. По тих словах він посила на сторожу означених осіб та Неро і, знов обернувшись до Ада, заспокоює його, висловлює певність, що по забранню в свою владу Христа, йому, Люциперу, ніщо вже не буде страшне. Разом з тим він заявля сумнів у тому, ніби Христос—син Божий, бо

Гдѣ би онъ Божій Синъ, не терпѣлъ би муки,
Не выдавал би он себе въ жидовскіи руки.

Ад про те не гамується: він чує, що «животъ» його «дрожить» і передчува, що

Христосъ пришедшій всѣхъ насъ повяжетъ¹⁾.

По незначній увазі Люципера, Ад просить його, яко мога більше, озброїти пекло, щоб Христос не скоїв їм лиха. Люципер обіця йому битися з Христом на смерть. Тут з'являється Іван Хреститель і поклика до Ада, щоб він «ламентував», бо вже йде до пекла Христос потроцяти силу Адову. Люципер доріка Хрестителю за ніби фальшиву звістку і за те, що він збентежив його в'язнів. Дивується його неспокою і каже:

1) Южно-рус. пасх. драма--ст. 392.

Чому вишї святїи сидять тихо?
Гдесь и тобѣ у насъ прийшло лихо!

За його пророкуваннн про Христа він велить його покарати:

А що такъ богато пророкуєшъ, братку,
Дайте ему смоли папнитися и пекельного кваску!

По цьому Люципер знову заявля, що не вірить, ніби Христос-Бог, бо такий—с тільки на небі, тому він сміливо додає про Христа:

Рицаря ми того не боємось
И той рицарь будетъ съ тобою—¹⁾.

Тут він завважа посла—Венеру (або Гинеру).

Венера оповіща, що вона підстроїла вже карн Христу і його вже водять у ланцюгах; другий посол каже, що Христа ведуть уже распинати на хресті; третій,—що його вже роспяли: Люципер зверта на це увагу Ада. Цей радить не приймати души Христа до пекла: хай вона іде в небо, бо від нього, як кажуть пророкуваннн, може загинути пекло. Тут прибїга новий посол, розказує, що їм не довелось захопити души Христа, бо до неї страшно було й приступитися; як він умер, вся земля затремтіла, вони самі

Отъ страха великаго ажъ на землю падали
И чрезъ три години лежали,
Ажъ не хутко встали²⁾.

Тут же вони переказують чутку, що Христос воскресне і прийде по вязнів у пекло. В ту-ж мить приходять Генера і Трубаж і розказують про ті-ж події по смерти Христа.

На те Люципер відповіда, що як Христос

¹⁾ Южно-рус. пасх. драма—ст. 394.

²⁾ Ibid.—стор. 396.

Божій синъ, нехай собѣ сидить на небѣ та пануєть,
А нами и пекломъ нашимъ нехай (не) керуєть.

В усякому-ж разі він готовий стати до бою з Христом,

Бо той южъ запевне прийде,
Але хто буде дужшій, той межи нас виграє¹⁾).

Він велить зміцнити пекло, і запрошує всіх не боятися, і чекає тільки останнього посла. Цей прибіга і каже, що йде до пекла. Христос із силою янголів. Люципер просить своїх слуг ставати до бою і дивується, чого в Пеклі потрібно Христові?

Чого по нему тут? Коли онъ Божій синъ, нехай
собѣ на небѣ сидить²⁾!

Ни маєть онъ до мене жадной справи,
И не можу разумѣти, що то за царь слави,

Іван Хреститель каже, що Люципер мусив про нього знати, бо про нього всі знають з пророкувань пророків. Люципер повторює, що не знає іншого бога, крім того, що на небі, і знов нагадує своїм слугам, щоб вони стояли міцно. Слуги відповідають, що Христос уже творить чуда, а їх прогнав своїм словом. Тут являється сам Христос і просить одчинити йому двері. Люципер, не згожуючись, каже:

Прошу тя, Христе, в добрий обичай:
Дай миѣ покой и больше ми не докучай.

Христосъ пастоює і «благословить корогвой»
Люципер знов перечить, кричучи Христу:

Коли Ти Богъ, такъ собѣ седи, въ раю пануй,
А я тебе тутъ не потребую³⁾).

1) Южно-русск. пасх. др.—ст. 397.

2) *ibid*—стор. 398.

3) *ibid*—ст. 400.

Тут «третій разъ Христось благословить короговою», и «бисть такъ сокрушшася врата». Ланцюги лускаються, Христос входить в пекло, кропить водою і духом святым, Ад-же кричить.

Гвалть, панове! Врата ломять!
И водою якоюсь острою насъ кропятъ 1)!

Люципер, незадовольнений, теж кричить проти Христа:

Южъ вязневъ моихъ покраль—запевне знаю,
Въчнів паляци мои поповаль
И все мое цекло сплюндроваль і т. д. 2).

З дивуванням він тільки побачив, що зостався Соломон, якого він і пита про причину його невиходу з пекла. Соломон каже, що Христос його забере у другий прихід, який буде ще страшніший. Не бажаючи цього ждати, Люципер велить бісам випровадити його з пекла, що ті й зробили зараз. Христос тут заспокоює Ад, що, мовляв,

Во остатний день будешъ имѣти якось мѣль 3).

Соломон-же виспівує хвалу Богу и Богородиці. На тому, як написано, й «конецъ исторіи».

Як згадано раніше, написано її в першій половині 17-го віку, книжковою українською мовою, з юмором у деяких місцях, не збутих рис сутої народности. Дослід внутрішніх її прикмет і всього складу, зроблений д-ром Франком, дає досить цікаві наслідки. Питання насамперед іде про те,—звідкіля взято зміст переказаної драми? Поверхова відповідь може бути така: з звісного Никодимового Євангелія. Д-р Франко додає, що йому звісні теж «два південо-руські списки по повній редакції Никодимового Євангелія: Віденської бібліотеки... і список в збірнику

1) Южно-русск. пасх. др.—ст. 400.

2) *ibid*—стор. 401.

3) *ibid*—стор. 402.

№ 59, що належить Василянському монастирю в Кракові, Жовківської округи в Галичині»¹⁾. Повстає тепер питання, чи не є розбрана драма копією одного з епізодів згаданого апокрифічного Євангелія? Д-р Франко, по досліді, говорить²⁾: «перечитуючи текст апокрифа, ми бачимо, як багато брав автор драми з цього останнього, хоча разом з тим не слідкуючи йому по рабському, але перероблюючи його відповідно особливим цілям драми, вставляючи нові епізоди, поширюючи те, що в апокрифі було зачеплено злегка, чи пропускаючи і скорочуючи те, що в апокрифі розказано широко».

Подробниці тих змін указано дослідником там-же окремо.

Таким чином однаке порівняння нашої драми із відповідним їй уривком Никодимового Євангелія не доводить нас до ніякого рішучого виводу. Як звісно, всі пасхальні драми у Європі, що представляли також схід Христа в пекло, засновувались на тому ж євангелії Никодима, позичали з нього весь склад драматичного дійства, скорочуючи або цілком викидаючи одні епізоди, поширюючи чи вставляючи другі. Значить, скрізь у Європі, де тільки ми стріваємо пасхальну драму, що представляє схід Христа в пекло, ми завважаємо, звісно, в більшій чи меншій мірі, ту-ж літературну з'яву, що і в нас. Питання не в тім, чи засновано звісну пасхальну драму на євангелії Никодима, бо воно лягло підвалиною всіх драм того роду; питання в тому, чи склада данна драма переробку безпосередно з апокрифа, а чи її перероблено з якоїсь иншої пасхальної драми, переложено з якоїсь иншої мови»³⁾.

Яка-ж чужонаціональна драма може бути джерелом для нашої? Звісно, польська, але такої, що «її можнаб уважати цілковитим прототіпом нашої, здається, нема»⁴⁾.

Є тільки де-які відповідні діалоги, та беручи навіть найближчий до нас—хелмінській, «не можна стверджувати, щоб він

1) К. Старина—1896, №№ 7—8, ст. 3.

2) *ibid*—стор. 8.

3) *ibid*—стор. 9, 10.

4) *ibid*—стор. 11.

міг бути оригіналом нашої драми»¹⁾. Порівнюючи далі останню з можливими німецькими прототіпами, мусимо «сліпе напевно сказати, що наша Пасхальна драма, хоч у деяких другорядних рисах і подібна до німецького Воскресного видовища (епізод *anima infelix*, оберненої у нас в Соломона),—відносно загального плану дії, хода думок діалогів і розпологу епізодів,—мусить уважатися твором цілком незалежним од німецьких зразків. Головним чином вона без порівняння ближче до текста Никодимового євангелія, а вдруге—вона самостійне ціле, якого ми стріваєм серед німецьких пам'яток цього роду»²⁾.

Про французські пьєси, як джерело, д. Франко, за браком належного матерьяла, висловлюється в негативному смислі не так рішучо, але взагалі каже: «ми одначе не можемо не висловити думки, що наша драма є твір *в значній мірі оригінальний*. Ми розуміємо це в такому смислі, що автор не переробив її з якоїсь другої драми, польської, німецької чи французької, але зложив вільно, користуючись текстом Никодимового Євангелія і вносячи для ріжнманітності епізоди з бачених ним Пасхальних драм (нещасна душа—Соломон), або вигадуючи свої власні (таким, мені здається, є епізод змагання Люципера з Іоаном Хрестителем»³⁾.

Виясняючи генезу нашої пасхальної драми і перебираючи можливі літературні твори, що стоять з нею в звязку, ми надибуємо один важний факт, а власне існування в 17 віці українських віршів діалогів. Так ми маємо для згаданої драми ізіомську пасхальну віршу, так маємо різні інші, і найголовнішими між ними—пасхальні взагалі та різдвяні. Розгляд цих віршів у звязку з драмами доводить до важливого для історії творчости питання, що є ранішим по часу—діалог-вірша, чи драма—і що, значить, вийшло з чого,—чи діалог-вірша з драми, чи навпаки?

Частковий дослід д-ра Франка над одною з пасхальних вірш і «Словом о бурепню... доводить до переконання, що вірша

1) К. Ст. 1896, №№ 7—8—ст. 12.

2) *ibid*—стор. 23.

3) *ibid*—стор. 25.

в загальних рисах досить вірно переказує зміст драми, иноді навіть позичаючи з неї цілі вірші і двостийшшя... Ця обставина, певно, теж говорить на користь цілковитої залежності текста вірші від текста драми»¹⁾). Подібне твердження дає ґрунт д. Франкові для одпаково категоричного, але більш широкого признання, висловленого ще Драгомановим. Розглядаючи ізюмську пасхальну віршу, М. П. Драгоманов завважа»²⁾): і в цій вірші так і кидається в вічі живий драматичний виклад. Можпо сказати, що автор її або мав перед собою приклад драматичних сцен, які скорочував, вкладаючи їх у віршу, або вірша виявля проміжну форму до драми. Дивлючись на приклади схожих з нею різдвяних віршів і порівнюючи їх з подробицями відомих варіантів різдвяної драми, ми мусямо згодитись з першим».

Драгоманова у цьому виводі бентежив брак у нас пасхальної драми. Д-р Франко знайшов таку драму, через що, на його думку,—«припущення нашого вченого дослідника виправдалось»³⁾). Пообіцявши на початку своєї статті дати на підставі аналізу тієї пасхальної драми декільки «цікавих виводів»⁴⁾ і зробивши цей аналіз, д. Франко робить такий вивід: «коли релігійна драма прийшла в занепад, вона в лівобережній Україні скоротплась у віршу і в цій новій формі живе доси в пам'яті народній»⁵⁾).

Таким чином факт появи вірші з релігійної драми визнається безперечним. П. Гн. Житецький в своїй вищецитованій книзі про Енеїду Котляревського держиться иншого погляду. Згадуючи про порівняння воскресної вірші з пасхальною драмою і про згаданий вивід Драгоманова та Франка, він каже: «ми нічого не говоримо проти того, що в даннім випадку вірша могла з'явитися цим шляхом, але думаємо тільки, що нема досить підвалин для узагальнення цього факта. Говоримо про це з огляду на ту об-

---

1) К. Ст. 96 г. № 6—ст. 409—410.

2) *ibid*—стор. 384.

3) *ibid*—стор. 385.

4) *ibid*—стор. 380.

5) *ibid*—стор. 412.

ставину, що в статті самого Драгоманова, якої ми ще не мали змоги прочитати, сказано, очевидно, більш того, що треба, в приводу цієї самої воскресної вірші. Видаючи «матеріали для українських віршів», Драгоманов виводить і деякі різдвяні вірші з різдвяної драми, стверджуючи, що вони зложились з неї через вертепну драму шляхом скорочення. Нам здається, що з однаковим правом можна стверджувати прогилежне. Не треба при цьому випускати з уваги, що в різдвяних віршах зміст далеко ширше, ніж у різдвяній драмі»¹⁾. Далі д. Житецький нагадує, що коли й могли відкиля брати свій початок вірші, то тільки з давніх колядок. Уваги його мають своє значіння і в усякому разі питання про взаємини межі драмою та віршою стоїть одкритим: строге їх порівняння, разом з широким і тонким притяганням до сирови історико-літературних даних чекає ще на свого дослідника.

В звязку з історією нашої драми стоїть, звичайне, й питання про те, які назвиська мала ця драма і різні її вигляди? Заходні її назвиська ми знаємо,—чи заховались вони й на Україні? На це маємо заперечуючу одмову д. Житецького²⁾: «взагалі можна сказати, що в той час в українській літературі, очевидно, не ствердилась навіть визначена назва для драматичних творів. Так, з двох драм, свіжо одкритих д. Франком, одна зветься «*Dialogus de passione Christi*», а друга пасхальна драма «Слово о буренью пекла». Драма кінця XVII віка, про яку ми казали вище, зветься «Дїйствіе на страсти Христови». Та-ж непевність і заплутаність термінології в назві драми довжиться і в XVIII віці. Звісна різдвяна драма, що приписується, звичайно, Дмитрію Ростовському, зветься «Комедія на Рождество Христово».

Що до внутрішнього поділу драми, то тут існує більша певність, яка дає навіть підвалину для з'ясування хронології окремих драм; в раніших з них ми стіваємо такі назви поділу

1) Энеида—стор. 105—6.

2) *ibid*—стор. 95.

як «видок», «видініе», а не «дїйствіе, явленіе, як в пізніших драмах»¹⁾). Огулом же кажучи, і зміст, і детальний характер останніх вказує цілком наочно, що в розвитку нашої драми не можна підкреслити такого органічного і послідовного росту, як в західній, що поява різних її форм здебільша кермувалась зовнішніми причинами, а не виходила з ґрунтовних потреб церковної одправи.

«Слідком за пассіональними драмами,—каже д. Петров²⁾,—одержали розвит у південно-руських школах різдвяні пьеси, що мали своєю метою сценічне представлення різдва Спасителя». Ми не можемо вважати за істину подібне категоричне твердження,—для нього зовсім немає підстави і взагалі, і в д. Петрова зосібна; річ в тому, що він говорить про «різдвяні драми»—а з них для 17-го віку наводять тільки один твір Дмитрія Ростовського. Подібний захід трактування справи не можна вважати влучним: до пьеси св. Дмитрія могли з'явитись і справді були драматичні твори, вишого, неріздвяного змісту,—і тим самим хронологічна послідовність появи різних драм по Петрову одкидається. А вдруге, коли б навіть, справді, до означеної пьеси Ростовського не було нічого по змісту твору, то й це нічого не значило б. Наявні драматичні твори створювались не в такій органічній послідовності, як західні: вони позичались, як попало,—це особливо доводиться найранішою датою інтермедій Гавваговича. Таким чином говорити для 17-го віку про історію драматичних форм чи типів нашого письменства—неможливо. Комбінувати всі, що маються в нас, пьеси по якимсь рубрикам можна тільки для зручності їх зрозуміння: тільки в такому смислі—соістнування в нас різних драматичних типів, а не строго хронологічної їх послідовності, і треба розуміти наш про них виклад, тільки в нашому викладі йде одна за другою кожна драматична рубрика, але не в історичній дійсності. Для доказів протилежного у д. Петрова нема ніяких даних. З увагою про все вище сказане ми тим не

---

1) Энеида—стор. 95.

2) Ю.-р. театр. стор. 458.

менше по пассіональних драмах переходимо до різдвяних і перш за все до пьєси Ростовського¹⁾ «Комедія на Рождество Христово». Що до автора її, то тут є сумнів,—чи справді, належить вона Дмитрію Ростовському? Після уваги д. Житецького²⁾, «И. А. Шляпкин вагається в тому, що драму цю написано Дмитрієм Ростовським, бо останні вірші пролога, де випрошується благословення архиерея на виконавців драми, ніби одкидають авторство Дмитрія (Св. Дмитрій Ростовський і його час, стор. 343). Нам здається, що Дмитрій в данному разі міг слідкувати звичаю, прийнятому в південно-руських школах, ові не маючи на увазі своєї особи, та й написати драму міг він ще тоді, коли не був архиєреєм». Ми цілком приєднуємось до подібної думки, бо, справді, поки-що поважних закладів проти неї немає. Що є змістом тієї драми? Вона починається антипрологом, де натура людська, по гріхопадінню, сумус про свою долю, бо в неї

отъята мудрость и святыня,
безсмертіе, нетлѣнность, житія простыня³⁾.

Її потішають своїм прихиллям «Омыльная надежда, Вѣкъ златый, Покой, Любовь, Кротость, Незлобіе, Радость, Фортуна»— і натура потроху заспокоюється. Але тут її налякують—«Разсужденіе, Желѣзный вѣкъ, Брань, Ненависть, Ярость, Злоба, Плачь, Зависть», і знов натура сумна каже:

Иду гроба, а красоти вѣнецъ мой слагаю,
Иду окруженная печальми и бѣды⁴⁾.

Тут навіть являється з торжеством Смерть, але Жизнь її одгонить. Потім слідкує коротенький пролог, де натякається про

¹⁾ Русскія драматич. произведенія 1672—1725 годовъ.—Н. Тихонравова т. I стр. 339.

²⁾ Энеида—стор. 96.

³⁾ Драматич. произв. Тихонравова—стор. 339.

⁴⁾ *ibid*—стор. 344.

зміст пастушого «дійства»—про Ирода, його лютування і т. д. Потім починається сама «Комедія». Земля скаржитья за свої муки через гріх Адама і каже:

Азь за красныи цвѣты
Волчець родити буду мерскій по вся лѣты¹⁾.

Небо потіша її, що вона

чрезъ Бога—(натяк на прихід Христа)—
воплощена вѣчну благостыню²⁾.

Потім згадкою і роз'ясненням смисла прихода Христа Небо зовсім заспокоює землю. Тут починається спів «Христось рождається, славите». Милость Божія виголошує про прихід Христа. Милосердіє сполучує на цій підставі небо з землею, і ця покликує.

Миръ земли благовольны да воспоють люди!³⁾

Тут-же вчувається спів «Слава въ вышнихъ Богу»

В яві другій «Вражди или зависть» обурюється майбутнім приходом Христа, обіця сотворити

пролітіє крове, аки море [стар. 350]

і вдається за помочтю до Циклопів, які в цьому й не одмовляють. Нова сцена відбувається межі «пастирями» Борисом, Аврамом і Афонею; два остапні

«Пошли въ городъ хлѣба на ужину купити (стор. 351), а перший на них чекає. Врешті послані приходють; всі вони починають закусувати, коли тут учувається спів янголів.

Пастирі вважають їх за птахів, а розчудений Аврам заявля:

1) Драматич. произвед. Тихонравова—стор. 346.

2) *ibid*—стор. 346.

3) *ibid*—стор. 349.

Когда-бъ же такъ надъ стадомъ нашимъ всю ночь
 пѣли,
 То-бъ мы, пхъ слушаючи, спати не хотѣли (ст. 354).

В яві 3-й янгол оповіща їм про народження Христа в Віфлесмі:

Там убо весельма ногами пдѣте,
 Достойную ему честь и поклопъ дадѣте (стор. 354)

Ті збираються йти. В явій 4-й вони вітають Христа й вертаються до-дому. В яві 5-й «любопитство звѣздохетское» дивується несподіваній зірці, нига в могилі мудрого Валаама про її причину, дізнається, що вона возвіща «Іакова сѣмя блаженно» (стор. 361), і любопитство поспиа тоді на розвідки волхвів. В яві 6-й Ирод вислухує лестощі од своїх сенаторів; тут приходить посланник від трьох царів, просючн дозволу пройти через Иродову землю для уклонення повонародженному Цареві. Ирод спочатку сердиться, потім по нараді сенатора дозволя їм прохана і каже стати сторожі, щоб захопити Царів, коли вони вертатимуться, і таким чином дізнатися про місце народження цього соперника Ирода. В яві 7-й йому вклоняються три царі з дарами Христу, а Ирод просить їх, по воріттю, зайти до нього. Царі потім уклоняються Христу і присуджують йти иншим шляхом, щоб обминути Ирода. В 8-й яві Ирод дізнається, що царі його ошукали; сенатори радють йому вияспити по книгах дійсний смисл появи нового царя і клпчуть рабина. Цей стверджує на підставі Святого письма дійсність народження Христа і вказує місце—Віфлеєм. Ирод в трівозі, але сенатор радить йому впищити пемовлят, і той віддає відповідний наказ. Чутно снів про горе Рахілі. В яві 9-й «убієніє отрочать неслышимое, по зримое», в 10-й—«плачь и рыданіє убієнныхъ отрочать подобіємъ плачевной Рахили». В 11-й яві «вождь» доклада Иродові, що його наказ виконано; Ирод хвалить його і ляга одпочити.

В 12-й—рида Невинність, прообраз пемовлят, що її Ирод замертвив; Истина і два янголи уготовляють їм небо, а Ироду

пророкують пекло. В 13-й яві Ирод в страху від сону прокидається, почува себе педужим і просить спорудити собі справжнє ліжко. В 14-й—приходять сенатори і чують од нього сморід: Ирод живцем гніє. Лікарь стверджує його невикрутне становище і радить другим уникати зарази. В 15-й яві—Ирод з мукою вмира і «упадаєть надь пропасть» (стор. 395). Грізне останнє слово проти нього вимовля Отмщеніє. В яві 16-й—Ирод уже мучиться в пеклі; в 17-й—Смерть радіє вбивству немовлят, загинелі Ирода і готова вже в світі запанувати, але над нею бере гору Жизнь і Натура. В яві 18-й—Кріпость Божія говорить про свое карання всього лихого.

В епілозі—похвала Христу.

Коли написано данну пьесу? Тихонравов, що видав її, відносить без точної дати, до кінця 17-го віку¹⁾. Житецький на підставі мішанини української мови з великоруською у пастухів робить вивод²⁾,—що «драма написана була на півдні, але дійшла до нас у північній редакції, що встановлена була самим автором по 1701 року, коли з ігуменів новгород-сіверського монастиря його іменовано було спочатку сибирським, а потім ростовським митрополитом». По даним Пекарського, «митрополит Євгеній каже, що Дмитрій Ростовський писав свої драматичні твори, коли ще був у Малороссії»³⁾. Ще подробише що до цього висловлюється Веселовський.

Назва на пьеса, як і другі, «легко могли бути написані у Київі в роки молодощів автора і потім поновлені в Ростові. Живність українських народніх типів (у комедії на Різдво) вказує, що їх схоплено просто з натури. Здається, можна положитися на свідоцтво кп. Шаховського, який прямо каже, що драми ці «з першу виставлялись студентами Київсько-печерської лаври (цеб то академії), потім учнями Заіконоспаської академії і Ростовськими семинаристами. На ці слова можна покладатися, бо автор чув їх

1) Рус. драм. произв. т. I стор. XLIV.

2) Энеида стор. 97.

3) Наука и литература въ Россіи — стор. 413.

од Дмитревського, що разом з Волковим брав участь ще в Ярославлі в переписці семи трагедій Дмитрія Ростовського»¹⁾. Приєднуючись до такого виводу, ми мусимо додати, що український переклад комедії очевидний: український колорит пьеси в данному її стані видно не тільки з розмови пастухів, а,—що важливіше,— із місць других. Такі вирази: «ни, земле!» (ст. 347), «пилно» (ст. 367), «неомилно» (ст. 364), «привитають» (ст. 365), «привітствовавши» (365), особливо такі рифми, як «усильнѣ, зѣльнѣ» (ст. 350). Ці останні дають змогу думати, що „ѣ“ читалось і в нашій пьесі за „і“, що вона була написана мовою славянсько-українською, як на це й дійсно вказує Житецький²⁾, і що, значить, переробляти її на славяно-московський зразок не було вже так трудно.

Що ж виявля пьеса по своєму літературному складу і яке воно має художнє значіння? На зовсім вірну думку Веселовського, повторену потім Петровим,—«Комедія на Різдво» є піби оригінальна мішанина трьох містеріальних стилів; вступ є чисте *moralité*, більша частина пьеси не одступа од рутини звичайного типу містерії, нарешті сцена межі пастухами є характерний зразок інтерлюдії»³⁾. «Міркуючи строго,—додає вчений,—одна ця сцена й заслуговує на особливу бачність. Вступ сповнено нескіпченних розмов людської натури, золотого віку, зависти, смерті і т. д. Розмови ці сливе безцільні, не можуть слугувати справжнім прологом і піби випадково примежувались до пьеси»⁴⁾. Житецький двиться на неї інакше. Він визнає, що «дія в ній розвивається слабо, дякуючи втручанню в неї чудесного елемента, але драму задумано широко і виконано з великим талантом»⁵⁾. Близько до цієї оцінки висловлюється і Петров, визнаючи «блід-

1) Старинный театр.—стор. 355.

Энеида—стор. 96.

2) Старинный театр—стор. 355 и Южно-рус. театр Петрова стор. 458—9.

3) *ibid.*

4) Энеида—стр. 96.

ність» пьєси, але він всеж таки знаходить, «що при своїй блідності, огулом, комедія Дмитрія Ростовського значна, як перехідний ступінь од наслідування до виробки самобутних мотивів» ¹⁾. Вважання Петровим цієї пьєси тільки «ступнем» до самобутности дає змогу постановити загальне питання про літературну її самостійність. У дослідників пьєси мало є що до цього відомостів. Пекарський згадує тільки про відповідний твір у німецькій книзі Моше та французьку містерію XV в. ²⁾, але про ступінь звязку mezi ними не говорить нічого. Петров теж робить невеличкі вказівки, що «Натура людська, яка виводиться в цій комедії, стривається раніше в траги-комічних діалогах *Bellerophon Sarmaticus*, виставлених у краківській академії 1637 року, а кант у пьєсі Дмитрія Ростовського, що починається словами «Ангель пастьремъ вѣстилъ» і инше, є мало не дословний переклад польської набожної пісні». По таких увагах про походження «комедії», Петров уважа за можливе сказати, що «не дивлючись на ці певні ознаки наслідування, в пьєсі суть ледве помітні проблиски оригінальності: пасторальна сцена в ній дише побутовою правдою і природністю» ³⁾. Для зміцнення своєї думки він покликається на Пекарського, який завважа, що в цьому творі «більше як в попередніх, одбилось сучасне авторові життя. Справді, ці добротливі пастирі, що купують вино та калачі, нагадують дуже земляків Дмитрія Ростовського, мешканців України. Не можна також не завважити, що більшу частину пьєси проваджено, коли виключити монологи Злоби, Вражди і инших аллегорических особ, дуже природно і без натяжок. Прикладом тому слугує розмова пастуха з янголом. Що може бути правди-віше, як бідолахам вагатись, чи, справді, до них, жебраків, а не до якогось князя, явився посланець неба з радосною звісткою про народження царя мира цього? Потім це питання: чи не по-

---

¹⁾ Южно-русск. театр—стор. 459.

²⁾ Наука и литература—стор. 414.

³⁾ Южно-русск. театр—стор. 459.

трібні дарунки при уклоненню. Одповідь янгола про того, «хто, нищету возлюбивий, вась, нищыхъ, възвваеть», повен торкаючої істини і містить в собі історію всього життя Спасителя»¹⁾.

Характеристикою цієї драми закінчаємо ми виклад тієї Іх групи, що містить в собі—пасхальні й пассіональні та різдвяні пьеси; далі в історії західної драматичної творчости слідкують твори, що від змалювання життя Христа переходять до зображення життя святих і т. п. Чи так само одбулося і в нашій літературній історії? Петров запевняє, що так: «скоро було зміцнено в київській академії пассіональні й різдвяні духовні драми, за ними стали зьявляться і другі її вигляди, що згодом одбиваються від духовного, клерікального напрямку і поволі вбирають в себе елемент свіцький, а власне: міраклі, драмовані священно-історичні хроніки, історичні містерії чи хроніки, що мають своїм предметом історичні особи чи події, але з примішкою духовного початку, і инше»²⁾.

З Петровим не згожується П. Житецький. Він каже: «не можемо ми поділити й тієї думки д. Петрова, що другі вигляди духовної драми (напр., так звані міраклі, драмовані священно-історичні хроніки і т. инше) почали зьявлятися в південній Русі по тому, як було зміцнено в київській академії пассіональні й різдвяні духовні драми»³⁾. Правда, для свого закиду д. Житецький не подає підстави, але, як ми завважили й раніше, він має рацію. Наша драма виникала сливе без відносин до церковної одправи, під впливом теж далеко не-церковної польської драми 16—17 вв., тому строгої послідовности в розвою наших драматичних форм шукати годі. Наші містерії не являються цілком такими; як ми бачили зараз, вони часом показують мішанину різноманітних драматичних типів, а факт найранішої дати наших комічних творів стверджує це найвиразніше. Коли до містерій духовних могли в нас існувати протилежні їм по духу комічні твори, то, очеви-

¹⁾ Наука и литература—стор. 416.

²⁾ Южно-русск. театр—459.

³⁾ Энеида—стор. 94.

дячки, про строгу послідовність в позичанні нами чужих форм говорити неможливо.

Спостерегаючи розвит західно-європейської комедії, ми завважили, що повна по формі комедія утворюється не зразу: спочатку з'являються комічні вставки межі актами духовної драми, так звані інтерлюдії, або інтермедії, потім вони визволяються від належності до тієї драми і починають існування самостійне. Далі йде вже справжня комедія. Наша стара література владає власне такими інтермедіями; ті з них, що приписано Гаваттовичу, найстаріші: вони давніші й від наших духовних містерій. Умовина, в яких виставлялись поіменовані інтермедії, дають новий ґрунт для встановлення, або принаймні освітлення таких фактів, як вплив на нашу драму польської, або не цілком послідовне чергування наших форм драматичних. Як власне виводиться перше? Коли ми маємо розібрані нами містерії, як, наприклад, пассіональні, де нема й натяку на якийсь елемент комічний, то в нас, очевидно, може ще бути ілюзія про строго-органічне пристосування цієї містерії до церковної одправи. Очевидячки, значить, ми маємо діло з первітним ступнем розвою нашого театру, де побожний настрій церковної драми нічим не перетинається. Але факт ранішого навіть існування інтермедій цю ілюзію руйнує в пень: первітним видається вже не церковність, а комічність в душі народній. Та й яка вже там може бути оця первітність церковної драми, коли її писали на взірць польської, а польська духовна драма давно вже не стояла й сама на ступні первітному! Коли ж так було з творчістю польською, то тим більше мусило статися з нашою, що йшла слідком за першою і користувалася її прибутками в своїх насамперед релігійних цілях. Факт існування наших ранніх інтермедій доводить це досить виразно. Перші з тих, що дійшли до нас, належать Гаваттовичу. «Інтерлюдії та інтермедії дійшли до нас лише од XVIII в; існували вони і в XVII ст., але самі ранні і неясні вказівки на це не йдуть раніше 1629 р.; тут-же ми маємо самі пам'ятники цього роду ще ранішого часу, в числі двох. Вони заховались у польській транскрипції в звісного польського письменника І. Кра-

шевського, нам-же—каже редакція «Київської Старини»,—подав їх шановний дослідник нашої старовини д. М. Т—в. Спочатку обидві інтермедії уміщено в старому виданні такого заголовку: «Tragaedia albo wizerunek smierci przeswiętego Chrzciela, Przestańca Bozego. Na pięć aktow rozdzielony. Przydane są y intermedia dwoie, napisany przez Iakoba Gawattowicza Leopolite, nauk wyzwolonych y Philozophicy Bakalarza. Odprawowany w Kamionce na jarmark, przypadający na dzień tegosz Jana świętego Chrzciela. Roku pan. 1619. Drukowany na przedmieściu jaworowskiem U. S. Mikołaja, 4° kart nieliczbow: Fij». (Трагедія, чи образ смерти пресвятого Іоанна Хрестителя, Послання Божого, в 5 діях, з додатком двох інтермедій, написаних Яковом Гаваттовичем, вчителем вільних наук і філософії у Львові. Виставлена була в Каменці на ярмарці, в день того-ж св. Іоанна Хрестителя, 1619 р., а дрюкована у св. Миколая на передмісті Яворовському, 4 арк., нелічених стор.). Чи виціліло це видання і де воно хорониться, і чи з нього списував Крашевський, чи з якоїсь рукописі,—відомостів про це нам не переказано»¹⁾).

З поданих звісток ми довідуємось, що поіменовані інтермедії, писані українською мовою, було додано до трагедії, писаної польською мовою; з цього факта виника питання,—якої національності і хто взагалі був їх автор? Думки що до цього різні; одни кажуть—«трагедія певно була написана по польському і другим автором, інтермедії-ж Гаваттовича приеднано відповідно смаку народа»²⁾. Як думає д. Житецький «Гаваттович, русин по походженню, був учителем не в брацькій православній школі, а в одній з католицьких польських шкіл, в яких уже в другій половині XVI в. писались інтермедії на теми з народного життя, з дієвими особами з простолюду, на простолюдній мові мазурській, русинській і т. п. Можна через те думати, що інтермедії Гаваттовича були зразком шкільної теорії, що панувала в поль-

1) Киевская Старина. 1883, № 12, стор. 652.

2) *ibid.*—стор. 653.

ських школах, а не того національного руху, що спонукав українських письменників користуватися цією теорією для своїх цілів»¹⁾).

З тих різних думок можна визнати насамперед за певне факт, що автор інтермедій був русин, це-б то галицький українець; за останнє говорить дійсно українська мова, якою рідко хто міг-би владати, крім українця. Нема підстави припускати, що автор був учителем неодмінно у польській школі і написав разом з інтермедіями і польську трагедію. Перші, зовсім незалежні, могли бути приточені до також незалежної другої. Не беремося до розвизання питання, оскільки автор брав участь у національно-літературному українському русі... Думаємо лише, навпаки, що коли йому належить польська пьеса, яку він *ex officio*, як вчитель польської школи, мусив написати,—то писання його й по українському свідчить в усякому разі про деяке прихилля до останнього. Так чи інакше, але факт існування українських інтермедій при польській пьесі показує, що тоді могли існувати й українські інтермедії при українських драмах-містеріях, або й окремо. А з другого боку така ранність комедії перед містерією вказує на неповну органічність розвитку останньої.

Що-ж виявляють із себе означені інтермедії самі по собі? Вони—як заважають видавці²⁾—по всьому «мають велику схожість з тими інтермедіями, прототіпами яких вони слугували і які в XVIII віці складались професорами київо-могилянської академії (Митрофаном Долгалецьким, Георгієм Конисским і др.); але істотно відзначаються від них тонічним розміром вірша. В них, як і в наступних інтермедіях, виводяться на сцену простолюди, що балакають «складом простим, деревенським, мужицьким (Піітика М. Довгалецькаго 1736—1737), або подається якийсь потішний, анекдотичний епізод, часто позичений з чистонародних байок.

1) Енеїда—стор. 93.

2) Кієвская Старина—1883, 12, стор. 653—4.

Зміст першої з наших інтермедій такий: господарь, або якийсь сільський хазяїн Стецько, заможний, але наївний та простий, іде з ярмарки додому, накупивши там горшків. До нього підходить хитрий Климко, розпитує Стецька про його заможність і виявляє охоту піти до нього служити; той обіцяє годувати його, а цей видає себе, як ручого мисливця звіролова, на доказ чого показує торбу з пійманою ніби ним у гаї лисицею, яку й пропонує купити своєму будучому господарю. Між тим у торбі був кіт, і простодушний Стецько, не маючи на призрі омані і не бачучи предмета своєї куплі, торгує kota в торбі. По довгому торгу поєднались на 4-х грошах. Неповірливий Стецько довго вовтузиться з торбою, щоб розв'язати її і полюбовати свою покупку, а ручий Климко тим часом непомітно тікає, захопивши з собою Стецькові горшки і сукман. Нарешті Стецько одчиняє торбу, але кіт раптово виплигує з неї і тікає в поле. Ошуканий Стецько розводить плечима і скаржиться про свою згубу; але тут до нього знова підходить Климко, передягнений вже в другу одежу, кладе на-бік горшки Стецькові, прикриває їх його-ж сукманом і в вигляді иншого чоловіка розпитує Стецька про його біду, виявляє готовність одшукати ошуканця і запевняє, що останній заховався десь у траві. Починається шуканина. Климко показує на сукман, запевняє, що там лежить ошуканець і підцьковує Стецька побити його. Ймовірний Стецько бере ломаку і починає товкти уявленого ворога, але розбиває тільки власні горшки. Зачувши тріщання горшків, і побачивши нову свою оману, він з плачем іде скаржитися панові, а Климко, що заховався від нього, являється перед глядачами і хвалиться тим, що йому довелося двічі одурити простака, і йде шукати другу офіру для омані. Народність сюжета в цій інтермедії очевидна і мораль її очевидна: не торгуй kota в мішку, не ввеляйся кожному стрічному, але будь обережним і обачним. Такі сюжети є й тепер у народних казках.

Ще народніша по змісту друга інтермедія Гаваттовича, сюжет якої такий: два мужики, що торгують волами, Максим і Грицько, мешканці с. Городка, продали на ярмарці волів і вер-

таються до-дому. До них прилучається Денис із Каменця-Подільського. Дорогою всі вони виголодались, а хліба ні в кого ні шматка. Коли чують дух пирога; починають шукати і знаходять, але всього один. Як трьом поділити один пиріг? Хитрий Денис пропонує товаришам лягти спати і кому присниться найкращий сон, тому й дістанеться пиріг. Пропозицію прийнято; Максим і Грицько лягають спати, а Денис крадькома з'їда пиріг і незабаром розбуркує товаришів; запрошуючи їх розказати, хто що у сні бачив.

Максим переказує, що снилось йому, ніби він був на небі, бачив там святих і самого Бога, брав участь у небесній трапезі, на якій було все, що кращого вживають люди на землі. Грицько, навпаки, оповідає, що снилось йому пекло й муки пекельні, які й він терпів. Хитроумний Денис так сказав обом: був і я на небі, підніс мене туди у сні янгол, взявши за волосся; бачив я, як ти, Максиме, їв у-щерть за трапезою Господньою і просив у тебе хоч шматок чогось, а ти сказав: та там пиріг, і янгол сказав: не треба; бачив і тебе, Грицьку, в муках пекельних, і ти ще кричав: не побачиш мене більше, на вічні муки мене засуджено, візьми і з'їж пиріг. Ошукані Максим та Грицько прогоняють «до біса» Дениса, а він прикидається, ніби не розуміє причини їх незадоволення: «ось біда; сами пиріг з'їсти казали, та ся розгнівали». Тим уривається терпець, і вони ганяються за жартуном, а той од них тікає... Цілком такого-ж зміста народний анекдот про цигана і козака расповсюджено і тепер, і, здається, ми стрівали його в одному з українських етнографічних збірників».

Що виявляє з себе цей літературний помник?

«В обох інтермедіях нас може цікавити скільки їх форма й зміст, з яскраво визначеним народним світоглядом і побутовими рисами того часу, стільки-ж і розмір вірша і фонетичні та лексичні особливості мови. Тут ми бачимо мішанину метричного складання й сіллаба: перші два вірша близькі до розміра народних пісень; далі йде хорей, що змінюється подекуди сіллабом; кожна строфа ділиться на дві частини, що кінчаються рифмами;

кожна частина строфи, за де-якими винятками, дає чотирестоцний хорей. В цю мірку бгаються питання одні і відповіді другої особи з ламанням строф звичайних, через-те прийнятий розмір дається авторові пелегко, витримується трудно і веде його до частих порушень в наголосах. Було-б помилкою вважати позичанням слів польських і скорочуванням в дусі польської мови те, що не близьиться до нашого українського говору, воно живе й тепер у народньому галицькому говорі».

Розгляд внішних прикмет інтермедій доводить нас до уваг про їх мову. Видавці цього памятника визнають, що Гаваттович¹⁾ «гарно знав мову народню і пильнував у можливо чистішому вигляді вкласти її в уста дієвих у його інтермедіях особ. При всьому тому мова Гаваттовича не більше близька до простолюдної мови данного місця і часу, як і мова Довгалецького і Коницького. Вчені схоласти XVII—XVIII вв. взагалі недбало відносились до народньої мови, а через те вони не мали змоги подати цілком вірні її зразки. Проте мова уміщених інтермедій представляє цікавий матерьял для філологів, як по численності особливостей і одзнак місцевого галицького говора, захованих і понині, так і по рясноті слідів і форм архаїчних. Припускаючи, що вона могла постраждати від польської транскрипції, сліди якої чуються і в нашому списку, завважимо одначе, що зовсім така мова судових актів південно-руських XVI—XVII вв. у тих місцях, де, як напр. в особистих свідкуваннях свідків або покривджених, сильно пробивається на-гору з-під канцелярської поволоки жива народня мова».

Не менш видатним по духу являється й зміст інтермедій. Байдуже проте, що вони вийшли з-під пера вченого схоласта,—в них насамперед виразно визначається течія реалізма, того реалізма, що відбивається в українських інтерлюдіях на протязі 18 віку і на початку 19-го, в особі Котляревського, ставить нашу художню літературу на ґрунт непорушний. Цей реалізм виявля-

1) Кіевская Старина 1883, № 12 стор. 655.

ється в точній передачі народньої психіки і народнього побуту, що видно навіть в деталях. Взяти, напр., описання небесного бенкету, який бачив ніби Максим:

Гей, было-жъ, было-жъ тамъ много істи! Не прѣбачу того.
 Было мясо, поросята; были печени курчата.
 Было тамъ и вареное, та было и смаженое.
 Все хорошо, и зъ юшкою білою, та и жолтою.
 И тісто было варене, смажене та и печене,
 И пироги тамо были, та и борщика зварили.
 Та была и капуста, и горохъ, была каша
 Та была тамъ и ботвина, и вшелякая зверина, і т. д. ¹⁾.

Але при цьому реалізмі, сказати би навіть натуралізмі, виклад визначається, де треба, особливою естетичністю. Такий, нпр., опис неба, що вражає нас вродою своїх кольорів.

Та тотъ небо, — каже Максим, — якъ золотий замокъ, що такої
 Въ світі жъ не видалъ красное. Мури мѣтьъ золотое (работи
 Та каменями сажене дорогими: суть зелене,
 Суть білие, червленое, суть блакитне та світное.
 Та і мустъ тамъ есть золотий. Та я собі передъ врати
 Стою, ажъ тамъ викрикають ангели, ти же співають
 Хороше і т. д. ²⁾.

Згадані ознаки виявляють видатний талан автора інтермедій; всі ж в цілому вони підтримують думку про давність і живучість української штучної творчості. Безперечно вона існувала і в 16-му віці; безперечно, не вважаючи на наслідування драмі польській, вона носила в самій собі зарідки справжнього життя і художности.

Не так високо можуть бути поставлені українські інтермедії кінця 17-го віку, що маються при польській драмі «Comunia

¹⁾ Кіевск. Стар. 1883, № 12 ст. 663.

²⁾ *ibid.* стор. 662.

dnchowna s.s: Borysa u Hleba, що міститься в одному польському підручнику риторики і в уривках надрукована д. М. Марковським ¹⁾. Комічні сцени, вставлені в драму, тісно звязані з нею, що вказує на відносну ранність цього твору; про драму сказано, що вона «була представлена 1693 року», але, конче, написана могла бути раніше. В усякому разі тісний звязок інтермедій з текстом драми спонукає нас зміст перших розказати разом з останньою. Зміст цієї драми такий: «пасамперед іде інтермедія, початок якої загублено. Дієвими особами її зъявляються garbarz (кушнір) і хлоц. В схоропеному уривку інтермедії, вони, очевидно, балакають проміж себе за декорації, що потрібні були для постанови драми, при чому вся сіль інтермедії міститься в невлучних увагах хлопа з приводу пояснених йому кушніром незрозумілих предметів».

«По цьому уривку слідкує Prologus. Виходять, треба думати, два ученика і прогоняють кушніра з хлопом (в тексті драми стоять неясні означення *primus, secundus* ²⁾). Починається розмова межи ними й кушніром; комічність її міститься в зрозумінні кушніром ріжних польських слів у иншому смислі: *scena* він перекладає собі, яко стена (стіна); *proscenium*—простенко (стіни стоять); *synopsys*—свинонас і т. д. Виходить Prologus, оголошує, що «*nie dla siebie to, chłopie, co tu napisano*», і розказує коротко зміст наступної драми: як Святополк убив князів Бориса і Гліба.

«Тим часом перед коном простолюдна юрма все збільшується» ³⁾ і серед неї йдуть різні незначні розмови. Головними дієвими особами і тут кушнір та хлоц. Вони завважають, що в одного з прибулих глядачів не так надіто шапку, другого куса муха, в третього ніс замазано і т. д.

¹⁾ Київ. Стар. 1894, № 7, ст. 32 «Южно-русск. интермедіи изъ польской драмы».

²⁾ *ibid.*—стор. 34.

³⁾ *ibid.*—стор. 35.

«По цьому слідкує вже й сама драма. В першій сцені першого акта оповідається про те, як Святополк загадує зробитися єдиноподержавним владарем Русі і підмовляє Єримана, скарбівничого свого батька, щоб він прихилив через підкуп на його бік сенаторів. Але Єриман на це не згожується і в другій сцені надумує вжити гроші на ціль обрання Бориса. В третій сцені Єриман радить сенаторам обрати князем Бориса і розсилає «listy» й до других сенаторів, схиляючи до того ж. В четвертій сцені сенатори підмовляють Бориса стати князем, тоді як він чує одворот до всякого рода вшанувань. В п'ятій сцені оповідається про те, як козак, посланий Єриманом по листи, губить коня і догадується, що його вкрали салдати Святополка. В цій сцені є декілька місць, написаних на мові народній. Козак, посланий Єриманом до сенаторів, вельми здорожився. Поскаржившись досить на свою долю (jestem na dworze własnie grabiezna kobyła, каже він в своєму монолозі), козак лягає спати, «кобилу до рук привязавши». В цей час являються два драгуна. Вони вже багато поблукали, але встигли вкрати тільки шкуру кобили». Починається в них розмова в вигляді скарги, що тепер «німає чого украсти і в папеким дворі»¹⁾). Побачивши козака, крадуть в нього коня, а натомість лишують втокмачену в грязь кобилячу шкуру в тій надії, що козак.

Мнѣмати буде, вставши, що у граз упала
Кобила, а облїзли хвост тїлко задрала,
І не буде нас гнати, даст покої у сьому.

«Прокинувшись і не знаходючи кобили, козак догадується, що її вкрали салдати Святополка (Swantopelka żołnierstwo). Витягнувши шкуру, яку втопили драгуни в болоті, він каже, що це «nie moja skora, ale mi się zgadzi, nuż się kupiec na towar ten iaki przygodsi, і побачивши, що до нього підходить єврей, козак обертається до нього з таким привітанням: «czemu się to nie

¹⁾ Южно-русск. интерм.— стор. 36—7.

często Bogucha widami»¹⁾. Починається і в них розмова, де козак пропонує купити в нього шкуру, ніби злуплену з турецького коня під Хотином. Єврей купує, марить, що вже через неї забагатів, і заявля :

Покину орендарство, буду гандловати,
Юже корцом в аренди не хоцу держати.

. . . . .
Юже купцом остану, буду продавати
Турецкіє скури, буду їми торговати²⁾

«Настроений так радісно вигодною покупкою, єврей ляга спочивати, накрившись шкурою. Під цей час являється діавол. Злий дух недовольний: справи його точаться кепсько, але, каже, він «teraz dowcip pokaże, kiedy będą razik Swantopołkowi, aby swoje bracia zgładził, a sam na państwo wstąpił. Doznaia, co umie ten diabel, — додає він. Діавол бажа записати для себе «niecnoty wszystkie», які одбуваються на землі, але в нього нема ні пергамену, ні навіть шкури кобили. Побачивши єврея, що спочивав під шкурою, діавол наказує йому вилізти з під неї, — і межі ними заводиться розмова». Діавол бере шкуру і просить єврея казати йому для записі про свої шахрайства: як він підмішував у горілку різне ка-зна що. Єврей не визнає своєї провини, зверта її на других євреїв, а також і на самих християн, яких ніби євреї одурюють. Діавол пита про тих християн, і єврей для прикладу вказує на панів:

Пан тепер заровно микитит з жидами.
Пан один за полтора тепер жида стоїт,
Торгуєт, барисуєт, як на то пристоїт,
Од тое, пане дябле, хотей написати.
Позичивши, панове не хотят оддати³⁾.

1) Южно-русск. интерм.—стор. 38.

2) ibid—стор. 39.

3) ibid—стор. 40.

Діавол записує й це, але пита, чому єврей не оповіда йому і про те, що

Krzywdę chłopkowie wielką od ranow cierpią i t. d.

По відповідних розмовах єврей просить діавола все-таки віддати кобилячу шкуру. Діавол розважа, що справді, на тій шкурі він не поїде і присуджує взяти за огиря самого єврея. Той, звичайно, жахається, але нічого не може вдіяти, бо діавол сіда на єврея і од'їзджа,—цим і кінчається пята сцена¹⁾.

В шостій сцені першого акта Святополк виманює листи в козака, що прийшов до нього з скаргою на драгунів, і, дізнавшись про замисли проти нього сенаторів, присуджує замінити листи Єримана своїм. В сьомій сцені козак, посланий Святополком до полковника, скаржиться йому, що драгуни вкрали в нього коця». Драгуни жартами заплутують сліди і з тієї скарги нічого не виходить. «Кінець цієї сцени загублено. В восьмій сцені Святополк оддає посланцю (козаку) підмінені листи, а Грамрот, його ревний слуга, радить йому отруїти Бориса, вказуючи і на чаклуна, що міг би це зробити. В дев'ятій сцені прикликаний чаклун радить Святополкові отруїти листа до Бориса, прочитавши який, він помре. Виконуючи цю раду, Святополк пише листа до Бориса, в якому, слухаючись ніби голоса сумління, пропонує йому владу, і посила листи через Грамрота.

В першій сцені другого акта Грамрот, отворивши листа до Бориса, умирає, отруєний їдю, і салдати його обдирають. Потім друга, третя, четверта і пята сцени в збірнику загублено. В шостій сцені убійники, чередягнені прочанами, рішають Бориса життя. В сьомій сцені Ярослав, стрінувши слуг Бориса, »stojących» над своїм убитим господарем, одсила їх до Святополка, підзорюючи їх у злочинстві. В дев'ятій сцені сенатори, догадавшись, що ті листи, які вони одержали фальшиві, і дізнавшись про смерть Бориса, обирають князем Гліба. Прочувши за нові замисли сена-

¹⁾ Южно-русс. интерм.—стор. 42.

торів, Святополк у десятій сцені присуджує настренчить Гліба і Ярослава один проти другого, щоб вони загинули в обопільній війні, і в одинадцятій сцені Гліб одержує звістку від посланця Святополка, ніби Ярослав іде на нього з військом, бажаючи винищити всіх братів, щоб зробитися єдиноподержавним властителем Руси. Таку ж звістку про замисли Гліба в дванадцятій сцені одержує і Ярослав.

Третій акт починається сцепою, в якій сходятся вістники Ярослава та Гліба і умовляються що до війни. Але Гліб, боючись розливання братерської крові, присуджує одійти в пустелю. Теж у третій сцені робить і Ярослав. В четвертій сцені сенатори, дізнавшись про нове життя Гліба і Ярослава, ідуть в пустелю, щоб переконати їх одержати владу над Русью. Між тим у п'ятій сцені Гліб і Ярослав випадково стріваються в пустелі, але не пізнають один одного. Туди ж в шостій сцені приходять до них і сенатори і, принявши їх, силоміць виводять з пустелі. В сьомій сцені Святополк, прочувши, що Ярослав і Гліб пішли в пустелю загадує їх там убити. Але як він дізнався, що сенатори вже вивели їх відтіля, зважається вбити спочатку Гліба. В восьмій сцені Гліб нудьгує про життя пустельника, і Святополк, олживо пропонуючи йому поступитися своєю владою, запрошує його до себе. В дев'ятій сцені кухарь Святополка, дізнавшись, що в князя будуть гості, сумує. Цією сцепою уривається наша драма».

Драма, як ми сказали, написана польською мовою, але сюжет твору досить відомий: він український, а в усякому разі старо-руський. Вже це одно говорить, що хоч твір і не може бути залічений до літератури української, але автор має відносини до українства і українські його інтермедії суть пам'яткою нашого письменства. Але ж яка мова інтермедій? «Аналізуючи мову інтермедій, ми бачимо,—каже д. Марковський,¹⁾—що в цій нема ні дзекання, ні увякання, що в білоруському наріччі являються вже з XVI в., ні акання, початок якого в білоруському на-

¹⁾ Южно-русск. интерм.—стор 44—5.

річчі доходить уже до XIV в., але про те в ньому дуже часто стрівається така досить характерна відзнака малоруського наріччя, як *і* замість *ь*. Правда, *і* замість *ь* і в середині слів сильно розповсюджено і в північно-східній частині білоруських говорів (у південо-західній менче), але в усякому разі ця звукова риса не представля особливості чисто білоруської, а подає той чи инший ступінь на півдні—впливу малоруського нар., а на півночі—новгородського говора. Через те, хоч в наших інтермедіях і не стрівається самої гострої риси малоруського наріччя—*і* зам. *о* та *е*, що надібуються в південно-руських пам'ятках зрідка вже з XVI в.,—їх можна віднести до памяток південно-руського письменства кінця XVII в. Складачем цих інтермедій був, треба думати, якийсь малорос (може бути, школяр Полоцького єзуїтського колегіума), який і не міг через те патхнути їм яскравого колорита тієї народної мови, що гучала серед простолюду г. Полоцка, але з другого боку, рахуючи на місцеву публичність, автор і не зважився запровадити в своїй інтермедії гострих рис своєї рідної мови».

Що до літературної вартости, то високо поставити їх ніяк не можна: комізм їх вельми грубий, дотепу дуже мало, естетичности ще менче. Одно слово, визнати значіння їх можно в тому смислі, що вони без перерви підтримують традицію нашого літературного реалізму навіть в XVII віці.¹⁾

І. Стешенно.

(Далі буде).

---

¹⁾ Не вдаючись до історії сюжетів як цих інтермедій, так і Гаваттовича визнаних за народні, мусимо завважити, що означена «народність» розуміється нами тільки в смислі особливої переробки і присутності у народа літературного зміста, який може бути позичено з самих далеких джерел, що спробував досить влучно довести відносно Гаваттовича Кузьмучевскій (Старййшія русскія драматическія сцени.—Кіев. Стар. 1885, ноябрь).

Думы въ изданіяхъ и изслѣдованіяхъ.

Думы въ томъ видѣ, въ какомъ онѣ записаны собирателями отъ бандуристовъ и лирниковъ въ Малороссіи, Польшѣ и Галиціи и изданы въ сборникахъ, въ настоящее время представляютъ изъ себя рядъ пѣсенъ своеобразнаго содержания и склада. Со стороны содержания онѣ представляютъ богатый матеріалъ для изученія бытовой, политической и соціальной исторіи малорусскаго народа на протяженіи XVI и XVII вѣковъ. Со стороны склада, представляютъ оригинальную поэтическую форму, отличающуюся отъ формъ другихъ видовъ малорусскаго народнаго пѣсеннаго творчества. Самая ранняя запись думъ въ Малороссіи относится къ концу XVIII вѣка¹⁾; самое раннее изданіе думъ—къ первымъ годамъ XIX вѣка²⁾.

Въ первомъ сборникѣ думъ 1819 г. терминъ *дума* не встрѣчается. Первое литературное закрѣпленіе термина «дума» за извѣстными пѣснями въ Россіи относится къ 1827 году³⁾. Въ сборникѣ 1827 года находится отдѣлъ пѣсенъ, названныхъ думами. Записанъ ли этотъ терминъ изъ устъ народа въ Малороссіи,

---

¹⁾ Рукопись Котляревскаго, использованная Костомаровымъ въ «Русской Мысли» 1880 г. и Житецкимъ «Замѣтки о малор. думахъ», К. 1893 г.

²⁾ Цертелевъ «Опытъ собр. старинныхъ малор. пѣсенъ».

³⁾ «Украинскія народныя пѣсни» Максимовича 1827 г.

заимствованъ-ли онъ малорусскими собирателями отъ малорусской народности, населяющей Польшу и Галицію,—опредѣленно нельзя отвѣтить ни на тотъ, ни на другой вопросы. Есть основанія предполагать, что терминъ «дума» въ малорусскихъ сборникахъ является заимствованнымъ, но оригинально использованнымъ. У бандуристовъ и лирниковъ Малороссіи терминъ «дума» не пользуется популярностью. Бандуристы и лирники пѣснямъ, помещеннымъ въ малорусскихъ сборникахъ въ отдѣлъ «думы», даютъ названія: «козацькі піснї», «псалми». «Козацькими піснями» называются варианты думъ позднѣйшей записи у Мартиновича¹⁾. Козацкими пѣснями называетъ думы и первый малорусскій издатель думъ кн. Цертелевъ. Метлинскій²⁾ думы называетъ былевыми пѣснями.

Въ Малороссіи собиратели и издатели не дѣлали указаній, какъ бандуристы и лирники, отъ которыхъ записывались думы, называли думы. Такая неустановленность въ пользованіи терминомъ «дума» у малорусскихъ собирателей и издателей перваго времени допускаетъ возможность перенесенія этого термина отъ народности малорусской, населяющей Польшу и Галицію. Подтвержденіемъ возможности такого предположенія служатъ замѣчанія Пыпина о знакомствѣ Максимовича съ польской литературой и трудами К. Бродзинскаго³⁾. Бродзинскій уже въ 1827 году выступилъ въ печати защитникомъ народной поэзіи⁴⁾ Кроме того, г. Арабажинъ въ своемъ трудѣ⁵⁾ дѣлаетъ указанія на существованіе въ Польшѣ собраній памятниковъ народнаго творчества и печатанія ихъ въ 1805 году.

---

1) «Кіевская Старина» 1904 г. кн. 2, стр. 261—306; кн. 3, стр. 454—471.

2) Метлинскій. «Народныя малорус. пѣсни» стр. 373.

3) Пыпинъ. «Русская этнографія» т. III.

4) Vaclav z Oleska, „Piesni ludu Galicyjskiego“ L. 1833 г. Предисловіе ст. VIII.

5) Арабажинъ «К. Бродзинскій и его время».

юль-авг. 1907.

Въ трудѣ Арабажина есть указаніе на то, что Бродзинскій писалъ о думахъ, затрагивая вопросъ о народной поэзіи. Основываясь на вышеприведенныхъ указаніяхъ, мы, не сомнѣваясь въ народности происхожденія термина «дума», допускаемъ, что этотъ терминъ былъ взятъ Максимовичемъ отъ малорусской народности, населяющей Польшу и Галицію. Со времени появленія сборника Максимовича терминъ «дума» примѣняется малорусскими собирателями и издателями къ извѣстному разряду пѣсень. У малорусской народности, населяющей Польшу и Галицію, терминъ «дума» въ его туземности и чисто народномъ происхожденіи не вызываетъ сомнѣній. Пользованіе имъ вполне установленное: польскіе и галицкіе собиратели подводятъ подъ отдѣлы «думы» всегда одинаковыя пѣсни. Характеристика думъ, данная народомъ въ Галиціи ¹⁾, не противорѣчитъ тѣмъ пѣснямъ, какія въ польскихъ сборникахъ начала XIX вѣка, называются думами. О народномъ происхожденіи термина «дума» и народномъ происхожденіи думъ говорятъ памятники польской письменности XVI и XVII вѣковъ. Письменные свидѣтельства о думахъ не восходятъ далѣе 1506 года. Сарницкій, польскій историкъ XVI вѣка, говоритъ о пѣсняхъ, сложенныхъ въ память двухъ погибшихъ юношей «*qua (gua) Dumas russi vocant*». ²⁾ О думахъ говоритъ Ретрусу, польскій философъ XVI—XVII вѣк.; онъ знаетъ подольскія думы. «*Ruskie lamenty, Podolskie dumy*» ³⁾.

Въ ст. Брикнера есть замѣтка о томъ, что въ 1547 г. кнористъ Яндрухъ получилъ золотой за пѣніе русской (украинской) думы ⁴⁾. Польскій поэтъ конца XVI в. Czahrovski упоминаетъ о

¹⁾ «Народныя пѣсни Галицкой и Угорской Руси». Соб. Головацкій, т. II, изд. 1863 г.

²⁾ «Истор. пѣсни малор. народа» изд. Ант. и Др. 1874 г. т. II. стр. 9 и 10 предисловія.

³⁾ Словарь Линде. т. I, стр. 556—557.

⁴⁾ «Кіевская Старина» 1904 года кн. 5, отд. «Библиографія» стр. 101.

думѣ¹⁾. Станиславъ Темберскій въ своей книгѣ, издавшой въ Краковѣ въ 1699 г., «сдѣлалъ изложеніе одной думы о Байдѣ»²⁾. У Житецкаго въ его трудѣ³⁾ есть указаніе на какое то польское стихотвореніе 1606 г., въ которомъ думы называются военными псалмами. Въ рукописи, найденной І. Третьякомъ въ библіотекѣ кн. Чарторійскихъ помѣщено стихотвореніе, озаглавленное «*duma ukrainska*». ⁴⁾ XVIII вѣкъ не даетъ никакихъ письменныхъ свидѣтельствъ о думѣ. Въ XIX вѣкѣ думы записываются, издаются и подвергаются научнымъ изслѣдованіямъ.

Опредѣленія думъ въ 19 и 20 вѣкахъ.

Въ первыхъ рукописныхъ сборникахъ 1805 и 1819 годовъ думы являются подъ названіями думы и повѣсти.⁵⁾ Въ первомъ печатномъ изданіи думъ, 1819 года, кн. Цертелевымъ, думы названы старинными малороссійскими пѣснями. Въ другомъ мѣстѣ своего изданія⁶⁾ кн. Цертелевъ думы называетъ поэмами. Въ 1827 году⁷⁾ Максимовичемъ былъ введенъ въ малорусскую этнографію терминъ «дума» для обозначенія нѣкоторыхъ пѣсень малорускаго народа. Введенъ былъ, по нашему мнѣнію, книжнымъ путемъ. Для Максимовича была извѣстна статья К. Бродзинскаго⁸⁾, появившаяся въ русскомъ переводѣ въ 1826 году. Въ этой статьѣ К. Бродзинскій характеризуетъ украинскія думы, какъ

¹⁾ «Славянскій Ежегодникъ» 1877 г. ст. Ягича (сб. Лазаревскаго № 28).

²⁾ *ibid.*

³⁾ «Кіевская Старина» 1892 г. кн. 9.

⁴⁾ „Ateneum“ 1899 г. 2 стр. 317—327; и в «К. Стар.» 1899 г. кн. 4, отд. «Документы извѣстія и замѣтки».

⁵⁾ «Жите и слово» 1895 г. кн. 3, стр. 265—266.

⁶⁾ Цертелевъ, „Опытъ собр. мал. пѣсень“, предисловіе.

⁷⁾ «Малорос. пѣсни» Максимовичъ 1827 г. Примѣчаніе.

⁸⁾ «Вѣстникъ Европы» 1826 г. № 13.

пѣсни, «имѣющія въ себѣ болѣе сладкой меланхоліи, чѣмъ сербскія пѣсни». Словомъ дума К. Бродзинскій пользуется еще ранѣе, въ 1823 году. Первые опредѣленія думъ малорусскими этнографами были вызваны двумя явленіями: оригинальнымъ видомъ и содержаніемъ думъ, такъ и стремленіемъ ориентироваться въ собранномъ пѣсенномъ матеріалѣ малорусскаго народа, что возможно было только при сортировкѣ собраннаго матеріала. Первое опредѣленіе думъ находимъ у Максимовича въ предисловіи къ книгѣ: «Малороссійскія пѣсни, изданныя М. Максимовичемъ». Максимовичъ такъ опредѣляетъ думы: «Особенно замѣчательны думы — героическія пѣснопѣнія о былинахъ, относящихся преимущественно ко временамъ гетманства Скоропадскаго. Ихъ и нынѣ еще поютъ слѣпцы бандуристы, коихъ можно назвать малороссійскими рапсодами. Каждая дума посвящалась какому нибудь историческому случаю или лицу, въ особенности Хмельницкому, Палію, Мазепѣ и другимъ¹⁾. Признакомъ думы, какъ видно изъ этого опредѣленія, является ея содержаніе, имѣющее отношеніе къ судьбѣ тѣхъ или другихъ лицъ въ малорусской исторіи. Трудно опредѣлить, насколько самостоятеленъ былъ Максимовичъ въ данномъ опредѣленіи думы. Не заимствовалъ ли онъ вмѣстѣ съ терминомъ и его опредѣленіе изъ работы К. Бродзинскаго «Объ элегіи» 1823 года? Въ предисловіи къ книгѣ: «Украинскія народныя пѣсни» 1834 года Максимовичемъ дано опять опредѣленіе думъ. Этой книгѣ Максимовича предшествовала работа Срезневскаго по малорусской этнографіи.

Максимовичу была извѣстна первая книга «Запорожской старины», въ предисловіи къ которой Срезневскимъ дано опредѣленіе думъ; опредѣленіе думъ находится и въ примѣчаніяхъ къ первой книгѣ. Правда, въ предисловіи опредѣленіе думъ сдѣлано не совсѣмъ ясно. Изъ предисловія видно, что отличительной чертой думъ Срезневскій считалъ «эпизмъ». Думы по содержанію

¹⁾ Собраніе сочиненій Максимовича. Т. II, стр. 441, изд. 1877.

могутъ дѣлиться на историческія и этнографическія; къ разряду этихъ этнографическихъ думъ Срезневскій относилъ думы «нравоучительныя и религіозныя» ¹⁾. Опредѣленіе думъ по ея существеннымъ особенностямъ дано Срезневскимъ въ примѣчаніяхъ къ первой книгѣ «Запорожской Старины». 1833 г. ²⁾. Объясняя, почему онъ думы издалъ прозой, Срезневскій говоритъ: «Дума— не нѣсня, хотя и поется, подобно пѣснѣ, подъ звуки бандуры; риомы въ думѣ не составляютъ необходимости, а суть только роскошь, служащая къ большому украшенію выраженій и придающая слогу болѣе плавности и благозвучія. Чѣмъ болѣе риомъ, чѣмъ чаще риомы, тѣмъ лучше слогъ думы». Такимъ образомъ, при опредѣленіи думъ Срезневскимъ было принято во вниманіе содержаніе и литературныя особенности думъ. Литературныя особенности думъ играютъ уже видную роль въ опредѣленіи думъ Максимовичемъ въ предисловіи къ его книгѣ 1834 года. «Думы, говоритъ Максимовичъ, суть пѣснопѣнія, исключительно принадлежащія бандуристамъ. Отъ пѣсенъ отличаются характеромъ болѣе повѣствовательнымъ или эпическимъ и вольнымъ размѣромъ, состоящимъ въ неопредѣленномъ числѣ тоническихъ стопъ, хотя иногда (по лирическому характеру украинской поэзіи) онѣ вдаются въ пѣсню: тогда и размѣръ принимаютъ опредѣленный, пѣсенный. Стихи почти всегда риомаванные. Содержаніе ихъ большей частью историческое». Опредѣленіе думъ въ предисловіи къ «Сборнику украинскихъ пѣсней», изданному Максимовичемъ въ 1849 году, представляетъ повтореніе опредѣленія думъ, даннаго Максимовичемъ въ 1834 г. Въ послѣднемъ опредѣленіи думъ опредѣляющими ихъ признаками Максимовичъ считаетъ литературный складъ думы, строй стиха, своеобразное употребленіе риомы въ думѣ. Содержаніе думъ въ этомъ опредѣленіи расширено признаніемъ за думой, кромѣ историческихъ лицъ и военныхъ подвиговъ, также и семейной жизни. Дума «нерѣдко воспѣвала отношенія и чувства родственныя въ поученіе своему

1) «Запорожс. Старина» 1833 г. предисловіе.

2). Ibidem.

народу»¹⁾. Съ легкой руки Максимовича въ этнографіи и литературѣ слово дума получаетъ право гражданства, долгое время, однако, въ малорусской этнографіи являясь неокрѣпшимъ литературнымъ терминомъ для извѣстнаго рода пѣсень. Суженіе термина и его расширеніе находилось долгое время въ зависимости отъ собраннаго матеріала и толкованій малорусскихъ этнографовъ, а позже отъ тѣхъ методовъ, какіе примѣнялись учеными при разработкѣ пѣсенныхъ памятниковъ малорусскаго народа. Лукашевичъ, малорусскій этнографъ 30-хъ и 40-хъ годовъ, въ опредѣленіи думъ ушелъ назадъ; уже болѣе или менѣе опредѣлившейся образъ думы въ опредѣленіяхъ Максимовича и Срезневскаго—въ опредѣленіи Лукашевича ступевывается и пріобрѣтаетъ туманныя очертанія. Думы Лукашевичъ считаетъ эпопеями, содержаніемъ которыхъ служить «Исторія южныхъ Русиновъ противъ угнетателей своихъ поляковъ»²⁾. Каждая пѣсня, судя по словамъ Лукашевича, имѣющая отношеніе къ историческому лицу, представлялась ему думой. Приводимъ слова Лукашевича³⁾: «Благодаря почтеннымъ нашимъ собирателямъ народныхъ малороссійскихъ эпопей, мы имѣемъ теперь почти обо всѣхъ герояхъ южнаго нашего отечества прекрасныя думы». Къ опредѣленію думъ относятся и слѣдующія заключенія Лукашевича о думахъ. «Голоса древнихъ думъ Малороссіи проникаютъ душу какимъ то неизъяснимо томнымъ впечатлѣніемъ, онѣ соединяютъ въ себѣ и тоску по родинѣ, и неукротимую месть славянина, когда его несчастія перешли мѣру человѣческаго терпѣнія. Сіи шестистопныя и даже восьмистопныя пѣсни исходятъ изъ широкой груди русина такъ гибко, такъ мелодически, какъ будто самыя нѣжные романсы Жуковскаго или Пушкина; въ нихъ различаемъ и тихій плачь матери и сестры о своемъ сынѣ и братѣ, и раскаты грома изъ пушекъ и самопаловъ, и вопль сражающихся, гдѣ «ляцкая

¹⁾ Максимовичъ. Собраніе сочин. т. II, 1877 стр. 442.

²⁾ Лукашевичъ. «Малоруск. и Червонорус. народн. думы и пѣсни». Предисловіе.

³⁾ *ibid.*

кровь течетъ рѣками». Опредѣленіе думы, данное Лукашевичемъ, интересно для уразумѣнія тѣхъ отношеній, какія существовали между русскими и польскими этнографами 40-хъ годовъ. Лукашевичъ заимствовалъ рядъ пѣсенъ изъ собранія Вацлава изъ Олеска. На нашъ взглядъ онъ заимствовалъ и опредѣленіе думъ польскими этнографами. Лукашевичъ каждую историческую пѣсню считаетъ думой; этотъ родъ творчества малорусскаго народа поляки называютъ думами. Опредѣленіе думъ польскими этнографами будетъ приведено позже. Къ опредѣленіямъ думъ, даннымъ въ 40-хъ годахъ, слѣдуетъ отнести опредѣленіе думъ, данное Бодянскимъ въ 1838 году. Въ трудѣ «О народной поэзіи славянскихъ племенъ» Бодянскій сравниваетъ малорусскія народныя думы съ сербскими юнацкими пѣснями; между ними онъ устанавливаетъ сходство въ общихъ причинахъ ихъ появленія. Въ литературномъ отношеніи Бодянскій отдастъ предпочтеніе думами. Сербскія пѣсни, говоритъ Бодянскій, «уступаютъ этимъ послѣднимъ въ силѣ, драматическомъ изложеніи и разнообразіи картинъ пѣтческихъ, потому что дѣйствіе въ этихъ сербскихъ пѣсняхъ всегда почти рассказывается, излагается, а не представляется на самомъ дѣлѣ, какъ это бываетъ въ южно-русскихъ. Эпическая ткань первыхъ своимъ составомъ больше подходитъ къ одѣ, героидѣ, хотя нерѣдко и онѣ начинаются драматическимъ вопросомъ, (иногда и аллегоріей), между тѣмъ какъ въ послѣднихъ видите вездѣ и во всемъ драму»¹⁾. Въ опредѣленіяхъ малорусскихъ этнографовъ думы являются пѣснями народнаго характера, имѣющими историческое, отчасти и бытовое содержаніе, своеобразную литературную форму и эпическій характеръ. Составляютъ онѣ репертуаръ бандуристовъ.

Въ польской этнографіи 20, 30 и 40 годовъ вопросъ опредѣленія думъ обстоялъ проще. К. Бродзипскій думу называетъ элегіей; онъ полагаетъ, что поэзія южно-руссовъ состоитъ почти исключительно изъ думъ. Элегію Бродзипскій дѣлитъ на роды:

¹⁾ Бодянскій. „О народн. поэзіи славян. племенъ“.

любовную, героическую или историческую, и философскую¹⁾. При такомъ опредѣленіи думъ—содержаніе ихъ становится безконечно разнообразнымъ. Также неопредѣленно высказался Бродзинскій позже въ письмѣ къ редактору «Dziennik Warszaw.» въ 1826 г.: «Малороссійскія думы извѣстнѣ сербскихъ пѣсенъ. Въ нихъ гораздо болѣе сладкой меланхоліи»²⁾. Въ общихъ чертахъ говорить о думахъ польскій этнографъ 30 годовъ Вацлавъ изъ Олеска въ предисловіи къ книгѣ: «Piesni ludu Galicyjskiego» 1833 года³⁾. Думы онъ не считаетъ принадлежностью какого нибудь одного народа: «каждый народъ думаетъ, каждый народъ имѣетъ думы-пѣсни»; но польскій народъ не имѣетъ думъ вслѣдствіе неблагоприятныхъ условій. Онъ не имѣлъ времени для того, «чтобы въ грудяхъ его могли родиться порядочныя (porządne) думы и пѣсни». Въ болѣе благоприятныя въ этомъ отношеніи условія былъ поставлепъ русинъ. «Въ одиночествѣ думалъ русинъ надъ своей нуждой, думала дѣвушка надъ своей любовью, и тогда грезились и нарождались въ ихъ грудяхъ тѣ думы, которыя и по сегодняшній день звучать по всей Руси». Второй польскій этнографъ 30 годовъ Жегота Паули⁴⁾ къ думамъ относитъ тѣ пѣсни, «которыя воспѣваютъ событіе, касающееся страны или же какой нибудь личности, знаменитой въ нашей исторіи (событіи)». Опредѣленіе думъ, данное Жеготой Паули, получаетъ право гражданства въ польской этнографіи.

Къ ряду опредѣленій думъ малорусскими и польскими этнографами относится опредѣленіе думъ въ «Русалкѣ Днѣстровой», галицкомъ этнографическомъ сборникѣ 1837 года. Въ предисловіи на стр. XIV такъ опредѣляются думы: «Въ думахъ розцвѣтае лицарскими дѣлами буйність, звязана зъ перепоуненымъ внутреннимъ образомъ борючихся и загибаючихъ стратенцѣвъ»; да-

1) Арабажинъ. К. Бродзинскій и его литер. дѣят.

2) Максимовичъ. Собр. сочинен. т. II, стр. 441.

3) Предисловіе.

4) Жегота Паули «Piesni ludu ruskiego w Galicji» т. I, стр. 130, примѣчанія.

лѣе «мужацкіѣ думы суть по наибольшій части биличными и воўпоютъ буйной тай дикою силою». Приведенныя опредѣленія думъ въ 20 и 30 годахъ прошлаго вѣка обнаруживаютъ разное гласіе между малорусскими съ одной стороны и польскими и галицкими этнографами съ другой стороны въ пониманіи думы. Выше было приведено опредѣленіе думъ, данное малорусскими этнографами. Польскіе и галицкіе этнографы разсматриваемаго періода къ думамъ относили пѣсни историческаго характера; причемъ, судя по пѣснямъ, которыя въ польскихъ и галицкихъ этнографическихъ сборникахъ относились къ разряду думъ, думами назывались, кромѣ пѣсенъ историческихъ, вообще пѣсни малорусскаго народа повѣствовательнаго характера. Костомаровъ имѣлъ полное право сказать, что польскіе этнографы подъ думой подразумѣваютъ украинскую пѣсню съ эпическимъ характеромъ. Судя по опредѣленію думы въ «Русалкѣ Дифстровой», думы въ Галиціи понимались въ томъ смыслѣ, какъ въ Польшѣ. Свѣдѣній о томъ, какъ народъ называлъ пѣсни, названныя въ этнографическихъ работахъ разсматриваемаго періода думами, мы не отыскали.

Въ 40-е годы кромѣ опредѣленія думъ, даннаго Максимовичемъ къ сборнику 1849 года, о которомъ было упомянуто ранѣе, другихъ опредѣленій не отыскивается. Въ польскихъ этнографическихъ сборникахъ и работахъ 40-хъ годовъ безъ измѣненій было принято опредѣленіе думъ, данное въ 30-хъ годахъ. О галицкихъ этнографическихъ работахъ стало лишь извѣстно въ 60-е годы.

50-е годы въ исторіи малорусской этнографіи являются знаменательными, какъ по обилію собраннаго и изданнаго этнографическаго матеріала, такъ и по новымъ приемамъ изданія. Наибольше крупными изданіями памятниковъ пѣсеннаго народнаго творчества, зарегистрированными наукой, являются изданія Метлинскаго, Кулиша и Костомарова. Помимо этихъ изданій появляется рядъ другихъ этнографическихъ работъ, среди которыхъ отмѣтимъ работу Руликовскаго и работу Базилевича въ «Этнографическомъ сборникѣ» 1853 г. стр. 329—333. Въ работѣ Руликовскаго опредѣленіе думъ отсутствуетъ. Базилевичъ, записавшій думу отъ

Андрей Шута, называет думу исторической пѣсней; при чемъ говоритъ, что Андрей Шуть знаетъ и другія историческія пѣсни, сложенныя въ честь Хмельницкаго.

Въ 1854 году въ предисловіи къ книгѣ: «Народныя южно-русскія пѣсни» Метлинскій такъ характеризуетъ думы: Пѣсни нравоучительныя иногда являюся въ формѣ думы, или стиховъ вольнаго, неравнаго размѣра, близкаго къ благозвучной прозѣ съ римами, и этимъ сближаются съ отдѣломъ пѣсенъ былевыхъ, изображающихъ вѣщія событія народной жизни»¹⁾. Содержаніе думъ въ опредѣленіи Метлинскаго довольно разнообразное: «Здѣсь изображаются яркими картинами борьба Украины за христіанство и православіе съ Западомъ, стремившимся расторгнуть родственныи союзъ славянорусскаго племеннаго единства, и постоянными врагами христіанства, турками и татарами. Здѣсь подвиги и мученичество народныхъ витязей (лицарей), побѣды и битвы, торжество и страданіе въ шумѣ оружія и потокахъ своей и вражьей крови и памятники изъ костей по степямъ, остановившія лютыхъ враговъ, стремившихся на истребленіе христіанскаго просвѣщенія»²⁾.

Опредѣленіе думъ Кулишемъ, поставленное рядомъ съ опредѣленіемъ думъ, даннѣмъ Метлинскимъ, поражаетъ своею краткостью. То немногое, что касается опредѣленія думъ, разсыпано въ разныхъ мѣстахъ 1-го тома «Записокъ» и сводится къ слѣдующему: думы— «старинныя римованныя, или тоническія сказанія» (стр. 194), «рапсодіи южныхъ пѣвцовъ» (стр. 195), «славословія» (197); «римованныя лѣтописи» (198).

Не всегда одинаковое обозначеніе словомъ дума тѣхъ или другихъ пѣсенъ даже въ малорусской этнографіи, а также знакомство съ употребленіемъ этого термина въ польской и галицкой этнографіяхъ вопросъ опредѣленія думъ дѣлала всегда интереснымъ и необходимымъ. Необходимость опредѣленія думъ въ

¹⁾ Предисловіе стр. 17.

²⁾ Метлинскій. Народн. южнор. пѣсни. 154. Предисл. ст. XVII.

малорусской этнографіи въ 50 годахъ вытекала и изъ чисто-научныхъ причинъ. Думы подвергаются научной разработкѣ. Нужно было ихъ видѣлить въ отдѣльную группу, чтобы облегчить работу ихъ изученія. Выдѣленіе думъ тѣмъ болѣе было необходимо, что на думы начинаютъ смотрѣть какъ на малорусскій эпосъ, въ литературномъ отношеніи имѣющей много общаго съ общечеловѣческимъ эпосомъ.

Опредѣленія думъ, данныя въ 50-е годы Метлинскимъ и Кулишемъ, были мало удовлетворительны: опредѣленіе Метлинскаго страдаетъ поэтическимъ произволомъ, опредѣленіе Кулиша — краткостью. Болѣе удачное опредѣленіе думъ далъ въ 50-е годы Костомаровъ въ рецензій на трудъ Кулиша: «Записки о Южной Руси» т. I; рецензія помѣщена въ журналѣ «Отечественныя Записки» 1857 г. кн. 5. Данное опредѣленіе думъ съ нѣкоторыми дополненіями помѣщено въ позднѣйшей работѣ того-же автора подъ заглавіемъ «Историческое значеніе южно-русскаго народнаго пѣсеннаго творчества»¹⁾, откуда и приводимъ это опредѣленіе: «Слово дума въ народѣ, сколько мы знаемъ, не употребительно: это слово сочиненное; но такъ какъ оно получило гражданство въ литературѣ, то мы оставляемъ его. Думою называется такое повѣствованіе, которое излагается мѣрною рѣчью съ римами, расположенными такъ, что одна повторяется нѣсколько разъ сряду. Количество слоговъ между римами неравномѣрное. Нельзя думу назвать стихами въ нашемъ смыслѣ, но нельзя назвать и прозою: когда дума поется, тотчасъ видно, что это не проза, и раздѣленіе рѣчи на стихи опредѣляется интонаціею пѣнія. Думы поютъ только слѣпцы, сопровождая звуками бандуры или кобзы: этому учатся какъ особому искусству. Свойственныя эпической поэзіи повторенія очень обычны въ думахъ. Думы проникнуты одной мыслью и представляютъ нѣкоторую стройность, но развѣтвляются на варианты, какъ и пѣсни. Способъ ихъ пѣ-

---

¹⁾ Собран. сочин. Костомарова, кн. 8. Изд. «Литерат. фонда» стр. 435—436.

нія склонається къ речитативу, но не отличається монотонністю великорусскихъ былинъ—это все таки пѣніе; бандуристы не всѣ думы поють однимъ и тѣмъ же голосомъ и стараются придать различную экспрессію повышеніемъ и пониженіемъ голоса, скоростью и медленностью пѣнія. Съ сказкою думы не имѣютъ ничего общаго: въ нихъ господствуетъ историческая жизненная стихія; чудеснаго и преувеличеннаго нѣтъ, исключая вариантовъ явно съ позднѣйшими передѣлками. Хотя многое отличаетъ ихъ отъ остальныхъ пѣсенъ, но еще больше признаковъ, побуждающихъ причислять ихъ къ пѣснямъ. Самъ народъ отличаетъ ихъ отъ другихъ пѣсенъ настолько-же, насколько иные роды пѣсенъ... Самый важнѣйшій признакъ, побуждающій признать думы пѣснями, есть тотъ, что всѣ онѣ проникнуты чувствомъ, и главной ихъ цѣлью возбуждать чувство. Этотъ признакъ въ думахъ бросается въ глаза даже болѣе, чѣмъ въ пѣсняхъ, гдѣ иногда чувство скрывается подъ свойственными народной поэзіи символическими изображеніями» (стр. 435—6). Говоря далѣе въ той же работѣ о бытовыхъ пѣсняхъ, Костомаровъ относитъ къ нимъ и нѣкоторыя думы: «къ нимъ подходятъ и нѣкоторыя думы, которыя хотя и воспѣваютъ опредѣленное событіе, но такое, которое слишкомъ часто могло повторяться» (стр. 436). Въ дополненіе этому опредѣленію приводимъ то мѣсто изъ рецензіи Костомарова на работу Кулиша, какое касается думъ со стороны ихъ содержанія: «предметомъ содержанія думъ могутъ быть или историческія событія, или мысли, или же событія изъ обыкновенной жизни, обыкновенно съ нравственнымъ смысломъ». При ближайшемъ разсмотрѣніи, опредѣленіе Костомарова представляетъ сводъ тѣхъ особенностей думъ, какія были намѣчены предшествующими малорусскими этнографами при опредѣленіи этого рода пѣсенъ.

Нельзя назвать особенно удачнымъ и новый характерный признакъ думъ, открытый Костомаровымъ. Чувство обще всѣмъ родамъ малорусскаго народнаго пѣсеннаго творчества и не принадлежитъ только думамъ. Какъ дума, такъ и всякая любовная пѣсня одинаково могутъ вызывать чувство. Въ указаніи Костомарова на чувство, какъ на одинъ изъ важнѣйшихъ признаковъ

думы, скорѣе можно видѣть отзвукъ романтическаго изученія народной поэзіи, ближайшей задачей котораго являлось опредѣленіе духа пѣсни, народа. Съ конца 40-хъ годовъ великорусскіе ученые избираютъ думы предметомъ своихъ изслѣдованій. Работа Буслаева¹⁾ за думами признаетъ глубокую давность. Въ думахъ Буслаевъ открываетъ черты и приемы эпическаго творчества. Ламанскій²⁾ въ 50-хъ годахъ думы считаетъ малорусскимъ эпосомъ. Съ этой поры великорусскіе ученые, привлекая къ изслѣдованію думы, не вдаются въ опредѣленія думъ,—думы для нихъ малорусскій эпосъ.

Въ 60-хъ годахъ дано одно интересное опредѣленіе думъ въ добавленіяхъ къ книгѣ: «Народныя пѣсни Галицкой и Угорской Руси». Въ добавленіи къ 3 части (опредѣленіе II) этой книги (стр. 10—11) Головацкій думами считаетъ пѣсни «преимущественно эпическаго характера». Далѣе на той же страницѣ приведено Головацкимъ народное опредѣленіе думъ. Народъ въ Галиціи о думѣ говоритъ: «довга пѣсня, поважна пѣсня».

Въ 70-хъ годахъ малорусская этнографія переходитъ въ новый фазисъ существованія. Полулюбительскіе, полуученые интересы, создавшіе малорусскую этнографію, уступаютъ мѣсто научнымъ интересамъ. Съ углубленіемъ интереса къ памятникамъ народного пѣсеннаго творчества измѣняются и приемы этнографическихъ записей и изданій. Въ виду этихъ измѣнившихся условий мы склонны были ожидать и болѣе точныхъ опредѣленій думъ. Но въ лучшемъ изданіи думъ 70-хъ годовъ, и до настоящаго времени сохранившемъ научную цѣнность, опредѣленіе думъ отсутствуетъ.³⁾ Правда издатели обѣщали дать таковое въ приложеніи ко второму тому, но при второмъ томѣ опредѣленія не оказалось. То немногое, что имѣетъ то или другое отношеніе къ опредѣленію думъ, сводится къ слѣдующему: думы «принадлежать къ поэзіи вѣка козацкаго» (т. I. Пред. стр. III); «дума украин-

1) Москвитянинъ. 1850 г. № 18, кн. 2.

2) Вѣстн. Импер. Рус. Геогр. Общ. кн. 5, годъ 1854.

3) «Историч. пѣсни малор. нар.» Антонов. и Драгом. К., 1874 г.

ская, по своему болѣе мѣрно-прозаическому, чѣмъ стихотворному, изложенію сходна съ «Словомъ о Полку Игоревѣ», которое можно назвать южно-русскою думою XII вѣка» (Пред. т. I. стр. 15). На 3-мъ археологическомъ съѣздѣ въ Кіевѣ, на который былъ представленъ первый томъ «Историческихъ пѣсенъ малорусскаго народа» Антоновичемъ и Драгомановымъ, былъ прочитанъ рефератъ Ор. Миллера: «Великорусскія былины и малорусскія думы». Данная работа помѣщена въ «Трудахъ 3-го археологическаго съѣзда» т. II. стр. 306. Ор. Миллеръ думы считаетъ историческимъ эпосомъ временъ козачества и полагаетъ, что опъ «болѣе близкій къ дѣйствительности крайне суровой и тяжелой поры, но удержавшій ту же печать человѣчности и свободы, какая уже налегла въ свое время и на старые героическіе образы.

Въ 80-хъ годахъ польскимъ этнографомъ г. Нейманомъ вопросу опредѣленія думъ была посвящена работа: «Dumy ukraïnski», помѣщенная въ «Atheneum'ѣ 1885 г. кн. 4. Авторъ, при опредѣленіи думы, главнымъ образомъ, имѣлъ въ виду тѣ думы, которыя помѣщены въ изданіи Антоновича и Драгоманова; онъ за ними закрѣплялъ терминъ «дума». Нейманъ, оперируя надъ матеріаломъ, собраннымъ въ изданіи Антоновича и Драгоманова, а также надъ вариантами думъ, изданными послѣ 1874, даетъ слѣдующее опредѣленіе: думы «довольно длинныя поэмы, имѣющія по нѣсколько сотъ стиховъ». Составляютъ онѣ теперь репертуаръ специальныхъ пѣвцовъ, извѣстныхъ подъ именемъ кобзарей и бандуристовъ. Содержаніе думъ посвящено «w uradkam dziejowym» или «obuczajowo historycznym» козацкой эпохи. Думы имѣютъ своеобразный стихотворный размѣръ. Своеобразіе заключается въ употребленіи риемы, не всегда устойчивой въ думахъ, и въ пользованіи неравномѣрными стихами. Относя думы къ памятникамъ народнаго эпического творчества, авторъ отмѣчаетъ еще слѣдующія особенности: при эпическомъ характерѣ творчества, думы не лишены субъективности; въ нихъ своеобразно представляется разговоръ прямо отъ дѣйствующихъ въ думахъ лицъ; употребленіе лицъ; употребленіе опредѣленныхъ эпитетовъ, повтореніе ихъ и выраженій: «на поталу не подайте», «добре дбайте», «словами

промовляе»; постоянное пользованіе отрицательными сравненіями и опредѣленный способъ замыканія думъ. Если авторъ своей работой думалъ только познакомить польскихъ читателей съ думами, о чемъ онъ заявляетъ въ началѣ своего труда, то, несомнѣнно, онъ не только достигъ своей цѣли, но сдѣлалъ гораздо больше: его опредѣленіе можно назвать единственнымъ, болѣе или менѣе подходящимъ къ точному воспроизведенію характерныхъ чертъ думъ. Преимущества опредѣленія думъ, даннаго г. Нейманомъ, станутъ еще болѣе очевидными, если то опредѣленіе сопоставить съ опредѣленіями думъ, данными въ 90-хъ годахъ и позже людьми, специально посвятившими свои труды изученію думъ, людьми, имѣвшими подъ рукою большое количество матеріала и новые методы при разработкѣ эпоса.

Спустя 8 лѣтъ, т. е. въ 1893 году вышла въ свѣтъ работа г. Житецкаго: «Мысли о народныхъ малорусскихъ думахъ». Въ работѣ не мало отводится мѣста опредѣленію думъ—первая глава (стр. 1—38) и четвертая (стр. 137—156) посвящены исключительно опредѣленію думъ. Опредѣленіе думъ г. Житецкимъ основывается на изученіи литературно-стилистическихъ особенностей думъ, содержанія и идейности ихъ. Характерныя литературныя особенности въ работѣ Житецкаго сводятся къ слѣдующему: глагольная рима (стр. 4); неравномѣрный объемъ стиховъ (стр. 5) точность изображенія (стр. 11); періодическая рѣчь (стр. 15); лирическое изліяніе (стр. 20). Содержаніемъ думъ можетъ служить: «продуманный рассказъ о событіяхъ козацкой эпохи (стр. 4 и 153); содержаніе всегда реальное» (стр. 11 и 151). Главная идея думъ, по мнѣнію Житецкаго,—«идея свободы отъ насилій всякаго рода надъ личностью человѣка» (стр. 153). На стр. 155 авторъ пытается дать общее опредѣленіе: «Думы не простыя пѣсни, навѣяныя мимолетными впечатлѣніями жизни, пропѣтыя для того, чтобы выразить приливъ или отливъ субъективныхъ ощущеній въ данную минуту. Думы предназначались для широкаго круга слушателей, которые искали въ нихъ серьезнаго отвѣта на вопросы жизни семейной и общественной». Работа г. Житецкаго

вызвала рядъ рецензій. Въ рецензіяхъ отмѣчается ненаучный характеръ опредѣленія г. Житецкаго.

На нашъ взглядъ первая часть опредѣленія г. Житецкаго, часть лучшая, поражаетъ лаконизмомъ, вторая и третья—многословіемъ, недостаткомъ, очень замѣтнымъ въ тѣхъ работахъ, гдѣ много мѣста отводится распознаванію духа пѣсенъ и мотивовъ народного творчества: автору такихъ работъ приходится много фантазировать.

Если опредѣленіе думъ со стороны изученія литературной даетъ и намѣчаетъ характерные признаки думъ, то многословіе г. Житецкаго въ отысканіи психологіи затемняетъ опредѣленіе. Но какъ бы то ни было, въ наукѣ принято смотрѣть на опредѣленіе г. Житецкаго, какъ на самое полное. Въ этомъ фактѣ можно только видѣть живучесть еще романтическаго отношенія къ думамъ даже въ трудахъ ученыхъ. Работа г. Житецкаго, какъ было замѣчено ранѣе, вызвала рядъ рецензій. Благопріятная вообще для работы г. Житецкаго рецензія г. Сумцова ¹⁾ на видѣ ставитъ г. Житецкому ненаучное опредѣленіе думъ. Къ сожалѣнію, г. Сумцовъ не могъ противопоставить ненаучному опредѣленію думъ г. Житецкаго научное опредѣленіе. Г. Сумцовъ указываетъ промахи въ работѣ и высказываетъ свои *disiderata*. Пр. Соболевскій въ своей рецензіи нѣсколько суровъ по отношенію г. Житецкаго. Опредѣленіе думъ г. Житецкимъ онъ считаетъ неудавшейся попыткой и находитъ, что авторъ работы не могъ провести грани между думами и пѣснями. Неудачному опредѣленію г. Житецкаго пр. Соболевскій противопоставлялъ свое, которое нельзя назвать удачнымъ: оно страдаетъ расплывчатостью. Пр. Соболевскій къ думамъ относитъ тѣ пѣсни, которыя въ настоящее время стали собственностью бандуристовъ и мужиковъ. Дума, по мнѣнію пр. Соболевскаго, своими литературными особенностями неустойчивостью ритмы выдѣляются изъ массы произведеній малорусской народной музы. Въ общемъ, дума, по мнѣнію рецензента, представляетъ народную эпическую пѣсню.

¹⁾ Кіевская Старина 1895 г. кн. I.

Рецензія пр. Соболевскаго помѣщена въ журн. «Живая Старина» 1893 г. вып. II, стр. 249—253. Къ опредѣленію думъ подходили съ разныхъ точекъ зрѣнія. И. Франко ¹⁾ козацкій малорусскій эпосъ считаетъ оригинальнымъ со стороны формы, содержанія и колорита. Драгомановъ ²⁾ думы сближалъ съ эпическими произведеніями разныхъ народовъ. Заключительной работой, посвященной опредѣленію думъ, является работа пр. Дашкевича: «Нѣсколько слѣдовъ общенія южной Руси съ югославянами въ литовско-польскій періодъ ея исторіи, между проч.—въ думахъ». Въ данной работѣ пр. Дашкевичъ подъ думами подразумѣваетъ: «не только козацкія, но и другія историческія пѣсни, отличающіяся эпическимъ характеромъ и напряженіемъ скорбнаго чувства» (стр. 4). Главнымъ предметомъ думъ, по мнѣнію пр. Дашкевича, «служили на первыхъ порахъ бѣдствія времени, когда онѣ слагались (стр. 16). Отличительной чертой думъ пр. Дашкевичъ считаетъ грустный тонъ» (стр. 18). Опредѣленіе пр. Дашкевича нельзя назвать удачнымъ. Отъ опредѣленія требуется точность или, по крайней мѣрѣ, указаніе на характерныя черты опредѣляемаго предмета. Въ опредѣленіи пр. Дашкевича нѣтъ ни того, ни другого. Грустный тонъ не является специфической особенностью думъ. Максимовичъ вполнѣ былъ правъ, заявляя, что малорусская народная поэзія, большей частью, проникнута грустнымъ настроеніемъ.

Приведенный рядъ попытокъ опредѣлить думы даетъ слѣдующіе выводы. Въ опредѣленіи думъ намѣчается два направленія: галицко-польское и малорусское. Въ галицкой и польской этнографіи подъ думами подразумѣвали и подразумѣваютъ пѣсни историческаго содержанія, въ самомъ широкомъ значеніи этого слова, и эпическаго склада; въ малорусской же этнографіи—пѣсни, относящіяся къ извѣстному періоду малорусской исторіи, пѣсни, отличающіяся отъ другихъ родовъ народной малорусской поэзіи

¹⁾ Жите и слово т. I. 1894 г. стр. 300.

²⁾ Розвідки М. Драгоманова, т. III, стр. 24, 1904 г.

литературными особенностями. Преимущество въ опредѣленіи думъ, въ смыслѣ точности, можно наблюдать въ малорусской этнографіи. Фактъ этотъ объясняется постояннымъ стремленіемъ малорусскихъ этнографовъ классифицировать памятники народнаго поэтическаго творчества. Не всегда согласное опредѣленіе думъ малорусскими этнографами, а также учеными, коренится, по нашему мнѣнію, въ неудовлетворительной разработкѣ малорусскаго языка, а въ частности языка думъ и пѣсень. Научное изученіе малорусскаго языка и языка думъ — единственный путь къ правильному и точному опредѣленію думъ. Въ настоящее время изъ всѣхъ приведенныхъ опредѣленій думъ наиболее точнымъ и удовлетворительнымъ является опредѣленіе г. Неймана, приведенное выше.

Г. Нейманъ съ возможной точностью указалъ характерныя черты думъ, знаніе которыхъ даетъ возможность всякому интересующемуся малорусской народной поэзіей отличить думу въ ряду прочаго пѣсеннаго матеріала. Опредѣленія, предшествующія работѣ г. Неймана и слѣдующія за нею, страдаютъ, въ большинствѣ случаевъ, общимъ характеромъ. Камнемъ преткновения при опредѣленіи думъ часто являлось сильное увлеченіе художественными достоинствами думъ и стремленіе разгадать психологію и мотивы творчества. Г. Неймана нельзя упрекнуть ни въ томъ, ни въ другомъ. Думы у него служили объектомъ изученія. Имъ было отмѣчено все необходимое для опредѣленія думъ. Съ другой стороны, установленное количество думъ г. Нейманомъ не разнится отъ количества думъ, установленнаго лучшими издателями и редакторами малорусскихъ думъ Антоновичемъ и Драгомановымъ. Въ силу высказанныхъ соображеній на счетъ вообще опредѣленій думъ и опредѣленія, даннаго г. Нейманомъ, въ данной работѣ я нашелъ самымъ удобнымъ присоединиться къ опредѣленію г. Неймана.

Изслѣдованія малорусскихъ думъ.

Изслѣдованіе малорусскихъ народныхъ думъ шло параллельно съ ихъ изданіемъ. На арену изслѣдованія малорусская

дума выступаетъ первоначально подъ названіями: «историческая пѣсня» и «поэма». Первый издатель и изслѣдователь думъ, кн. Цертелевъ, въ «Разсужденіи о малороссійскихъ пѣсняхъ», приложенномъ къ изданію думъ 1819 г., думы называетъ историческими пѣснями и поэмами. Думы для него интересны «касательно прошедшаго», но видно, что авторъ еще не вполне убѣжденъ въ исторической важности думъ. Болѣе увѣренно изслѣдователь говорить о художественныхъ достоинствахъ думъ: онъ въ думахъ отмѣчаетъ реализмъ и вѣрность изображенія, образность, глубину чувства. Въ примѣчаніяхъ къ тексту думъ замѣчается попытка изслѣдователя хронологически обосновать думу: отнести ея содержаніе къ извѣстной эпохѣ. Историческій интересъ къ думамъ вполне сознательный выступаетъ въ работахъ слѣдующаго за кн. Цертелевымъ изслѣдователя думъ Срезневскаго. Срезневскій, первый изъ изслѣдователей думъ, положилъ начало историческому изслѣдованію думъ. Думы для Срезневскаго являются историческими памятниками. Въ предисловіи къ «Запорожской старинѣ», изданной въ 1833 году, Срезневскій указываетъ на важность изученія думъ желающимъ ознакомиться съ бытомъ, нравами, обычаями и подвигами народа (стр. 5). Преданіямъ, къ каковымъ Срезневскій относитъ думы, онъ отдаетъ предпочтеніе передъ лѣтописями. Онъ далѣе указываетъ въ предисловіи на историческую важность думъ для изученія внѣшней и внутренней исторіи малорусскаго народа (стр. 16). Классификація думъ Срезневскимъ сдѣлана на основаніи ихъ содержанія. Приемы историческаго изслѣдованія Срезневскаго сводятся къ повѣркѣ преданій лѣтописями и къ сопоставленію преданій (стр. 9). Историческое изслѣдованіе думъ Срезневскимъ на практикѣ сводилось къ сопоставленію данной эпохи козацкой исторіи въ изображеніи думъ съ данными историческими, т. е. лѣтописями. Изслѣдователь сопоставляетъ фактъ, рассказанный въ думахъ, съ тѣмъ же фактомъ лѣтописнымъ, не пускаясь въ критику. Каждая группа пѣсенъ и думъ, изданныхъ Срезневскимъ, сопровождалась историческими объясненіями, которыя составляли книгу историческихъ справокъ къ тексту пѣсенъ и думъ. Меньше Срезневскаго интересовали

литературныя особенності думъ. Но онъ говорить также о важности изученія думъ и съ этой стороны (стр. 14—15). Одностороннее изученіе думъ привело Срезневскаго къ многимъ ошибкамъ, какія были указаны позднѣйшими изслѣдователями. Въ погонѣ за историческимъ пѣсеннымъ матеріаломъ, при отсутствіи литературной критики и критики вообще, Срезневскій внесъ въ свое изданіе много пѣсенъ, ненародное происхожденіе которыхъ было доказано слѣдующими изслѣдователями пѣсенъ и думъ. На высотѣ объективнаго научнаго изслѣдованія думъ Срезневскому мѣшало стоять приподнятое восхищеніе памятниками народной старины, являющееся господствующимъ въ то время. Ранѣе Срезневскаго въ роли изслѣдователя думъ выступилъ Максимовичъ. Работы же, имѣющія отношенія къ изслѣдованію, появились позже 1-го выпуска «Запорожской старины», поэтому разсмотрѣніе дѣятельности Максимовича мы перенесли позже разсмотрѣнія работъ Срезневскаго.

Изъ предисловія къ изданіямъ 1827 и 1834 года видно, что Максимовичъ является восторженнымъ поклонникомъ народнаго творчества. Онъ вѣритъ, что при посредствѣ народной поэзіи возродится «поэзія истинно русская». Указывая на историческую важность думъ, какъ памятниковъ прошлой исторіи, Максимовичъ не оставляетъ въ сторонѣ литературной оригинальности думъ. Изученіе литературныхъ особенностей думъ у Максимовича проглядываетъ въ его предисловіи къ изданію 1834 года. Характеристика думъ, данная въ этомъ предисловіи, основывается на литературномъ изученіи предмета. Тотъ же литературный приѣмъ изслѣдованія Максимовичъ предпринимаетъ при разсмотрѣніи «Слова о полку Игоревѣ», имѣющаго, по мнѣнію Максимовича, литературную связь съ думами (Собр. соч. 1880 г. т. III, стр. 498—563). Въ работахъ Максимовича наблюдаются первыя попытки сравнительнаго изученія малорусской поэзіи: онъ сопоставляетъ малорусскую поэзію съ сербской и великорусской. Въ исторіи изученія думъ и вообще малорусской поэзіи замѣчательными работами Максимовича, оказавшими большое вліяніе на дальнѣйшее изученіе малорусской поэзіи, являются «Филологическія

письма къ Погодину» (Соб. соч. М. 1880, ст. 183 — 312). Переписка между Максимовичемъ и Погодинымъ возникла по поводу гипотезы Погодина о происхожденіи малорусскаго народа. Теорія Погодина сводилась къ слѣдующему: малорусскій народъ не туземнаго происхожденія; онъ выходецъ изъ Карпатъ на томъ основаніи, что у него не сохранилось въ памяти и въ устномъ творествѣ никакихъ свѣдѣній о древнѣйшей русской эпохѣ. Въ памяти у малорусскаго народа удержались событія 15 вѣка и далѣе. Максимовичъ доказывалъ противное, привлекая для доказательства матеріалы лѣтописные, литературные. Эта гипотеза Погодина была блестяще опровергнута только въ послѣднее время Веселовскимъ (южно-русскія былины). Помимо этихъ работъ, опредѣляющихъ значеніе Максимовича въ исторіи изслѣдованія, укажемъ на рядъ поставленныхъ вопросовъ Максимовичемъ, которые опредѣляли путь дальнѣйшихъ изслѣдованій. Изъ вопросовъ, близко касающихся изслѣдованія думъ, Максимовичемъ были поставлены: происхожденіе думъ, содержаніе ихъ, періодъ ихъ разцвѣта и упадка; значеніе думъ въ жизни народа. Эти вопросы какъ бы намѣчали путь историко-бытовому приему изслѣдованія. Слабость критики, какъ слѣдствіе романтическаго отношенія къ народности, одинъ изъ замѣтныхъ грѣховъ изслѣдованій Максимовича. Максимовичъ допустилъ въ изданіе думъ и пѣсенъ ненародныя произведенія. Издатель «Малороссійскихъ и червонорусскихъ народныхъ думъ и пѣсенъ» Лукашевичъ ограничивается только историческими замѣтками о лицахъ, дѣйствующихъ въ думахъ. Событію, получившему изображеніе въ думѣ, Лукашевичъ въ предисловіяхъ къ думамъ предпосылаетъ выписки изъ исторіи о томъ же событіи. Предисловіе Лукашевича къ «Червонорусскимъ думамъ и пѣснямъ» помѣщеннымъ во второй части его сборника, говоритъ больше о личныхъ чувствахъ автора, чѣмъ о думахъ. Романтическое отношеніе къ народности получаетъ научное обоснованіе въ работѣ Бодянскаго «О народной поэзіи славянскихъ племенъ», вышедшей въ 1838 году. Авторъ работы поэзію ставитъ въ зависимость отъ разнаго рода причинъ и старается доказать, что характеръ поэзіи cadaго сла-

вянского племени опредѣляется цѣлымъ рядомъ причинъ. О думяхъ Бодянской вспоминаетъ, говоря о поэзіи сербскаго народа. Онъ думы сопоставляетъ съ сербскими пѣснями, которыя, по его мнѣнію, уступаютъ думамъ «въ силѣ, драматическомъ движеніи и разнообразіи картинъ пѣтическихъ» (стр. 113). Слабость данной работы—въ приподнятомъ восхищеніи автора передъ памятниками народнаго творчества славянскихъ народовъ. Изслѣдованіе думъ въ 50-хъ годахъ представляетъ поворотъ въ сторону историко-бытового изученія памятниковъ народнаго творчества. Почва для новаго приѣма, какъ было указано выше, была подготовлена работами Максимовича. Новый приѣмъ изслѣдованія уживается съ романтическимъ отношеніемъ къ народной старинѣ. Литературное изученіе думъ отодвигается на второй планъ. Первое изслѣдованіе думъ путемъ примѣненія историко-бытового метода было сдѣлано Кулишемъ. Главная работа Кулиша, касающаяся думъ, появилась въ 1854—56 годахъ. «Записки о южной Руси» въ большинствѣ рецензій были признаны цѣннымъ вкладомъ въ малорусскую этнографію. Скептицизмъ по отношенію изданнаго Кулишемъ матеріала былъ высказанъ одной рецензіей (Извѣстія П отд. им. Ак. наукъ 1857 г. стр. 314—315). Изъ ряда рецензій на работу Кулиша приводимъ нѣкоторыя мѣста изъ рецензіи, по нашему мнѣнію, ближе всѣхъ стоящей къ правильной оцѣнкѣ приѣмовъ изданія и изслѣдованія памятниковъ народнаго творчества («Современикъ» 1857. г. т. LVI отдѣлъ «библіографія» стр. 11—21). Въ данной рецензіи въ заслугу Кулишу ставится изображеніе процесса, «которымъ зарождаются и сохраняются на цѣлѣмъ вѣка произведенія народнаго словесности». По мнѣнію рецензента, «памятники изустной словесности всегда должно разсматривать въ тѣсной связи съ другими явленіями народнаго быта»; рецензентъ замѣчаетъ этотъ приѣмъ въ работѣ Кулиша. Отмѣченные рецензентомъ приѣмы изданія и изслѣдованій Кулиша даютъ намъ право отнести Кулиша къ группѣ изслѣдователей думъ, примѣняющихъ историко-бытовое объясненіе памятниковъ народнаго творчества. Изъ вопросовъ, имѣющихъ отношеніе къ изслѣдованію думъ, Кулишемъ разрѣшены слѣдующіе: причины от-

сутствія думъ въ правобережной Малороссіи; кто былъ слагателемъ думъ; въ честь кого слагались думы. Разсматривая рядъ замыкающей невольничьихъ думъ, Кулишъ приходитъ къ заключенію, что творцами этихъ думъ являлись сами невольники или люди, попробовавшіе «турецкой каторги» (стр. 215, т. I). Отвѣты Кулиша на поставленные вопросы имѣютъ общій характеръ. Отсутствіе литературной критики у Кулиша сказалося на изданіи имъ псевдонародной думы. Болѣе плодотворенъ въ исторіи изслѣдованія думъ былъ Костомаровъ. Изученію и изслѣдованію малорусскихъ историческихъ пѣсенъ и думъ, кромѣ рецензій, посвящена его работа 1880—1883 годовъ «Малорусская исторія въ памятникахъ пѣсеннаго творчества». Приемы изслѣдованія Костомарова памятниковъ народнаго творчества опредѣляются его взглядомъ на исторію, высказаннымъ въ автобіографіи: найти и уловить особенности народной жизни частей Русскаго государства составляло для меня задачу моихъ занятій исторіею («Литер. наслѣдіе» стр. 114). При такой точкѣ зрѣнія исторія представляется развитіемъ народной жизни въ различныхъ ея проявленіяхъ. Жизнь народа находитъ отраженіе въ исторической пѣснѣ и думѣ; къ изслѣдованію ея и перешелъ Костомаровъ. Изслѣдованіе думъ Костомаровымъ ведется по опредѣленной схемѣ. Привлекая къ разсмотрѣнію думу, Костомаровъ перечисляетъ извѣстные ему варианты думъ, даетъ пересказъ варианта или вариантовъ съ бытовыми объясненіями отъ себя, иногда и съ историческими. Редакцію думъ сводитъ къ сравненію вариантовъ въ отношеніяхъ ихъ къ послѣдовательности и логичности повѣствованія; послѣдовательный разсказъ событія въ вариантѣ опредѣляетъ давность варианта. Подобный приемъ изслѣдованія думъ Костомаровымъ вызвалъ позже вполне справедливое замѣчаніе Неймана въ томъ духѣ, что Костомаровъ не изслѣдовалъ думы, а пересказывалъ. Изъ другихъ работъ, имѣющихъ отношеніе къ изслѣдованію думъ, слѣдуетъ остановиться на работѣ, лучше сказать на рецензій, посвященной сборнику Антоновича и Драгоманова (Вѣст. Европы 1874 г. кн. 12). Въ данной рецензій авторомъ высказано нѣсколько дѣль-

ныхъ замѣчаній относительно характерныхъ признаковъ псевдо-народныхъ думъ. Мысль о близости думъ съ сербскимъ эпосомъ, высказанная Максимовичемъ и Бодянскимъ, находитъ мѣсто въ замѣткахъ Костомарова («Литер. Наслѣдіе» стр. 279). Рядъ приведенныхъ работъ обнаруживаетъ у изслѣдователей склонность къ выясненію исторической и бытовой основъ думы. Въ этомъ направленіи работа велась болѣе или менѣе успѣшно. Открытой изслѣдованію оставалась литературная форма думъ, занимая второстепенное мѣсто въ указанныхъ выше изслѣдованіяхъ. Изслѣдованію ея посвящена работа векикорусскаго ученаго Буслаева «Объ эпическихъ выраженіяхъ въ украинской поэзіи» (Москвитинъ 1850 г. ст. 18 кн. 2). Изученіе думъ съ литературной стороны приводитъ Буслаева къ разсмотрѣнію поэтическихъ приѣмовъ думъ, которыя, по его мнѣнію, общи памятникамъ эпическаго творчества разныхъ народовъ. Относительно эпическихъ выражений малорусской поэзіи Буслаевъ дѣлаетъ такое замѣчаніе: «Краткое историческое обозрѣніе эпическихъ выражений украинской поэзіи увѣряетъ насъ въ древнѣйшемъ ихъ происхожденіи» (стр. 35). Въ работѣ сдѣлано кромѣ того нѣсколько любопытныхъ указаній на близость украинскихъ пѣсней съ пѣснями Эдды и «Словомъ о П. И.». Между малорусскими пѣснями и пѣснями Эдды Буслаевъ видитъ «поразительное сходство». Данная работа интересна тѣмъ, что посвящена исключительно изученію литературныхъ особенностей думъ и пѣсней. Въ «Вѣстникѣ Импер. Рус. географич. Общества» за 1854 г. кн. 5. Ламанскимъ была дана рецензія на сборникъ Метлинскаго. Въ рецензіи находимъ научную попытку освѣтить малорусскій народный эпосъ (подъ этимъ названіемъ великорусскими учеными понимаются думы). Авторъ данной работы изслѣдуетъ думы и со стороны содержанія, и со стороны ихъ литературной формы. Изслѣдованіе думъ Ламанскимъ сводится къ слѣдующему. Извѣстныя ему думы по сборнику Метлинскаго дѣлитъ онъ на двѣ группы: группа думъ съ выдержаннымъ эпическимъ характеромъ и группа думъ, близко стоящая по содержанію къ дѣйствительному событію. Первая группа думъ, изображающая борьбу козаковъ съ татарами и турками, по мнѣнію

изслѣдователя, сохранила эпическій характеръ и она древнѣе второй группы думъ, обнимающихъ эпоху борьбы козачества съ Польшей. Думы послѣдней группы Ламанскій считаетъ болѣе реальными по содержанию и болѣе проникнутыми субъективизмомъ, чѣмъ думы первой группы. Изъ дѣленія видно, что авторъ въ группировкѣ думъ руководствовался слѣдующимъ соображеніемъ: меньшая вѣрность исторической правдѣ въ думѣ—характерный признакъ ея древняго происхожденія. Автора интересовала первая группа думъ, рассмотрѣніе которой приводитъ его къ слѣдующимъ выводамъ. Невозможно безъ натяжекъ отнести содержание думъ этой группы къ опредѣленному времени. Думы «Про Самійла Кішку», «Бурю на Черномъ мори», «Иванъ Коновченко» Ламанскій считаетъ чисто эпическими произведеніями. Дума «Про Самійла Кішку», по мнѣнію Ламанскаго, вполне законченное эпическое произведеніе. «По древности въ слогѣ и содержаніи совершенно сказочная». Въ данной думѣ авторъ открываетъ эпическіе приемы: мелочныя описанія, повторенія, своеобразіе выраженій, разработка эпическихъ мотивовъ—сонъ. Сложеніе думы объясняетъ какъ результатъ цѣлаго ряда удачныхъ бѣгствъ изъ неволи. Сомнѣвается въ томъ, чтобы исторически можно было объяснить участіе Самуила Кішки въ данной думѣ. Въ думѣ «Буря на Черномъ морѣ» отмѣчаетъ своеобразное изображеніе природы въ ея отношеніяхъ къ человѣку. Бурей, по замѣчанію Ламанскаго, отмѣчается какъ бы грѣховность героя. Данное замѣчаніе Ламанскаго нашло сторонниковъ среди изслѣдователей этой думы. Предметомъ думы,—Ламанскій полагаетъ,—послужила сила материнской молитвы. Данный мотивъ онъ находитъ и въ другихъ думахъ. О думѣ «Иванъ Коновченко» отзывается какъ объ эпической, прекрасно изложившей семейную сторону быта малорусскаго народа. Цѣнность даннаго изслѣдованія станетъ очевидной при сопоставленіи данной работы съ работами другихъ изслѣдователей малорусскихъ думъ. Съ другой стороны, цѣнность опредѣляется рядомъ любопытныхъ соображеній относительно думъ, какія нашли повторенія въ трудахъ по изслѣдованію думъ въ послѣднее время. Завершеніемъ работъ,

посвященныхъ историческому изученію думъ, является работа Антоновича и Драгоманова «Историческія пѣсни малорусскаго народа» въ двухъ томахъ. Данная работа была представлена на одно изъ засѣданій Археологическаго Съѣзда, бывшаго въ Кіевѣ въ 1874 г., и повела къ живому обмѣну мыслей относительно высказанныхъ изслѣдователями соображеній. Не безъ ея воздѣйствія были прочитаны рефератъ Ор. Миллера «Малорусскія народныя думы, и кобзарь Вересай» (Древняя и новая Россія 1875 г. кн. 4 отъ стр. 348) и статья Русова «Остапъ Вересай, одинъ изъ послѣднихъ кобзарей малорусскихъ». Въ рефератѣ Ор. Миллеръ проводилъ мысль о южно-русскомъ происхожденіи былинъ, замѣстителями которыхъ на югѣ являются теперь думы. Думы по мнѣнію Ор. Миллера, имѣютъ историческую основу; смѣняются исторической пѣснью. Содержаніемъ первыхъ думъ, онъ полагалъ, служило столкновеніе съ турками и татарами. Переходя къ отдѣльнымъ думамъ, Ор. Миллеръ думу «Иванъ Коновченко» сближаетъ съ былинной о Ермакѣ; въ думѣ «Буря на Черномъ морѣ» главной идеей считаетъ наказаніе за гордость; думу «Побѣгъ 3 братьевъ изъ Азова» представляетъ варящей сказочнаго мотива о трехъ братьяхъ. Русовъ думы называетъ произведеніями героической эпохи малорусскаго народа. Главной идеей думъ считаетъ идею семейной и общественной жизни. Драматизмъ думъ объясняетъ разрывомъ чловѣка съ семьей и обществомъ (статья Русова см. «Записки» Юго-запад. отдѣлъ Геогр. Об. т. I г. 1873).

Обратимся теперь къ разсмотрѣнію работы Антоновича и Драгоманова. «Историческія пѣсни Малорусскаго народа» представляютъ съ внѣшней стороны знакомое явленіе: мы находимъ предисловіе передъ изданіемъ пѣсенъ, примѣчанія къ изданному тексту каждой пѣсни или думы. Новое въ работѣ—привлеченіе къ изданію пѣсеннаго матеріала, собраннаго предшествующими издателями въ промежутокъ времени отъ 1819 по 1873 годъ.

Изданіе текста пѣсенъ въ работѣ Антоновича и Драгоманова впервые сдѣлано критически. Издатели изъ знакомаго имъ матеріала по предшествующимъ изданіямъ исключили цѣлый рядъ пѣсенъ и думъ, признавъ ихъ псевдонародными.

Издателямъ не удалось дать объясненія, чѣмъ руководствовались они, относя думу въ разрядъ поддѣльныхъ,—такъ и не удалось представить въ заключеніе своей работы перечень поддѣльныхъ думъ и пѣсенъ, что они имѣли въ виду (Пред., стр. 21). Приложенные къ каждой думѣ комментаріи представляютъ послѣднее слово историко-бытового изученія думъ.

Историческіе комментаріи, въ большинствѣ случаевъ, носятъ научный характеръ. На ряду съ историко-бытовыми комментаріями къ думамъ, издателями примѣняется историко-литературный комментарий къ нѣкоторымъ думамъ: отмѣчаются параллели къ данной пѣснѣ въ поэзіи другихъ славянскихъ народовъ; даются указанія на сходство нѣкоторыхъ мѣстъ въ различныхъ пѣсняхъ и думахъ. Правда, примѣненіе даннаго метода въ работѣ Антоновича и Драгоманова еще слабо. Изданный пѣсенный матеріалъ Антоновичемъ и Драгомановымъ служилъ лучшимъ опроверженіемъ теоріи Погодина. Собранныя пѣсни, по мнѣнію издателей, служили подтвержденіемъ непрерывности малорусскаго народнаго творчества съ отдаленной поры дружинно-княжеской. Не трудно замѣтить, что данная работа, какъ со стороны примѣненія историческаго и историко-бытового методовъ при объясненіи думъ, такъ и по опредѣленной цѣли изданія, имѣеть связь съ предшествующими работами малорусскихъ изслѣдователей и издателей думъ. Односторонность изученія малорусскаго народнаго творчества не удержала издателей отъ натяжекъ при выясненіи историческаго содержанія нѣкоторыхъ пѣсенъ.

Примѣненіе историко-литературнаго выясненія нѣкоторыхъ пѣсенъ и думъ, правда въ очень слабомъ видѣ, является новизной въ исторіи изслѣдованія, и съ этой стороны открывается новый періодъ въ исторіи изученія памятниковъ народнаго творчества. Вопросъ о старомъ эпосѣ Малороссіи послѣ работы Антоновича и Драгоманова начинаетъ останавливать на себѣ вниманіе изслѣдователей. Въ 1877 г. въ «Славянскомъ ежегодникѣ» ак. Ягичъ въ статьѣ «О славянской народной поэзіи» предполагаетъ возможнымъ существованіе былинъ на Югѣ Руси, основываясь на упоминаніи былинъ въ «Словѣ о Полку И.», которое

считает думой. Думы Ягичъ считает остаткомъ болѣе обширнаго эпическаго творчества. Окончательное рѣшеніе вопроса о первоначальномъ эпосѣ малорусскаго народа было дано А. Веселовскимъ въ работѣ «Южно-русскія былины». Дальнѣйшія работы по изученію малорусскихъ думъ носятъ характеръ эскизовъ; къ разсмотрѣнію этихъ работъ мы обращаемся теперь. Въ 1882 и 1883 годахъ въ «Филологическомъ Вѣстникѣ» появилась работа Потебни о малорусскихъ народныхъ пѣсняхъ. Въ данной работѣ Потебней сдѣлано замѣчаніе о думѣ «Буря на Черномъ морѣ». Происхожденіе данной думы Потебня относитъ къ концу 16 в. Онъ не соглашается съ мнѣніемъ Веселовскаго о доживаніи южнаго Алексѣя Поповича въ образѣ Олексія Поповича въ малорусской думѣ. Данную думу Потебня сближаетъ съ болгарской пѣснью о Станковичѣ Дукѣ, содержаніе которой приводитъ въ своей работѣ. Къ изслѣдованію думъ тѣсно примыкаетъ работа проф. Дашкевича «Былины объ Алешѣ Поповичѣ и о кончинѣ богатырей» («Чтенія» Общ. лѣтоп. Нестора 1889 года, кн. 3). Авторъ данной работы допускаетъ предположеніе о существованіи былинь на Югѣ Россіи. Вымираніе общерусскаго эпоса на югѣ относитъ къ 40 годамъ 17 столѣтія. Подъ вліяніемъ новыхъ историческихъ условій, былины, по мнѣнію проф. Дашкевича, стали переходить въ думы, которыя являются продолженіемъ стараго эпоса. Проф. Дашкевичъ останавливается на разсмотрѣніи думы объ Олексіѣ Поповичѣ и приходитъ къ такому заключенію: «Такимъ образомъ, при болѣе внимательномъ разсмотрѣніи, дума объ Алексѣѣ Поповичѣ и о бурѣ на Черномъ морѣ въ образѣ Олексія и плаванія по Черному морю приближается къ былинамъ и, повидимому, заключаетъ передѣлку былиннаго образа; сохранившую много чертъ стараго эпоса» (Примѣч. къ стр. 61). Въ 1905 году появилась работа проф. Дашкевича, специально посвященная изслѣдованію думы про бурю на Черномъ морі— «Олексій Поповичъ думы «Про бурю на Черномъ морі». Въ данной работѣ авторъ развиваетъ уже ранѣе высказанную мысль о родствѣ былиннаго Алексѣя Поповича съ Олексіемъ Поповичемъ думы. «Дума объ Алексѣѣ Поповичѣ представляетъ передѣлку

повидимому, былиннаго образа, сохранившую много чертъ стараго эпоса».

Приведа результаты изслѣдованій данной думы разныхъ ученыхъ, проф. Дашкевичъ полагаетъ, что высказанные взгляды на думу «Буря на Черномъ морѣ» даютъ представленіе о думѣ, но не даютъ представленія о генезисѣ ея. Сюжетомъ данной думы, по мнѣнію Дашкевича, могла послужить жалостная повѣсть о печальномъ исходѣ предпріятія и вмѣстѣ о спасеніи большинства участниковъ его отъ гибели или неволи. Основой думы послужилъ походъ Зборовскаго въ 1551 году, одинъ изъ участниковъ котораго могъ дать первыя очертанія думы. Нравоучительный элементъ думы — позднѣйшее явленіе, слѣдъ вліянія «старцівъ». Печальный фіналь похода могъ быть скрашенъ въ половинѣ XVII вѣка; къ тому же времени появились легенды о бурѣ на Черномъ морѣ и о чудесномъ спасеніи плавающего судна. Эпизодъ покаянія въ думѣ проф. Дашкевичъ считаетъ позднѣйшимъ и не беретъ опредѣлить время внесенія даннаго эпизода въ думу въ виду неполноты матеріала. Введеніе въ думу Алексѣя Поповича произошло, по мнѣнію изслѣдователя, на лѣво-бережной Украинѣ въ царскую эпоху. Буря на морѣ могла представить символически исходъ похода и могла вызвать представленіе о грѣшникахъ на морѣ, и по аналогіи положенія Алеши Поповича въ былинахъ о морскомъ походѣ, грѣшникомъ въ думѣ могъ быть представленъ Алеша, который могъ и не быть историческимъ лицомъ.

Переходъ былиннаго Алеши Поповича, по мнѣнію проф. Дашкевича, облегчался близостью запорожцевъ и донскихъ козаковъ. Установивъ генезисъ думы, проф. Дашкевичъ предполагаетъ вліяніе и другихъ матеріаловъ, накопленныхъ въ народной памяти въ теченіе многихъ вѣковъ, на выработку образа Алексѣя Поповича. Дума, по мнѣнію изслѣдователя, представляетъ сложное произведеніе народнаго творчества. Другой работой пр. Дашкевича, посвященной думамъ, является работа 1904 года—«Нѣсколько слѣдовъ общенія южной Руси съ юго-славянами въ литовско-польскій періодъ ея исторіи, между прочимъ—въ думамъ».

Проф. Дашкевичъ въ данной работѣ отмѣчаетъ рядъ вліяній, сказавшихся на выработкѣ малорусскихъ думъ. Названіе и технику произведеній, получившихъ названіе думъ, объясняетъ вліяніемъ отношеній, какія установились между южной Русью—съ одной стороны, и румынами, болгарами и сербами—съ другой. Проф. Дашкевичъ отмѣчаетъ существованіе пѣсенъ подъ названіемъ думъ у румынъ и болгаръ. На технику думъ, по мнѣнію пр. Дашкевича, «могъ отчасти повліять древне-русскій эпосъ княжескаго періода» (стр. 11). Не будемъ вдаваться въ оцѣнку предположеній, высказанныхъ авторомъ данной работы. Авторъ данной работы имѣлъ въ виду не изслѣдованіе, а указаніе «чисто историческихъ данныхъ о возможныхъ путяхъ юго-славянскаго вліянія» (19 стр.)

Въ 1883 году въ «Кіевской Старинѣ» кн. 7 явилась работа г. Науменка «Происхожденіе малорусской думы: о Самуилѣ Кишкѣ». Основной мыслью данной работы является мысль о необходимости факта, какъ дѣйствительности, для созданія народно-эпическаго произведенія. Обращаясь къ думѣ, г. Науменко говоритъ: «Дума о Самуилѣ Кишкѣ», по моему мнѣнію, должна быть отнесена къ тому роду пѣсенъ, въ основѣ которыхъ находится историческій фактъ, соединенный съ такимъ же историческимъ фактомъ, только относящимся совсѣмъ къ другимъ лицамъ, и наконецъ пополненный вышеуказанными типическими подробностями». Изслѣдователь переходитъ къ разсмотрѣнію историческихъ данныхъ о Самуилѣ Кишкѣ и находитъ, что они говорятъ только о плѣненіи Самуила Кишки и то разнорѣчиво. Содержаніе же думы говоритъ только о бѣгствѣ, являющемся главнымъ содержаніемъ думы. Г. Науменко признаетъ фактомъ только плѣненіе Самуила Кишки. Появленіе же думы, изображающей возвратъ изъ плѣна Самуила Кишки, объясняетъ существованіемъ рассказовъ о Самуилѣ Кишкѣ, которые приурочили къ Самуилу Кишкѣ фактъ бѣгства изъ неволи другого лица, поразившаго бѣгствомъ изъ неволи народную фантазію. Такимъ лицомъ, по мнѣнію г. Науменка, могъ быть Симоновичъ, бѣжавшій изъ неволи съ другими плѣнниками, убивъ пашу и ограбивъ галеру. Рассказъ этотъ нахо-

дится въ итальянской брошюрѣ, изданной въ Римѣ въ 1643 г. Данный рассказъ, по мнѣнію г. Науменка, имѣетъ много общаго съ думой о Самуилѣ Кишкѣ, въ основаніе которой онъ легъ. Процессъ приурочиванія къ Самуилу Кишкѣ бѣгства Симоновича происходилъ слѣдующимъ образомъ: рассказъ Симоновича переходилъ отъ однихъ къ другимъ; имя Симоновича исчезало, и самъ рассказъ приурочивался къ Самуилу Кишкѣ, память о которомъ была свѣжа. Сопоставляя рассказъ и думу, г. Науменко отмѣчаетъ между ними сходство и близость, что приводитъ его къ слѣдующимъ выводамъ: 1) плѣненіе С. Кишки — фактъ историческій; бѣгства изъ плѣна не было. 2) О плѣненіи С. Кишки ходили пѣсни. 3) Рассказъ Симоновича о бѣгствѣ приуроченъ къ С. Кишкѣ, о которомъ существовали рассказы. 4) Рассказы о С. Кишкѣ, воспринявъ новый мотивъ, пополнялись подробностями и общѣ-эпическими приѣмами, пока не создали данной думы. Изслѣдованіе думы г. Науменка въ настоящее время требуетъ пересмотра въ виду очень интереснаго варіанта, записаннаго Мартиновичемъ. Варіантъ Мартиновича даетъ кромѣ описанія бѣгства Самуила Кишки описаніе взятія его въ плѣнъ (Кіев. Ст. 1904 г.).

Изученіе малорусскихъ думъ въ связи съ памятниками народнаго творчества славянскихъ племенъ намѣчается очень рано. К. Бродзинскій думы сравниваетъ съ сербскими пѣснями; онъ думамъ отдаетъ предпочтеніе предъ сербскими пѣснями въ красотѣ и художественности. Склонность къ сопоставленію думъ и сербскихъ пѣсенъ мы замѣчаемъ въ работахъ Максимовича, Бодянского, Костомарова. Но данные писатели не шли далѣе общихъ сопоставленій. Первые научныя попытки сравнительнаго изученія малорусскаго эпоса и сопоставленія его съ пѣсеннымъ матеріаломъ другихъ славянскихъ народовъ находимъ въ работѣ Антоновича и Драгоманова. Продолжателемъ даннаго изученія является Потебня, о которомъ мы упоминали выше, Халанскій и Сумцовъ, причѣмъ послѣдній, изслѣдуя думы, часто привлекаетъ и западный эпосъ. Работа Халанскаго 1885 года «Великорусскія былины Кіевского цикла» намѣчаетъ рядъ параллелей мотивамъ великорусскаго эпоса въ народномъ сербскомъ эпосѣ. Въ данной

работѣ авторъ мимоходомъ дѣлаеть замѣчанія и о думахъ. Проф. Халанскій сопоставляетъ думу объ Иванѣ Коновченкѣ съ былинной объ Иванѣ Даниловичѣ; между ними онъ находитъ сходственные черты, какія приводятъ его къ слѣдующему соображенію: «Сравненіе думы съ великорусской былинной даетъ основаніе полагать, что заключенный въ ней поэтический образъ былъ созданъ раньше времени козачества. Онъ вѣроятно принадлежалъ Руси до-татарской. Во времена козачества онъ только получилъ новое примѣненіе, былъ истолкованъ сообразно историческимъ обстоятельствамъ». Данную былинну и думу Халанскій сопоставляетъ съ пѣснью о Секулѣ (ст. 49). Пересматривая былинну объ Алешѣ Поповичѣ, проф. Халанскій останавливается на разъясненіи Олексія Поповича Пирятинскаго. Онъ не соглашается съ соображеніемъ относительно происхожденія Олексія Поповича Пирятинскаго, высказаннаго Безсоновымъ (Изд. пѣсенъ, соб. Кирѣевскимъ IV т. приложения). Совпаденіе нѣкоторыхъ чертъ Алеши Поповича былевого и Олексія Поповича считаетъ случайными. Сравненіе думы съ эпизодомъ былинъ о Садкѣ, по мнѣнію Халанскаго, тоже не говоритъ о близости ихъ. Дума и былина могли, говоритъ авторъ, возникнуть подъ вліяніемъ книжныхъ житійныхъ сказаній (стр. 69).

Въ дополненіе къ сказанному о думѣ про Алешу Поповича проф. Халанскимъ мы прибавимъ нѣсколько словъ отъ себя. Непривлекательными чертами въ Алешѣ Поповичѣ Пирятинскомъ являются неуваженіе къ старухамъ, жестокость по отношенію къ дѣтямъ, неуваженіе къ церкви. Правда, въ думѣ Алексѣй Поповичъ кается въ грѣхахъ. Насъ при изученіи думъ объ Алексѣѣ Поповичѣ и вообще думъ интересовали эти черты; онѣ не находятъ объясненія ни въ жизни, ни въ исторіи малорусскаго народа. Если признать общеніе южной Руси съ южными славянскими племенами, чему свидѣтельства находимъ въ работѣ проф. Дашкевича, происхожденіе чертъ Алеши Поповича станетъ понятнымъ. Эти черты находимъ у героя одной сербской пѣсни о паденіи города Сталака. Герой города Сталака Федоръ Сталакъ, видя неминуемую гибель города, кается въ своихъ грѣхахъ, какіе упоми-

наются въ покаяніи Алеши Поповича Пирятинскаго. Далѣе, пѣсня эта разрабатываетъ мотивъ, какой разработанъ въ былинѣ о гибели русскихъ богатырей, а въ большинствѣ былинъ похвальба Алеши Поповича влечетъ гибель. Представленіе объ грѣховности Алеши, повидимому, очень древнее. Оно создано подъ влияніемъ сербской пѣсни и своеобразно было разработано въ былинахъ и думѣ: причемъ Олексій Поповичъ думы стоитъ ближе къ герою сербской пѣсни.

Мы оставляемъ въ сторонѣ крупную работу пр. Халанскаго «Южно-слав. сказанія о Кралевицѣ Маркѣ», гдѣ авторъ дѣлаетъ рядъ интересныхъ сопоставленій сюжетовъ великорусскаго эпоса съ сюжетами эпоса сербскаго, и остановимся на разсмотрѣніи отдѣльныхъ небольшихъ работъ относительно малорусскихъ думъ. Въ работѣ «Южно-славянскія пѣсни о смерти Марка Кралевица» проф. Халанскій говоритъ о возможности влияния южно-славянскаго эпоса на козачество, которое могло его заимствовать, ссылаясь на показанія польскихъ историковъ о пребываніи въ Польшѣ и въ Украинѣ гайдуковъ, гусяровъ, о существованіи сербскихъ юнацкихъ пѣсней въ Польшѣ и на Украинѣ. Разбирая одну изъ пѣсней о смерти Кралевица Марка изъ сборника Караджича, проф. Халанскій сближаетъ ее съ малорусскою думою «Хведоръ Безридний». Сближеніе основывается на томъ, что Марко и Федоръ думы названы безридными.

Историко-сравнительное изученіе эпоса, осложненное отчасти методомъ литературныхъ заимствованій, находимъ въ работахъ проф. Сумцова, посвященныхъ изученію малорусской поэзіи. Мы оставляемъ въ сторонѣ множество замѣтокъ о думахъ проф. Сумцова, разсѣянныхъ въ его многочисленныхъ работахъ по изученію малорусской поэзіи, и остановимся на болѣе крупной. Въ статьѣ «Культурныя переживанія» («Кіевская Старина» 1889 кн. 3) проф. Сумцовъ сопоставляетъ думу о смерти козака бандуриста съ герцеговинской пѣсню «Во lan Iovo i tambura». Данную пѣсню онъ считаетъ источникомъ думы о козакѣ бандуристѣ (стр. 643—648). Специальная работа проф. Сумцова по изслѣдованію малорусскаго эпоса посвящена думѣ «Про бурю на Черному морі», любимому предмету

изслѣдованій. Вдаваться въ подробности данной работы, послѣ разсмотрѣнія работы проф. Дашкевича о той же думѣ, мы не считаемъ нужнымъ. Отмѣтимъ только основную точку зрѣнія проф. Сумцова на происхожденіе и основу данной думы. Первообразомъ данной думы, по мнѣнію проф. Сумцова, могъ быть скандинавскій рассказъ о требованіи морскимъ царемъ жертвы, дополненный впоследствии легендарными рассказами о чудесахъ св. Богородицы. Данная работа проф. Сумцова помѣщена въ Кіевской Старинѣ 1894 г. кн. 7. Рецензенты данной работы разошлись съ проф. Сумцовымъ въ опредѣленіи источника думы «Буря на Чорному морі». Г. Франко болѣе близкими къ думѣ считаетъ средневѣковые рассказы. Повѣсть, помѣщенную въ Четьяхъ-Миняяхъ и прологахъ, о наказаніи грѣшника на морѣ считаетъ самой близкой къ думѣ. Источникомъ данныхъ повѣстей этого рода г. Франко считаетъ библейскій рассказъ объ Іонѣ. Драгомановъ отличаетъ христіанскій характеръ пѣсенъ, разрабатывающихъ тотъ же мотивъ, что и дума «Буря на Чорному морі». Судить о первообразѣ данной думы Драгомановъ не рѣшается. (Рецензіи помѣщены: «Жите и слово» 1894 г. т. I, стр. 300—2—3). Пересмотръ высказанныхъ соображеній о данной думѣ сдѣланъ въ работѣ проф. Дашкевича, о которой мы уже говорили ранѣе. Самой цѣнной работой относительно думы «Буря на Чорному морі» является работа проф. Дашкевича. Если въ основаніи думы могъ лечь и другой фактъ, а не тотъ, который указываетъ проф. Дашкевичъ, отъ этого изслѣдованіе не теряетъ цѣнности. Генезисъ изслѣдованія думы, предложенный проф. Дашкевичемъ, не вызываетъ возраженій.

Переходимъ къ разсмотрѣнію работъ, посвященныхъ изслѣдованію думъ «Иванъ Богуславецъ», «Маруся Богуславка», «Побѣгъ трехъ братьевъ изъ Азова», и закончимъ свою работу обзоромъ трудовъ, посвященныхъ изученію малорусскаго эпоса въ его цѣломъ. Дума «Иванъ Богуславецъ», какъ ее называютъ нѣкоторые изъ малороссійскихъ изслѣдователей этнографовъ, находилась подъ большимъ сомнѣніемъ относительно ея народнаго происхожденія у Антоновича и Драгоманова, которые считали ее пѣсней и внесли въ свое изданіе

съ оговоркой (I т. ст. 242—3). Позже у Драгоманова не разсѣялись сомнѣнія относительно народнаго происхожденія этой пѣсни (*Жите и Слово* 1895 годъ т. 3 стр. 350—8). Специальнаго изслѣдованія данная дума не имѣла. Нѣкоторыя замѣчанія о ней сдѣланы г. Марковымъ въ статьѣ «Изъ исторіи русскаго былевого эпоса» (*«Этнографическое Обозрѣніе»* 1904 г. кн. 3). Разсматривая былинку о Глѣбѣ Володаевичѣ, г. Марковъ отмѣчаетъ сходство былины съ думой «Иванъ Богуславецъ». Думу данную онъ сопоставляетъ съ думой о Марусѣ Богуславкѣ и указываетъ на совпаденіе нѣкоторыхъ деталей въ обѣихъ думахъ. Отсутствіе въ думѣ про Марусю Богуславку мотивовъ, разработанныхъ въ думѣ про Ивана Богуславца, объясняетъ тѣмъ, что первая дума явилась переработкой второй. Авторъ послѣ данныхъ замѣчаній представляетъ процессъ созданія двухъ думъ въ такомъ видѣ: источникомъ думы про Ивана Богуславца была былина о Глѣбѣ Володаевичѣ; дума «Маруся Богуславка» представляетъ передѣлку пѣсеннаго матеріала о плѣнницахъ, воспринявъ нѣкоторые мотивы изъ думы про Ивана Богуславца. Изслѣдованію думы «Маруся Богуславка» посвящена работа Томашевскаго 1901 года «Маруся Богуславка въ украинской литературѣ». Оставивъ въ сторонѣ введеніе автора, мало дающее новаго, перейдемъ къ выводамъ изслѣдованія. Въ думѣ авторъ открываетъ три отдѣльные мотива: 1) турецкая (неволя) темница и 700 козаковъ въ ней 30 лѣтъ, 2) приходъ Маруси и разговоръ про «Велыкдень», 3) освобожденіе козаковъ изъ неволи. Между ними существуетъ связь, что даетъ возможность сдѣлать предположеніе изслѣдователю о творчествѣ одного поэта (стр. 6). Вступленіе къ думѣ г. Томашевскій считаетъ оригинальнымъ, заключеніе же механически пришитымъ и взятымъ изъ думъ-плачей. Разбирая думу въ цѣломъ, изслѣдователь допускаетъ, что дума «Маруся Богуславка», вслѣдствіе плохой разработки нѣкоторыхъ мотивовъ, не является полной, не дошла къ намъ въ цѣлости и представляетъ «частицу» какого-то большаго невольничкаго цикла. Г. Томашевскій считаетъ нужнымъ сопоставить думу «Маруся Богуславка» съ думой «Иванъ Богуславецъ» и приходитъ къ тому выводу, что, кромѣ «імен ге-

роїв і факту потурчення», между думами ничего нѣтъ общаго. Переходя къ опредѣленію источниковъ думы «Маруся Богуславка», г. Томашивскій склоняется къ тому, чтобы источникомъ думы считать бродячіе сюжеты, которые нашлаивались въ думѣ на фактъ изъ родной жизни, представляющій изъ себя остовъ. Кромѣ того, въ работѣ Томашивскаго разсѣяно много интересныхъ замѣчаній, поражающихъ своей новизной. Слабость данной работы, по нашему мнѣнію, лежитъ въ отсутствіи генезиса думы. Процессъ сложенія думы перевелъ бы автора отъ общихъ соображеній на болѣе научную почву разрѣшенія вопроса о данной думѣ.

Къ ряду изслѣдованій-эскизовъ относится работа Андриѣвскаго «Козацкая дума о трехъ братьяхъ Азовскихъ», вышедшая въ 1884 г. Авторъ устанавливаетъ 3 редакціи извѣстныхъ ему вариантовъ думы. Эти три редакціи считаетъ развѣтвленіемъ первой редакціи основной, «которая была еще кратчайшей, чѣмъ теперешняя краткая». Основная часть думы, по мнѣнію изслѣдователя, заканчивается изображеніемъ смерти козака на Савурь могилѣ. Въ общемъ думу Андриѣвскій считаетъ пѣсню о младшемъ братѣ, которая пѣлась въ назиданіе слушающимъ (стр. 67). Сложилась дума между 15 и 16 вѣками подъ вліяніемъ трагической участи бѣглецовъ, которая давала обширный матеріалъ для творчества и въ бытовомъ отношеніи, и въ психологическомъ. «Вотъ этимъ бытовымъ матеріаломъ, этимъ трагизмомъ положенія бѣглецовъ и вызываемою имъ борьбою противоположныхъ чувствъ и стремленій воспользовалось народное творчество для концепціи нашей думы, для постановки и обрисовки характеровъ ея, для проведенія въ среду слушателей извѣстной общей мысли и нравоучительной тенденціи» (стр. 24). Главная мысль думы, по мнѣнію автора, мысль объ эгоистическихъ вождельніяхъ, не разбирающихъ средствъ для своего осуществленія. По географическимъ даннымъ думы Андриѣвскій даетъ карту бѣгства трехъ братьевъ и по даннымъ думы время бѣгства относить къ веснѣ. Данная работа Андриѣвскаго является первой и единственной попыткой освѣтить эту думу съ популярно-научной точки зрѣнія,—говорить

проф. Сумцовъ въ своей работѣ «Современная малорусская этнографія». Онъ рекомендуетъ при изученіи данной думы пользоваться историческими указаніями Антоновича и Драгоманова, филологическими—Потебни и географическими—Андріевскаго. По его мнѣнію, думу эту нужно разсматривать, какъ типическое воспроизведеніе частныхъ случаевъ ухода изъ неволи; число братьевъ считать числомъ эпическимъ, часто употребляющимся народнымъ творчествомъ въ пѣсняхъ и сказкахъ. Г. Нейманъ открываетъ нѣкоторыя погрѣшности Андріевскаго въ объясненіи нѣкоторыхъ данныхъ думы и находитъ ошибочнымъ сведеніе географической терминологіи къ современной картѣ.

На нашъ взглядъ думы, воспроизводящія только типически частные случаи, представляютъ лишь интересъ литературный. На нихъ особенно ясно отпечатлѣваются приемы народного творчества и его характеръ. Заключительной частью нашей работы будетъ обзоръ трудовъ, посвященныхъ изученію малорусскаго эпоса въ его цѣломъ.

Въ этомъ направленіи мы знаемъ три работы послѣднихъ годовъ: работу Неймана «*Dumy ukraiński*», помѣщенную въ «*Ateneum*» 1885 года, т. IV; работу Лисовскаго «Вопросъ о происхожденіи малорусскихъ думъ» 1891 г., и работу г. Житецкаго 1892 г. «Мысли о народныхъ малорусскихъ думахъ».

Въ работѣ Неймана «*Dumy ukraiński*» находимъ первый опытъ литературнаго изученія думъ. Авторъ данной работы, въ краткихъ чертахъ познакомивъ читателей съ бандуристами, которые, по его мнѣнію, ведутъ происхожденіе отъ древнихъ бояновъ, съ ихъ судьбой и судьбой ихъ музыкальнаго репертуара, переходитъ къ разсмотрѣнію думъ. Думы, полагаетъ Нейманъ, родились и умерли съ козачествомъ. На основаніи содержанія думъ извѣстныя ему думы онъ дѣлитъ на 4 группы. Далѣе переходитъ къ разсмотрѣнію думъ со стороны ихъ содержанія и со стороны ихъ формы. Остановимся на выводахъ автора относительно литературныхъ особенностей думъ. Думы, по мнѣнію автора, имѣютъ мало общаго съ пѣснями. Дума по формѣ представляетъ нѣчто среднее между прозой и поэзіей. Мысль оказывала вліяніе

на стихъ, то удлиняя, то сокращая его. Нѣсколько стиховъ часто оканчиваются одной римой. Рима въ думахъ неустойчива,—вводятся и бѣлые стихи. Логическое построение думы дѣлаетъ думу законченной. Въ зависимости отъ эпического содержанія, по мнѣнію Неймана, создалась и важная форма думы. Эпическій характеръ думы не мѣшаетъ присутствію въ думахъ чувству и мыслямъ пѣвца, находящимъ выраженіе въ эпитетахъ. Эпитеты въ думахъ Нейманъ дѣлитъ на двѣ группы: эпитеты постоянные и эпитеты случайные. Первые эпитеты свойственны всѣмъ родамъ малорусской поэзіи, наприкладъ: *сине море* и т. д. Вторая группа эпитетовъ является принадлежностью опредѣленныхъ лицъ. Эпитеты повторяются въ думахъ, какъ повторяются и пѣлыя выраженія, пѣльные образы и мѣста. Кромѣ того, Нейманъ отмѣчаетъ рядъ выраженій, какія паходятся въ разныхъ думахъ и являются передъ какимъ нибудь опредѣленнымъ дѣйствіемъ или фактомъ; пользованіе сравненіемъ отрицательнымъ. Нѣкоторыя изъ замѣчаній Неймана о думахъ были подтверждены и развиты въ работѣ г. Житецкаго. Работѣ г. Житецкаго предшествовала работа Лисовскаго «Опытъ изученія малорусскихъ думъ» 1890 г. Авторъ въ основаніе своей работы положилъ мысль о непрерывномъ развитіи думъ. Думы первоначально развились изъ пѣсенныхъ мотивовъ. Опредѣлить точно время перехода пѣсни въ думы авторъ не берется точно; переходъ этотъ онъ относитъ къ 16 вѣку. Въ 16 вѣкѣ дума складывается въ опредѣленную форму, полного развитія достигаетъ въ 17 вѣкѣ. Процессъ перехода пѣсни въ думу основывается на разложеніи куплетной римы въ пѣснѣ, на вторженіе въ пѣсню глагольной римы, которая шла за внесеніемъ въ пѣсню повѣствовательнаго дѣйствія. Литературное изученіе думъ Лисовскимъ дало слѣдующіе результаты: въ думахъ господствуютъ слитныя предложенія, глагольная рима, точность языка, отрицательныя сравненія, повторенія, умѣстность эпитетовъ, спокойствіе и плавность повѣствованія, соотвѣтствіе частей думы. Живившись передѣлкою пѣсенъ, думы въ раннюю пору раздвоились по характеру творчества на думы эпическія и думы лирическія.

Между ними существовало литературное взаимодействіе. Въ центрѣ первой группы думъ Лисовскій считаетъ думу о Самуилѣ Кишкѣ; въ центрѣ второй группы думъ ставитъ «Невольницкіе плачи». Къ первой группѣ относитъ слѣдующія думы: думы эпохи Хмельницкаго—«Голота», «О козацкой жизни», «Ганжа Андыберъ» и «Иванъ Коновченко»; ко второй группѣ думъ относитъ «невольницкіе плачи»—думы о трехъ братьяхъ и бытовья. Къ этому ряду онъ относитъ и думу «Хведор Безрідний». Первая группа думъ отличается, по мнѣнію автора, живымъ и бодрымъ чувствомъ, вторая—скорбнымъ. Источникомъ думъ первой группы авторъ ставитъ думу о Самуилѣ Кишкѣ, эпической и исторической характеръ которой создалъ рядъ думъ реалистическаго характера. Думы этой группы постепенно теряли эпическій характеръ, приобрѣтая все болѣе и болѣе реальную окраску отъ разработки сюжетовъ историко-политической жизни народа. Вторая группа думъ, перечисленная нами выше, по мнѣнію автора, развивается подъ воздѣйствіемъ «невольницкихъ плачей», въ которыхъ «субъективныя чувства объективируются путемъ повѣствованія». Главный характеръ думъ—скорбное чувство. Тоска по родинѣ въ «невольницкихъ плачахъ» привлекаетъ тоску по роду и нравоучительный элементъ. Разработка данныхъ мотивовъ, по мнѣнію автора, и составляетъ главное содержаніе думъ этого рода. Какъ думы первой группы, такъ и думы второй развивались въ тѣсномъ кругу одnorodныхъ думъ, на что указываютъ ссылки автора при отдѣльномъ обзорѣ каждой думы одной изъ двухъ группъ. Высказанные взгляды автора на происхожденіе думъ и на ихъ генезисъ, подкрѣпленные рядомъ примѣровъ изъ думъ, представляютъ глубокой интересъ. Мы не видимъ данныхъ сомнѣваться ни въ непрерывномъ развитіи думы, ни въ раздвоеніи думъ по ихъ тону на эпическія и лирическія.

Замѣтки автора о литературныхъ особенностяхъ думъ нашли подтвержденіе въ работѣ г. Житецкаго «Мысли о народныхъ малорусскихъ думахъ», къ разсмотрѣнію которой мы теперь и переходимъ. Данная работа построена на одномъ положеніи—о вліяніи школьной литературы на думы. Работа раздѣлена на 6 главъ. Первая глава

посвящена изученію стилистических особенностей думъ. Въ этой главѣ г. Житецкій развилъ и дополнилъ замѣчанія, высказанныя уже ранѣе Нейманомъ и Лисовскимъ. Высказался г. Житецкій въ томъ направленіи, что своеобразность языка и поэтического стиля думъ находится въ зависимости отъ книжной литературы. Во второй главѣ говорится о странствующихъ школьникахъ и малорусскихъ виршахъ нравоучительнаго, нравоописательнаго и историческаго характера. Житецкій въ этой главѣ даетъ картину постановки школьнаго дѣла въ Малороссіи. Школьное дѣло находилось въ рукахъ недоучившихся академистовъ и семинаристовъ, которые, оставивъ школьную скамью, не оставляли любви къ виршамъ. Попадая въ крестьянскую среду, они несли съ собою вирши, видоизмѣняя содержаніе ихъ въ связи съ запросами слушателей. Содержаніе виршъ было разнообразнаго характера. Вирши данныя могли распространиться въ народѣ, и складъ ихъ и языкъ могъ повліять на языкъ и поэтическій стиль думъ. Въ четвертой главѣ г. Житецкій дѣлаетъ предположеніе о томъ, что нѣкоторыя думы использовали пѣсенный матеріалъ и явились какъ бы переработкой пѣсенъ. Въ пятой главѣ о творцахъ думъ авторъ полагаетъ, что творцами думъ были «старці», проживающіе въ шпиталяхъ при церквахъ и школахъ, гдѣ стояли близко къ церковникамъ, отъ которыхъ заимствовали литературные мотивы и перерабатывали ихъ по даннымъ народной жизни. Въ 6 главѣ приводится старая запись думъ Котляревскаго. Проф. Сумцовымъ была дана обстоятельная рецензія на трудъ г. Житецкаго. Отмѣчая недочеты работы г. Житецкаго, проф. Сумцовъ говоритъ: «г. Житецкій часто смѣшиваетъ двѣ по существу различныя точки зрѣнія— историко-литературную и историко-бытовую, не довольствуется ролью историка литературы и вторгается въ исторію быта, иногда безъ достаточныхъ фактическихъ основаній» (стр. 104). Мы вполне раздѣляемъ эту точку зрѣнія проф. Сумцова и считаемъ, что это смѣшеніе методовъ важный недостатокъ работы г. Житецкаго. Противъ положенія г. Житецкаго о школьномъ вліяніи на думы, по нашему мнѣнію, говорятъ думы, происхождение которыхъ нужно отнести къ очень ранней порѣ. Мы въ вопросѣ

о происхожденіи и генезисѣ думъ склонны стать скорѣе на точку зрѣнія Лисовскаго. Проф. Соболевскій въ рецензій на работу г. Житецкаго не соглашается съ основнымъ положеніемъ изслѣдователя. Неустойчивость риѣмы, неравномѣрность стиха, постановка сказуемаго на концѣ стиха, по мнѣнію рецензента, являются свидѣтелями народно - оригинальнаго творчества думъ, а не наоборотъ. То, что г. Житецкимъ принималось въ думахъ за искусственное, по мнѣнію рецензента, нужно считать архаичнымъ. Консерватизмъ къ матеріалу у нищихъ не допускалъ, по мнѣнію рецензента, воздѣйствія вирши. (Рецензія пр. Сумцова «Замѣтки о малорусскихъ думахъ и духовныхъ виршахъ» находятся въ 24 книгѣ «Этнографическаго обозрѣнія». Рецензія проф. Соболевскаго въ «Живой Старинѣ» 1893 г. выпускъ 2-й стр. 249—253.

Въ данной главѣ своей работы мы представили только рядъ трудовъ, посвященныхъ изслѣдованію малорусскихъ думъ и занявшихъ то или другое мѣсто въ исторіи изслѣдованія думъ. Случайныхъ замѣтокъ о думахъ, которыхъ, къ сожалѣнію, гораздо больше, чѣмъ изслѣдованій, мы не приводили. Указанія о пропускѣ нами какихъ либо трудовъ, посвященныхъ изученію думъ, мы примемъ съ большою благодарностью.

Е. Ткаченко-Петренко.

З переписки Хведора Квітки з Антоном Головатим.

Подаючи нижче листи Хведора Квітки, батька українського письменника, до Антона Головатого, другого кошового отамана козачого війська Чорноморського, ми гадаємо, що вони мають подвійний інтерес: біографічний і історичний. Перший — для біографії знаменитого українського письменника, життя і літературна діяльність котрого доси ще не розглянута як слід, докладно і різнобічно, і вимагають ще пильного аналізу над собою. З цього боку листи Хв. Квітки дають де які цікаві відомости для характеристики тієї соціальної обстанови, серед якої жив син автора листів, знаменитий потім український письменник, і в якій формувалися його, соціальні та національні симпатії. Значіння переписки Хв. Квітки з Антоном Головатим, як історичного документа, полягає в тім, що вона містить в собі досить цінні відомости для історії колонізації кубанських степів, «пожалованних» царицею Катериною II козакому війську Чорноморському, виявляючи разом з цим і певну активну роль в цій справі Хв. Квітки.

Переписка обіймає собою період од 1789—1795 рр. і знайдена була мною в архівах Кубанського (бувшого Чорноморського) війська, почасти в «дѣлах» військового судді Антона Головатого, почасти-ж в «дѣлах» кошового отамана Війська Чорноморського за помічені нами роки. Листи Хв. Квітки знайдено в оригіналах,—листи Головатого вь копіях, які сливе завсїгди робились ним при листуванню з різними особами, часто-густо і в

чисто особистих справах. На підставі цих листів не можна з певністю вяснити питання про те, коли саме познайомились між собою Хв. Квітка і Головатий, на якому ґрунті і т. д. Але з певністю можна сказати, що знайомство це було досить трівке, а відносини між обома—щирі і приятельські. В кожному разі листи, які подаємо, ствержують свідoctво Гр. Хв. Квітки про приятелювання, «короткое знаомство», між Головатим та батьком українського письменника, з тією тільки ріжницею, що встановляють факт «короткаго знаомства» не до 1792 року, як свідчить лист Г. Х. Квітки до проф. М. А. Максимовича од 3 октябрю 1839 р. (Див. ст. д. В. Науменка «Къ пятидесятилѣтію со дня смерти И. П. Котляревскаго». „Кіевская Старина“ 1888 года, т. XXIII, стр. 381), а значно раніш, властиво до 1789 р.

Відчуваючи одне до одного щирю приязнь, обидва приятелі, крім чисто особистих справ, порушують в переписці і справи більш загального і важливого значіння. І як тоді увагу українського громадянства приваблювала в значній мірі справа переселення «бувших запорожців» на Кубань, ініціатором та головним організатором якої був А. Головатий, то цілком зрозуміло, що переписка уділяє останній певне місце і увагу. Хв. Квітка виступає тут гарячим прихильником ідеї колонізації «бувших» запорожців на Кубань, і коли на дорозі до цієї мети повстають нежданні перепони та труднощі в формі, напр., формально-законного протеста з боку поміщиків на діяльність козачого уряду війська Чорноморського, який, не маючи права приймати до себе «в сословіє козаков» кріпаків, або недавно закріпощених вільних запорожців, всеж таки приймав їх, то робить досить енергійні заходи перед своїм приятелем, щоб цей якось з свого боку полагодив справу безборонного переходу кріпаків в число козаків «вільного» війська чорноморського. Само собою зрозуміло, що поодинокі прохання Квітки в таких справах падали на гарний ґрунт і знаходили у Головатого відповідну прихильність та активну допомогу. Особливо цікавим з цього боку являється лист Головатого до Хв. Квітки од 1792 року (да-

та листа в тій копії його, яка мається в військовому архіві Чорноморського війська, не показана) Із цього листа видно, що Головатий досить тактовно і уміло обходив ті формальні перепони, ті Сцілли та Харібди, серед яких йому доводилось чинити, щоб побільшити число чорноморських козаків між иншим і кріпаками українських поміщиків. Примушений з одного боку виконувати ріжні «укази» та «предписанія» вищого центрального уряду та й свого безпосереднього начальства не приймати до себе у військо ріжних «бѣглыхъ» запорожців, записаних, після зруйнування Січі запорожської за поміщиками і позбавлених уже, таким чином, прав вільного переходу,—Головатий одписує по начальству, що він, мовляв, точно виконує такі «укази» та «предписанія», а з другого боку сам чинить відповідні заходи, щоб улегшити можливість вільного більш-менш переходу закріпощеного панами-поміщачами елемента в «сословіє козаків», додержуючи, таким чином, принципу: і «невинність» перед формальним законом «соблюсти» і капитал, в формі залучення до козацького війська нових членів, придбати. Така політика Головатого в данній справі являється характерною не тільки для його, а й для цілого уряду Чорноморського війська, особливо в перші 10—20 років після переселення на Кубань. Численні скарги поміщиків і кошовому отаману війська, і військовій канцелярії, і, нарешті, вищому урядові на те, що, мовляв, у військові «скриваються» їхні кріпаки, та щоб їх, «бѣглыхъ», було повернено назад, здебільшого не мали реальних і бажаних для них наслідків. Вносячи формальні резолюції про «розыск бѣглыхъ» од поміщиків «людей», уряд війська здебільшого тільки цим і обмежувався, бо мав на увазі, як мога побільшити кількість війська, і радо приймав до останнього всіх, хоч би вони й не мали для цього формального права. Справжній «розыск» не чинився просто через те, що це було не на руку загальній політиці в цій справі вищих урядовців війська, а з другого боку через те, що нижча військова адміністрація охоче ховала «бѣглихъ», до яких відчувала щирі приязнь і прихильність, як до жертв огидливого їй поміщиць-

кого гніту над близькими їй і по національності, і покласовому становищу, а часто і по родинним зв'язкам, людей.

На прикінці нашої уваги до переписки Хв. Квітки з А. Головатим ми мусимо зазначити, що переписка ця, хоч і як вона не велика, але всеж містить в собі де які цінні і невідомі доси в літературі факти з життя батька українського письменника — Гр. Хв. Квітки. Біографи останнього між иншим тільки згадували про його. Так само мало відомостів знаходимо ми і в історичній літературі про ті часи, коли жив батько знаменитого українського письменника. Із цих відомостів тільки й можна довідатись, що Хв. Квітка був «богатий помѣщикъ, никакого офіціального положенія не занималъ, а извѣстенъ былъ, какъ гостепріимный хозяинъ, умѣвшій жить въ ладу съ людьми» («Григорій Федоровичъ Квитка» 1778—1843 г. Біографическій очеркъ. Составиль и издалъ А—ръ. Одесса 1878). Данилевскій, в своїй «Украинской старинѣ» оповідає, що Хв. Квітка був «хлѣбосолом». Проф. Богалій в першому томі своєї поважної праці «Исторія Харьковскаго университета» подає звістку, що Х. Квітка був дуже прихильний до просвіти взагалі, а особливо до ідеї заснування в Харкові Університета. Він був одним із перших харківських дворян та горожан, що підписали для цієї справи 1000000 карб. Аналогічні відомости про Хв. Квітку уміщено і в «Краткой истории Харьковскаго университета за первыя сто лѣтъ существованія» (1805—1905) — составленной професорами Д. И. Багалѣемъ, Н. О. Сумцовымъ и В. П. Бузескуломъ. Цікаву звістку про Хв. Квітку подає ще й д. Лашенко в додатку до Харківського календаря за 1889 рік, — «Харьковскій Сборникъ», — про те, як він клопотався, щоб взяти назад із Куряжського монастиря свого сина Григорія, потім українського письменника, коли цей останній поступив послушником і хотів уже було зовсім постригтися в ченці. Коли ще пригадати коротеньку звістку із цитованої вже нами статті В. Науменка «Къ пятидесятилѣтію со дня смерти И. П. Котляревскаго» (Кіевская Старина 1888 г. т. XXIII стр. 381). то оце, здається і все, що ми маємо в літературі про батька визначного українського письменника.

Гадаємо, що «переписка», яку ми подаємо в цій книжці «України», додасть де-що нового до того, що доси відомо було нам в цій справі з літературно-історичних джерел.

С. Петлюра.

Лист Хв. Квітки до А. Головатого.

Милостивый Государь Антонъ Андреевичъ!

Я донесъ къ вамъ черезъ курьера, что я послалъ къ господину Лисовицкому съ вашими писмами нарочного: оной вчера возвратился, и господинъ Лисовицкій пишетъ ко мнѣ симы словами, что поручено ему отъ васъ здѣлать иконостасъ, на который онъ договорилъ мастеровъ, рѣжчика за триста, а живописца за тысячу рублей, но какъ де видно изъ вашихъ писемъ, что вы отаковой цѣпѣ сомнѣваетесь, изволите писать, чтобъ согласивши оныхъ мастеровъ прислать къ вамъ, чего де здѣлать никакъ нѣльзя, ибо ни одинъ на то не соглашается, чтобъ за восемь сотъ верстъ ехать договариватца на своемъ коштѣ, и что онъ господинъ Лисовицкой рѣжчику о семъ и говорилъ, но онъ де сказалъ, что онъ чрезъ это понесетъ великія убытки и вразсужденіи де поиѣшного году какъ хлѣбъ дорогъ да еще ево и мало, домашнихъ оставить не можетъ, что онъ о рѣжчику пишетъ, и о живописцу пишетъ такъ же,—живописецъ же, который де Татьяна Ивановна подрядила, и нынѣ въ Харьковѣ жеветъ въ домѣ Роцина, то и проситъ меня, чтобъ я онога спросилъ, не согласится ли онъ поехать къ вамъ на почтовыхъ и что вы прогоны возвратитъ изволите, при томъ увѣдомляетъ господинъ Лисовицкой меня, что онъ васъ о всемъ увѣдомитъ чрезъ питейную контору, да и опять къ вамъ писать будетъ. По такому господина Лисовицкого ко мнѣ отзыву я симъ вамъ докладываю,—хто такой рѣжчикъ и гдѣ оной находится, я не знаю, чтожъ касается до живописца, то хотя его такъ же не знаю, но работу его видѣлъ и работа достойная, и правда, что онъ живеть въ Харьковѣ теперъ, я бы объ немъ вамъ изъ симъ бы писмомъ донесъ, но на сей разъ онъ

изъ Харкова на время въ отлучкѣ, и скоро возвратитца, а сколь скоро приедетъ, я снимъ переговорю и всѣ мѣры употреблю убѣдить его къ вамъ поехать и что успѣю, на первой почтѣ вамъ обстоятельно и донесу.

Теперь батюшка прибѣгаю къ вамъ съ прозбою, а именно: чрезъ курьера я писалъ къ вамъ о двухъ поручая милости вашей— объ одномъ приложилъ и атестаты, но здѣлать съ нимъ милость, въ томъ есть и будетъ воля ваша, чтожь касаетца до описуемаго ниже, то осмѣливаюсь васъ всенижайше просить съ тѣмъ, что пусть будетъ моя сия прозба послѣдняя, когда вамъ покажетца скучно да я и прошу здѣлать изъ сымъ послѣднимъ милость, а послѣ мнѣ уже и запретѣте писмомъ васъ просить, то уже я такъ буду и знаты, толко бога ради сего не оставте, милость сотворите—есть дѣло богу приятное, пока движемся, толко й нашего. Харьковскаго жителя, добраго человѣка и чесного, именно Игната Савича Заславскаго не оставте, батьку, здѣлайте сотникомъ, ей человѣкъ добрый и будетъ все равно, что мнѣ здѣлаете милость и то и ему, да не можно ли означить, что онъ и прежде былъ въ кошу, а я вѣчно вашимъ благодарнымъ и преданный вашъ Федоръ Квитка.

Іюня 19 дня 1789 года. Харьковъ.

Р. С. При самомъ запечатованіи сего писма, увѣдомился я, что живописецъ въ Харьковъ приехалъ, то я къ нему и ездилъ, онъ изъ Москвы и уже нѣсколько лѣтъ живетъ въ Харьковѣ, видѣлъ я его работу тѣхъ иконъ большихъ, которые онъ списывалъ изъ присланныхъ къ Григорію Романовичу Шидловскому изъ Петербурга, — работа его отлично хороша и ничемъ подленникамъ не уступаетъ, онъ мнѣ сказалъ, что господина Лесевицкаго супруга ево договаривала на вашъ иконостасъ, и онъ объявилъ ей желаніе дѣлать за тысячу рублей, но желаетъ лучше въ натурѣ осмотрѣть мѣру одного онога, то надѣтца и уступить, и охотно къ вамъ сохлашается ехать, но изясняетца, что онъ какъ еще недавно самъ здѣлался хозяиномъ, то и небогаты и просить, чтобъ пожаловали ему прогоны, то онъ поедетъ, а услыша отъ мене, что вы требовать изволите, чтобъ рѣзчикъ явился у васъ, то

онъ сказаль, что естли де того, которого Михайло Юрьевичъ приторговаль, неуговорю, то де надѣтця можно и другово сискать: а я совѣтую сего живописца не упускать, бо буде иконостасъ на славу, а якъ пойдетъ самъ, то вамъ донесу тогда способъ, что и весьма не дорого обойдетца. Я тогда съ нимъ буду писать о томже къ вамъ.

(Кн. дѣль Войск. Арх. Черном. коз. войска 55. Общ. оп. 308. Св. 17, л. 134).

Милостивый Государь Антонъ Андреевичъ!

Имѣя вѣрную оказію, непременно васъ увѣдомить, что сынъ вашъ, слава Богу здоровъ¹⁾, ежели пришлете денегъ немного, то будетъ для него не худо, онъ же учитца хорошо; мыжъ, слава Богу, все по старому благополучны и желаемъ васъ благополучныхъ же скоро увидѣть; писалабъ и Марья Васильевна,²⁾ но теперь дома нѣтъ. Я толко одинъ на куренѣ, въ прочемъ съ истиннымъ почтеніемъ всегда пребуду вашъ Милостиваго Государя покорнѣйшій слуга Федоръ Квитка. Іюля 10 дня 1791 году.

На обороті цього листа маеться така приписка:

«Сего податель—помѣщикъ нашего округа и силно добрый человекъ; покорнѣйше просимъ въ его нуждѣ помогти ему, добро дѣлать—есть всегда добро, въ чемъ и надѣмся на васъ».

(Кн. Дѣл. Войск. Арх. Черном. коз. войска 26; об. оп. 126; св. 8. 90 і об.).

¹⁾ Річ іде про сина А. Головатого Олександра, який учився в Харківі і за яким доглядав Хв. Квітка. Про те, як пеклувався Хв. Квітка про сина Головатого, коли цей малим юнаком одбрав науку въ Харківі, найкраще свідчить ось цей уривок з листа сотника Юзбаша до Головатого (іюля 1791 року): «Федоръ Ивановичъ Квитка имѣеть прямо дружеское о вашемъ сынѣ попеченіе, и въ праздничное время къ себѣ въ село Основу беретъ и экипажъ за нимъ присылаеть, и на каждой праздникъ просиль, чтобъ его отпускали...» (Кн. дѣль Войск. Арх. Черном. каз. войска 26. Общ. оп. 126, св. 8; л. 88.) С. II.

²⁾ Жінка Хвед. Квітки.

Милостивый Государь Антонъ Андреевичъ!

Писмо отъ васъ, увѣдомляющее о побѣдѣ неприятели прошедшаго мѣсяца 28 дня я имѣлъ честь получить, за которое всепокорнѣйше благодарымъ, деньги я господину Буксгевдену¹⁾ всѣ уже заплотилъ за Олександра Антоновича; осмѣливаюсь васъ всепокорнѣйше просить сего подателя священника и нашего округа помѣщика дворянина сына Семень Щербина отправляетца къ вамъ стѣмъ, чтобъ принять въ Черноморскихъ войскахъ службу, вы многимъ дѣлали добро; не оставте и ему подать руку помощи; пускай и здѣсь ваше имя славитца милостми такъ, какъ уже въ другихъ мѣстахъ; я жъ систиннимъ моимъ почтениемъ и преданностию навсегда пребываю вашъ Милостиваго Государя покорнѣйшій слуга Федоръ Квитка. Юля 21 дня 1791 года. Основа.

P.S. Увѣдомляю васъ, что сынъ вашъ не толко здоровъ и благополучень, но харашо и учитца. Что я толко одинъ къ вамъ пишу, то причина тому та, что я одинъ толко на куринѣ, а протчие розъехалися и ябъ поехалъ, да не домогаю; братъ Иля Ивановичъ на сѣнокосѣ и «мертвенъ дрига», тамъ же зо всѣмъ моимъ потрохомъ», (Ibid. л. 85 і об.).

Милостивый Государь Антонъ Андреевичъ!

Чрезъ господина Глинскаго ваше писмо я имѣлъ честь получить и приномъ сто пятьдесятъ рублей денегъ, въ разсуждении жъ вашего требованія, чтобъ Александру Антоновичу быть на особой квартирѣ изъ *человѣкомъ*, я о семъ съ господиномъ Буксгевденомъ, сколько возможно убѣждая его, говорилъ, но ни подь какимъ видомъ не соглашаетца и говорить, что ежели Александру Антоновичу на особой квартирѣ стоять, то онъ Г. Буксгевденъ не желаетъ больше обучать сына вашего, почему я видя его

¹⁾ Буксгевденъ Густавъ Борисовичъ—учитель сына Головатого.
юль-авг. 1907.

упрямость, которая, я думаю, больше отъ того происходитъ, что за квартиру и за человѣка болше ему денегъ не будетъ, то я и рѣшился оставить Александра Антоновича по прежнему; какъ вы обѣщаете и сами вскорѣ быть въ Харьковѣ, то о семь и его уговорилъ, чтобъ подождать вашего приезду, а тогда какъ вамъ будетъ положено, останетца въ волѣ вашей, а дабы снимъ на цѣлой годъ договора¹⁾, то я рѣшился денги ему выдать по прежнему договору и толко лишъ денегъ выдать за треть года въ надеждѣ той, что между симъ временемъ вы самы изволите въ Харьковѣ приехать, чего съ радостію ожидаемъ.

А до того всеусерднѣйше вамъ весь нашъ курень кланяетца и просить продолжать ваши ласки, а мы будемъ оние всячески заслуживать и всегда пребуду вашего милостиваго государя покорнѣйшій слуга Федоръ Квитка. Октября 15 дня 1791 году. (Ibid. л. 166).

Милостивый Государь Антонъ Андреевич!

Удостоеніе принятиемъ меня въ сотоварищество числитца въ войскѣ Черноморскомъ поставляю себѣ за особливую честь, обязанъ благодарностію я и Захару Алексѣвичу²⁾ непременно и писать оную. Но все сие отношу вамъ, а потому всепокорнѣйше благодаря вамъ, равно и за всѣ оказываемыя вами намъ благосклонности непремѣнно усугублю мое къ вамъ усердие и преданность.

Дѣти ваши съ Иваномъ Алексѣвичемъ отъ насъ выехали благополучно, а хотя было Александръ Антоновичъ при отездѣ и заболѣлъ лихорадкою, но не сомнѣвайтесь; сие послѣдовало отъ невоздержанія, напался было у свою волю на виноградъ, однакожъ сие прошло, хотя чрезъ то у меня также и въ домѣ преосвященнаго въ Бѣлгородѣ лишнее немного и прожили, о чемъ, я уповаю, Иванъ Алексѣвичъ въ приложенныхъ при семъ писмахъ вишетъ.

¹⁾ Певно пропущено слово «не ребити».—Через пропуск фразы не мае ніякого смислу.

²⁾ Ченіга—першій кошовий отаман Війська Чорноморського.

Препровождаю къ вамъ писмо и отъ Михайла Юрiевича Лисевицкаго; въ его атестатѣ имя его не такъ поставлено было, то я осмѣлился почистить, сию смѣлость взялъ я на себя по добѣрежности, яко и я войсковою старшина, за что не положите гнѣву, Михайло жъ Юрiевичъ сей атестатъ при прошеніи въ намѣстническое правление представилъ, объявляя, что онъ вступилъ въ службу Черноморскую; и въ самомъ дѣлѣ, батку, сей добрый человекъ, готовъ изъ женою и здѣтми переехать въ Финагорию, такъ уже и расположился, толко, батку, позволте вамъ донести объ немъ прозбу. Онъ силно добрый человекъ и со всѣмъ лусомъ(?) переходитъ на житло къ вамъ. Но бѣдный нещасливъ, треба ему, батку, помогты, якъ бы у васъ ему земелка да де було рыбку ловить, щобъ паршы трохи обкидаты, бо такъ приходить, що два правлять, а третому вѣчого дать, а сего ему, кромѣ васъ, батку, нѣкто не зробить, якъ хочеться, такъ и помагайте, а вамъ Богъ поможетъ.

Та ще батку поговорѣмъ лишъ мы и о козацкой славі, бо слава буваеть двояка.

Около насъ у Екатеринославскомъ намѣстничествѣ тамъ не люде живутъ, а бѣсы. партийка гайдамакъ Екатеринославскихъ, ободравшы одну помѣщицу назывались черноморцами, а на сихъ дняхъ на одного подъ Водолагами багатаго выкушчика ночью напала партия болше сорока человекъ, узали однихъ грошей 17 тысячъ, кромѣ де чого другого, а называлы себе Черноморцами. Я зная, что сие пустое и ни на кого недумаю, якъ на Екатеринославскихъ весма распущенныхъ и развратныхъ обывателей и якъ вони теперъ Черноморцамъ приятелѣ, то нарочне такую славу будутъ дѣлать. Узять надобно, батку, мѣры брехню вивести и козацкую славу защитить. Я що одъ собакъ, такъ одъ харковцовъ оборонявся, нападають на меня, се говорятъ:—все вашой команды пораютця; я имъ доказывалъ, что Черноморцамъ сего здѣлать не можно, потому что они уже въ Финагории о чемъ и донесення, какъ и имъ извѣстно, чрезъ господина Чеуѣгу здѣлано, которой отъ Ея Величества і майоромъ пожалованъ, то уличають меня тимъ, що они въ чупринахъ, то я принужденъ на сие сказать

такъ: Мировичъ былъ съ косою, то поетому, хто косу носить, то и всѣ Мировичи; такъ сему быть невозможно и такъ то симъ то тимъ отгризаюсь, а треба батку, що небудь робиты, щобъ козаки не несли безвинно поговору.

Да еще, батку, приходятъ ко мне люде дуже хорошии, просятца въ Черноморскую службу, а сие дѣлають оны, ежели припомните, какъ вы изволили быть у насъ, и просился одинъ, то вы сказали: современемъ можете являтца у Квитки, ему де дастца наставленіе о семь, то посему и приходятъ, но я не имѣя о семь ничего, ихъ отправилъ, то о семь прошу, якъ вы прикажете меня снабдить.

Жинка моя, слава Богу, здорова, въ Петербурхѣ загулялась О пожалованныхъ 22 сентябрю списокъ къ вамъ доставляю и я совсѣмъ своимъ потрохомъ свидѣтельствую вамъ и милостивой государинѣ Улянѣ Григорьевнѣ ¹⁾ наше усерднѣйшее почтение, и скоторымъ навсегда вашъ милостиваго государя покорнѣйшій слуга Федоръ Квитка.

Октября 28 дня 1792 году Харьковъ.

(Кн. дѣл. Войск. Арх. Черном. коз. войска 26. 126, 8, 433 и 439).

На цього листа Квітчиного Головатий прислав відповідь, «черновая» якої зберіглась в архіві Чорноморського війська. Ось вона:

Милостивый Государь мой Федоръ Иванович!

Писмо ваше съ приложеніями я получилъ; за оказанное усердіе войскамъ, равно за изъявленную благоприятность при отъездѣ дѣтей моихъ въ Петербургъ также и за защиту справедливо предъ недоброжелателями козацкой славы приношу мою благодарность и сердечно радуюсь о благополучномъ вашемъ и всехъ домашнихъ здоровьи, увѣдомляю при томъ васъ о Михайлѣ Юрьевичѣ г-нѣ Лисовицкомъ, что я за осмотрѣніемъ на предбущую весну на новодарованной сему войску землѣ не оставлю

---

¹⁾ Жінка Головатого.

дать ему хорошій способъ ¹⁾... къ хозяйству знать; а касательно до казаковъ являющихся къ нему ²⁾ с прозбами о записаніи ихъ въ Черноморское войско, то я къ нему писалъ о записываніи являющихся изъ бывшихъ дѣйствительно запорожскихъ козаковъ угнѣтаемыхъ чрезъ разніе способы помѣщиками и не допускаемыхъ раньше поступать на службу, *но чтобъ сіе было не такъ предъ публикою гласно, а сколько можно поскрытнѣе* и коликое число таковыхъ записано будетъ, с показаніемъ ихъ жительства прислать ко мнѣ списокъ, а ежели являтимутся и до васъ таковыя, какъ и вы въ вашемъ писмѣ писали, то равнымъ

---

1) Далі йдуть закреслені 2 слова, яких ніяк не можна було прочитати. С. П.

2) Лист Лісовицького до Головатого в цій справі остільки цікавий, що ми вважаємо потрібним подати його тут: Милостивый государь Антонъ Андрѣвичъ! Въ дополненіе писаного уже отъ меня къ вамъ писма предпропровождая и сіе.

Въ разсужденіе принявшей мною службы, не угодно ли вамъ милостивый Государь, поручить мнѣ Комисію о сыскѣ прежде бывшихъ Запорожцевъ, коихъ въ Константиноградскомъ уѣздѣ весьма довольное число, ибо въ бытность мою въ Константиноградѣ многие, узнавши обо мнѣ, приходили и сослезамы просятъ о своемъ вызволеніи, сказывая, *што ихъ помѣщики совсѣмъ разорили, обобравши все, што они имѣли*, но я отозвался тѣмъ, што я не имѣю никакого повелѣнія; но естли вы, милостивый Государь, препоручите мнѣ сию должность, то первое—служба моя будетъ видна въ Кошѣ, другое—(о)свободятца и люде бѣдные страждущіе подъ игомъ тяжкимъ, третое—случающіеся жъ тутъ многие разбои относятца генерално на щетъ Черноморцевъ, а сіе дѣлаетца отъ Екатеринославскаго намѣстничества, *ибо тамъ мноше и помѣщики взялись за сей легкой хлѣбъ и подъ именемъ Черноморцевъ дѣлають пакости*; аже, собравшись—буде отъ Коша повелѣно будетъ, могу самъ по весѣ и доставить ихъ на назначенное мѣсто, а тѣмъ самимъ и докажу войску мою услугу. За симъ съ моимъ къ вамъ истиннымъ почитаннемъ честь имѣю пребывать Милостиваго государя вашимъ покорнымъ слугой Мих. Лесевидкой (ibid л. 447 і 450) 28 октября 1792 г. Харьковъ.

Курсів мій. С. П.

образомъ, поступите съ присылкою списка козаковъ, о чемъ я къ Захарію Алексѣвичу писалъ.

Между тѣмъ покорнѣйше васъ прошу оставленную Иваномъ Алексѣвичемъ г-номъ Юзбашею мою повозку по вашей усердности приказать подчинить, и что за это издержано, изволите получить отъ имѣющаго прибыть свойственнаго моего попутчика Петра Чигринца чемъ много одолжите остающагося при пожеланіи вамъ всякаго благополучія и преданностью. Мой милостивый государь... Антонъ Головатый (Ibid. л. 436).

Высокомилостивой Г-дарь Антонъ Андреевичь!

Вопервихъ поздравляю васъ со всѣмъ домомъ съ святою четиредесятницею, которую желаю отъ всего сердца въ ненарушимомъ здравіи и благополучіи препроводить и страстямъ христовимъ поклонитца, за симъ о себѣ осмѣливаюсь донести, что я еще по власти всевишняго живъ и здоровъ нахожусь и впредь уповаю на милость Его.

Матушка, что вамъ въ писмѣ пишеть, тому есть такъ точно: меня полстило на то то самое, что она хоть богатаго отца, но все то богатство пренебрегла, а приняла чрезъ мене христіанскую веру, съ тѣмъ, чтобъ быть мнѣ женою, я вижу, что сіе здѣлала она чрезъ меня; боюсь Всевишняго, чтобъ меня за сіе не наказаль, если Её оставлю, вознамѣрился на Ей сочитатся бракомъ; прійшло мнѣ на мысль то, что можъ за сіе меня богъ не оставить.

Засимъ еще вамъ скажу, что когда меня военная колегія производила въ полковые Квартермистры, то сказала равнятца мнѣ съ моими съверстниками, сверетникижъ мои и до сихъ поръ еще въ кадецкихъ чинахъ находятца, и по сему видно мнѣ до мого настоящаго чина служить лѣтъ десять, въ такомъ разѣ прошу васъ, какъ отца, пособить мнѣ въ семь, я же не сискиваю болѣе средства къ моему пособию какъ только къ графу Суворову, но писать вамъ письмо, чтобъ приняль меня въ свой штатъ, и

онъ точно сіе здѣласть и потребуеть меня съ полку, ибо онъ теперь и надъ тѣми полками, кои находятся въ Полци; и что объявля надѣюсь наваше пособіе, какъ на родного отца, ибо мнѣ нѣ на кого болше надежди полагагъ, какъ ни на васъ. Засимъ пожелавъ вамъ всѣхъ благъ; и остаюсь по гробъ моей жизни вашъ высокомиловитого г-даря покорнѣйшій слуга Федоръ Квитка. (Кн. 49; об. оп. 271 св. 15 л. 5—6).

г. 17 марта 1794 г.

Милостивый Государь Антонъ Андреевичъ!

Писмо ваше, при которомъ я къ Михайлу Юрьевичу вашежъ приложено, я имѣлъ честь получить, все по предписаному отъ васъ буду старатца какъ можно выполнить лучше, дай Богъ, чтобъ я въ чемъ нибудь успѣлъ удовлетворить благодѣніямъ вашимъ по прозбамъ моимъ. Поздравляю васъ съ приездомъ къ вамъ Александра Антоновича, я отъ козака, которой привез вонну, услышалъ, что Александръ Антоновичъ приехалъ издоровъ, чрезъ тогожъ козака получилъ же я и писмо къ Михайлѣ Ивановичу буту(?) затемъ я великіи ваши благодѣнія и хотябъ не смѣлъ васъ болше утруждать, по благодворение другимъ бѣднымъ, я батечку имѣю, еще трудить васъ о двухъ: объ одномъ и прилагаю при семь копию съ атестата и изъ его пашпорта, а о другомъ послѣ сего буду трудить какъ успѣю въ чемъ нибудь въ вашихъ приказаніяхъ и ежели будетъ милость, то и прозбы пришлю, ежели можно, то не оставте сего принять и пожаловать прислать пашпортъ, а о другомъ, о которомъ и намѣреваюсь васъ просить, всенижайше прошу увѣдомить, не обезпокаиваю ли я васъ таковыми прозбами и ежели обезпокоиваю, то прошу якъ батка здѣлать письмомъ вашимъ вовся отакихъ дѣлахъ запретить писать, щобъ було чимъ и отговариватись, а то лихо маю, поганый обычай—не вмѣю отъ бѣдныхъ людей отговариватись, и отбиватись. Моя Марья Васильевна и всѣ мои домашніи вамъ усерднѣйше также и Александру Антоновичу кланяемся, Марья Васильевна вновь потому сама не пишетъ, что не очень здорова

Къ Михайлу Юриевичу пошлю нарочного съ вашимъ писмомъ я ваше письмо не скоро получилъ, а тобы уже по оному што нибудь и отвѣчалъ, я съ истиннымъ почтеніемъ и преданностію всегда имѣю честь быть вашъ Милостиваго Государя покорный слуга Федоръ Квитка.

Іюня 1 дня 1795 года Харьковъ.

P.S. Сего батку Пилипа чемъ нибудь напишите, а о другомъ получа вашъ милостивый отвѣтъ буду тогда и просить.

(Кн. д. Войск. арх. 55. «Дѣло Войск. Суд. Гол—го о причисленіи въ Черноморское войско разнаго званія людей и просьбы о награжденіи чинами съ выдач. аттестат. за службу въ семь войскъ». Об. 308, св. 17, л. 79, 87).

Листъ Головатого до Хв. Квитки. (Копія з черновой).

Милостивый Государь мой Федоръ Ивановичъ!

Всерадостнѣйшимъ свѣтлаго воскресенія Христова праздникомъ поздравляя васъ съ почтенною фамилією вашею желаю въ полномъ здравіи и благоденствіи радостно препроводить оной.

Получа приятнѣйшее ваше письмо съ прозбою харковского жителя Андрея Артюхова, посылаю отпускнуой пашпортъ въ домъ впредь до востребованія.

А о ценахъ вина горячего докладываю Вамъ, что здѣсь нельзя продать къ выгодѣ вашей по четыры рубля вѣдро, ибо почитая сверхъ того пошлину, какова откупщикомъ таврическимъ взывается, есть оной довольно и дешевле.

Благодаря покорно за ваше усердіе, простирающее къ моему удовольствію, прошу заказать здѣлать не шесть а двенадцать попонъ подъ моимъ вензелемъ на славу козацьку, полученіе коихъ и доставленіе ко мнѣ препоручаю живущаго въ Мерефѣ священника Щербини сыну: (порутчику Семену Щербинѣ), о чемъ и письмо мое отправте въ скорости, дабы оное тамо могло его застать, буде же онъ уехалъ сюда, то пришлите, черезъ кого за благоразсудите.

Получилъ я по препорученности моей отъ Михаила Юрьевича планъ долженствуемому въ выстроенной мною церквѣ иконостасу очень по моему желанію, но только въ ширину и вышину превозвышаетъ мѣру, а по сему безличнаго осмотра того мастера и начинать нельзя, покорно прошу присовокупить и вашь на сіе Богуугодное дѣло трудъ, пригласить того мастера чрезъ Черкасскъ въ Екатеринодаръ приехать ко мнѣ нацотъ моихъ прогонювъ въ оба пути, для снятія вернѣйшой сметы и договора со мною, на проездъ же его и спросите пожалуста отъ Его Превосходительства Федора Ивановича подорожную до рѣки Еи, и отоль по нашимъ мѣстамъ безъ прогонювъ ко мнѣ; потребуйте въ Михайлы Юрьевича билетъ, данной мною ему, а дабы онъ уговорилъ того мастера къ вамъ и ко мнѣ приехать и билетикъ вамъ доставилъ. особо пишу къ нему.

Затѣмъ съ истиннѣйшимъ моимъ почтеніемъ и преданностію пребываю. Милостивый Государь мой Антонъ Головатый.

Апреля 1795 года.

(Кн. дѣл. Войск. арх. Черн. коз. войска. об. л. 308, св. 17; л. 22).

П. А. Кулишъ и „Кіевская Старина“ подь редакціей Ѳ. Г. Лебединцева.

Вышедшая въ 1874 году „Исторія Возсоединенія Руси“ П. А. Кулиша положила пропасть между авторомъ и украинскимъ литературно-научнымъ міромъ. Поворотъ, который Кулишъ дѣлалъ въ этой книгѣ въ сторону петербургскаго правительства, а затѣмъ послѣдовавшій далѣе поворотъ въ сторону Польши были такъ странны, такъ мало объяснимы для современниковъ на почвѣ чистой идейности, что писателя, имѣвшаго большія заслуги передъ родиною, стали обвинять въ побужденіяхъ личнаго характера. Возникли столь упорные слухи о качествѣ неожиданной эволюціи Кулиша, что даже такой корректный и осторожный писатель, какъ А. Н. Пыпинъ, еще при жизни автора „Записокъ о Южной Руси“ сдѣлалъ намекъ по этому поводу весьма недвусмысленнаго характера: „Въ послѣднія десятилѣтія,—писалъ Пыпинъ,—въ его идеяхъ стали совершаться такіе крупныя и на литературной почвѣ трудно объяснимые повороты, что становится невозможнымъ представить его дѣятельность съ какимъ-нибудь цѣльнымъ характеромъ“ ¹⁾

Волиѣ понятно при этомъ, что въ обществѣ, гдѣ не было призрака свободы печати, и гдѣ о самыхъ невинныхъ вещахъ часто приходилось говорить втихомолку, представлялась полная

¹⁾ Исторія русской этнографіи, III, 189.

возможность развигія всякихъ слуховъ насчетъ свойства переменъ въ мысляхъ Кулиша. Когда люди вступали въ общественную жизнь крадучись, трудно было иной разъ опредѣлить, кто и куда направляетъ свои шаги, и поле для подозрѣній открывалось вольное. Такъ должно было быть и съ Кулишомъ. Во всякомъ случаѣ, пока фактически не доказаны тѣ обвиненія Кулиша въ общественной непорядочности, какъ напр., будто Кулишъ предлагалъ свои услуги министерству внутреннихъ дѣлъ, мы предпочитаемъ думать о покойномъ писателѣ скорѣе лучшее, чѣмъ худшее, и потому наравнѣ со своими соображеніями склоняемся къ предположенію, которое высказалъ о Кулишѣ Пыпинъ.

Пыпинъ думалъ въ цитированной нами книгѣ, что политико-національная неустойчивость Кулиша заключалась во всемъ его духовномъ складѣ. Кулишъ не былъ ученымъ, для котораго истина, какова она ни есть, разъ она доказана, должна быть неизмѣнна; онъ былъ диллетантъ-романтикъ 30-хъ 40-хъ годовъ. Романтизмъ могъ внушать великую любовь къ народности, но въ то же время могъ допускать такіе налеты на своей идейной поверхности, которые стояли въ противорѣчій съ самою сущностью любви къ народности. Это было тѣмъ болѣе возможно, если сама личность не отличалась большою устойчивостью. А такимъ намъ представляется Кулишъ:

Это былъ честолюбивый эгоистъ, поставившій себя средоточіемъ всей своей жизни. Данный типъ встрѣчается довольно часто. Такіе люди въ душѣ презираютъ всѣхъ окружающихъ, хотя сами не сознаютъ за собою на это права: они склонны ко лжи и способны говорить совершенно не то, что думаютъ. Если подобный человекъ дѣйствуетъ въ сферѣ обыденной жизни, онъ ставитъ себѣ опредѣленную цѣль достигнуть извѣстнаго служебнаго или общественнаго положенія и достигаетъ этого всѣми средствами, какія найдутся въ его распоряженіи. Нельзя смѣшивать честолюбивыхъ эгоистовъ съ карьеристами. Карьеристъ также идетъ къ опредѣленной цѣли, но съ сознаніемъ своей силы, на которую и опирается въ своихъ дѣйствіяхъ. Карьеристъ можетъ достигнуть высшихъ для себя благъ и остаться честнымъ человекомъ; чес-

толюбивый эгоистъ ничѣмъ не брезгуеть и за честностью не гоняется. Онъ можетъ сегодня же поклониться тому, что вчера топталъ въ грязь. Если подобный человекъ дѣйствуетъ въ обычной жизни, его честолюбивыя стремленія и вся его „политика“ бывають ясны для всѣхъ знающихъ его, и отъ него слѣдуетъ сторониться, такъ какъ такой человекъ можетъ причинить много неприятностей и даже зла. Но если честолюбивый эгоистъ дѣйствуетъ въ сферѣ умственной жизни, тутъ его разгадать трудно, и только рѣзкіе шаги его могутъ показать истинную подоплеку подобнаго дѣятеля. Въ умственной сферѣ такой человекъ ставитъ себѣ болѣе широкія задачи: быть знаменитымъ, быть пророкомъ, владѣть умами современниковъ. Онъ всегда ищетъ подходящаго момента, который можетъ его выдвинуть, и, стараясь уловить такой моментъ, способенъ быстро перемѣнить свою прежнюю позицію. Все это дѣлается вполне сознательно, но, можетъ быть, не всегда достаточно обдуманно, поспѣшно. Но нельзя думать, что у честолюбивыхъ эгоистовъ, дѣйствующихъ въ высшей, интеллектуальной области жизни, нѣтъ никакихъ убѣжденій. Какъ у людей мыслящихъ, у нихъ есть извѣстное положительное идейное сознание, которое никогда не умираетъ въ нихъ, но которому они не придаютъ никакой цѣнности. Поэтому писатель или ученый типа честолюбивыхъ эгоистовъ, когда лжетъ, отлично сознаетъ это, но тутъ же старается выгородить себя.

Честолюбивымъ эгоистомъ намъ всегда представлялся Гоголь, несмотря на всю любовь, которую мы питаемъ къ гениальному юмористу. Какъ ни обидно сознавать въ великомъ писателѣ такой несовершенный характеръ, тѣмъ не менѣе надо признать, что многое въ его художественномъ творествѣ стоитъ въ зависимости отъ этого характера. Человекомъ такого же склада намъ представляется и Кулишъ, но онъ не былъ гениаленъ и не создалъ ничего великаго, и потому повороты фронта, которые онъ продѣлывалъ такъ часто, затмѣвали собою его прежнюю полезную научную и литературную дѣятельность. Мы нарисовали характеръ честолюбиваго эгоиста, какъ онъ намъ встрѣчался въ жизни, какъ онъ понимаемъ нами сообразно съ извѣстными фактами изъ жиз-

ни Гоголя. И по отношенію къ Кулишу мы находимъ подтвержденіе нашему описанію во мнѣніи челоуѣка, знавшаго его дружески близко и очень долго, его научнаго и нѣкогда идейнаго соратника— Н. И. Костомарова.

Въ одномъ изъ своихъ писемъ къ первому редактору покойной „Кіевской Старины“ Теофану Гавриловичу Лебединцеву Костомаровъ говоритъ о Кулишѣ по поводу статьи о немъ въ „Новомъ Времени“ и характеризуетъ своего невѣрнаго друга: „Я прочиталъ въ „Новомъ Времени“ о Кулишѣ и въ недоумѣніи, кто перещеголялъ кого въ подлости: Кулишъ или С.....? Кулишъ разыгрываетъ въ миниатюрѣ Мазену; наплевавши на родную украинскую рѣчь и обмазавши грязью Шевченка, онъ заискивалъ у москалей, думалъ—ему отъ нихъ соболи придуть, какъ говорили старыя гетманы,—а какъ увидалъ, что тамъ его не очень—то высоко цѣнятъ, ударился въ другую сторону и подлаживается къ полякамъ!... Зная Кулиша, какъ рѣдкій его зналъ, въ теченіи лѣтъ тридцати слишкомъ, я скажу, что это челоуѣкъ съ необузданнымъ самолюбіемъ; ему хочется быть чѣмъ-то необыкновеннымъ, быть силою, духовнымъ могуществомъ. И къ досадѣ его ни у своихъ малоруссовъ, ни у москалей (великоруссовъ) не получилъ онъ за собой признанія такой власти, какой ему хочется. Съ досады, какъ Геростратъ, онъ пытается зажечь храмъ народной славы подъ гулъ вражескихъ рукоплесканій. Но эти рукоплесканія скоро умолкнуть. Поляки, вѣрные ихъ всегдашнимъ обычаямъ, ихъ натурѣ легкомысленной, отвернуться отъ него, можетъ быть еще и облаютъ, и тогда бѣдный Пантелеймонъ останется ни въ сихъ, ни въ тыхъ, на посміхъ и своимъ и чужимъ!“

«Прочитавши «Діло» и «Крашанку» я, можетъ быть, выступлю противъ Кулиша, съ тѣмъ, чтобы показать свѣту: що воно есть таке за звір!»¹⁾

---

¹⁾ Письмо отъ 18 апрѣля 1882 года.

Исполненієм даннаго намѣренія была статья Костомарова: «П. А. Кулишъ и его послѣдняя литературная дѣятельность» въ февральской книжкѣ «Кіевской Старины» за 1883 годъ.

Характеристика Кулиша, сдѣланная Костомаровымъ, мѣтко очерчиваетъ писателя и совершенно подтверждаетъ наше мнѣніе о его личности.

Съ цѣлью присоединить къ нравственному портрету Кулиша, хотя мелкую, но отвѣчающую дѣйствительности черту его характера мы приведемъ два письма Кулиша къ Ѳ. Г. Лебединцеву, какъ редактору «Кіевской Старины», относящіяся къ 1885 году.

Раздѣлялъ ли самъ Лебединцевъ рѣзкое отношеніе къ Кулишу, которое явилось въ литературныхъ кругахъ послѣ выхода его «Исторіи Возсоединенія Руси», или только желая свободы мнѣній, допускалъ говорить въ «Кіевской Старинѣ» что угодно, хотя, надо замѣтить, онъ былъ редакторомъ самовластнымъ, какъ свидѣлствуютъ многія сохранившіяся письма сотрудниковъ журнала, но только въ «Кіевской Старинѣ» время отъ времени въ статьяхъ различныхъ авторовъ стали появляться полемическіе выпады противъ Кулиша, иногда весьма рѣзкаго свойства.

Однимъ изъ первыхъ и наиболѣе полемическихъ выступленій противъ литературной дѣятельности Кулиша была статья Н. П. въ іюнскомъ номерѣ перваго (1882) года изданія журнала. Статья Н. П. представляетъ рецензію на двѣ книжки Кулиша, вышедшія во Львовѣ въ томъ же году, а именно—на «Хуторну поэзію» и «Крашанку». Всѣ научныя построенія Кулиша были названы рецензентомъ «историко-соціологическими абсурдами». При этомъ статья заключала не только разборъ этихъ «абсурдовъ», но также нѣкоторые намеки и прямо-таки обвиненія въ литературной непорядочности автора книжекъ. Такъ Н. П. бросалъ Кулишу слѣдующее тяжелое для украинскаго писателя обвиненіе: «Кулишъ даетъ понять читателю, что цензурныя стѣсненія послѣдняго времени были причиною удаленія его изъ Россіи за границу, въ Галицію, хотя мы замѣтимъ, что никто не мѣшалъ ему писать и печатать здѣсь свою пресловутую «Исторію Возсоединенія Руси» и почти одновременно предлагать сво-

имъ землякамъ перелицовать эту «Исторію» въ ихъ пользу, подъ условіемъ уплаты ему по 100 руб. с. за каждый печатный листъ». Далѣе опять слѣдовали прозрачныя намеки на литературную продажность Кулиша: «Каждая изъ метаморфозъ г. Кулиша, каждое изъ его крайнихъ мнѣній имѣютъ свои зачатки во всей предыдущей его литературной дѣятельности и періодически выступаютъ наружу, съ большею или меньшею силою, подъ вліяніемъ перемѣны вѣтра и даже мѣстожителства».

Въ томъ же году нападки на Кулиша встрѣчаются въ августовской ¹⁾ и въ сентябрьской книжкахъ «Кіевской Старины», гдѣ была помѣщена статья Ив. Новицкаго: «По поводу народной пѣсни о взятіи Торческа или же Азова». Авторъ довольно тонко и не безъ остроумія назвалъ Кулиша глупцомъ: «На слова г. Кулиша, — говоритъ Новицкій, — изслѣдующаго факты всегда не иначе, какъ подъ угломъ зрѣнія извѣстной тенденціи, несовсѣмъ удачно ссылаясь при томъ же на слова Пушкина, что «только глупецъ не перемѣняетъ никогда своихъ убѣжденій», полагаются далеко не всегда можно».

Костомаровъ въ упомянутой статьѣ: «П. А. Кулишъ и его послѣдняя литературная дѣятельность» также не безъ рѣзкости предупреждалъ Кулиша отъ его недостойныхъ увлеченій: «Если писатель, — говоритъ онъ, — пріобрѣвъ довѣріе къ себѣ своихъ читателей, вздумаетъ возвѣщать имъ совершенно противное тому, что они прежде привыкли слышать отъ него, и все это дѣлаться будетъ съ гордымъ самомнѣніемъ, что читатели его глупцы, которымъ можно что угодно выставить за правду, и они по прежней привычкѣ станутъ и этому вѣрить, то онъ можетъ быть жестоко наказанъ за свою гордыню: исчезнетъ прежнее къ нему довѣріе, испарится любовь къ нему, и вмѣсто прежнихъ похвалъ и восторговъ посыплется на него рядъ упрековъ и презрительныхъ насмѣшекъ, а то еще и хуже, — его забудутъ, на него не станутъ обращать никакого вниманія».

---

1) А. К.—скій: «Кобзарь Остапъ Вересай».

Неблагоклонное, но вполне корректное замѣчаніе по поводу «Исторіи Возсоединенія Руси» сдѣлалъ также Ф. Николайчикъ въ статьѣ: «Первыя козацкія движенія въ Рѣчи Посполитой» въ мартовскомъ номерѣ 1884 года.

Понятно, что вся эта полемика, переходившая иной разъ литературные предѣлы, должна была раздражать Кулиша, такъ какъ лица его характера, какъ мы понимаемъ его, если и не отличаются особенною щепетильностью, то боятся, видя неудачу во мнѣніяхъ о себѣ окружающихъ. При томъ же Кулишу въ это время было больше шестидесяти лѣтъ: въ этомъ возрастѣ, естественно, сила внутренняго сопротивленія слабѣетъ въ человѣкѣ. Но Кулишъ ни словомъ не обмолвился на нападки «Кіевской Старины», пока въ іюльской книжкѣ журнала за 1885 годъ не появилась маленькая замѣтка: «Случай изъ жизни Костомарова», подписанная буквою N. Замѣтка появилась по поводу воспоминаній Кулиша о Костомаровѣ, напечатанныхъ въ томъ же году въ журналѣ «Новь» (№ 13). Въ этой замѣткѣ N. передаетъ, что Кулишъ, «по признанію яко бы скончавшагося историка, великій человѣкъ», встрѣтился какъ-то съ Костомаровымъ въ Императорской Публичной Библіотекѣ вскорѣ послѣ выхода въ свѣтъ злощастной «Исторіи Возсоединенія Руси». Оба писателя давно не видѣлись, и Кулишъ поцѣловался съ Костомаровымъ, думая, очевидно, при этомъ, что послѣдній не читалъ его книги, въ которой были рѣзкія выходки противъ историка. Но Костомаровъ сказалъ на это: «Лобзаніемъ ли, отче Пантелеймоніе, предаешь сына человѣческаго?»—«Кулишъ, продолжаетъ далѣе N., по разсказу Костомарова, постарался тотчасъ же ступеваться. Незабвенный нашъ историкъ передавалъ мнѣ этотъ маленькій эпизодъ изъ своей жизни съ игривымъ описаніемъ подробностей, обстановки и, передавая, онъ обыкновенно хохоталъ до упаду».

Это выставленіе въ смѣшномъ видѣ, и при томъ яко-бы со стороны бывшаго друга, переполнило чашу терпѣнія Кулиша, и онъ, даже не разузнавъ хорошенько, какъ зовутъ редактора «Кіевской Старины», пишетъ ему слѣдующее письмо, въ кото-

ромъ видно плохо сдерживаемое раздраженіе и слабо скрываемое презрѣніе и къ самому редактору, и къ своимъ врагамъ.

Милостивый Государь Теофанъ Григоріевичъ.

Въ Вашемъ прекрасномъ журналѣ попадаются выдумки относительно моей личности, показывающія, что Вы знаете меня только издали. Напримѣръ Петровъ, истощивъ свое остроуміе въ оскорбительныхъ для честнаго писателя намекахъ, пишетъ, будто бы я предлагалъ землякамъ переложить «Исторію Возсоединенія Руси» на малорусскій языкъ, если они заплатятъ мнѣ по 100 р. съ печатнаго листа. Лучше бъ онъ объяснилъ публикѣ, почему онъ, при жизни автора, напечаталъ въ своей книгѣ неизданное его стихотвореніе, или почему Чалый обнародовалъ въ своемъ сочиненіи письма мои и моей жены, или почему Ильницькій утаилъ мои рукописи и отправилъ въ Женеву къ Драгоманову? Это былъ бы интересный социалогическій этюдъ.

Въ подражаніе Петрову, нѣкто N, пользуясь Вашимъ довѣріемъ, сдѣлалъ «Кіевскую Старину» органомъ самой гнусной клеветы. Позвольте надѣяться, что Вы не откажетесь напечатать прилагаемое опроверженіе, въ видахъ излеченія нашей ¹⁾ украинской братіи отъ іезуитства, которое оно ненавидитъ и которому однакожь часто, въ своемъ ослѣпленіи псевдопатрістизмомъ, подражаетъ.

Примите, Милостивый Государь, увѣреніе въ истинномъ моемъ уваженіи П. Кулишъ. 1885, іюля 27. Борзна.

Отвѣтъ Кулиша на замѣтку N подъ заглавіемъ: „Брошенный изъ-за угла камень“ былъ помѣщенъ въ сентябрьской книжкѣ того же года. Кулишъ указываетъ на то, что онъ самъ послалъ къ Костомарову свою книгу, и владѣющіе бібліотекою покойнаго историка могутъ видѣть на книгѣ надпись автора, указы-

1) Послѣ этого слова стоитъ въ письмѣ зачеркнутое слово: пишущей.

ваетъ на какое-то свое письмо къ Костомарову и на тѣхъ общихъ знакомыхъ, у которыхъ Костомаровъ вмѣстѣ съ нимъ бывалъ по дружески въ гостяхъ, хотя и не называетъ ихъ имена. Все это должно, по мнѣнію Кулиша, доказывать, что Костомаровъ всегда хорошо относился къ нему. Доказательства слишкомъ слабыя и притянутыя къ дѣлу не безъ усилія. Его воспоминанія о Кулишѣ, гдѣ въ широкой степени сказалось честолюбіе автора, произвели совсѣмъ не тотъ эффектъ, какого ожидалъ Кулишъ, и увидѣвши неудачу, онъ хотѣлъ какъ-нибудь выгородить себя, не имѣя болѣе серьезныхъ подтвержденій дружбы съ Костомаровымъ въ послѣднее время жизни историка. Легковѣсность этихъ подтвержденій ясна, а мы при томъ знаемъ мнѣніе Костомарова о Кулишѣ, и поэтому въ данномъ случаѣ опроверженіе послѣдняго совершенно не рѣшаетъ дѣла. Такъ и Гоголь, потерпѣвъ неудачу со своими «Выбранными мѣстами изъ переписки съ друзьями», на которыя онъ возлагалъ много честолюбивыхъ надеждъ, силился оправдаться передъ Бѣлинскимъ и такъ-же неудачно.

На Лебединцева жалоба Кулиша произвела, очевидно, неприятное впечатлѣніе. Ему не хотѣлось возбуждать въ комъ-либо враждебное чувство къ своему журналу и, желая какъ-либо загладить полемическія выступленія сотрудниковъ, Лебединцевъ посылаетъ Кулишу весь комплектъ номеровъ «Кіевской Старины». На это послѣдовало новое примирительное письмо Кулиша къ Лебединцеву.

Милостивый Государь Теофанъ Григоріевичъ,

Вы прислали намъ ни за то, ни за се полный экземпляръ «Кіевской Старины», содержащій въ себѣ много весьма для насъ¹⁾ интереснаго (о позорномъ для русской прессы по отношенію ко

---

¹⁾ Кулишъ имѣетъ въ виду себя и свою жену Анну Михайловну Кулишъ, известную въ литературѣ подъ псевдонимомъ Ганны Барвинокъ.

мнѣ умалчиваю). Не хочу быть у Васъ въ долгу, и посылаю Вамъ драгоцѣнный документъ—копію съ неизвѣстной еще автобіографіи Шевченка, для помѣщенія въ Вашемъ журналѣ.

Примите увѣреніе въ истинномъ моемъ уваженіи П. Кулишъ.
1885, сент. 10. Х. Мотроновка.

Вниманіе Лебединцева, какъ видимъ, пріятно подѣйствовало на Кулиша, и онъ, перемѣнивъ гнѣвъ на милость по отношенію къ нему, и сылаетъ ему «драгоцѣнный документъ» — автобіографію того самаго Шевченка, котораго онъ, по выраженію Костомарова, «обмазалъ грязью, поэзію котораго въ «Исторіи Воссоединенія Руси» назвалъ «пьяною музою». Эта «Автобіографія Т. Гр. Шевченка», писанная для «Народнаго Чтенія», была помѣщена въ ноябрьской книжкѣ 1885 года. Этимъ былъ исчерпанъ возникшій инцидентъ вслѣдствіе неудовольствія Кулиша на «Кіевскую Старину», редакторъ которой Ѡ. Г. Лебединцевъ своею предупредительностью сумѣлъ смягчить неблагоприятное впечатлѣніе, произведенное журналомъ въ старомъ писателѣ.

Владиміръ Даниловъ.

Історичні зразки українського літературного Єднання.

Не раз можна було почути нарікання, жалі і скаргу на те, що українці йдуть в ростіч та в суперечки і через те зменьшають свої і без того надто слабкі сили. Здається, що з найбільшою гарячістю нарікав небіжчик Кониський; далі в останні часи подібна струнка брешить в деяких полемичних статтях д. М. Грушевського і д. Грінченка. Як Кониський, так і дехто з новітших письменників, брак єднання, звичайно, злучали з загальним осцальством і недбалостю українського суспільства. Ось-як писав колись Кониський: «Зауважте на відносини публіки до українського письменника»: яке б нещастя не впало на його, нехай він пропадає з голода, холода—публіці про те байдуже! На доказ згадаймо сумні факти з життя Кузьменка, Кулика, Свідницького, Новицького і т. і. і т. і. Чи хто підтримав хоч би морально в тяжку годину життя? Така байдужість, одначе, не таке ще велике лихо як ростіч і спільне саможерство між письменниками: придавить яке нещастя письменника, сторонній чоловік пройде повз його мовчки, а йтиме свій брат письменник, так ще і притисне... Українським письменникам бракує перш за все спокійної теплої хати, супротивленої тому спокою і теплу, на яке багата тюрма! Здається цього самого досить на те, щоб між нами, не було пекельної ростічі і спільного самопоїдання. А від цього нічья повага не поменшала» ¹⁾...

---

¹⁾ «Зоря» 1893, 314.

Як дивитись на ці жалі та скарги? чи здатись на віру, чи сумлівався в їх ґрунтовності? Яка індивідуальна в них підвалина. Багато питаннів вирина за всіми ціми думками і розібратись в них докладно далеко не так легко, як то здається з першого на них погляда. Життя людське має чимало заплутаних клубків, і такі питання з їх числа.

Відома річ, що ступінь загальної суспільної освіченості і ґражданського самопізнання має тут велику вагу, і те, зза чого так журяться де-які українські письменники, є в значній мірі відгук загальних тяжких обставин життя. Досить згадати, як плакався колись на публіку і письменників геніальний Пушкін, як пізнійш шукав прихильного читача другий славнозвістний російський письменник—Салтиков. Де ти, читаче, озовися? гукав він на кінці свого трудовницького життя. Добре відомо, як колись ворогували Тургенев і Достоевський, Тургенев і Некрасов, як Буренін поїдом їв безчасного, хворого Надсона, скільки посвисту і зневаги бачив м'який Тургенев,—коли все це згадати, то великоруське письменське саможерство чого доброго переважає і покриє собою саможерство письменників українських.

Нічого таїти, водиться і за українцями цей грішок. Щоб не путаться дуже в примірах, обмежумось тільки двома, з двох протилежних кінців України. Сумно здавалось, наприклад читати гострі напади на професора Огоновського в кінці його життя. Людина, очевидячки, м'ягка, освічена, з чималими науковими послугами, Огоновський ледве-ледве боронив себе од таких нападів, де його крутили на всі боки, зачипаючи навіть його наукову чесність, і все-ж після його—щоб тамні казати—зосталось досить користних наукових праць про українську мову і письменність. Або в цім році вийшла книжечка поезій Христі Алчевської, людини ще зовсім молодой, талановитой і з добрими почуттями. Хоч її поетичний скарб не дуже багатий, але в йому є чимало добрих перлин, а в невеличкій українській критичній літературі вже зганьбили книжечку в лоск, як нікчемну, зовсім не розбіраючи, де пшениця і де кукіль, і німало не турбуючись про те, щоб допомогти молодій людині в поліпшенню її сімпатичного дарування.

Мимохідь і образливо було тільки кинуте, що її вірші «кострію-баті», «чудненькі», що в політичних темах «вступні статті в газетах» кращі, та і годі; але в її віршах справжня поезія, є живе співчуття природі, зустрічаються вирази палкого серця; про це ні словечка. Хиба така прикра відозва надасть письменникові любови до рідного слова? хиба вона науче його чому-небудь користному? Невже українська словесність так багата, що тепер подавай тільки Шевченка, а усякого не Шевченка зараз геть в потилицю.

А так, старій і молодій людині, одному після довгих наукових праць в кінці життя, другій — на зорі життя і на перших кроках поетичної творчості прийшлося довідатись українського літературного «саможерства», як казав Кониський.

Але вже Кониський казав, що «він знав де-що краще, якісь то факти супротивних відносин» — цеб то прихильних і взаємно обовязкових. На жаль, він не вказав ні одного такого факта, а тільки мимохідь висловився, що такі факти «поодинокі», що то «роскішні квітки серед густого бур'яна». Добра назва для добрих відносин.

І ось мені прийшла охота зібрати декілька таких гарних квіточків, сподіваючись, що, може факти цього роду не так вже «поодинокі», що поодиноким не зостанеться цей початок маленького збірничка пахучих квіток літературного життя, і підуть додатки не тільки на папері та в дрюку, але в самім житті, в побільшенні протилежних саможерству відносин.

В XVI і ще більше в XVII віках українські письменники вже гуртувались до купи. Здається, що в XVI в. вони більш придержувались брацтв і в них танули. В старих актах південної Русі-України є свідoctво про часті і меткі літературно-наукові зносини головних українських брацтв і схованих за ними письменників, найбільше для підбора книг і др. письменних доказів вартости православія і усіх злучених з ним в ті часи релігійно-національних питаннів.

В XVII в., коли брацтва підупали, письменники гуртуються в невеличкі товариства і міцно піддержують один другого в тим

же напрямі релігійно-політичної літературної полеміки. Головні наукові і літературні діячі другої половини XVII віка — Лазарь Баранович, Іоанникий Галятовський, Інокентій Гизель, Теодосій Софонович, Дмитро Туптало і Степан Яворський, з додатком білорусса Семена Полоцького, шли поруч, часто обмінювались листами і щиро допомагали один одному в наукових і літературних працях то радою, то книжками. Їх єднала спільна для них кієво-могилянська школа, спільні інтереси, а де-котрих — спочуття єдиного національного походження.

Взагалі літературне і наукове взаємне підтримання здавалось українським письменникам того часу дуже потрібним і користним, і вони дуже поривались до нього, особливо Лазарь Баранович. «Никогда—так він писав в 1669 р. Ин. Гизелю—не стыдился я отдавать свои сочинения на судъ умовъ высшихъ и, начиная съ главы, отъ вашей пречестности, покорнѣйше прошу всѣхъ кіевскихъ отцовъ игуменовъ соблаговолить на досугѣ пересмотрѣть тетрадки съ моими виршами (річ йде про «Lutnia Apollinowa») ... Если, по усмотрѣнію вашему, угодно будетъ что-либо выбросить, то я охотію готовъ повиноваться и очень буду благодаренъ за ваше предостереженіе».

В другий раз, коли Баранович підготовляв полемичну працю проти католиків, т. зв. «Nowa miaga», в 1671 р. він писав Гизелю: «Мнѣ бы хотѣлось соображаться съ вами и отъ васъ, не краснѣя, поучаться. Лучше жъ намъ поправитъ свои труды тихонько между собою, нежели 'возьмутъ ихъ на зубы, а потому нужно ихъ хорошо выточить, такъ чтобы было, чѣмъ заняться, когда начнутъ грызть; нужно такую имъ приготовить костку, чтобы имъ въ горлѣ стала»¹⁾.

Професор Максимович, коли Шевченко був ще живий, з'являв йому свою щирю прихильність і бажав його літературної допомоги. Посилаючи в 1857 р. свій переклад «Слова о Полку Игоревѣ» він писав йому ось-що: «На половину здається гар-

¹⁾ Л. Барановичъ, Письма, 75, 156.

венький, де що вже і сам полагодив, а що тобі не сподобається будь ласкав, напиши мені, коли буде досужно...» Опісля Максимович справив той переклад і надруковав його р. 1859 в Москві в своїм збірнику «Українець».

Трохи пізнійш, в 1858 р., коли Шевченко був в Москві, Максимович писав йому: «Посилаю тобі Жабомишодраківку — тії гекзаметри Думитрашкові, що я казав тобі, та ще і мої псалми. Будь ласков, подивися на ці псалми пильненько, і що в їх не доладу, одміть мені все до посліднього словця, З твоєї поради може і зможеться мені справити так, щоб і в люде не сором було показаться коли-небудь». Псалми, переложені українською мовою, були надруковани Максимовичем в Москві р. 1859, чи-словом 29 псалмів ¹⁾).

Щоголів теж трохи користувався тим, що йому раяли його харківські земляки і до котрих він инколи звертавсь. Згадую, що, по моїй раді, він зкористував гарненьку нагідну байку про віщу бандуру в «Lud ukrainsky» Марцинковського-Новосельского. Треба зазначить, що небіжчик був людиной упертой і далеко не завжди згожувався з своїми приятелями. Перегледивши раз його рукопись збірника «Ворскло», я раяв одкинути де-які неладні вірші, напр. «До бурсаків», а в других повикидать де-які вінці, останні куплети, котрі вузькими моралізаціями тільки шкодять доброму змісту, або яскравим штучним образом, але Щоголів думав своє і сливе нічого не викидав. Тутечки брала верх його неслухьяна стареча натура, а иноді його, важаль, реакціонні погляди. В цій талановитій людині якось цікаво уживались щирий українолюбець і знавець української мови і... завзятий читач і прихильник «Московскихъ Вѣдомостей».

Відома річ, що і сучасні письменники, а ще більш ті, на-жаль дуже нечисленні вчені, які звертають увагу на Україну і українознавство, тягнуться до єднання, та тільки старі форми особистих або личних приятельських товариств вже не можуть вдо-

¹⁾ Огоновський, Ист. литер. рук. в Зорі 1893, 236.

вольнять, хоч—само собою розуміється—що і ці форми дуже користні. Не маючи кращих, треба і їх міцно держатись і пильнувати про їх розвиток. Як би там ні було і ні бувало, а гуртова справа, на ґрунті взаємного поваження і товариського підтримання, завжди матиме велику вагу.

Але треба, і дуже треба, щоб обік з ціми приятельськими товариствами, без перешкод йшли і розвивались товариства суспільні, на ґрунті загальних краєвих потреб, напр. «Просвіти», з таким формальним устроєм, де не треба ні особистої приязні, ні особистої знайомости. Для розвитку таких товариств треба користуватись міцно зтвердженими ґрунтовними законами громадянського упорядкування, а доки їх нема, особисті приязні товариства мають вагу, наче поодинокі віконця в сумних кам'яних мурах.

Проф. М. Сумцов.

Памяти М. О. Маркович (Марко-Вовчок).

Газети подали звістку од 31 іюля, що на Кавказі померла відома українська письменниця Марія Олександровна Маркович (по другому чоловікові — Лобач), що придбала собі г'олосну славу в нашій літературі під псевдонімом Марко Вовчок ¹⁾. Її «Народні оповідання» знає кожний освічений українець, а колись читала їх і російська публіка в перекладах, що появлялись окремими книжками і друковались по часописах. І поруч з широкою популярністю творів, особа їх автора багато останніх років зоставалась в тіні і тепер на стільки призабулась громадянством, що мало хто й знав, що Марко Вовчок ще живе; вістка про її смерть прозвучала наче якийсь анахронізм, пригадала щось давне, забуте. Яко письменниця, покійна Марія Олександровна придбала собі славу тільки своїми українськими творами; що ж до російських, яких вона написала значно більше, то вони й у свій час не мали великого успіху, а тепер їх і зовсім призабули. В цьому російські твори Марка Вовчка поділили долю російських писань Гребінки, Куліша та ин. українських письменників, що виступали одночасно й у російській літературі. Той факт, що покійна, будучи з роду росіянку, виріши в Орловщині й живучи на Україні тільки на протязі шести років, та й то все по городах, змогла написати оповідання з надзвичайно докладним знанням життя українського селянина, тонким розумінням його психології, і—що найважливіше—щиро народньою мовою, здавна інтригував

¹⁾ З листа, якого тільки-що ми одібрали од її чоловіка, дознаємо, що М. О. Маркович померла 28 іюля на дачі, біля Нальчика (Терськ. Обл.) після 7 місяців тяжкої хвороби—невроз сердца. *Ред.*

земляків; багатьох наводило на сумнів те, що Мар. Ол. писала по українськи тільки до того часу, як жила з своїм чоловіком, відомим українським етнографом і кирило-мефодієвським братчиком, Опанасом Васильовичем Марковичем, а як покинула його, то перейшла на писання виключно російською мовою. Все це нахилило до думки, що в українському писанні Мар. Ол. брав близьку співучасть Опанас Вас. Автор біографії Опан. Вас., д. М. З., признає навіть, що Мар. Ол. була всього тільки співробітником свого чоловіка, і що його, а не її, треба вважати за автора «Народніх оповідань»¹⁾. Опанас Вас. до кінця свого віку не розкрив таємничого псевдоніму, і сподівались, що може таки розкриє його Марія Олександровна; але й вона зійшла в могилу, унесши туди свою літературну тайну. Як би там ні було, авторство «Народ. оповід.» треба признати подвійним—Марії Олександровни та її дружини.

Марія Олександровна Велінська (дівоча фамілія письменниці) походила з дворянської російської родини, скінчила дівочий інститут і жила в своїх родичів в Орлі. Сюди в кінці 1847 року було заслано під догляд губернатора за приналежність до кирило-мефодієвського братства молодого студента київського університета Опанаса Васильовича Марковича, а щоб доглядати було зручніш, його зроблено помічником правителя канцелярії губернатора. Палкий український патріот, щирий демократ, Маркович був красунь із себе, співав чудовим оксамітним баритоном і в товаристві відзначався самим веселим гумором. Не диво, що він сподобався красуні—Марії Велінській, і вона пішла за його заміж. В 1851 році Маркович покинув службу в канцелярії губернатора і в грудні того ж року був уже в Чернигові, де здобув посаду коректора «Чернигов. губ. Вѣдом». Не довго прожили Марковичі в Чернигові; в 1853 році Опан. Вас. служить у Києві, а через рік у Немирові. Служба все припадала йому не до смаку, і він не міг взятись на ній. В 1857 році в Пе-

¹⁾ М. З. Афанасій Васильевич Марковичъ. Черн. 1896, ст. 12.

тербурзі появилась книжка українською мовою «Народні Оповідання», видана Кулішем з його передмовою, а в Москві того ж таки року вийшли «Разказы изъ народнаго русскаго быта», обидві книжки під псевдонімом «Марко Вовчок». «Народні Оповідання» звернули на себе загальну увагу. Українська критика в особі Куліша зустріла їх з ентузіазмом. Автор, як кажуть, влучив момент. Саме тоді, після кримської війни, прокинувся в громадянстві вільнолюбний рух і в повітрі вже почувалась близькість великої селянської реформи. Талановито написані оповідання з кріпацького життя саме відповідали настроєві й інтересу громадянства. Як кажуть сучасники, ні одна українська книжка не розходиласть так, як оповідання Марка Вовчка. З великою похвалою відізналась про «Народні Оповідання» і російська критика. Добролюбов присвятив їм широку статтю в «Современникъ», а Тургенев переклав оповідання на російську мову. Цей переклад зробив на російську публіку вражіння, подібне до того, якеробив в своїм часі знаменитий роман Бічер-Стоу. Автором оповідань усі зацікавились.

Вихід «Народніх Оповідань» зробив перелом у житті Марковичів. Автором їх признавалась Марія Ол., і слава її почала рости дуже швидко. 1858 року Марковичі з малим сином Богдасем поїхали до Петербурга. По дорозі гостювали в брата Опанаса Вас. у Чернигівщині. Інтересні спомини зберіг про перебування Марковичів у родичів небіж Опанаса Вас., тепер відомий український белетрист Дмитро Маркович. Він був тоді малим хлопцем, але в його памяти живо заховався образ Марії Ол. Д-ій Маркович описує її як повний контраст до надзвичайно рухливого й палкого Опанаса Вас.: «блондинка з сірими гарними очима, з рівними, плавними, спокійними рухами; в моменти різких поривів дядька Опанаса вона дивилась на його широко розкритими очима, не сміючись. Я пригадую її високою, з великою русою косою»¹⁾... В Петербурзі Марія Ол. понала в круг укра-

¹⁾ Київ. Ст., 1893, IV, ст. 53.

інських і російських літератів, які радісно її привітали, Шевченко був од неї в захопленні і ставив її вище од усіх українських письменників. В своїй відомій поезії він возвеличив її як «кроткого пророка і обличителя жестоких людей неситих». З Тургенєвим завязалась у неї щира приязнь. В сьайві літературної слави й успіхів Марії Ол. померк в сутінку Опанас Васильович. Куліш, що був свідком тріумфу Марії Ол., згадує про ці часи в листі до Ом. Огоновського: «Тут закурили перед Вовчком фіміямом з десятиох кадильниць! Втішався Маркович жінчиною славою більш як дитиною. Марія ж була мовчуще божество серед хвалебного гимну: приймала славословіє земляків, яко дань достойну й праведну. Як хто приходив до неї з літературним візитом, бідаха Опанас не смів сідати з гостем в жінчиному кабінеті»... На ці часи припадає найбільш продуктивна робота Марії Ол. 1860 року в «Хаті» Куліша друкується оповідання «Чари», в «Основі» 1861 і 1862 років надруковано шість оповідань; тут, між иншим, надруковано одно з найкращих її оповідань—«Інститутка», де з особливою силою і в широкому масштабі змальовано відносини панів і селян в кріпацькій Україні; в 1861 році перший том оповідань вийшов другим виданням, в 1862 році вийшов другий том оповідань, в 1865 році появилсь третій.

В 1859 році Марковичі поїхали за кордон, але скоро Опанас Вас. повернувся звідти сам один. Більше з жінкою й сином він уже й не бачився. Хоча Опанас Вас. ще кілька років посилав за кордон гроші для сім'ї і все виглядав її до себе, але так і не дочекався ні жінки, ні сина. Останні роки свого життя провів він у скрутних обставинах, розбитий морально, і помер 1867 року в Чернигові в земському шпиталі. Поховано його на громадський кошт.

Розійшовшись з Опанасом Вас., Марія Ол. покинула українську літературу і стала письменницею виключно російською. Широкі знайомости в літературних кругах і успіх перших оповідань відкрили перед Мар. Ол. двері до редакцій найкращих тодішніх рос. журналів. Разом з Д. Писарєвим її запрошено до співробітництва в «Отеч. Зап.», де 1868 р. надруковано її роман

«Живая Душа», «Записки причетника» (що вважається за найкращий її твір в російській мові) та ин. повісти. Окрім оригінальних повістей, Марія Ол. почала займатись перекладами. В 1902 році Марія Ол. прислала до редакції «Кіев. Стар». своє українське оповідання «Чортище» писане ще в 60 роки і присвячене Шевченкові. Останнім її твором взагалі, здається, єсть маленьке оповідання, дрюковане позаторік в «Русской Мысли».

Решту своїх днів провела Марія Ол. в безвісті; вона вийшла в 70 роках у-друге заміж за д. Лобача і пробувала з ним у Ставропільській губернії. Обставини останніх років її життя зовсім невідомі.

Коли взяти на увагу час, коли появились «Народні Оповідання» і здобули широку славу, то в словах тих критиків, що рівняли вражіння од творів Марка Вовчка до вражіння од роману Бічер-Стоу, нема ніякого прибільшення. За для високого основного мотиву оповідань—теплої любови до меньшого брата-кріпака, за для правдивого змалювання його лихой долі, авторові прощались різні хиби, які зараз ясні кожному читачеві: сентиментально-піднесений тон, ненатуральність в змалюванні де-яких характерів і пригод, нахил до ідеалізації своїх героїв. Громадянський характер оповідань був положений на першому плані, і тому то в признанні великої ваги оповідань зійшлись Куліш і Добролюбов. Куліш ставив Марка Вовчка нарівні з Шевченком і Квіткою. зве її народним речником: «Не Марка Вовчка становлю я поруч із цими великими духами—сам по собі він іще не виявивсь—а велике його діло, яко речника народнього, котрий говорить не від себе. Не свої мислі він обявля нам, як Квітка; не своєю душею за народ боліє, як Тарас: писатель тут одступивсь геть, назад свого писання; а в писанні його сам народ, лицем до лица, промовляє до нас словом своїм також, як у вищі свої години промовляв піснею»¹⁾). Од теплоти мови Марка Вовчка, говорить

¹⁾ Передмова Куліша до першого видання оповідань М. В., писана 1857 року. Цітуємо по виданню «Народн. Опов.» 1902 р.

сучасний критик ¹⁾ в некролозі Марії Ол., таяли криги вікової байдужості до долі поневоленого народу. Її «кроткий» протест проти соціальної несправди кріпаччини ставить Марію Ол. в ряді «апостолів людськості», борців за волю і братерство. Що становить особливу прикмету оповідань Марка-Вовчка — це їх чудова мова, найкращий зразок того, чим може бути жива народня мова в устах правдивого майстра-художника. Ця надзвичайно тонка, артистично-ніжна мова поруч з високим ідейним змістом забезпечили за Марком Вовчком ім'я класика в українському письменстві. На творах Марка Вовчка, так само як на творах Квітки і Шевченка виховувались покоління українських письменників, переймаючи і розвиваючи благородні традиції її оповідань. І Куліш був правий, коли пророкував в своїй передмові, що «такі оповідання, як Вовчкові, стануться з часом основою словесности нашої народньої, як розширяться вона і розкинетесь на всі сторони пишними вітами».

Д. Д.

---

¹⁾ В. Чаговець, «Кіев. Мысль», ч. 192.

ОБРАЩЕНИЕ къ ЧИТАТЕЛЯМЪ

о собираніи украинскихъ похоронныхъ причитаній.

«Человѣчество идетъ впередъ; науки развиваются: весело жить!» Эти слова принадлежатъ нѣмецкому гуманисту Ульриху-фонъ-Гутену. Сильно, ярко выразилось въ нихъ настроеніе культурнаго человѣка, сознающаго постоянное и неуклонное движеніе жизни, развитіе и распространеніе научныхъ знаній и связанное съ ними совершенствованіе человѣка. Испытывать это настроеніе—радость для сознающей личности. Кто не можетъ испытать его, для кого умственные завоеванія человѣчества такъ же безразличны, какъ безразлично то, идетъ ли сейчасъ гдѣ-либо въ Парагваѣ дождь или нѣтъ, въ томъ мертвый умъ, мертвый духъ. Но еще больше радости человѣку, когда онъ самъ участвуетъ въ движеніи жизни къ пріобрѣтенію бѣльшихъ духовныхъ богатствъ для человѣчества. Культурный работникъ, какъ бы ни были малы размѣры его труда, но, если онъ сознаетъ, что, дѣйствительно, хотя вдовицуну ленту положилъ въ духовную сокровищницу окружающихъ, можетъ, озирая свою прошедшую жизнь, сказать, какъ сказалъ знаменитый украинскій философъ Г. С. Сковорода: «Не все текохъ».

Не о славѣ говоримъ мы, не о популярности. Все это удѣлъ немногихъ. Мы говоримъ о культурной потребности развитаго человѣка по мѣрѣ силъ и возможности принять участіе въ общемъ достиженіи научныхъ пріобрѣтеній и совершенства жизни.

Для обыкновеннаго человѣка, кому палъ на долю скромный удѣлъ въ жизни, должно быть идеаломъ настроеніе Астрова изъ «Дяди Вани» Чехова: «Когда я прохожу мимо крестьянскихъ лѣсовъ,—говорилъ Астровъ—которые я спасъ отъ порубки, или когда я слышу, какъ шумить мой молодой лѣсъ, посаженный моими руками, сознаю, что климатъ немножко и въ моей власти, и что, если черезъ тысячу лѣтъ человѣкъ будетъ счастливъ, то въ этомъ немножко буду виноватъ и я».

Въ надеждѣ на то, что читатели «Украіни» и всѣ тѣ, кому попадутся эти строки, раздѣляютъ съ нами высказанныя выше мысли, мы обращаемся ко всѣмъ съ просьбою принять участіе въ научной работѣ, а именно—въ собираніи украинскихъ похоронныхъ причитаній для задумываемаго нами сборника причитаній. Составленіе подобнаго сборника было давнишнимъ нашимъ желаніемъ, и въ этомъ мы находимъ поддержку со стороны уважаемыхъ дѣятелей украинской этнографіи, какъ напр. г. В. Гнатюка.

У всѣхъ народовъ въ очень древнія времена существовалъ обычай причитать по покойникамъ. Причитанія существовали у древнихъ евреевъ, грековъ и римлянъ и существуютъ у славянскихъ народовъ. Великорусскія причитанія были собраны Е. Барсовымъ въ двухъ большихъ томахъ подъ названіемъ: «Причитанія сѣвернаго края», при чемъ, кромѣ похоронныхъ причитаній, тамъ помѣщены причитанія по рекругамъ. Украинскія похоронныя причитанія существуютъ въ народѣ съ давнихъ поръ и извѣстны подъ названіями: «тужіння», «голосіння», «плачи». Но въ украинской этнографической литературѣ не было такого полнаго собранія похоронныхъ причитаній, какимъ въ литературѣ великорусской является сборникъ Барсова. Причитанія, правда, собирались, но мало, а изучались еще меньше, такъ какъ украинскіе этнографы не обратили на нихъ большого вниманія, считая ихъ однообразными. Вотъ тѣ сборники и изданія, въ которыхъ помѣщались украинскія причитанія: *Метлинскій*—«Южно-русскія пѣсни», *Чубинскій*—«Труды статистическо-этнографической экспедиціи въ Юго-Западный край»,—*Браиловскій*—«Причитанія южнаго края» въ «Русскомъ Филологическомъ Вѣстникѣ»

1884 г., *Малинка*: «Малорусскіе обряды, повѣрья и заплачки при похоронахъ» въ «Этнографическомъ Обзорѣніи» 1898 г., № 3—4, *Милорадовичъ*: «Народные обряды и пѣсни лубенскаго уѣзда полтавской губ.» въ «Сборникъ» Истор.-Филол. Общества при харьковскомъ университетѣ, *Шухевичъ*: «Гуцульщина», Ш ч. Въ такихъ большихъ собраніяхъ, какъ «Этнографическіе матеріалы» Гринченко и «Покутье» Кольберга, имѣется всего по одному причитанію. Самымъ большимъ и самымъ цѣннымъ изъ указанныхъ сборниковъ является сборникъ Милорадовича.

Свѣдѣнія о бытовой обстановкѣ, въ которой существуютъ причитанія, и объ ихъ поэтическомъ значеніи интересующіеся ими найдутъ въ нашихъ статьяхъ въ «Кіевской Старинѣ»: «Древнѣйшее малорусское причитаніе» (1904, XII), «Взаимовліяніе украинскіхъ погребальныхъ причитаній и бытовыхъ пѣсень» (1905, III), «Носители похоронныхъ причитаній въ Малороссіи» (1905, IV), «Одна глава объ украинскіхъ похоронныхъ причитаніяхъ» (1905, XI—XII), «Символика птицъ и растений въ украинскіхъ похоронныхъ причитаніяхъ» (1906, XII) и «Порівняння смерті і весілля в українських погрібових голосіннях» («Україна», VI).

Причитанія произносятся обычно женщинами. Поэтому поиски собирателя должны быть направлены именно въ эту сторону. При этомъ надо замѣтить, что причитанія представляютъ изъ себя импровизаціи и лучше удаются тѣмъ женщинамъ, которыя отличаются болѣе высокимъ поэтическимъ развитіемъ. Такихъ-то и надо искать на селѣ. Разспросивъ женщину, «тужила» ли она по комъ и когда, вообще наведя ее на извѣстный образъ мыслей, настройвъ ее въ опредѣленномъ направленіи, для лучшаго исхода дѣла слѣдуетъ прочитать женщинѣ одно-другое причитаніе, для чего въ концѣ мы приводимъ два причитанія. Замѣчено, что при записываніи этнографическихъ матеріаловъ изслѣдуемыя лица излагаютъ охотнѣе и свободнѣе свои знанія, когда слышатъ отъ изслѣдователя пѣсню, сказку, поговорку и т. д., смотря по тому, что записывается. Нѣкоторые понаторѣвшіе этнографы прибѣгаютъ даже къ способу состязанія въ

знаніи, напр., пословиць, загадокъ и т. п. съ изслѣдуемымъ лицомъ, чтобы возбудить въ немъ чувство соревнованія и тѣмъ выпытать имѣющійся въ его памяти матеріаль. Кромѣ того, часто чтеніе изъ книги пѣсни, сказки и пр. придаетъ этимъ произведеніямъ авторитетность въ глазахъ простолюдина, носителя народной поэзіи, который не цѣнитъ ихъ ни во что въ своемъ будничномъ дѣловомъ быту, и тогда онъ, почувствовавъ важность ихъ, соглашается изложить то, что хранится въ его памяти.

Все это необходимо принять во вниманіе, такъ какъ собиратели обычно бываютъ обезкураживаемы въ началѣ своихъ попытокъ отрицательнымъ отношеніемъ къ нимъ со стороны народа. На недоумѣнія же лицъ, которыхъ мы желаемъ изслѣдовать въ этнографическомъ отношеніи, и на вопросы ихъ, зачѣмъ намъ понадобились причитанія, слѣдуетъ отвѣтить приблизительно въ такомъ родѣ: «Ось якъ я вамъ розкажу про чорний народъ — негрівъ, якъ вони живуть, це жъ вамъ буде цікаво? Такъ буде цікаво знати, якъ живуть у насъ на Україні тимъ, хто у насъ не бувавъ, хто не чувъ нашихъ пісень, голосінъ, хто живе далеко відціль». Подобный отвѣтъ успокаиваетъ крестьянъ и даетъ опору ихъ мыслямъ, часто пугливымъ.

Но трудно все напередъ предусмотрѣть въ дѣлѣ записыванія этнографическихъ матеріаловъ. Это дѣло сложное. Для него прежде всего требуется безусловное, тонкое знаніе языка той мѣстности, въ которой мы записываемъ, чтобы не было ошибокъ въ языкѣ нашихъ записей, а затѣмъ, и это самое главное, необходимо умѣнье собирателя разговаривать съ простымъ человекомъ, слѣдствіемъ чего является довѣріе послѣдняго къ собирателю. Народъ исторически основательно не довѣряетъ „панамъ“, и склонить простого человѣка изложить свое духовное богатство— дѣло не такое легкое. Конечно, кто совершенно близокъ къ народу, а еще болѣе кто самъ вышелъ изъ народа и не потерялъ связи съ нимъ, тому давать какія либо совѣты въ нашемъ дѣлѣ излишне.

Но, если намъ удалось склонить изслѣдуемое лицо къ изложенію своего запаса поэтическихъ произведеній, то, не теряя

времени, слѣдуетъ исчерпать рѣшительно все, чѣмъ обладаетъ данная личность въ желательномъ для насъ смыслѣ. При этомъ, когда причитаніе будетъ записываться, то не надо останавливать и перебивать говорящее лицо, въ нашемъ случаѣ женщину. По окончаніи же записи слѣдуетъ попросить то же самое повторить и тогда вставить въ записъ все, что въ ней не встрѣчается, но способствуетъ ея поэтической полнотѣ.

При каждой записи должно стоять точное обозначеніе мѣстности, гдѣ причитаніе записано, имя лица, отъ котораго оно записано, его возрастъ и краткая характеристика съ указаніемъ на выдающіеся факты жизни даннаго лица, если таковые были.

Записывать причитанія слѣдуетъ точно, ничего не прибавляя отъ себя. Всякое прибавленіе будетъ носить искусственный характеръ, и редакторъ замѣтитъ это. Также не слѣдуетъ ничего вычеркивать въ записи, такъ какъ такимъ образомъ мы искажемъ произведеніе и можемъ сдѣлать его негоднымъ для печати.

Кромѣ записыванія причитаній, слѣдуетъ всегда поспросить, да и самому посмотреть, какъ совершается обрядъ похоронъ, какіе обычаи существуютъ при этомъ, какъ ведутъ себя домашніе, родственники и другія лица на похоронахъ. Особенно важно наблюдать погребеніе дѣвушки или парубка. Также необходимо узнать, нѣтъ ли обычая приглашать постороннихъ оплакивать покойника, и не было ли когда при погребеніи наемныхъ плакальщицъ.

Причитаніе въ народѣ можетъ встрѣтиться также не въ самостоятельной формѣ, а включено въ какой-либо рассказъ. Тогда слѣдуетъ записать такой рассказъ тѣми же словами, какъ его рассказываютъ. Примѣръ такого рассказа мы также приводимъ въ концѣ.

Въ заключеніе мы считаемъ нужнымъ коснуться одного вопроса, на который насъ наводитъ практика. Приходилось иногда наблюдать, что нѣкоторые лица изъ сельской интеллигенціи, попуженныя кѣмъ-либо къ записыванію этнографическихъ матеріаловъ на селѣ (чаще всего начальствующими лицами, какъ напр. священники и діаконъ своимъ епархіальнымъ начальствомъ), по-

томъ не соглашались отдавать эти матеріалы въ распоряженіе научныхъ обществъ или специалистовъ безвозмездно. Поэтому мы напередъ оговариваемся, что никакой платы отъ насъ за доставленіе причитаній не будетъ. Мы обращаемся только къ лицамъ, которыя любятъ науку безкорыстно и охотно посвящаютъ свой досугъ дѣлу, имѣющему не одно лишь научное, но національное значеніе. Имена же лицъ, доставившихъ свои записи, будутъ напечатаны въ предполагаемомъ сборникѣ.¹⁾ Записи, сдѣланныя точно, съ соблюденіемъ вышеизложенныхъ указаній (обозначеніе мѣста, лица) просимъ прислать по адресу: *Кіевъ. Троицкая площадь. Народный домъ. Редакція „Украины“.* Для *Владимира Валеріановича Данилова.*

Причитаніе матери надъ сыномъ.

Синочек мій колосочок,
 Побросав ти своїхъ діточок сиріточок.
 Хто ж їх буде кормити,
 Кому ти приказав їх питати
 Вони ж маленькії, дрібенькії сиріточки.
 Синочек мій дорогий,
 Синочек мій милий!
 Що ж ти це, синочок, зробив?
 Якъ твоїй хозяйці з діточками горевати,
 Якъ же їй їх питати?
 Вона ж не здоляе коло них упадати.
 Якъ твоїй хозяйці діло робити,
 Коли твої діточки дрібнії?

¹⁾ Въ благодарность собирателямъ, если будетъ на то ихъ желаніе, мы можемъ высылать слѣдующія свои сочиненія: „Одна глава объ украинскихъ похоронныхъ причитаніяхъ“, „Землякъ и предтеча Гоголя“, „Новый сборникъ украинскихъ пѣсенъ“, „Символика птицъ и растеній въ украинскихъ похоронныхъ „причитаніяхъ“, „Лілея“ Шевченка и „Lilie“ Эрбена“, „Къ характеристикѣ литературной дѣятельности А. Н. Майкова.

Откуль тебе виглядати, мій синочок
 Мій соколочок?
 Соколе мій дорогий,
 Соколе мій милий!
 Сонечко мое праведнее,
 Одкотилось ти од мене;
 Одвалилось мое сердечко, -
 Зазнобилось мое сердечко по тебе, мій синочок.
 Сину мій, хозяйіну дорогий,
 На кого покинув ти своїх коників?
 Хто їх кормити да глядіти буде?
 Виду я на двір, твої коники ржать;
 Виду я в інбар, закроми твої пустії.
 Голубе мій дорогий,
 Одлетаеш ти од мене далеко.

Причитаніє дочки надъ матерью.

Мамочка моя пчілочка,
 Мамочка моя ластівочка,
 Словечко мое вірнее,
 Зозулечко моя луговая,
 На що ти мене кинула?
 Нема кому міні правди сказати,
 Не на кого міні діток бросити маленьких,
 Нема до кого міні прити,
 Не з кім міні поговорити.
 Откуда ти до мене прилетиш?
 Із якої стороночки міні тебе виглядати?
 Сонечко мое яснее,
 Ручечки мої пишнії,
 Ніжечки мої ходушечки!
 Находились твої ніжечки,
 Наробились твої ручечки!
 Очечки твої карії,
 Надивились твої очечки.
 Щичка моя отлетная.

Одлетіла ти од мене, моя мамочко,
 Не буду вже я тебе бачити.
 Личенько твоє білее
 Чому ти не встанеш
 Да не замовиш словечка свого праведного?

Розказъ, въ котормъ встрѣчается причитаніе.

Жінка по чоловікові журилась. Помер чоловік, жінка убрала його та й ну голосити: «Чоловіче мій, та дружина моя, ти ж було наореш і насієш огірків, кавунців та динь... динь, динь, динь...» Як дійшла до динь, зачатила, у долоні та по хаті танцювати. («Сказки, пословицы и т. п., запис. въ Екат. и Харьк. губ.» И. И. Манжурою).

Владимірь Даниловъ.

Де-що про „панів“ у колядках.

Мало вже зісталося старих пісень про те, як колись-то «гречні-молодці», вони ж і «пани» а то й богатирі «князі», були «осадчими» на Україні, як вони «всажували» нові села й городи, або заводили по своїх городах на селах порядки удільно-князівської епохи. У I-му томі історичних пісень Антоновича та Драгоманова уміщені де-які щедрівки та колядки, натякаючи на те, як князі, княгині та княжата поводилися у своїх панствах, як «мужі—грумада» пришукували собі таких панів, славних богатирів, що платять на місяць по сто червоних, або дають і зброю, і стріли, і човни, щоб їхати на тихий Дунай та під Царгород, бо й там є добрий пан, якому добре вірно служити. Усі ці богатирі чи пани, а то й «паничі» виїжджають у поле, у землі Волоську, Турецьку, Німецьку, щоб там набрати і волів, і коней: і грошей—на те, щоб

Воликами на хліб робити,
 А грошиками—війську платити,
 А кониками—з військом їх бити¹⁾.

¹⁾ Історическія пѣсни Малорусскаго народа съ объясненіями Вл. Антоновича и М. Драгоманова. Т. I. Кієвъ 1874. Стр. 6.

Звісно, у кого є кінь, то той вже сам—**кьнагь**—**König**—**Ritter**, барон, і може вже грабувати ще більше коней і грошей і волів; але хто ж йому волами хліб робить? Певне—не сам, бо по других колядках ми бачимо, чому привчали матері своїх синів «гордих панів»:

Навчила ж мене рідная мати
В віграни грати, красно співати,
Три рази в ночі вставаючи,
А в вині все купаючи ¹⁾.

Коли з військом своїм на війні такий пан награбить усякого добра, то, перебіраючи його, собі бере ліпших коників, дівчат, кращі сіделечка, гнuzдечки, сукенки, чобітки, а поганші віддає «служейкам». Коли йому вдасться від ворогів чужинців відбити свою землю з своїми городами, або селами, він порядкує чи так чи инак у цих селах; напр., один з них, одборонивши свою землю,

Всадив же три села з людьми:
А одно село з старими людьми,
А друге село—з парубками,
А третє село—з паненочками.
Старії люде—усім судили,
А парубочки—у війську служили,
А паненочки—шитінки шили ²⁾.

Трудно уявити собі такі три села, де в одному б сиділи тільки самі старі судді, у другому—парубки, а у третьому паненочки; але пісня цим визначає тільки, які категорії праці потрібні були пану-барону: з першої цитати бачимо, що йому треба було військо мати і землю кимсь обробляти; а з цієї другої виявляється, що не тільки військо потрібно панові—богатиреві,

¹⁾ *ibid*—стор. 8.

²⁾ *ibid.* стор. 33.

а ще й судді і швейки. З зхожими ж завданнями стрічаємося й у другого пана, те ж з трьома селами, де живуть знов старі люде, парубки та дівчата:

Старими людьми село—порадне,
 Парубочками село—горіжне
 А дівочками село—весело ¹⁾).

Тут парубки та старі люде обслужують ті ж функції огорожати село од ворогів та раду давати при унутрішніх неладах, а дівчатам ще призначається й веселити когось (може танцями та співами). А усе ж таки, як і з попередніх колядок, тут не видно, хто ж саме землю обробляє тими воликами, що пан собі навоює. Через це я думаю, незлишнім буде надрюкувати колядку, яку я записав ув с. Алешні Городнянського уїзду Чернігівської губернії на цю ж тему. Колядка адресується до пана-господаря, хоч тепер він вже не має в своїх городах та селах того феодално-удільного значіння, яке йому приписує колядка. Співается ця колядка так, що після кожної стрічки приспівується один і той же приспів з трох стрічок, які наказані тут тільки раз після першої стрічки.

А в нашого пана вумная жана,
 Бог яму дав!
 Ня завідуйте, панове браття,
 Дай Боже й вам!

Та й закупіла три гарадочки:
 Шо первий горад—усе із панами,
 Шо другий горад—усе з казаками,
 Шо третій горад та все з мужиками.
 Шо із панами—суди судити,
 Шо з казаками—войска вадить.
 Шо з мужиками—поле пахати.

¹⁾ *ibid.*—стор. 49.

Тут вже замість старих людей, що колись за раду радили та суди судили, з'явилися пани (тоб то старі тівуні, або сучасні суди—земські начальники чи мирові посередники), замість парубків—козаки, але мабуть не ті, що їздять тепер по селах, а військо—проти чужинців-ворогів, як було у старовину; під кінець бачимо й роль мужиків: їх діло—«поле пахати», або як співають другі у тій же Алешні—«дела рабити».

У цій колядці бачимо й стару основу князівської епохи, коли пани та підпанки почали вислююватися з маси народу та брати на себе політичні обов'язки, і новіші додатки з побуту пізнішого.

1907.

О. Русов.

Ода Сафо в перекладі І. Котляревського.

В альманаху І. Бецького «Молодикъ на 1844 годъ» (Харьковъ, 1843, стр. 279—280, документъ 20) оголошено текст і лодано на прикінці книжки факсиміле автографа І. Котляревського: «Ода Сафо» (факсиміле—тільки для третьої строфи уривка оди). Ця «ода»—россійській переклад відомої поезії Сафо: «Ἴσος μοι κελύκος φαίνεται θεοῖσι»¹⁾. Переклад той—зовсім таки не гарний.. Цікавий він лишень як матеріал на доказ того, якою мертвотою мови віє од цього россійського перекладу та яка безодня між цією мовою та тією, якою написано «Перелицьовану Енеїду». Д. Кримський, з огляду на те, що «Молодик» на рік 1844—зовсім велика бібліографічна рідкість, передрюкував той переклад в «Літературно-Науковому Вістнику» за той рік (1906, кн. III, Наукові листки, стр. 516—517), але текст «Молодика» (в III строфі) він поцравив по факсиміле. Я подаю текст точнісінько так, як в «Молодику».

¹⁾ Український переклад, між иншим, маємо в «Пальмовім гіл-лю», А. Кримського, Львов, стр. 57—58.

I

Щастливъ, кто близь тебя и о тебѣ вздыхаетъ!
 Кто сладостью твоихъ плѣняется рѣчей:
 Кого привѣтствуешь улыбкою своей!
 Безсмертныхъ тотъ боговъ въ блаженствѣ превышаетъ.

II

Увижу лишь тебя, жаръ въ тѣлѣ ощущаю,
 Палящій льется огонь по жиламъ всѣмъ моимъ:
 Душа смущается, предавшись чувствамъ симъ,
 Языкъ нѣмѣть мой и слова даръ теряю!

III

Темнѣть свѣтъ въ глазахъ: слухъ ничему не внемлетъ:
 Потъ хладный на челѣ, блѣднѣю — чуть дышу,
 Въ смятеніи, страшусь, въ безпамятствѣ дрожу,
 И представляемо, что смерть меня объемлетъ.

Полтава

Апрѣля 8 дня 1817 г.

Д. Кримський виправив по факсиміле «и представляемо» на «и представляется» Під факсиміле стоїть, що автограф був власністю полтавця Г. Сплітсесера. Крім того, під «одою» намальовано молоденького голоусого бандуриста в бурсацькому одязі, і підписано старо-церковними уставними літерами: **бандурнсть**. Очевидячки й малюнок цей — з під пера І. Котляревського.

В рукописному відділі Румянцівської бібліотеки у Москві, серед паперів Бецького, єсть між иншим і отцей переклад «оди» Сафо—ці самі три куплети. Писаний він на клаптикові чистого поштового паперу, — ніяких малюнків чи візерунків немає. Отже це не той автограф, що Бецький мав його од Сплітсесера. Та й взагалі—чи власноручне це писання Котляревського? Правда,

рука—дуже похожа на руку Котляревського, але підпис під переглядом не Котляревській, а *Котляревскаго*, — що немов би свідчить про список з твору Котляревського, а друге ще й те, що в III-му куплеті, факсиміле якого ми маємо в «Молодику», в третьому рядку стоїть:

Въ смятеніи страшуся, — въ безпамятствѣ дрожу, — а за те в 4-му рядку не *представляемо*, а так, як і в факсиміле: *представляется*, і далі теж немає (,) — перед *что...* Крім того, в 1 купл. в 1 рядку стоїть: *близъ*, в 2 купл. в 1 рядку *лишъ*, а в 2 купл. в 4 рядку після «языкъ нѣмѣть мой» немає (,).

В каталог рукописів Румянцовського музею автограф цей заведено, як автограф Котляревського.

В. Доманицький.

БІБЛІОГРАФІЯ.

Борис Грінченко. Перед широким світом. стр. 317. У Києві. 1907.
ц. 1 карб.

Під таким заголовком д. Грінченко, досить відомий в українській літературі письменник, видав збірник своїх статей, які, на думку автора, характеризують «кілька моментів» культурно-національної свідомости нашого народу. При цих моментах, заявляє автор, «я був сам і бачив, як серед великої ворожої темряви помалу починала відгортатися вікова завіса і з-за неї виривалися перші проміння». Ілюстрації, подані автором, до пізнання цих моментів поділено в книзі на два розділа: в першому згруповано фактичний матеріал, котрий мусить характеризувати, як ставляться по наших селах до книги селяне. Відповідно до цього матеріалу він має й заголовок: *Книга на селі*. Тут подано відомости про читання селянам і самими селянами таких наших письменників: Мордовцева, Кропівницького, М.-Вовчка, Г. Барвінок, Кузьменка, Номіса, Ів. Левицького, Мирного, Квитки-Основьяненка, Ол. Стороженка, Ів. Котляревського, Гулака-Артемовського, Гребінки, Глібова, Макаровського, Руданського, Куліша, Шевченка та ин. Крім того уміщено в цьому ж таки одділі відомости про читання селянам і селянами де-яких історичних книжок, а також про три твори світової літератури: «Антигону» Софокла, «Вільгельма Телля» Шіллера і «Демона» Лермонтова. Другий розділ містить в собі почасти фактичний і, до речі сказати, досить убогий матеріал про українські театральні вистави на селі, почасти ж теоретично-публіцистичні замітки про те, яким мусить бути театр. Не обмежуючись подаванням

одного тільки фактичного матеріалу, д. Грінченко пояснює його, робить на підставі поданих ним відомостей певні висновки, характеристики і виступає не тільки регістратором фактів культурного розвитку наших мас, але й публіцистом, а подекуди і літературним критиком, особливо-ж публіцистом. Велика частина праці д. Грінченка присвячена властиво публіцистиці, а серед неї головне місце займають уваги і міркування автора про той напрям, якого мусить триматись українська інтеллігенція в своїй культурній роботі, або—загальніш—про дальший напрям української науки і культури. Питання це, як знаємо, першої-рядної ваги, але з праці д. Грінченка ми не бачимо, щоб він опанував ним як слід і сказав щось нове і переконуюче науковими аргументами.

Констатуючи ненормальний напрям «в інтелектуальній роботі трохи чи не всіх європейських народів, а по часті і в нашій українській», ненормальність якого виявляється в тому, що «інтеллігенція, думаючи й роблячи, думає й робить про себе й на себе... не дбаючи про маси, а рахуючи тільки на людей свого кола...»,—автор каже, що «могло б бути й инакше», що напрям розвитку в науці і культурі міг би відбуватись і ив'шим шляхом, більш корисним для широких мас народа. І на доказ можливості такого напрямку автор наводить приклад з життя старої Греції. «Адже старий грецький драматург, пишучи свою драму, грецький скульптор, роблячи свою статую, вони ж завжди рахували на широкі маси... і ми бачимо, що Есхіл, Софокл, Арістофан говорили не до вибранної тільки купки людей, а до тих народніх мас, які під осяйним небом Еллади ловили чуйним ухом кожне слово укоханих письменників» (стр. 6). Приклад, наведений д. Грінченком, цілком недотепний. І Софокл, і Арістофан, і Есхіл ніколи «не рахували на широкі маси», принаймні в тім розумінні слова, як тепер. «Під осяйним небом Еллади ловили чуйним ухом кожне слово укоханих письменників» тільки упривильовані класи грецького громадянства, аристократія, вояки, буржуазний демос то що. Щож до широких мас народніх, то вони позбавлені були тієї втіхи, про яку так поетично говорить автор. Вже за тих часів грецької історії, про які згадує д. Грінченко, по всіх грецьких республіках існував інститут рабства, і ті, що належали до цього інститута,—а це були численні маси,—не могли взяти активної участі ні в створенню науки, культури, ні зазнавати від неї тієї інтелектуальної втіхи, яка випадала на долю упривильованих групи грецького громадянства. В літе-

ратурних творах Есхіла, Софокла і Арістофана ми не знайдемо ні одного натику на те, що вони рахували на маси, просто через те, що кріпацьке становище цих мас вважалось за нормальне, природне і незмінне. Од такого погляду не могли одмовитись навіть геніальні люде того часу, як от приміром Платон, Арістотель; перший в своїй знаменитій „Республіці“ — що являється нічим иншим, як ідеалізацією аристократичного ладу Спарти, признає необхідність в державних цілях рабства, другий в своїй „Політії“ просто заявляє: „природа творить одних людей для свободи, других—для рабства“. Таким чином, визнаючи соціальну нерівність різних групи громадянства, філософи і письменники старої Греції і в своїй культуртрегерській діяльності ніколи не були такими демократами, якими малює їх д. Грінченко. Само собою зрозуміло, що і напрям науки і культури вже за тих часів містив в собі ненормальний елемент, і провалля між аристократією-інтелігенцією і масами вже й тоді було дуже глибоке. Та й не могло цього провалля не бути, бо воно залежало не од доброї волі письменників того часу, а од причин соціального порядку: від класового поділу громадянства на групи, який, охоплюючи собою всі боки життя, надавав класовий характер проявам його і в сфері науки і в сфері літератури, культури, творчости і т. д. Таким чином, категорична заява д. Грінченка, що з напрямком науки і культури „могло б бути й инакше“, не відповідає історичній дійсности. Очевидно, далі, що як напрям в розвитку громадянства на певні соціальні групи не зупинився, а прямує все далі, викопуючи все більше соціальне провалля між ріжними групами громадянства, то й напрям в розвитку науки, культури буде стояти в залежности від соціальної структури громадянства. Українське громадянство не є виємок, а через це і напрям в розвитку української науки буде містити в собі певний ненормальний і небажаний в інтересах соціально-покровдженних груп нашого громадянства елемент. До якого часу стоятиме справа так, на це може бути де-кілько відповідей, над якими ми спинятися не будемо, але всеж таки мусимо зазначити, що та добра воля української інтелігенції, до якої апелює д. Грінченко, щоб піднести українську людність з боку культури, освіти і т. и., в значній мірі буде залежати од певних матеріальних об'єктивних умовин, од рівня політичного і національного розвитку її, од класової самосвідомости і розуміння нею тенденцій в соціальному розвитку українського громадянства. Про всі ці об'єктивні умовини автор нічого не згадує, а че-

рез це і всі його заклики да роботи на користь масс мають ідеалістично-платонічний характер і не зможуть ні задовольнити, ні дати переконуючих конкретних директив для діяльності свідомого своїх обовязків активного члена українського громадянства. Для того щоб працювати на користь широких народніх масс, треба знати, яким шляхом йти до цього, на що звертати увагу в своїй діяльності, на які струни вдаряти, щоб збудити їхню свідомість, викликати їх на живу акцію і запалити в їхніх серцях полумя світа і знання. На превеликий жаль той фактичний матеріал, який умістив д. Грінченко в своїй книзі, не дає бажаної повної відповіді на ці запитання і, користуючись ним, як ілюстраціями для характеристики тих «кількох моментів, як серед великої ворожої темряви помалу починала відгортатися завіса і з-за неї виривалися перші проміння», ми не можемо уявити, в яких саме пунктах скріш всього відгорталася ця завіса, і які проміння ховала за собою. Дуже може бути, що тут треба винуватити не самого Грінченка, а обмаль літературного українського матеріалу, з яким приступав він, разом з д-ою Загірнею, до просвітної роботи на селі. Але факт залишається фактом: картина села з його тяжким, безпросвітним життям, з його невмирущою надією на кращу будучність, на той світ, який засяє по темних хатах, змальована д. Грінченком не повно, а іноді просто неправдиво.

Перш усього ми не можемо погодитись з де-якими рисами тієї картини села і селянських інтересів, як їх малює сам автор в гл. «Кілька слів на початок». Так, напр., кажучи про заробітки селян на шахтах, автор зауважує, що молодіж ходила туди, крім того, що її тягли матеріальні злидні, ще й через те, що заробіток на шахтах «давав змогу повеселитися, погуляти»... «Тільки цю «культуру», повну горілчаного духу й цїнізму, і приношено з шахт, ніяких інших культурних впливів не було» (стр. 9). Це, звичайно, вигадка, бо з історії визвольничого руху останніх років ми бачимо, що робітники тих самих шахт брали живу участь у ньому, виявляючи цим і певний політичний розвиток, і певну класову свідомість, і певне бажання брати участь в державній творчості. Хай цей розвиток шахтяного пролетаріату виявився на скількісь років пізніш, але це не значить, що тоді коли здибувався мало не що-денно з робітниками на шахтах д. Грінченко, вони були тільки п'яницями та роспустниками. Колиб уважніш, пильніш приглядався д. Грінченко до робітничого життя на шахтах, він побачив би не тільки негативні боки його. А колиб він умів ро-

зуміти факти громадського життя в певному соціологічному світі і краще уявив собі ідею еволюції, прихильником котрої виступає, він би тоді певно згодився, що й та політична акція, в якій жваву участь брали робітники з шахт, перш ніж виявитися, фіксіроваться, прийняти реальні форми, мусила перебувати де який час в ембріональному становищі, мусила пережити перші стадії свого зросту і визрівання, а до тогож не десь в абстракції, в емпіреях, а в мозкові, в душі кожного робітника. Само собою зрозуміло, що робітники з того села, про яке каже д. Грінченко, не можуть бути виємком. Вже одне те, що ці робітники на шахтах працюють спільно, разом відчують тягар того економічного становища, в яке вони попали, разом терплять від економічної експлоатації своїх хазяїнів, мусило спиняти їх увагу над цими реальними і дошкульними фактами соціально-економічної нерівності, а далі узагальнювати ці факти і робити з них певні висновки. В решті все це збуджувало їхню свідомість, і класову, і, звичайно, культурну. Певна річ, що підвищення і фіксіровання свідомостя села, з яким вони звязані тисячами інтересів, не могло, отже, не мати певного культурного впливу на селян. Це так природно, логично, і треба тільки дивуватись д. Грінченкові, що він не зауважив того, що мало місто в життю і культурному розвитку селян. «Я нічого не вигадав, каже автор, нічого зайвого не додав темними хварбами» в своїх оповіданнях «Серед чужих людей», «Каторжна», «Панько», «Батько та дочка», «Соняшний промінь», про той вплив, який мали ці шахти на селян. Віримо заяві автора. Ми так само віримо і тому талановитому і захоплюючому малюнкові з життя шахтарів, який подав нам Золя в своєму «Germina», і дуже може бути, що дійсність, негативні сторони життя може були ще грубійші. Але мусимо протестувати проти д. Грінченка, коли він каже, що тільки одне це й було в життю робітників-шаhtarів. Більш об'єктивний письменник, той самий Золя, разом з темними, тяжкими фактами з життя шахтарів, малює нам і перші світлі проміння життя робітничого, радісні риси і привабливі боки. Об'єктивні спостереження над цими фактами, перетворені в лабораторії артистичної суб'єктивної творчости великого світового письменника, дають нам чудові образи світлих надій і нових творчих змагань покривджених, приневолених людей, дають нам ілюстрації культурного зросту їхнього, і хоть ще панує морок деградації, темряви і деморалізації, що вирости, як рослина з землі, з соціального ладу і соціального поневолення одних другими, але на темному фоні зарисують-авг. 1907.

вуються світлі проміння, і удари кирок та молотів під землею доносяться вже до нас, як вістники побіди культури.

Такі-ж позитивні риси з життя шахтарів, разом з негативними, побачимо в творах Грушецького, Джеромського і інших письменників. І хоч можна закинути їм, що вони занадто подекуди «згущають хварби», але зробити їм закиду, що вони за цим темним фоном не добачають ясних ліній, що вони прокляли, незначні може, але все таки позитивні світлі моменти і риси,—ми не можемо. Д-ю ж Грінченкові, не як красному письменнику (тут щеб можна йому вибачити, зважаючи на те, які цілі ставить письменник, створюючи певний малюнок життя), а як публіцистові, цей закид в праві зробити кожен читач, кожен, хто вимагає од публіциста об'єктивності і вмілої оцінки того, про що останній пише, а надто тоді, коли ця оцінка набирає таких, як у д. Грінченка, категоричних і аподиктичних рис.

Далі, звертаючись до самого матеріалу, поданого автором в оділі «*Книга на селі*», мусимо зазначити брак в ньому політичного і соціального елементу. Про книжечки з таким змістом автор не подає сливе ніяких відомостей; ті-ж відомости, які маються, занадто уривчасті, ляпідарні і обмежені так до кількості, як і до якості. Це—дефект, і дефект великий, матеріалу, поданого автором, бо через його залишається невиясненою, принаймні в книзі Грінченка, одна із великих сторін народнього життя, а саме: сфера політичних і соціальних поглядів села. На брак такого матеріалу приходиться тим більше пожалкувати, що сам автор констатує надзвичайну зацікавленість його аудиторії книжечками на політичні та соціальні теми (109 стр.). Та й читаючи селянам переважно книжки поетичного або науково-популярного змісту, автор не познайомив селян з такими чудовими творами з української літератури, як великий соціальний роман Білика та Мирного «Хіба воли ревуть, як ясла повні?», вірні з соціально-політичним змістом Шевченка і інших українських письменників. Можна з певністю сказати, що читання таких творів в значній мірі збагатило б фактичний матеріал, поданий Грінченком, і дало б нам багато дуже цікавих фактів про те, як ставляться селяне до кращих наших письменників, що реагували в своїй творчості на найближчі і наболілі народньому серцю струни. З другого боку такі факти могли б збагатити і арсенал відомостей про рівень соціальних поглядів та інтересів села. Та всеж, як не убогий той літературний матеріал в книзі Грінченка, про який іде зараз річ, на підставі його можна зробити висновок, що ступінь популярності письменника українського

і його творів серед наших мас стоїть в залежності од тих тем, про які він пише, од тих питаннів, які він розв'язує в своїх творах. Слухачі з аудиторії д. Грінченка вороже ставились до Стороженка з його наскрізь панськими тенденціями і з захопленням стежили за боротьбою «Миколи Джери» Левіцького, спочуваючи йому і оправдуючи ті методи боротьби, яких він вживав. Ми не помилились, коли скажемо, що ступінь популярності письменника стоятиме в логичній залежності від його демократизму, від його політичних симпатій і того, пронятого любов'ю до соціально-покривджених людей, становища, на якому стоятиме письменник.

Ми не будемо спинятись над характеристикою всього матеріалу, який зібрав Грінченко в своїй книзі, і аналізувати його особистих вражів з життя на селі й читання селянам книжок українською мовою. Не дивлячись на ті дефекти, про які ми згадували вище, цей матеріал всеж цікавий, і можна тільки побажати, щоб слідком за д. Грінченком пішли й інші спостерегачі народного життя. Та тільки той метод, яким вони повинні користуватися в цій справі, повинен відзначатися більшою ясністю і класифіційованістю. Виводи, які робить д. Грінченко з читання селянами або селянам тієї чи іншої української книжки, мають той дефект, що автор мало каже нам про те, до якої соціальної групи належить його читач або слухач. Ігнорувати цього момента діяч культурний і письменник не може, бо інакше всі його виводи мають занадто-суб'єктивний і через це невірний характер: соціальним становищем певного індивідуума опреділяється комплекс його літературних вподобань, його естетичного смаку, не кажучи вже про політичні погляди, взагалі цілий його світогляд. Коли б цього момента д. Грінченко не ігнорував, певна річ, фактичний матеріал його книги значно виграв би і з боку різноманітності, і з боку інтереса: він ще більше б открив нам ту завісу, за якою ховалася народня темрява і з якої почали тепер визирати світлі проміння народної свідомости і культурного зроста українських мас. І коли б д. Грінченко додержував цієї вимоги, його висновки відзначилися б більшою логичністю, реальністю, не були б такими занадто вже загальними та схематичними, якими вони видаються нам тепер, і, нарешті, він не впадав би в такі lapsus-и, які з ним часом трапляються. Так приміром, кажучи про матеріал, зібраний ним для характеристики „книги на селі“ ще за 10—15 років назад, він силкується запевнити нас, що висновки, зроблені ним на підставі того матеріалу, будуть справедливі і для на-

цього часу. Не дивлячись на те, що за цей час перейшла сила подій страшних і великих, розбуркуючи народню думку..., «Сілянська маса, каже автор, що до тієї речі, яку зачеплено в цій книзі — красне письменство й наука—зосталася такою самісінькою тепер, як і перед десятима-п'ятнадцятьма роками». А так стоятиме справа, — пояснює далі автор, — через те, що свідомість селянина «розвивалася тільки в одному напрямку — в напрямку справ політичних» (стр. 247). До більш поверховного розуміння істоти, змісту увільничого руху, революційних подій останніх часів не можна було додуматись! Могутня сила такпх часів тим і характеризується, що вона відбувається не тільки в сфері політичних форм державного ладу; ні, своїм руйнуючим подихом вона вривається у всі сфери людського життя, знищуючи до щенту одне, вносячи дух новаторства, корективи або реформи в друге, переоцінюючи старі «цінності» в усіх сферах життя і науки, особливо ж тієї галузі її, яку прийнято, по науковій класифікації, звати гуманітарною.

Цей руйнуючий процес відбувається, звичайно, помітніш всього в площині політичних інтересів громадянства, але захоплює й інші, а як головним активним діячем увільничих рухів виступає маса народня, то очевидно, що й свідомість її росте під час таких рухів не тільки в сфері вузької політики, цеб-то придбання та встанови певних горожанських прав, але й в сфері культурних інтересів. Це ясно, як світ. І на доказ цього досить пригадати тільки численні заяви наших українських мас про те, щоб встановлено було загальну освіту, народню мову в школах, щоб скасовано було цензуру, а заведено волю друку, — досить, кажу пригадати це, щоб побачити фактичну невірність характеристики революційної течії наших часів і категоричного твердження д. Грінченка, про те, що «хоч могучий подих визвольної буреї сколихнув народнє море, та всі його хвилі він направив в один бік», цеб-то в бік політики. Перед «широком світом» говорити так—завадто сміло!

Є в книжці д. Грінченка ще один момент, над яким варто було б слинитися. Це питання про народ і інтелігенцію. На протязі цілої книги автор завше вергається до цього питання, кличе інтелігенцію до праці в інтересах народніх мас, каже про необхідність одної літератури і для інтелігенції і для народу, визнає необхідність знайомства з боку народніх мас з життям інтелігенції, але читач так таки після прочитання книжки і не знає, що розуміти під інтелігенцією і який зміст вкладати в це слово. Автор признає право керувати в справі всенародньої просвіти тільки за справжньою національною

інтелігенцією. Але кого розуміти під цією «справжньою інтелігенцією» — не поясняє. А як інтелігенція не уявляє з себе чогось суцільного, чогось однакового по соціальному становищу, по світогляду, то, очевидно, що кожна група її буде думати, що їй належить право «керувати в справі всенародної просвіти і провадити її відповідно до поглядів тієї соціальної групи, з якої вона походить, або інтересам якої служить. Взагалі той поділ української людности на групи, який встановляє д. Грінченко, занадто вже шаблонний і... не науковий.

Д. Грінченко ділить людність на два табори: інтелігенція—з одного боку, і народні маси—з другого. Між ними викопано глибоке провалля, засипати яке мусить інтелігенція головним чином через культурно-просвітну роботу: «був такий час, каже автор, коли цієї безодні не було, або вона була дуже не велика; це було тоді, як і пан і мужик розумів релігію одним розумінням, і віра в відьом складала частину с цього розуміння; як пан і мужик знав тільки одну поезію—народню, тільки одну науку—ту, що її вчила сама природа» (стр. 4). Сказано поетично, але досить темно. Необхідно було б навести більш точні історичні дати, бо ті риси світогляду української маси, які навів д. Грінченко, характеризують її в різні моменти історичного існування: і тоді, коли ще не було соціальної нерівності, і тоді, коли вже провалля соціальне почало роз'єднувати українські маси. Більш науково було б, колиб д. Грінченко вживав тієї класифікації в справі поділу нації на групи, яка встановлена об'єктивною соціологією, а саме: поділу на класи. Тоді б висновки автора що до того, як засипати провалля, були б більш ясними і не зазначилися б такою плутаниною, як тепер. Ставлячи прогноз про те, коли станеться поєднання між роз'єднаними частинами нації, автор сподівається, що це буде «на вищому ступні думки, на вищому ступні світогляду». Як бачимо, тут не має ніякої відповіді на запитання. Автор сам не хоче спинятися над ним, зауважуючи тільки, що досягти поєднання з масами інтелігенція може не знижуючись до того рівня, на якому вони стоять, а навпаки—піднімаючи їх у гору до тих високостей, на які вже вибилася людська думка». І тут одні слова, слова і слова—і нічого реального: ні одної згадки про те, що дає на цю відповідь об'єктивний аналіз соціальних сьогочасних відносин громадянства і тенденцій в розвитку цих відносин в будучому! Взагалі «гарних слів» в книжці д. Грінченка чи мало, подекуди вони й зміст мають живий, переконуючий і реальний, але там, де автор хоче розв'язати питання загального характеру, як напр.,

про напрям науки, культури, про характер просвітної роботи на селі, про інтелігенцію і народні маси, вони зостаються тільки словами, без ґрунту, без змісту, показчиком ідеалізму і абстрактного народолюбства певних груп нашої інтелігенції.

І всеж, не дивлячись на це, ми вважаємо книжку д. Грінченка вартою того, щоб познайомитись з нею. Хоч матеріал, поданий в ній, як ілюстрації до того, як і що думають наші маси про наших письменників, і не повний, але всеж цей матеріал має фактичну вартість і може в де якій мірі бути показчиком культурного розвитку наших масс, популярности серед них наших письменників і давати директиви для останніх: як і що вони повинні творити, щоб стати популярними серед цих масс та допомогти їх культурному розвитку.

Про погляди автора книжки на народній театр зараз говорити не будемо, бо наша рецензія і без того вийшла вже занадто великою. Про це ми поговоримо послі, в звязку з становищем нашого театру.

С. Петлюра.

А. Я. Ефименко. Історія України и ея народа. Съ портретами и рисунками. СПб. 1907. ст. 174. ціна 50 коп.

Останніми часами справі популярізації відомостей про історичну долю українського народа дуже пощастило: ще недавно на книгарському ринкові не було ні одного повного та наукового курса чи підручника, коли не рахувати перестарілої «Історії Малої Россіи» Бантиш-Каменського, передрукованої без одмін з видання 1842 року, очевидно, щоб хоч чим-небудь задовольнити існуючий в громадянстві запит на популярний курс української історії. І тільки тепер, в самі останні часи під цілющим подувом загальної волі слова, неначе прорвало греблю—посицались праці по українській історії, призначені для широкої публіки: маємо два повних, доступних для широкого кругу читачів, і при тому строго наукових, курса російською мовою—проф. М. Грушевського та Ол. Ефименкової, маємо цілий ряд популярних брошур українською мовою: Грінченка, Грушевського, Драгоманова, Коваленка та ин. Нарешті, оце перед нами короткий нарис історії

України російською мовою, пера заслуженого нашого вченого— Олександри Ефіменкової.

«Исторія України и ея народа» вирахована на інтелігентного читача, що вже має загальні історичні відомости, звичайно винесені з шкільних підручників, де історія України подається уривками, без усякого внутрішнього звязку, яко частина «общерусской» історії. «Великоруську історію, говорить автор, знає більш або менш кожна освічена руська людина: її викладають в кожному підручнику під назвою «русской історії». В цій «русской історії» про Україну, Малоросію говорить звичайно тільки з того часу, як її прилучено до Великоросії в XVII віці при гетьманові Богданові Хмельницькому, та й говорить побіжно, поверхово. А як жила Південна Русь до прилучення,—про це здебільшого мови нема. Отож і виходить, що з великоруською історією обзнайомлена кожна руська людина, і сіверянин і южанин, а з українською зовсім погано обзнайомлені навіть южане» (ст. 3—4). Книжка д-ки Ефіменкової як раз знайомить читача з еволюцією української історії в її правдивій схемі од самих початків української колонізації тих земель, де й зараз живе наш народ, і до найновіщих часів. Тому то вона найбільше придалась би шкільній молоді, збаламученій фальшивим або тенденційним перекручуванням нашої історії по шкільних підручниках, даючи цій молоді правдивий образ історії України, не затемнений ніякою державною або націоналістичною тенденцією. Невеликий розмір, популярний, ясний виклад і невелика ціна роблять книгу загально-доступною.

Д-ка Ефіменкова ділить свою працю на шість розділів: Старинна Русь; Південна Русь, яко частина великого князівства Литовського; Південна Русь під Польшею; Хмельнищина й Руїна; Україна в XVIII столітті; останки боярчини і українське відродження. Треба признати, що автор зумів в межах своєї схеми ясно виложити політичну й соціально-економічну еволюцію українських земель і при тому зберегти пропорціональність в оповіданні про різні періоди нашої історії. Проте в книзі д-ки Ефіменкової єсть цілий ряд прогалів і неточностей, які кидаю-

ться у вічі навіть при першому поверховому ознайомленню з книгою. Отже перш за все географічний огляд сучасного розселення українців не зовсім докладний і нерівномірний; про австрійську Україну сказано в двох словах і не зазначено числа тамошніх українців в поодиноких країнах. Нічого не сказано про американські українські колонії, хоча на самому кінці книги про них згадується. Про походження козацтва, його генезис і первісний розвиток говориться в Історії д-ки Єфіменкової буквально на пів-сторінці (ст. 52). І загальну оцінку ролі козацтва в нашій історії автор подає аж геть пізніше, говорячи вже про останки козаччини на лівобережній Україні. Національно-релігійний рух XVII століття змальовано досить блідо; на нашу думку, треба було б сказати про його докладніше і згадати деякі ймення українських полемістів і вчених того часу, це б уже й не так затруднило читача популярної книжки. Той самий закид про неповноту й блідість мусимо зробити й що до останнього розділу книги—«Українське відродження». Початки українського письменства в XIX столітті автор цілком відносить на карб впливу двох культурних осередків—харківського й київського університетів, зовсім не згадавши про ту традицію, що зв'язує недруковану літературу на народній мові кінця XVIII століття з Котляревським, а цього останнього з його наступниками. Зовсім мало сказано про новітній літературний і національний рух на Україні російській, далеко менше, ніж про це говориться автором трохи нижче що до Галичини. Про еволюцію національно-політичної думки на російській Україні в кінці XIX ст. сказано в самих загальних фразах на десяти рядках; говорячи про вплив Драгоманова на Галичину, д-ка Єфіменкова зовсім не згадує його значіння для українців російських і навіть не зазначає факту видавання «Громади». Не можна полишити без уваги надзвичайну неконсеквентність автора в уживанні термінології: «руській, южнорускій, малорускій, галицко-руській, українській». Мало помагає примітка, зроблена автором на ст. 18: «Русь, рускій—значило въ этотъ періодъ нашей исторіи (князівський) лишь Южная Русь и южнорускій, украинскій». Таке обмеження («въ этотъ періодъ»)

може навести недосвідченого читача на думку, що в XV—XVI ст. в литовсько-руській державі панувала «русская» мова в значінню великоруська. І при самому кінці, говорячи про Галичину, автор називає «русскія» гімназії, «русскія» кафедри у Львівському університеті. Така-ж сама неясність і з назвами «Русь, Україна, Малороссія». В початку книги д-ка Єфіменкова робить досить непевне твердження: «еще и теперь южнорусская территория дѣлится на лѣвобережную, или Малороссію по преимуществу, и правобережную, или Украину по преимуществу». І потім іде без перестанку плутанина: «Русь, Южная Русь, Украина, Казацкая Украина»... В популярній історії слід було б уникати такої плутанини в термінах, тим більше, що зараз сливе скрізь уживаються терміни «Україна, українській».

Та всі ці недостачі історії д-ки Єфіменкової не зменьшують її загальної вартости й інтересу. А що робить книжку особливо привабною для читача, так це—надзвичайно живий, часами навіть художній виклад, блискуча літературна мова, що взагалі являється прикметою, властивою науковим писанням д-ки Єфіменкової. Було б дуже бажано мати подібний історичний нарис і українською мовою, бо всі ті популярні історії, що повиходили останніми часами, являються занадто елементарними (що пояснюється їх призначенням для широких народних мас), а більші розміром і дорогі ціною вицезгадані ширші історичні курси проф. Грушевського і д-ки Єфіменкової не завжди доступні для широкої громади.

До книги д-ки Єфіменкової додано кілька портретів і малюнків; серед них дуже гарно репродуковані портрети Б. Хмельницького, Мазепи, Драгоманова, Антоновича, малюнок монументу Котляревського в Полтаві. Шкода, що зовсім нема карт, ні етнографічної, ні історичної.

М. Ж.

Проф. *Мих. Грушевській. Національний вопрос и автономія.*
 Спб. 1907 г. 15 стр. *Его же. Единство или распадение России.*
 Спб. Ціни не визначено ні для жодної брошюри.

Обидві ці брошюри проф. львівського університету д-ія М. Грушевського в 1906 р. були уміщені в «Украинскомъ Вѣстникѣ», — журналі, який мав на оці зазнайти широкі верстви громадянства з поглядами і течіями «поступових і демократичних» елементів української нації.

Признаючи, що не можна бути дуже строгим до журнальних статей такого невеличкого журналу, яким був «Український Вістник», бо в ньому можна було в статтях тільки намічати основні точки в кожному трактованому питанні, ми проте думаємо, що робити одбитки варто тільки з тих статей, які або відзначаються повнотою і всебічністю аргументації, або ж мають в собі нову оригінальну точку погляду на справу.

На жаль, треба визнати, що обидві передрюковані статті шановного професора, досить широко відомого своєю ґрунтовою «Історією України-Русі», ледве чи мають якусь, бодай найменшу, вартість.

Ледве чи хто небудь буде сперечатися проти того, що для того, щоб прийти до того чи іншого розв'язання національної проблеми, потрібно насамперед вияснити суть її, як і ті причини, що утворили її в нашому громадянстві. На самих порівняннях з релігією, з релігійним гнітом, так само, як і на розмовах про рівноправність нації, далеко не зайдеш в дуже складній національній проблемі.

На жаль, ніякого подібного аналізу національного питання, ми не стріваємо в першій брошюрі професора, яка містить в собі часами досить рельєфні порівняння і характеристики із сфери національного поневолення.

Отже і те розв'язання націон. питання, яке пропонує д. Грушевській, — децентралізація в формі національно-територіальної автономії, — являється незрозумілим особливо після раз-позраз вживаного професором порівняння нації з релігійною спілкою в дусі Р.

Шпрінгера. Із цієї аналогії, навпаки, безпосередний висновок один, який зробив Шпрінгер, а саме, що тільки національна нетериторіальна автономія приведе до усунення національних конфліктів в державі, яка складається із де-кількох націй. Отже для нас і незрозумілим і несподіваним являється те, що «коли ми виділимо національну територію і дамо їй широке самопорядкування, національність перетворюється із бойовничого поклику, із привода боротьби, яка паралізує улаштування економічних і культурних відносин, в де-що таке, що, само собою розуміється, не вимагає ніяких розмірвань—в простий ґрунт поліпшення цих економічних і культурних відносин». (ст. 9). Не зрозуміло, яким чином виділення національної території усуне національне поневолення для частин нації, яка виходить по за межі своєї національної території. Адже ж не можна припустити, щоб шановному професорові був невідомий факт розкиданости націй так само, як невідомою zostалася і ідея національної екстериторіальної автономії. Отже, перед нами повстає питання, чи усуває національно-територіальна автономія гніт над націями, що живуть в меншости, невеликими групами на цій території? Правда, професор каже, що «національний принцип повинно покласти в основу всіх територіально-громадських організацій, починаючи з сільської громади і далі—в основу дрібної земської одиниці, всяких виборчих округів і провінціальних підрозділів—наскільки хватить певної етнографічної території, і національної маси для цих округів і підрозділів» (стр. 13). Але знову, скажемо ми, ці національно-громадські організації—територіального характеру. А як же бути сотням тисяч чехів Відня, які домагаються чеських шкіл, сотням тисяч євреїв Варшави, Одеси, які певне теж домагаються єврейських шкіл? І чехи, і євреї не зможуть же увільнитися від національного гніту, бо вони не складають територіальної одиниці. І знов же таки навіть для цих невеличких національно-територіальних одиниць національне пригнічення з боку автономної національної області може і не усунутися, бо невідомо, як на погляд шановного професора збудована автономна територія—централізовано, чи децентралізовано. Всі ці питання, до яких можна приед-

нати досить ще подібнихъ, не порожні і не зайві. Навпаки, од них залежить доля сотень тисяч, а часто і мільонів людей тих націй, яких історія розкидала між чужими народами.

Не знаходимо ми відповіді в брошюрі д. Грушевського і на цілий ряд запитань иншої категорії.

Одним із них є питання, як широкою повинна бути автономія цих національних країв. «Розуміється, пише професор, може бути тільки одна відповідь—як можно широкою». Ледве чи можно пристати до такої загальної постанови питання. Загальною ж фразою, що «старий режим пильнував запезпечити цілість держави силою примусу; новий повинен мати на увазі силу «внутренняго сцѣпленія» і дати можливий простор розвитку народно-ствів і країв в єдності держави», не можно дати ніяких реальних вказівок для корисної комбінації централізації і децентралізації в державі, для такої комбінації, яка б не руйнувала державу і не гальмувала розвитку її частин. Розв'язати це можно було б тільки тоді, коли б професор виставив якийсь критерій, що проводив би ясну межу між справами загальнодержавними і місцевими. Адже ж покладатися на саму силу «внутренняго сцѣпленія» нема чого, бо політичні форми самі впливають на людиність, зближуючи чи віддаляючи одну частину її від другої, а «як можно ширші» форми самопорядкування національних країв, при яких спільне зводиться до мінімуму, часто проводять до руйнування того «сцѣпленія», що може виростати в наші часи тільки на ґрунті спільного співробітництва, спільної праці.

Питанню про те, як зберегти цілість держави при автономії країв, присвячена друга брошюра професора «Єдинство или распадение Россіи»?

Ця стаття ще менше була варта того, щоб її передрюкувати окремою брошюрою. Мало не половина її присвячена історичній справці про те, як шляхом сили склалася російська держава. Друга ж частина переспівує кінець першої брошюри про те, що «утворити єдність Росії можно тільки шляхом розвитку в ній внутрішнього «тяготѣнія и сцѣпленія», а воно може вирости тільки із свідомости, що приналежність до державної спілки дає занадто

великі вигоди, щоб варто було ризиквати ними і ставити на карту спокійне життя для розрива» (стр. 14 Един. или рас. Рос.).

Ніяких інших доказів, ніяких інших нових точок друга брошура навіть не намічає.

Нам можуть сказати, що ми дуже багато вимагаємо од журнальних статей. Ми згодні з цим. Але од себе скажемо, що як статті вони може в свій час і були чогось варті, але як окремі брошури з щирокою назвою, що багато обіцяє, а мало дає, вони нічого не варті.

Ікс.

Проф. *Мих. Грушевській. Освобождение России и украинский вопрос.* Статьи и замѣтки. Спб. 1907. Ст. 291. Ц. 1 руб.

Книга проф. Грушевського склалась з його статей, друківаних за останні два-три роки по різних російських і українських періодичних виданнях (Українській Вѣстникъ, Сынъ Отечества, Страна, Літературно-Науковий Вістник, Рада та ин.). Як каже сам автор в передмові до збірника, видаючи його, він мав на увазі читачів трьох головних категорій: йому хтілося б, щоб книга попала в руки земляка-українця, захопленого бурхливим виром сучасного життя Росії і одірваного од місцевих інтересів; йому хтілося б, щоб книга нагадала такому землякові, що, поруч з розв'язанням загальних питань політичного і соціального увільнення Росії, український народ жде од своєї інтелігенції, щоб вона добилась і виборола йому умовини культурного й політичного існування, при яких би він перестав бути пасивним глядачем сучасного життя. Окрім такого читача-земляка, автор має на увазі ще читача, котрий інтересується українським питанням і шукає, де б роздобути відомости про сучасний український рух. Для такого читача в збірнику призначено кілька статей інформаційного змісту. Нарешті є в збірнику статті загального характера, присвячені взагалі національному питанню в зв'язку з перебудовою нашої держави на основі національно-територіальної

й широкої децентралізації. Ці статті можуть зацікавити читача, що взагалі інтересується національним моментом в загальному визвольному рухові, який переживає тепер Росія. Коротко кажучи, книга проф. Грушевського має подати образ «чаяній и упо-ваній» українського громадянства Росії, насущних потреб українського народу і, разом з тим, образ надій і потреб в сфері національного життя усіх взагалі недержавних народів Росії, вказуючи тут ж і шляхи для заспокоєння цих потреб в дусі згоди інтересів «державного союзу» з інтересами вільного розвитку народів, які входять в склад держави.

Писані в гарячу хвилю недавніх подій політичного життя Росії, являючись часто-густо відгуком вченого публіциста на запитання дня, де-які статті мають значіння історичних документів з нашого недавнього минулого, але більшість має глибокий сучасний інтерес і практичну вагу. Як ми зазначили, більшість статей, яко передрюки, вже знайомі для українського читача. Новими являються в збірнику, окрім передмови, тільки дві невеличкі статті «Противъ чтенія» і «Къ злобѣ дня», що мали появитися свого часу в російських часописях, але не були видрюковані. Зібрані тут усі разом статті проф. Грушевського роблять цільне вражіння, з вичерпуючою докладністю обговорюючи важніші з болочих питань сучасного українського життя.

В статті «Наши требованія» проф. Грушевський сформулював українську програму—мінімум, вироблену спільно з українською парламентською громадою першої Думи. Основні її тези: національно-територіальна автономія, організація краєвого українського сейму і звязаних з ним органів самоуправи і контролю, скасування церковної централізації, відбування військової повинности в межах рідного краю, заведення народної мови до народних шкіл яко викладової, і до середніх та вищих, яко предметів викладу, заведення української мови до органів місцевої самоуправи і всяких інституцій, що зостаються в завідуванні органів центрального уряду. Нарешті—скасування всяких обмежень української мови в усіх сферах культурного й громадського ладу. Таке порішення національного питання автор ставить в тісний

зв'язок із загальною перебудовою російської держави на основі рівноправства народів і національно-територіальної автономії, і доводить необхідність задовольнити таким способом усі народности, не поділяючи їх на дозрілі й незрілі.

Стаття «На конституційныя темы» являється критикою проектів конституційного ладу в Росії, писаною в середині 1905 року, коли в пресі йшла гаряча дискусія на тему будучого устрою Росії; до проекту загального виборчого права автор вносить свої поправки, які забезпечували б інтереси інтелігентних професій і права меньшости, а також подає нарис організації краєвих сеймів, з депутатів до котрих складався б центральний парламент. Характер відповіді на запитання біжучої хвилі мають також статті: Вопрось дня (аграрні перспективи), Национальные моменты въ аграрномъ вопросѣ, Конецъ гетто (еврейське питання). В ліквідації великої земельної власности на Україні, так само як і в Білорусії, Литві і Остзейському краї, і в передачі цих земель в руки місцевих працюючих мас проф. Грушевський бачить не тільки гарантію економічного й культурного розвитку цих мас, але й повернення в національну власність земельного капіталу, загарбаного в неї дезертирством вищих класів, урядовими секвестрами. «легальними» й нелегальними, примусовим одчужденням земель з рук працюючих мас, бачить увільнення цих мас од впливу й влади чужонародніх пануючих елементів. Для українців таким порішенням земельної справи до певної міри полагаються тяжкі наслідки «історичних кривд»: до мотивів демократичного й соціалістичного характеру тут прилучаються й мотиви національні.

Цілий ряд статей (Противъ теченія, На другой день, Фразы и факты, Равною мѣрою, Къ злосѣ дня) освітлює українські потреби в різні політичні моменти трьох останніх років. З загальним становищем українського національного питання в його історичнім розвитку і в сучасному моменту знайомить читачів стаття «Украинскій вопрось». Спеціально утисків над українським словом (указ 1876 року) торкаються статті «Невѣроятно» і «Позорной памяти». Еволюції української політичної й громадської думки в XIX столітті присвячена стаття «Движеніе политической и обще-

ствеиной украинской мысли въ XIX столѣтїи». Роль Галичини в історїї української національної свідомости обговорює стаття «Українській Піємонтъ».

Справі українських кафедр у Росїї в звязку з потребами української науки присвячена широка стаття «Вопросъ объ украинскихъ кафедрахъ и нужды украинской науки», що первісно друковалась у Літ.-Наук. Вістнику і була обговорена на сторінках нашого журналу (кн. IV).

Нарешті три останні статті збірника торкаються українсько-польських відносин, як на російськїм, так і на галицькїм ґрунті. В статті «Изъ польско-украинскихъ отношеній въ Галиціи» — самій обширній у Збірнику, проф. Грушевський докладно і з багатим цифровим матеріалом знайомить читача з становищем українців въ Галичині під польсько-шляхетським пануванням. Стаття ця являється яскравим доказом непридатности краєвої автономїї на території з мішаною людністю. Краєвій автономїї проф. Грушевський протиставляє тут автономїю національно-територїальну. Стаття «Встревоженный муравейникъ» написана з приводу того гвалту, який підняла шовіністична польська преса, перелякана діяльністю проф. Грушевського в справі зазнайомлення російського громадянства з становищем річей у Галичині. Особливо стрівожив польських шовіністів побут проф. Грушевського в Петербурзі підчас сесїї першої Думи. Стаття «За украинскую кость» присвячена справі виділення Холмщини з Царства Польського.

З цього короткого перегляда змісту збірника ми бачимо, скільки інтересного й важного матеріалу дає він для читача. Не боячись пробільшення, можна сказати, що після Драгоманова, українське питання ще ні разу¹⁾ не було так широко, з таким знанням справи трактоване, як в писаннях проф. Грушевського. А тепер, коли знайомлення російського громадянства з українським питанням ведеться такими органами як «Кієвлянинъ» або «Но-

---

1) Виймок становить видавання торік „Українскаго Вѣстника“, що своїм інтересом завдячував також в значній мірі статтям проф. Грушевського.

вое Время», вихід збірника проф. Грушевського тим більш являється на часі. Ця книга повинна знайтись у кожного, хто цікавиться національним питанням, як одним з насущних питань, висунутих на порядок денний переломовим моментом визвольного руху в Росії.

М. ЗЕ.

Бібліотека „Молодість“ т. I. Г. Х. Андерсен. Казки. Перекладала М. Загірня. У Києві, 1906. стр. 1—245. ц. 65 коп.; т. II. Українські народні казки для дітей. Упорядкував Б. Грінченко. З малюнками. У Києві, 1907 стр. 1—272. Ціна на кращому папері 65 коп., на гіршому—40. коп.

До недавніх часів у нас дитячих книжок, українською мовою писаних, сливе, зовсім не було: за панування цензури усяка українська дитяча книжка не дозволялася до друку тільки через те, що вона дитяча; після ж 18 жовтня 1905 р. хоч ця заборона і впала, та не до видавання дитячих книжок тепер було: визвольний рух, що охопив усю державу, притянув до себе всі свідомі українські сили, а видавати книжки для дитячого читання не було кому. Тимчасом потреба в таких книжках чим далі все зростала, все збільшувалася. Задовольнить цю потребу й має на меті бібліотека „Молодість“, що з кінцем минулого року почала виходити у Києві під редакцією відомого українського письменника Б. Грінченка, який сам довгий час колись був учителем на селі, добре знає просвітні потреби наших селян і чимало вже прислужився вияснюванню в пресі питання про заведення української школи.

Ми хочемо сказати тут про два томики цієї бібліотеки: в I т. видруковано казки Андерсена в перекладі М. Загірньої, в II т. — народні українські казки для дітей, упорядковані до друку редактором бібліотеки Б. Грінченком.

Казки Андерсена дуже добре відомі всякому і рекомендувати їх до читання нема ніякої потреби,—вже той факт, що тепер ці казки перекладені, здається, на всі європейські мови. свідчить

про те, що вони мають загально-людський характер і зрозумілі дітям усіх пацій. Це не перший переклад Андерсенових казок на українську мову; ще 1873 р. у Києві видрюковано було 12 казочок в українському перекладі М. Старіцького з малюнками Мурашка; потім ще з'являлися були переклади де-яких окремих казочок, инколи через цензурні умовини навіть без підпису справжнього автора. Але і збірничок д. Старіцького і инші видання казок великого письменника-гуманіста вже давно розпродано і достать їх вже давно нема ніякої змоги, через що I т. „Молодости“, який містить в собі переклад казок Андерсена, появився тепер дуже вчасно, і ми з особливою приємністю витаємо його. В ньому видрюковано 16 казок: „Соловейко“, „Мати“, „Русалочка“, „Ялинка“, „Циганська голка“, Дівчина з сірниками“, „Нове королівське убрання“, „Мизиночка“, „Шийка з пляшки“, „Стокротка“, „Погане каченя“, „Проща“, „Снігова королева“, „Дикі лебеді“, „Свічки“, „Дзвін“. Чимало з цих казок (здається, 12 казок) було видрюковано і в перекладі М. Старіцького; на жаль, не маємо зараз під руками переклада д. Старіцького і через це не можемо порівняти, який з цих перекладів кращий і зрозуміліший для дитячого читання. Переклад д-ки Загірньої зроблено дуже добре, запорукою чому служить нам імя перекладчиці, відомої української популяризаторки; мова скрізь проста, ясна, цілком народня, зрозуміла для сільських дітей, з поетичним колоритом, що відповідає оригіналу. Для українських дітей це коштовний подарунок, і можна тільки побажати, щоб і решта казок Андерсена скоро появилася в світ в перекладі ж д-ки М. Загірньої.

За цензурних часів скільки разів (нам відомо про три випадки) робилися заходи видрюкувати збірничок народніх казок для дитячого читання, але всякий раз збірники ці погибали в пащі цензури і тільки тепер „українські народні казки для дітей“ видрюковано в II т. бібліотеки „Молодість“. В цьому томику видрюковано 55 народніх казок, які діти наші читатимуть з великою цікавістю. Де-які з видрюкованих тут казок уже дрюковалися раніш в ріжних збірниках, де-які нові варіанти дрюкуються тут вперше, а де-які хоч взяті й з дрюкованого матеріалу,

але „до їх додано з інших варіантів те, чого в їх не ставало, а мусило б`бути. Ці додатки роблено з такою обережністю, якої треба за для того, щоб твір, стаючи повнішим і поправнішим, ні в чім не переставав бути суто-народнім“,—говорить на прикінці книжечки упорядчик—Б. Грінченко, і певна річ, що такий знавець українського фольклору зробив це як найкраще. До де-яких казок додано гарні (всього 24) малюнки, які ще більше зацікавлять дітей цією книжкою.

Видано обидва ці томики дитячої бібліотеки дуже старанно і чепурно, а невисока ціна їх допоможе тому, що казки ці матимуть багато маленьких читачів... На прикінці висловимо бажання, щоб казочки з цих томиків було видрюковано ще й маленькими збірничками—метеликами, бо це дало б змогу пустить їх ще ширше між дітей убогих наших селян...

Е. Віченко.

Старі гнізда. (Про пьєсу С. Черкасенка—«В старім гнізді»).

Молодий письменник С. Черкасенко, виступаючи з своєю першою драмою, вибрав дуже вдячну тему для неї: вимірання старих дворянських «гнізд». Така тема не новою була-б для російського драматичного письменства, але для української сцени вона безумовно нова. Хоч українські драматурги і торкались цієї теми, але вони справді тільки «торкались», користувались з неї, як з вдячного джерела, щоб змалювати прірву між кріпостниками-панами та крепаками-селянами та те лихо, що повстало з тієї прірви. І в «Не судилось» Старицького, і в «Олесі», та «Доки сонце зійде» Кропивницького осередком драматичної дії були не побут самого дворянства, не психологічні та інші прикмети їх «старих гнізд», а стосунки їх з селом. У «Старім гнізді» С. Черкасенко зробив пробу підійти до дворянських гнізд з другого боку: змалювати їх смерть, не стільки матеріальну, скільки моральну. І треба сказати, що ця спроба дала українському дра-

матичному письменству і театрові нашому талановиті, яскраво змальовані «драматичні картини на 4 дії».

С. Черкасенко змалював в своїй пьесі моральну смерть поміщицького дворянського гнізда. Там, у «гнізді старому», на всіх членах родини поміщиків Гробачевських темною смугою лягла смерть. А безпечні пани-дворяне витанцьовують над самою безодньою свій «танок смерти». Вони не спиняються, танцюють, *не хотять*, но то що—не вміють, послухатись голосу пугача, що віщує їм лихо над старим гніздом; *не хотять* вони послухатись голосів нових людей, що инколи завітають до їх з своєю проповіддю нового життя. І над старим «гніздом» панує якесь прокляття, як над людьми засудженими на смерть. І коли бачиш і знаєш, що дворянське гніздо от-от завалиться, що його хазяїв от-от спіткає смерть неминуча і поглине їх холодна безодня—серце не проймається ніяким жалем. «Колиб ви скоріше уступили своє місце иншим новим людям!»—хочеться сказати цим живим мерцям. Чому ж це так? Чому ми не почуваємо до дієвих людей в пьесі С. Черкасенка того, наприклад, ліричного спочуття, того тихенького, теплого жалю, який викликають у нас засуджені на смерть безпомічні хазяї «Вишневого саду» Антона Чехова? А тому, що ті дворяне-хазяї каються в своїх гріхах, що вони хоч і не потрібні для нового життя, але милі, такі ніжні, поетичні, безвольні, і тихенько сумують вони, що нові хазяїни заберуть од їх «вишневий сад». Ті не вміють, хоч би й хотіли рятуватись. А ці? Ці не хотять схаменутись. Вони настирливо дивляться смерті в вічі і грішать старими гріхами. В старому гнізді «навкруги дна гидота, «пільма»—як каже жертва «гнізда» дочка Гробачевських Ольга. Дійсно.—«гидота». Все покоління птахів цього гнізда гниле. Батько Гробачевський, син його Жорж, і дід старий Гробачевський—роспутні люди. Їх гнила кров тече їм по жилах з діда-прадіда. І от роспустою огидною вони сповняють атмосферу «гнізда». Батько, син, дід—всі Гробачевські разом насилують дівчат, що в їх служать, плодять незаконних дітей по селі. Одночасно всі три наміряються збезчестити слугу-дівчину, вродливу Марусю. Розбитий паралічом дід Гробачевський,

справжній гробак, божевільний, не вміє вже й слова сказати, а бігає за Марусею і «коли вглядить мужика, або робітника, то очі йому засвітяться і кулаки стискуються. Як би голос та язик, то здається закричав би: «різок!» (33). Так каже про його син, хазяїн гнізда, Іполіт Гробачевський, одставний полковник. Цей ще кращий. Навіть за жінкою рідного сина він бігає, приваблений її красивим тілом, і син не може ніяк одігнати його, не кажучи вже про Марусю, якій він не дає спокою. Синові Жоржові потурає, хоч і сердиться на його, що має більший успіх у двірських дівчат. На очах усіх гостей приходить з села покритка, обдурена цим Жоржем, і вимагає грошей для його дитини. На гидкі сцени, які що-дня трапляються дома, не сила дивитись дочці Ользі, а ще більше рвуть їй душу ганебні, настирливі глузування батька, братів. Тільки в матері, Вікторії Францовні, вона знаходить спочуття, бо її силу пригнітило вже так дуже це «прокляте гніздо»—як найкраще було б назвати авторові свою пьесу—що вона втратила власну волю, силу протеста і тільки мовчки терпить,—вона звикла.

Але не звикла Ольга. Це центральна фігура в пьесі поруч з студентом Леонидом, що, завитавши в це царство смерті, кличе Ольгу до нового життя, до боротьби.

Ользі не сила жити в «гнізді». Воно отруїло їй кров, одняло в неї енергію; покалічило душу. Душа Ольги слаба. Вона дуже нервова, навіть істерична людина, і на всі гидоти, знущання над собою тільки слізьми вміє відповідати. Вона каже так про себе Леонидові: «... моя душа здатна мабуть одкликатись тільки на яви смутні, бо ще зроду не сміялась вона так, щоб другим од того сміху стало весело» (29). Ольга мучить сама себе тим, що вона важка всім на світі, нікому не потрібна: ні тут у «гнізді», бо її ненавидять за те, що не творить «гидоти» разом з ними, ні «там» по-за «гніздом», бо вона людей не любить і люди «ненавидять» її, як Ольга впевняє себе. «Дивно мені,—жаліється вона Леонидові—підійде куди Ліна; і зараз починаються розмови, сміх, милопці, змагання... А зо мною здебільшого мовчать» (28). Ольгу розвідає аналіз, вона відчуває, що вона

безсила, зайва для життя: „Мені здається, що інші мають хист вносити з собою всюди живність, радість. В їх вдачі одбивається наче саме життя своєю ясною частиною. Для таких людей смуток, сльози—це щось наносне, хвилиanne, що, як хмарки на яснім небі літньою добою, випливають і розстануть в злотистім соняшнім сьайві, не оставивши по собі ніякого-слїду. Другі-ж—це живі малюнки для другої частини життя; сміх і радости не про них... Нудно жить на світі таким людям, Леониде Платоновичу“ (28). „Я... безсила, безвільна, лехкодушна панна, до того іще й виродок. Бувають виродки талановиті, могутні, що мають силу завоювати собі життя й счастья, але у мене нема нічого,—порожнеча, пустка. Навіть бажати я не можу, як усі... Я бажаю тільки смерти. Колиб я вмерла хоч зараз, жадна душа не пожаліла б бідної істоти... А я живу... жеврію, як кажуть... Навіщо“? (53—54). Леонид хоче розвіяти такий одчай Ольги, таке зневірря. Він, вістник нового життя, прийшов з своїм „молоточком“, як писав Чеховъ, і стукає в двері „старого гнізда“; кличе Ольгу, цю жертву виродження, туди на широкі простори роботи—борні. Леонид каже їй: „Чоловік сам коваль своєму счастеві (штуючи з творів Короленка). Чоловік, в душі котрого повстануть живі поривання і, повставши, перейдуть у боротьбу за счастья, такий чоловік уже наперед смакує його, він уже напівсчастливий. Ніхто не винен: люде сами роблять у життю помійну яму, зо дна якої їм ледве-ледве помітно, як світять довічні зорі справжнього счастья... треба тільки захотіти, щоб самому досягти счастья“ (29, 30). Ось який життьовий, сміливий погляд у нових людей, що пішли в бій з самим життям. Вони йдуть одважні, горді, не згинають покірливо шиї, вони не раби. Вони сами звоюють собі счастья і перед ними на небосхилі сміється втішно нове сонце, счастья звойоване. А виродки „гнізд“ вмірають з прокляттям, бо не слухаються цього голосу. Леонидові жалко Ольги, він лякає її смертю в „гнізді“: „Якесь прокляття висить над такими предківськими гніздами і їх жителями, котрі мусять одповідати за минуле.“ (31). Але Ольга не знає навіть, куди втікати, та й хоч каже їй Леонид—куди,—не хоче... „Ваша душа нудиться од порожнечи. На-

повніть її великим змістом, який здобудете тільки в боротьбі, в праці за щасття загальне... Несчасні борються за несчасних і, я ж кажу, в самій цій боротьбі знаходять змісл життя... Всі ваші отці гнізда старі, ваш добробут, стоїть на підвалинах народнього несчастья. Душа правдива, чесна повинна... одячити народові за все те, що у його взято“ (31, 32). Але Ольга не любить людей і через те не слухається слів Леонидових. Любити людей? А за віщо ж їх любити?“—каже вона в другому місці. Чи не за те їх любити, що не бачила від них ніколи краплини счастья?“ (39—40).

Так Ольга живе з розбитою душею. Люди покалічили її душу, і вона не хоче платити їм добрим за лихе. Власні уразки болять дуже, над силу, і нема в неї стільки міцної волі, щоб підвестись над самою собою, щоб прийнятись настроєм нових, дужих людей і собі зробитись дужою, потрібною, радісною. І вона, хоч з иншого боку, але так само вороже ставиться до голосів нового життя, як і всі хазяї в «гнізді». «Яке мені діло до счастья якогось там народа, каже вона, коли я не маю свого особистого». І справді, і на хвилинку не хоче всміхнутись їй давно «змалечку» жадане счастья, бо вона живе в «гнізді», а «гніздо» засуджене на смерть неминучу. Покалічило воно, це кляте «гніздо», її душу—і вона гине в гнізді. В неї вистачає сили на те тільки, щоб протестувати проти насильства родичів, що глузують з неї, а проти всього життя, на широкому шляху боротьби, вона не хоче, не здатна повстати. В истерії Ольга кричить до рідні: «Ви заїли душу, мое серце... Ви спустошили його своїми хижими вчинками, ви знущались, глузували з його, витруїли з його останню віру в людей, а тепер смієтесь, радієте»... (41).

Ольга—жертва гнізда, і воно її вбиває. Вона любить молодого поміщика Шаха, товариша Леонидового, але він її не любить і посватав другу дівчину: «біляву панночку з пишним волоссям». І от на заручинах, у батьків молодой Шаховой, Ольга підняла чарку за счастья молодих, а потім пішла і втопилась. Счастья не схотіло всміхнутись їй. Піднімаючи чарку за молодих,

Ольга казала: «Я знаю, що то—счастья... Увіч, мов ясновидючий, стояло воно мені перед очима, принадне, зваблिवе, осяяне променистим блиском, повне чарів, але недосяжне»... (68) І ця жага счастья вбила Ольгу.

Образ Ольги та Леонида безумовно самі цікаві в пьесі. Найбільше пощастило авторові витворити тип Ольги. Він умів надати їй всі прикмети на смерть засудженої, непотрібної для життя людини. І образ вийшов яскравий, життєвий. Ті, кому вмерти належиться, завжди хотять счастья, жадають його, і така жага счастья прискорила смерть Ольги. Правда, де-чим Ольга нагадує героїнь з пьес Горького («Дачники», «Діти Солнца»), як і вся пьеса, але образ її і інших витворені автором цілком самостійно. Він підійшов до «непотрібних людей» з свого власного кутка. На жаль тільки автор не вмів надати хазяям «гнізда» українських рис, бо єсть чимало виміраючих дворянських гнізд і українських, з якими цікаво було б познайомити глядачів української сцени, тим більше, що автор умів багатьом типам надати специфічні, життєві прикмети. Візьмемо всіх трьох Гробачевських, про яких згадано вище,—хіба це не правдиві виродки? не птахи «старих гнізд». Далі: жінка Іполіта Гробачевського—затуркана, байдужа, холодна людина. Ліна, жінка Всеволода Гробачевського, за якою впадає Іполіт (батько) Гробачевський,—це дурна кокетка, що тільки тішиться своїм тілом і дивиться на світ, так кажучи, кризь призму жіночого тіла. Взагалі на всіх «жителях» гнізда, во всіх їх учинках, характерних прикметах, автор вдатно поклав одбиток роспусти, виродження, гноїння, смерті. Хочеться одвернутись од них,—такі вони огидні.

З такою закінченою виразністю не змальовані у автора типи позитивні. Взагалі—це річ дуже трудна малювати «добродітельних» персонажів, і не багатьом, навіть визначним талантам, щастить це зробити. Автор добре справляється з «виродками», але не визначив ясно типів студента Леонида, Шаха, Дусі та інших людей нового життя. Їх Черкасенко неначе одгородив у одну загороду, не надав кожному виразних прикмет. Хоч Леонид, наприклад, і багато розмовляє, і «злим словом» докоряє

дворян, але по за цими словами, якось не видно «чоловіка», — єсть теорія, виразна, відома, а образа сценичного, «чоловіка» не вийшло.

Шах та інші ще більш бліді. Автор тільки зробив із Шаха і з Леонида тих чехівських «чоловіків з молоточками», що повинні вистукувати під дверима безпечних людей заклик до життя, до праці. Таку роль і відіграють ці позитивні образи в пьесі С. Черкасенка.

Як на ще одну хибу молодого драматурга, треба показати на дві грубих, не реальних сценки в пьесі. Це в першій дії, де покоївка зав'язує старому панові голову брудною ганчіркою і б'є його по голові (пан бжевільний, і таке поведіння покоївки з ним зовсім не реальне), та в фіналі останньої дії, коли брат Ольги Серж, почувши, що вона втопилась, серед загального важкого вражіння, каже: «однією дурепою менш буде». Як би не ненавидів він сестру, а в таку хвилину, та ще й в гостях, не міг би цього казати.

Ми здебільшого переказали зміст пьеси, але посилаємо читачів до самої книжки, бо пьеса не складається з якихсь яскравих подій, які можна було б переказати, а, так би я сказав, з низки цікавих образів, їх щоденного життя. Автор не вніс у пьесу стільки дії, скільки треба для драми, і через те зовсім до речі оборонив себе од нападів за брак дії, назвавши пьесу «драматичні картини».

Ці «картини» дуже цікаво було б побачити на сцені. Автор надав їй багато настрою, що досягається різними сценичними подробицями, цікавою обставиною то що.

Взагалі про пьесу «В старім гнізді» треба сказати, що це визначне явище серед нашого убогого драматичного письменства, а про молодого письменника — що він має не аби який хист драматурга.

Л. П—ський.

ПО ЖУРНАЛАХ.

Записки Наукового Товариства імені Шевченка. Том LXXII.
книга III.

Володимир Розов. До старо-руської діалектології (Ще до питання про галицько-волинське наріччє. Ст. 5—34. Д-ій Розов взявся подати історію наукової полеміки, яка повстала після відомого реферату акад. Соболевського 20 надолісту 1883 р. в Київському Товаристві Нестора Літописця на тему «Какъ говорили въ Кієвъ въ XIV—XV вв.?»), зрозумовати її, вияснити, скільки ця полеміка дала здобутків для славянської філології, а також подати й свої власні уваги про цю справу, на підставі ізучення старих памяток українського письменства. В цій першій частині своєї праці, що уміщена в III т. Записок, автор подає докладну історію питання, вихідною точкою якого були дві гіпотези проф. Соболевського: про діалектологічне значіння й походження одвертого або т. зв. «нового ґ», і про великоруське походження старих киян. Найбільше спиняється д. Розов над працями в цій справі проф. Ягича і над новішими розвідками проф. Кримського. Аналізуючи аргументовання проф. Соболевського в обороні своєї гіпотези, змушеного чім далі, то шукати все нових і нових аргументів, д. Розов схиляється до висновку, що й «нові докази Соболевського не мають, так само як передні, відповідної сили. Тому, можно би вважати його гіпотезу погребаною. Та з при-

чини, що це питання розбудило пристрасти й викликало широку літературу, в його розв'язанні треба зберегати незвичайну осторожність. Треба би для того простудювати детально всі пам'ятки, що можуть кинути на нього світло, втягаючи до студій й сучасні говори київської й сусідніх з нею губерній».

Л. Свенціцький. «*Архангелови вшчання Маріи*» і *благовіщенська містерія*. (Докінчення). Ст. 35—76. В III—IV розділах своєї праці над благовіщенською темою д. Свенціцький накреслює розвиток благовіщенської містерії в середньовічній західно-європейській літературі, у хорватів, поляків, що розвинули багату благовіщенську гімпологію, і на решті у східних славян. В розділі V дається загальний огляд благовіщенської теми в духовнім письменстві. На закінчення д. Свенціцький дає нарис того, на скільки благовіщення відбилось у штуці—європейській і староруській, в народній словесности і літературі (романські поети—Лопе де Вега, Парні, Бокачіо, і славянські: Міцкевич, Пушкін, Шевченко, Лермонтов).

Ів. Крипякевич. *Львівська Русь в першій половині XVI віку*. Ст. 77—106. На підставі архивного матеріалу, т. зв. радецьких актів, д. Крипякевич написав розвідку, що має подати образ життя Львівської Русі на переломі XV й XVI ст., коли після довгої апатії й упадку серед неї на ново прокинулось національне життя. В перших трьох розділах, уміщених в цім томі, автор встиг окрім загального вступу обговорити тільки ономастику руського міщанства у Львові, територіяльний зріст людности у Львові, ремесла й цехи, торгівлю, обмеження, яких зазнавала руська людність, і корпорацію «дідів» (старців).

Ів. Кривецький. *Фальшовання метрик для польських повстанців з 1830—31 рр.* Ст. 107—113. Підчас польської еміграції з Росії до Галичини в 1830—31 рр. виявилось, що де-хто з галицько-руського духовенства фальшує метрики повстанців, щоб довести, ніби вони—австрійські піддані і через те не можуть бути видані російським властям. Про це довідався австрійський уряд і через митроп. консисторію вжив заходів, щоб спинити фальшовання метричних документів. В цій справі галицький гу-

бернатор видав 1834 р. циркуляр, який і послужив основою для статті д. Кривецького.

Мих. Зубрицький. Село Мишанець Старо-самбірського повіта. Матеріяли до історії галицького села. (Докінчення). Ст. 114—170. В цьому закінченні праці д. Зубрицького надруковані документальні матеріяли, — юридичні акти як цілої мишанецької громади, так і поодиноких хазяїнів, духовенства, арендарів та ин.

У відділі *Miscellanea* (ст. 171—182) надруковано: М Грушевського «Рожне поле» — проба вияснення місця, де була битва 1099 року за галицький князівський стіл; Ів. Франка «Записки про книгокрадів у старих книгах і рукописях»; В. Щурата — «Львівський тижневик з 1749 р.» (Kuryer Lwowski).

В *Науковій Хроніці* д. Кузеля подає огляд коло 40 німецьких, французьких та італійських часописей за 1905 рік, присвячених антропології й археології. Ст. 183—202.

В *бібліографічній відділі* (ст. 203—242) подано рецензії на 25 наукових праць в мовах: українській, російській, німецькій, та польській.

„**Літературно-Науковий Вістник**“. Книга VI, червень, і VII, липень.

Микола Садовський. Мої театральні згадки. Ст. 403—413, Спомини обіймають період часу од 1881 року; в цій частині, що видрюкована в VI книзі, д. Садовський оповідає про початки постійного українського театру (труппа Ашкаренка, потім Кропивницького і Старицького), про гостини українського театру в Києві в 1883 році, коли генерал-губернатор Дрентельн заборонив українським артистам грати в межах Київщини, Полтавщини, Черніговщини, Поділля й Волині.

Мих. Грушевський. Студії з економічної історії України. Ст. 414—428, 43—61. Старе господарство Західної України й його пережитки в XVI віці (медова дань, дань птицею й худобою, натуральні повинности). Ловецтво й бортництво. Скотарське господарство. Загальний образ сільського господарства XV—XVI ві-

ків і його еволюції, експлуатація природних багатств (фауна). Велике господарство в середині XVI в. перед розвоєм вивозу хліборобських продуктів. Початки вивозу продуктів господарства: вивіз продуктів звірячих. Вивіз лісових товарів.

В. К—ий. Національно-територіяльні межі України і території інших областей Росії. Ст. 456—566. Стаття присвячена розборі брошури проф. Фартунатова «Національня області Росії».

Ів. Франко. Новини нашої літератури. Ст. 506—512. Д-й Франко дає огляд перших трьох книжок «України». Не роблячи наукового аналізу всього матеріалу, надрукованого в тих книжках, д. Франко спинається на двох-трьох статтях і, скритикуючи їх дуже гостро, робить загальну неприхильну оцінку «України».

Мих. Лозинський. Вибори в Австрії. Ст. 527—536. Огляд виборчого руху і його результатів під час останніх виборів до австрійського парламенту, з спеціальною увагою на вибори в Галичині.

Ол. Грушевський. Сучасне українське письменство в його типових представниках (далі). Ст. 25—39. Цей розділ праці д. Ол. Грушевського присвячений Іванові Франкові, характеристиці його літературної творчості і розборі важніших його творів.

Ф. Матушевський. Українська громада в другій державній думі. Ст. 79—100. Автор подає докладний нарис діяльності українських послів у другій думі, виявляє характер їх роботи в залежності од самого складу послів і їх політичного рівня. Д-й Матушевський підкреслює признання послами ваги національного принципу і з особливою увагою спинається над виставленими громадою постулатами національного характера (народня освіта, укр. кафедри). Д-й Матушевський приходить до висновку, що робота українських послів у другій Думі, не вважаючи на деяку її млявість і теоретичність, не мине без користі для слідувачих українських послів, які можуть увійти до нової думи.

Ів. Франко і Гр. Шерстюк. Новини нашої літератури. Ст. 115—123. Обидва автори дають оцінку збірника поезії Хр. Алчевської «Туга за сонцем». Д-ій Франко признає в авторки талант і радить їй більш працювати, щоб розвинути його. Д-ій Шерстюк дивиться на поезії д-ки Алчевської не дуже прихильно. Він більше спиняється на формі поезій і зазначає цілий ряд її дефектів.

Ф. Матушевський. З українського життя. Ст. 124—143. Стаття перейнята загальним оптимістичним духом, що до будучности української національної справи. Автор вважає, що коли українство змогло врятуватись в самих скрутних обставинах, то тепер, коли йому блиснула краща будучність, зовсім нема чого впадати в зневірря та песимізм. Підставу для своїх оптимістичних поглядів д. Матушевський бачить в сумі об'єктивних даних, які показує українське громадське життя. Оцінюючи вагу існування українських фракцій у двох думках та їх діяльности, д. Матушевський підкреслює той факт, що ці фракції прихилились до програми української демократично-радикальної партії. Д-ій Матушевський зупиняється над з'їздами трьох українських партій,—у с.-д. р. п., у. н. п. та у. д.-р. п., що відбулись підчас існування другої думи, і наводить резолюції цих з'їздів. Найдовше спиняється він над резолюцією з'їзду у. н. п. З того факту, що українська фракція в другій думі трохи не цілком поклала в основу своєї діяльности програму укр. дем.-рад. партії, і що в дусі цієї партії приходило до фракції чимало листів і наказів, д. Матушевський робить висновок, що «програма д.-р. п. більше ніж яка инша пристосована до світогляду українського люду, його потреб, інтересів і симпатій». Д-ій Матушевський зазначає факт заснування Українського Наукового Товариства в Києві, діяльність «Просвіт», говорить про боротьбу за укр. кафедри і про зріст уваги до національного питання всіх політичних партій Росії.

Мих. Лозинський. З австрійської України. Ст. 143—156. Свій огляд д. Лозинський присвятив українському клубові в австрійському парламенті. Він признає, що послі зробили помилку,

завязавши угоду з москвофілами і зробивши їм концесії, наприклад, в самій назві клубу, що тільки заплутує національне українське питання в Австрії.

Историческій Вѣстникъ, кн. VII, іюль.

В. Даниловъ. Литературныя Поминки. Ст. 205—212.

Д-ій Данилов справляє поминки по «Кіевской Старинѣ», що, проістновавши 25 років, перетворилась въ «Україну». Подавши історію засновання «Кіевской Старини» в 1882 році гуртком київських учених і письменників з *Θ. Г. Лебединцевим* на чолі, розказавши про ті утиски й переслідування з боку місцевої цензури, що зустріли журнал в перші роки його існування, змалювавши розвиток журналу і його матеріальне становище, *д. Данилов* подає таку загальну характеристику покійного журналу: «Кіевская Старина» становить широкий розділ в історії не тільки південної, але й взагалі руської історично-етнографічної науки. Покликування на «Кіевскую Старину», на її матеріали, на її самостійні розвідки можна стрінати сливе в кожній науковій праці, що так або інакше торкається історії побуту України. Це—багата скарбниця, яка ще довго не буде вичерпана; це широка програма, що накреслює для будучих дослідувачів України шляхи й цілі. В обсягу історіографії проминути мовчки «Кіевскую Старину» цілком неможливо: на протязі 25 років вона була органом історичної думки для всіх учених, що працювали над Україною». Не зовсім тільки зрозумілим являється для нас закінчення статі, де *д. Данилов* каже, що «з смертю «Кіевской Старини» українська історія й етнографія у нас в Росії зосталась без свого органу». А хіба ж «Україна» не одкриває своїх сторінок для праць по українській історії й етнографії?..

У відділі *Критики й бібліографії* замітка *д. Z.* про брошюру проф. *Кримського* «Древнекіевській говоръ». Сиб. 1907. У замітці нема ні слова по суті діла що до змісту книги. за те багато лайки і висміювання на адресу проф. *Кримського*.

=====

Журналь Министерства Народнаго Просвѣщенія. Іюнь—іюль. Части ІХ—Х.

Н. В. Шляковъ. *Восемьсотъ пятьдесятъ лѣтъ со дня кончины великаго князя Ярослава І Мудраго.* Ст. 362—400. Автор розбирає питання, коли саме помер Ярослав; він полемізує з проф. Куніком, який вважав дату смерти Ярослава невідомою, і на підставі студій над хронологічними відомостями в літописях і над поспаліями приходить до висновку, що Ярослав помер 4 марта 1055 року.

У відділі «*Книжныя новости*» рецензії (ст. 459—460 і 461) на: «Очерки по исторіи Лохвицкой, Сенчанской, Чорнуской, Куренской и Варвинской сотень» В. Модзалевського та «Труды полтавской ученой архивной комиссии», В. Ш. Полтава, 1907.

Книга за іюль. У відділі «*Критики и библиографіи*» рецензія А. І. Соболевського на «Матеріали для исторіи Угорской Руси. І—П. 1905—6». А. Петрова. (ст. 188—190).

Slovanský Přehled. Číslo 9. Іюнь.

Bohdan Lepkyj: *Ukrajinská literatura r. 1906.* (стр. 390—393). Коротенький перегляд новинок української літератури в Росії та Галичині. Д-ій Лепкий признає, що нинішня доба не дуже сприя розвитку української літератури. В Росії, не вважаючи на скасування указу 1876 року, тяжить над українським словом міч урядових репресій: часописі закривають одну по одній, а редакторів та співробітників переслідують тюрмою; в Галичині політичний рух за виборчою реформою і за університет одхиляє увагу громадянства од красного письменства. Проте д. Лепкий сподівається, що період застою в українськiм письменствi скоро минеться і воно знову зацвіте пишним цвітом.

У відділі «*Rozhledy a zprávy*» коротенькі звістки (ст. 426—27) з політичного й культурного життя в Галичині, Буковині й російській Україні.

„**Русській Филологическій Вѣстникъ**“. Учено-педагогическій журналъ, издаваемый подъ редакціей Е. О. Карскаго. 1907, №№ 1—2.

А. В. Ветуховъ. Заговори, заклинанія, обереги и т. п. Ст. 29—84. Свод фольклорного матеріалу, який торкається народнього лікування, заснованого на вірі в силу слова. Автор широко користується українським матеріалом із збірок Єфименка, Драгоманова, Манжури та др.

Е. О. Карскій. „Наймичка“ Шевченка. Матеріали для ея научнаго изданія. Ст. 109—108. Проф. Карському пощастило знайти в рукописах О. Бодянського, які переховуються в Московському Обществі Історії і Древн. Рос, під № 159 власноручний манускрипт шевченкової Наймички, писаний на двох аркушах in folio. В рукопису зроблено кілька поправок рукою Шевченка. На рукопису стоїть дата «1845 г. Ноябрь. Переяславъ»¹⁾. Проф. Карскій зробив порівняння рукопису з текстом по виданню 1884 р. і знайшов чимало одмін. Ці варіанти він зазначає на прикінці статті, а також дрюкує з рукопису початок поеми (пролог) і перші два розділи. Крім того в статті зроблено фототипичний знімок кількох рядків з початку і з кінця поеми.

Н. М. Петровскій. Сказаніе о Царѣ Михаилѣ. Ст. 285—297. Варіант легенди про царя Михайла і про кінець світа по рукопису XVII стол. з колекції Д. І. Образцова.

В. Курдиновскій. Рукописная церковно-славянская грамматика Гербовецкаго монастыря Бессар. губ. Ст. 389 — 398. Д-ій Курдиновскій подає опис примірника граматики М. Смотрицького, дрюкованої 1697 року з дозволу Угро-Волошського

¹⁾ Про існування цього рукопису згадує д. Доманицький в своїм „Розсліди“ (ст. 117).

воеводи Константина Басараби для тамошніх потреб. В тій же статі д. Курдиновський описує й рукописну граматику, яку він вважає переробкою граматики Смотрицького і односить її до часу між 1619—1648 рр.

У відділі «Критики и бібліографіи» проф. Карский подає рецензії на слідуючі праці: Є. Тимченко, «Українська Граматика»; Д-р В. Щурат, «Грунвальденська пісня»; «Матеріали до українсько-руської етнології». Т. VIII. Дитина в звичаях і віруваннях українського народу. Зібрав Мр. Г.: «Памятки українсько-руської мови і літератури». Т. IV. Апокрифи і легенди з українських рукописів. Зібрав, впорядкував і пояснив др. Ів. Франко: «Памятки і т. д.» т. V. Памятки полемічного письменства кінця XVI і поч. XVII в. Видав др. К. Стулинський; «Українсько-руський архів». Вид. Наук. Тов. ім. Шевч. т. I.

„Русская Старина“. Кн. VII.

Собственноручная записка И. И. Дмитриева по жалобѣ кievскаго дворянства, поданная генералъ-прокурору князю Курякинѣ о неправильномъ выборѣ судей въ кievскомъ уездѣ. Ст. 153 — 154. В початку 1798 року до Сенату було подано скаргу «россійскихъ дворянъ» кievського повіту на польську частину дворянства, яка при виборах суддів обібрала повітовим маршалом поляка Росцішевського, а цей пообсажував усі посади поляками, навіть такими, що й чинів або маєтку не мали, а були «токмо посесоры аренды»; тимчасом, говорилось у скарзі, «россійскихъ дворянъ», що мають виборче право, есть у Києві та в повіті більш 30, а всіх в загалі біля 100 фамілій; і от усіх їх польські дворяне од виборів усунули; новий маршал послав до Сенату просто од себе, минаючи губернську адміністрацію, спис обібраних суддів і завів діловодство на польській мові «въ противность сенатскому предписанію, дабы въ городахъ Киевѣ и Васильковѣ отправлять оныя (діла) на русскомъ, потому что жители оныхъ суть рускіе». Обер-прокурор Дмитрієв зложив на підставі скарги записку до Сенату, і цей поклав резолюцію, щоб

скасувати вибори, назначивши нові, до яких допустити і «малоросійських дворянъ чиновниковъ»; поляків посесорів позбавити права брати участь у виборах і нарешті: «какъ въ самомъ Киевскомъ и Васильковскомъ повѣтахъ жители обитають малоросійскіе, не знающіе польскаго языка... должно производить дѣла на російскомъ языкѣ и при баллотированіи въ выборахъ польскимъ дворянамъ преимущество давать тѣмъ, которые знаютъ російскій языкъ».

Письмо Андрея Искры о награжденіи деревнями. Ст. 132. Премер-майор Андрій Искра подає 1791 року прохання Катерині II, щоб та прискорила справу нагородження його маєтками; 48 років блукало по начальству прохання об тій самій його батька Якова Искри і тільки в 1791 році Сенат зробив всепідданчий доклад. Одже Андрій Искра просить «о воздаяніи за неповинную казнь, коей коварство вѣроломнаго Мазепы, за открытіе измѣны его, подвергнуло предка нашего полковника полтавскаго Ивана Искру, за претерпѣніе мщениі сего изверга надъ всей фамиліей нашей и за пожертвованіе дѣдомъ моимъ Климентіемъ Искрою всѣмъ имѣніемъ своимъ на той сторонѣ Днѣпра, пересѣлясь по волѣ всепресвѣтлѣйшаго государя Петра Великаго въ Малую Россію».

«**Вылов**», книги за іюнь та іюль.

Кн. VI іюнь. «*Сводъ указаній, данныхъ нѣкоторыми изъ арестованныхъ по дѣламъ о государственныхъ преступленіяхъ*» (Изданіе д-та полиціи. Гл. 1 и 2). Ст. 118—153. Цей «сводъ» зложено в 1879 році на підставі показаній, головним чином Богуславського (київського семинариста) і Веледницького на допитах; він мав послужити матеріалом для обвиновачення «українофілів», яких тодішній київській «чорній сотні» з Юзефовичем на чолі дуже хотілось звязати з революційним рухом (між ин. з чигиринською справою Стефановича), щоб почати переслідування проти українських діячів київської та инш. громад. Найбільшу

увагу звернуто в «своді» на київську громаду, до якої залічено: Драгоманова, Зібера, Волкова, Старицького, Чубинського, Беренштама, Цвітковського, Житецького, Михалевича, Антоновича, Антиповича, Лоначевського-Петруняку, Трегубова, Класовського, Виниченка, Русова, Шершавицького, Білого, Подолинського і братів Лінтварьових. На скільки в цьому «своді» було наплутано всякої брехні й фантазії, показують інтересні *«Примічання къ часті «Свода», касающейя «сообщества украинофиловъ» А. А. Русова и Ф. К. Волкова»*. (Ст. 153—163). Д-ї Русов та Вовк (Волков) були членами київської громади 70-х років і близько знали всі тогочасні українські справи. В своїх увагах вони подають цілий ряд пояснень і спростовань до «Свода», що торкається самої громади і її окремих членів. Особливо цікаві подробиці про видання женецької «Громади» та фінансове становище її діячів. Автори уваг на закінченні своїх заміток кажуть, що вони признають надрюковану в журналі записку тільки канвою для окремих мемуарів та історичних монографій про різні періоди українофільства. На їх думку «уяснити для сторонніх читачів ідейний звязок дідів, батьків та дітей, згаданих тута (у «Своді») можуть тільки спомини місцевих людей, що міг би виконати місцевий історичний журнал «Україна», який виходить у Києві».

Кн. VII. іюль. *П. Гуревичъ. «Дѣло о распространеніи малороссійской пропаганды»* Ст. 169—177. Під такою назвою розглядалась в 1862 році в Петербурзі, у спеціально призначеній царем комісії справа вчителя полтавської гімназії Ол. Ів. Строніна ¹⁾), губерньського секретаря Шевича, штабс-капитана Лободи, вчителя полт. кад. корпусу Шиманова, лікаря Португалова, кандидата університета Бекмана і лікаря Зеленського. Їх обвиновачено в ширенню «возмутительныхъ сочиненій и брошюръ», а найбільше—в змаганнях до відділення України од Росії. Не вважаючи на всю безвідставність такого обвиновачення— всі ці особи займались виключно влаштуванням недільних шкіл і навіть ухили-

¹⁾ Учителя М. Драгоманова.

лись од усякої революційної діяльності,—після чотирьохмісячного сидіння в тюрмі їх покарано адміністраційним присудом: Шевича заслано до Оренбургської губ., Лободу до Пермської, Португалова до Пермської, Бекмана до Самарської, Шиманова до Курської, Строніна до Архангельської, Зеленського віддано під догляд поліції у Полтаві. Матеріалом для обвинувачення послужили листи Строніна й Шевича, перехоплені поліцією. Д-ій Гуревич друкує уривки з дневника Строніна, що переховався в рукописі у Петербургській Імп. Публічній Бібліотеці. Уривок цей змальовує допит, роблений Строніну в Петропавловській кріпости. До характеристики діяльності Строніна власне як українця, уривок цей не дає сливе нічого. Під «українським рухом» Стронін розумів, як це він заявив на допиті, «розроблення української мови й літератури».

У відділі «*Исторической библиографіи*» д. В. Батуринський подає (ст. 309—312) прихильну взагалі оцінку перших чотирьох книжок нашого журналу. Не можемо проминути тут одного обвинувачення, яке д. Батуринський кидає на нашу адресу. Згадуючи про журнальний огляд в IV кн. України, він говорить: «... ми були здивовані, зустрівши таку увагу з приводу видрюкованих в апрільській книжці «України» споминів А. І. Коваленка («Одинадцать дней на броненосце „Князь Потемкинъ Таврической“»): Ці спомини д. Коваленка, каже журнальний оглядач «України», д. Д. Д.—ко,—були друковані первісно в англійським журналі «The Strand Magazine», а потім в Літ.-Н. Вістнику за 1905 рік (1906. Д. Д.). *Про те, що це переклад з української мови, не задується.* (курсив наш). Очевидно, що д. Д. Д.—ко, який робить таке чудне обвинувачення нашому журналові, не потурбовався подивитися на 309 стор. книжки «Былого», котру він рецензує, там уміщено лист до редакції самого А. М. (?) Коваленка. В листі цьому д. Коваленко.. заявляє, що «з усіх, що появились досі в російській мові текстів моїх споминів про «Броненосецъ Потемкинъ» під моїм імям, я вважаю правильним і цілком мені приналежним тільки текст, надрюкований в журналі «Былое». Таким способом, заява самого д. Коваленка спростовує

чудне обвивачення д. Д. Д—ка, якому ми можемо тільки порадити бути на далі обережнішим». Сміємо запевнити д. Батуринського, що ми читали листа д. Коваленка на 309 ст. III к. «Былого», але теж читали ми й увагу «самого» д. Коваленка на 36 ст. IV кн. «Літерат.-Наук. Вістника» за 1906 рік¹⁾, яка звучить дословно так: «Отце оповідання надрюковав я також по англійськи в журналі «The Magazine». Редакція вставила в нього одначе ще оповідання якогось Перелигіна, за яке я не беру на себе відповідальности. *Через те український текст поки що єдино автентичний*». Зрештою, хочаб цієї уваги «самого» д. Коваленка і не існувало, всеж таки в своїм листі до ред. «Былого» він говорить тільки про текст «на русскомъ языкѣ, і це зовсім не суперечить факту існування українського оригінала споминів. Тому звертаємо д. Батуринському його пораду що до обережности і позволимо собі подати йому теж пораду—бути уважнішим і точніше називати прізвиська авторів статей, ніж як це він робить, наприклад, рецензуючи статтю про Куліша, дрюковану в II кн. «України».

— — —
„Русская Мысль“. Кн. VII. іюль.

Павловци. (Изъ истории религиозно-общественныхъ движений русскаго крестьянства.) Н. Гусева. ст. 40—72. Автору посчастлило роздобути кілька літературних документів, на підставі яких він подає історію релігійного руху, що виник під впливом князя Д. А. Хілкова серед селян сумського повіту в харківщині в слободі Павловці, та історію страшних утисків з боку духовенства й адміністрації, які привели до відомих розрухів 1901 року, коли сектярі розбили церкву в Павловці, зруйнували престол, ікони і т. ин. До цього часу громадянство не мало змоги ознайомитись як слід з цією справою, дізнатись про всі ті

¹⁾ Дрюковання споминів д. Коваленка почалось з першої книги за январь) «Літ.-Наук. Вістн.».

обставини, які спровокували нещасних павловців, доведених до одчаю нечуваними переслідуваннями, на такий розпучливий вибух. Д—ій Гусев подає біографічні відомости про Хілкова, про його вплив на павловських селян і про початки релігійного руху серед селян. Сам Хілков був прихильником поглядів Толстого. Своїми розмовами на релігійно-моральні теми він збудив серед селян інтерес до питань духовного життя, а своїм строго-християнським життям і щиро-гуманним відношенням придбав собі популярність і авторитет. Цим він обурив проти себе місцеве духовенство. Особливо стрівожилось духовенство тоді, як селяне почали вдаватись до священників з проханням пояснити де-які темні місця в святому письмі. Вони зустрічали таких селян глуфом, насмішками і нарешті почали гнати од себе тих, що приходили за порадою й поясненнями. Селяне перестали звертатись до священників і почали сходитись самі для читання й обговорювання святого письма. Таких селян прозвали штундістами, й вони заходились, щоб як небудь спекатись неспокійних парафіян. На Хілкова посипались доноси, і його адміністрація вислала в 1891 році на Кавказ. Скоро після того вислано з околиць Павловки кілька місцевих інтелігентів, родичів Хілкова або його прихильників. І оттоді то почалась історія переслідувань сектарів, яка списана в рукописній книжці, зложеної у тюрмі 1902 року двома павловцями, Петром Харахоновим і Тимофієм Никитенком, засудженими на каторгу по процесу в справі погрому церкви. Ця книга, яку мав і використав д. Гусев, носить характерну назву: «Начало жизни христіанъ и страданія ихъ въ селѣ Павловкахъ, какія они переносили мученія и гоненія отъ язычниковъ за вѣру Господа нашего Іисуса Христа». Харківська духовна адміністрація вкупі з світською почала боротьбу з павловцями всіма способами — од нацьковування селян проти сектарів у спеціально зложених брошурах та устною агітацією і до цілковитого обмеження їх у всіх тих нечисленних правах, які має в соціальному житті наш селянин. За кожним їх кроком стежила поліція, не дозволяла виїздити з села, навіть заходити один до другого в хату; позбавлювано їх заробітків, штрафовано за кожну дрібницю:

нікого не допускали до них з сторонніх людей, перехоплювали листи. Утиски збільшилися з того часу, як де-хто з павловців почав одмовлятися од військової служби та од присяги. Їх засилали до Якутської області, мучили по тюрмах, але ніщо не помагало. Нарешті павловці рішили емігрувати до Америки в числі 400 душ. Адміністрація ставила всякі перешкоди в зносинах павловців з тими людьми, які брались влаштувати переселення, або принаймні давали їм практичні поради. «Мы не препятствуемъ имъ переселяться, но запрещаемъ помогать кому бы то ни было имъ въ переселеніи»—сказав віце-губернатор д. Абрикосову, який хотів було допомогти павловцям. І ось коли переселенці почали вже спродувати свої ґрунти, прийшла звістка, що паспорти видають тільки тим, що не підлягають військовій повинности і не лічаться в запасі, це б то старим, жінкам і дітям... Такий був ґрунт, на якому відбулась трагедія 16 вересня 1901 року.

Нові книжки.

Грабина А. Галеаццо-Марія Сфорца, тиранъ Милана Драматична хроника зъ життя XV віку въ 3-хъ діяхъ. Київъ. 1907. 64 стр. ц. 25 коп.

Грінченко Б. *На безпросвітномъ пути.* Объ украинской школь. (Изданіе второе). Київъ. 1907. ц. 25 к.

Грінченко Б. «*Про црім та блискавку*». Вид. тов. «Просвіта» у Київі. 1907. ц. 4 коп

М. Грушевскій проф. *Освобожденіе Россіи и украинскій вопросъ.* Статьи и Замятки. стр. VIII—296. Спб. 1907. ц. 1 руб.

М. Грушевскій проф. *Къ польско-украинскимъ отношеніямъ въ Галици.* Нѣсколько иллюстрацій къ вопросу: Автономія областная или національно-территоріальная. Спб. изд. 2. 74 стр. ц. 30 коп.

Грушевскій Мих. проф. *Справа українських кафедр і наші наукові потреби.* Київ. 1907 р. ц. 15 коп.

Грушевскій М. проф. *Вопросъ объ украинскихъ кафедрахъ и нужды украинской науки.* Спб. 1907. ц. 20 коп.

Михайло Грушевскій. *Про старі часи на Україні.* Коротка популярна історія України від найдавніших часів до сього часу, з образками і картою України. (176 стор. і 41 образок) ц. 20 коп.

Даниловъ В. «*Лілея*» Шевченка і «*Ліліе*» Эрбена. Одбитка з журнала „Україна“. Київ. 1907. ц. 75 коп.

Дібровенно. *Душогубка.* Оповідання. Полтава. 1907. ц. 5 коп.

Доманицький В. *Селянська Доля.* (видання друге). Київ 1907. ц. 5 коп.

М. П. Драгомановъ. *Великорусскій Інтернаціональ и польско-українскій вопросъ.* Каз. 1907 ц. 50 коп.

М. П. Драгомановъ. *Герценъ, Бакунинъ, Черньшевскій и польскій вопросъ.* Каз. 1907. ц. 40 коп.

Драгомановъ М. *Заздри боги.* 4 вид. Видавництво «Ранок». ц. 10 к. Київ. 1907.

Драгомановъ М. *Про волю віри.* 2 вид. Видавництва „Ранок“. Київ. 1907. ц. 10 коп.

М. Драгомановъ. *Старі хартії вільности.* 2 вид. Видавництво „Ранок“. 1907. Київ. 40 коп.

Драгомановъ М. *Швейцарська спілка.* 4 вид. Видавництво «Ранок». ц. 10 коп. Київ. 1907.

Драгомановъ М. *Євангельська віра в старій Англії.* 6 вид. Видавництво „Ранок“ ц. 5 коп. Київ. 1907.

Драгоманов М. *«Рай і Поступ»* 3 вид. Видавництво «Ранок». ц. 40 коп. Київ. 1907.

А. Ф. Нащенко. *Зоря нового життя.* Полтава, 1907. стр. 84, 16. ц. 30 коп.

Андрій Корнелля, інженер краєвого віділу: *Спілки меліорацийні* (поліпшене землі). У Львові. 1907. (Бібліотека „Економіста“. 4. 6).

А. Крымскій проф. *Українская Грамматика для учениковъ высшихъ классовъ гимназій и семинарій Придніпровья.* т. I-й вып. I-й. Москва, 1907. ц. 1 р. 10 к. т. II-й вып. I-й ц. 65 коп.

І. Нечуй-Левицькій. *Сьогочасна мова на Україні.* Одбиття з журналу „Україна“. стр. 175. Київ. 1907.

Михайло Лободовський. Лист до хліборобівъ про гойніня скотинячої хвороби яшура або слынивки. Про сійбу ярыны та зберіганья весняної вохкосты на нывахъ. Харьковъ, 1907. ст. 8, 8^о. ц. 5 коп.

Лесь Мартович. *Війт. Смертельна справа.* (Бібліотека Громадського Голосу ч. 4). Львів. 1907. ст. 30, 16^о.

Перед виборами. У Львові, 1907. ст. 16, 8^о.

Осип Назарук. *Суд Олекси Довбуша і інші оповідання.* Бібліотека «Громадського Голосу» ч. 5—6. Львів. Накладом Павла Волосенки. 1907. (Зміст: Суд Олекси Довбуша. Як хлоп прогодував пана і жида (Щедрина). Двацять чотири літ життя Луця Боронюка. Дикий дідиц (Щедрина). Раз'му було добре. Спаситель—Уайльда).

Петро Селянинь. *Виноди хуторського хозяйства.* Москва 1907. ст. 21. 8°. ц. 10 коп.

Пісняченко-Яровий Б. *Весняні хвилі.* Драма на 5 дій. Київ 1907. ц. 40 коп.

Проведемо зіля з трох гір на весілля. *Одноднівка „Молодої Музи“* ч. 5. Львів. 1907.

Суд над ворогами робочого люду. (*Галицькі вибори перед австрійським парламентом*). Накладом Віденського комітету Укр. С.-Д. П. Відень. ц. 20 сот. по стенографічним протоколам зладив Микола Чайківський.

Сьніваншик. Школа народна. ч. I. Зібрали і уложили о. Василь Навроцький і Володимр Сайко. Зачислений распорядженням ц. к. Ради шкільної краювої з дня 29 цвітня 1907 р. 17, 692 до шкільного ужитку. ц. 25 сот. Наклад власний в Жовкві. Печатня о.о. Василян. 1907.

Тарасові поминки. Видавництво товариства „Просвіта“ ч. 323. Львів, 1907. стр. 47+1, 8°.

Іван Тивонович. *Історія засновання „Ruthenische Revue“.* У Відні 1906 р. 8-ка, ст. 1—41.

Устав Українського общества „Просвіта“ въ Житомирѣ.—Статут Українського товариства „Просвіта“ у Житомирі. 1907.

С. Черкасенко. *„Діткам“.* Казки й вірші. Видавництво „Український Учитель“ № 3. У Полтаві 1907. ц. 10 коп.

С. Черкасенко. *Як видродилася тісня.* Казка. Видавництво „Український Учитель“ № 4. стр. 48. 1907. У Полтаві. ц. 7 коп.

С. Черкасенко. *Убогий жид.* Казка. Видавництво „Український Учитель“. № 5. стр. 8. У Полтаві ц. 2 коп.

С. Черкасенко. *Про небо.* Популярна астрономія. (33 малюнки) за Флямарионом. Видавництво „Український учитель“. ч. 2. ц. 20 к. стр. 52. Полтава. 1907.

Михайло Яців. *Казка про перстень.* „Молода Муза“ Львів. 1907. стор. 128, п. 2, 50 кор. Зміст. 1) Гріх, 2) І небоїться. 3) Щире слово. 4) Дбала. 5) Гості. 6) Прийшла з далекого села. 7) Всьо дурниця. 8) Діточа грудь в скрипці. 9) Пегаз. 10) Дитина. 11) Смерека. 12) Чортовий стрій. 13) Хлопя. 14) Регіт трупа. 15) Портрет. 16) Діточа тайна. 17) Звела з дороги. 18) Казка про перстень. 19) Жабячий похорон. 20) Напасть; 21) По дорозі. 22) Лісовий дзвін. 23)

Віднова на порохні. 24) Бузьок. 25) Воробці. 26) Поворот. 27) Благословене. 28) Серп. 29) Поема долин. 30) Доля молоденької музи. 31) Мальований стрілець. 32) Біла квітка. 33) З монастиря. 34) Кедрина буде рости.

Журнали.

Дзвінок. ч. 13 і 14. *Зміст:* На вакації (стих). В 250 роковини козакови. (стих).—В. Гюго. Жаба.—У. К. З листу мами до Нусі. (стих).—Велика виграна (комедійка).—У. Кравченко: Сьвідоцтво Нусі. (стих). Листи до молодшої дівчини про життя чоловіка.—Пряха китайської цариці.—Праці і забава.—Перениска редакції.

Економіст. ч. 7. *Зміст.* *Карло Жід.* Будучність кооперації—Сільсько-господарські робітники на російській Україні.—Звіт з проїздки господарсько-огородничої по Німеччині.—Ф. Фано: Англійський синдикалізм. Огнетревале покрите дахів—Як найкорисніше з ужиткувати овоч.—Дещо про товариство „Szkoly ludowej“. Оголошення. Новинки. Цікаві видавництва. Нові товариства.

„Письмо з Просьвіти“. ч. 7. За липень 1907. *Зміст.* Стефан Проскурчий. До Праці!—Борис Грінченко: Гесь, преславний Гайдамака.—Рубакія Я. В—ий. Як Рим завоював пів сьвіта?—Г. Дімоляр. О. Н. Рільництво і селянські кредитові товариства в Японії.—Умів рахувати. Стефан Руданський—Подорож до Єрусалима.—В. О. Яку користь маємо з піску?—Наш порадник.—Всячина. Вісти з Просьвіти.

На Розсьвіті. ч. 2. За липень ст. 38. 8-ки. 40 сот. *Зміст:* Явір, Вітер серед степів.—*Антін Ланський.*—Поезії—Евшан: Петро Карманський (студія) почат.—Достоевський: Деж ти тепер. (З записок мертвого дому). Северин Підгорецький * *.—Русалчин: Дещо про штуку.—Т. Франко. Эйдид на Кольонос Софокля (далі).—Д-р Герман Свобода: Царівна. (Суспільно-психологічна студія, початок). Рецензії.—П. Карманський: Jnguisitio rediviva.—Від видавця.

Існра. Літературно-наукова часопись. За липень. *Зміст:* Євген Гребінка—Човен; Дм. Макогон—Іцко; Лев Іваненко—Ах, як то гарно; Осип Безпалко—Що сказав Бог Адамови; Іван Остап—Перехитри; Іван Гулін—Так оно йде.

3 українського життя.

Про союз (спілку) українських акторів.

Нові потреби національного життя українського народу виставили перед ними на порядок денний силу питань, різних по своєму змістові, по своєму значінню, але, не дивлячись на свою різноманітність, характерних для нових настроїв, для нових тенденцій в нашому громадянстві.

Ще недавно аморфне, застигле, як болото, ще недавно «національна притча во языцѣхъ»—воно починає виявляти нові ознаки життя, національної бадьорости і національної творчости. Процес, який саме тепер ми переживаємо, характеризується властиво збудженням національної свідомости серед різних груп українського громадянства, навіть серед широких мас його, як селянських, так і робітничих, і бажанням оформити цю свідомість, фіксувати її, втілити її в певні реальні форми. Той, хто пильно приглядався до нових настроїв українського громадянства, до нових фактів нашого національного життя і вмів на підставі оцінки останніх зробити певний об'єктивний вивод, не може не зауважити однієї риси, властивої тепер для українського громадянства, а саме: бажання його згуртувати свої національні сили, організуватись для успішної боротьби за свої національні потреби. По всіх лініях наших національних інтересів, по всіх лініях національного життя відбувається тепер цікавий і радісний процес організації громадських сил і концентрації національної енергії. В деяких сферах ця організація і концентрація набрала вже реальних форм і стала живим, творчим фактом живого життя, в ин-

ших вона перебуває стадію ембріонального, первісного існування і, переживаючи процес розвитку, зросту, визрівання, чекає ще свого часу, щоб визріти в настиглий колос і утворити нову парость національного життя, нове творче джерело її. В сфері політичних змагань українського народу ми маємо діло з фактами першої категорії, в сфері культурних—з другими. І хоч як не значні, не великі і не впливові ці факти, а надто другої категорії, всеж вони мають позитивне значіння і являються об'єктивними показчиками викликаной до нового життя творчості національних сил і бажання пристосувати її до нашого національного добробуту та розвитку.

Минаючи вже змагання політичних сил українського громадянства організуватись в певні політично-національні партії, відповідно до класового становища даної національної групи, минаючи змагання де яких національних груп організуватись в відповідні товариства для культурно - просвітної праці («Просвіти») і наукової («Українське наукове товариство у Києві»), останніми часами ми бачимо спроби організації і в напрямку професіональних потреб деяких національних груп, в напрямку чисто професіональних інтересів кожної із цих останніх. До таких змагань треба зарахувати перш усього змагання українських письменників і літераторів закласти товариство українських письменників і українських акторів—закласти «театральне бюро» або «спілку» українських акторів. Що до першого з найменованих товариств, то справа з ним стоїть поки що не дуже втішно: питанняж про організацію українських акторів починає, що далі—все більше ставати актуальним і приваблювати до себе увагу не тільки самих акторів українських та діячів української сцени, а й ширших верств українського громадянства. Різниця між тим, як стоїть справа з організацією товариства українських письменників і українських акторів в значній мірі пояснюється специфічними умовами праці кожної із цих двох професій. Незначний розвиток української преси і книжного видавництва, що стоїть в залежності од того споживчого (потребительського) ринку, на який вони розраховані, не дійшов поки що до того ступня, деб продукенти, робітники української преси відчували потребу негайної професіональної організації для оборони своїх інтересів од чивісь експлоатації.

Інакше стоїть справа з умовами праці на українській сцені. Український актор є типовий і справжній продавець своєї робочої сили.

Його становище—такеж саме, як і кожного робітника. За свою працю пересічно одержує він мало, за те працює багато. Заробітна плата його стоїть в суперечці з кількістю тієї енергії і тих «робочих часів», які він отдає підприємцю-антрепреньорові. «Прибавочна стоїмость» зостається в руках останнього і є об'єктивним показником експлоататорських умовин праці українського актора. Досить велике число українських труп і служащих по них акторів (чоловіків і жінок) утворюють доволі твердий ґрунт для різниці інтересів антрепрізи—з одного боку, і професіональних працівників сцени—з другого. Через це справа організації професіонального товариства українських акторів має де-які шанси на здійснення; через ціж таки причини викликає вона більше і інтересу до себе і живої уваги з боку громадянства.

Історія і фактичний стан, в якому зараз перебуває ця справа, на підставі газетних відомостів, уявляються в такому світлі.

6 январа цього року д. Ол. Володський умістив на сторінках «Ради» (ч. 5) «Листа до Українських акторів», в якому, пригадавши 25-літнє існування українського театру і сконстатувавши, що й до цього часу українські актори не з'єдналися, не влаштували свого театрального бюро, свого, хоч якогось товариства, кликав акторів «додати своєї праці на те, щоб завести українське театральне бюро». Практичне завдання, яке ставив д. Володський для діяльності такого бюро, сформульовано ним занадто схематично і загально. «Головним завданням українського театрального бюро мусять бути — з'їзди українських акторів, на яких повинно обміркувати становище українського театру взагалі, а зокрема допомогти українським акторам, та інші пекучі питання». Зараз же після листа д. Володського «гурток українських акторів і хористів трупи д. Гайдамаки прислав свого листа в ред. «Ради», в якому зазначалось, що вони цілком згожуються і приєднують свій голос до заклику д. Володського в справі заснування українського театрального бюро—«маючи надію, може хоть тоді поліпшиться гірке сучасне становище українських акторів, а особливож «меншого брата»—хористів. З бажанням, як найскоршого здійснення цієї справи, ми з свого боку звертаємось до товаришів українських акторів з покликом: час прийшов єднатися та подумати самим за себе! Так не залишаймо, товариші, цього питання! А надто на це треба звернути увагу молодому поколінню акторів і хористів, яким більше всього доводиться почувати непевне становище українського

театру, як з боку морального, так і матеріального,—а все через брак професійної організації». Крім акторів труппи д. Гайдамаки, на заклик д. Володського відгукнулись в пресі актори з труппи д. Сагатовського, і на тім справа на де-який час затихла.

Незалежно од заклику д. Володського справа про організацію товариства українських акторів виникла поміж артистами труппи д. Прохоровича після одного факту експлоатації з боку орударя труппи, самого д. Прохоровича. Ініціатива організації належала акторові д. Левітському. Після обговорення питання, до якого з великою прихильністю поставились актори труппи Прохоровича та Колесниченка¹⁾, останні склали листа і розіслали його по інших українських труппах, в якому закликали «всіх діячів укр. театру до згуртування й боротьби проти антрепреньорів-експлоататорів». Лист цей настільки цікавий, що ми його подамо цілком, як матеріал для характеристики тих відносин, що панують по наших труппах між антрепрізою та акторами, і як показчик збудження класової та професійної свідомости працівників української сцени.

«Товариші!—звертаються до останніх актори з труппи Прохоровича —

Цим оповіщаємо вас, що ми, всі служащі української труппи Прохоровича та Колесниченка, зібравшись для обміркування становища усіх взагалі діячів української сцени, прийшли до такого висновку. Всі трудящі маси для боротьби з експлоатацією своєї праці виробляють відповідні засоби цієї боротьби. Головнішим з цих засобів безумовно єсть «Спілка» (союз) або з'єднання всіх трудовників до купи, бо тільки в з'єднанні може бути сила. В наші часи сливе по всіх галузях праці, до російських артистів включно, існують такі «Спілки», і користь від них очевидна для кожного робітника, і тільки наша українська сцена не то що не прогресує в ділі боротьби з експлоатацією, а навпаки—регресує, даючи спроможність антрепреньорам і ріжним «паразітам» української сцени, що здебільшого нічого загального з нею не мають,—все з більшою й більшою нахабністю експлоа-

¹⁾ Див. статтю д. Ткаченка в „Раді“ ч. 151. «В справі організації українських артистів».

тувати працю актора й кожного сценичного діяча взагалі. Усі отці штрапи, нічим і ніким необмежені, вичети за дні, які тільки замається антрепреньорові встановити, і взагалі—вайповніша сваволя з боку цих антрепреньорів,—безумовно вирости на ґрунті як безконтрольності, так і абсолютної неодвічальности антрепреньорів перед ким би то не було.

Все це настільки ненормальне й неприємне, що мимоволі доводить до висновку: так жити далі не можна! Що ж його робити? Єдиний засоб, яким можна припинити сваволю антрепреньорів і взагалі урегулювати усі ненормальности нашого життя, це єсть—«Спілка (союз) сценичних діячів української сцени», бо протест одної людини, звичайно, не може нічого вдіяти. Спілка ж нас згуртує до купи й підтримає, бо гаслом (девiзом) її, як і інших спілок, повинно бути: «усі за одного і один за всіх»!

Таким чином, завданням всіх членів такої «Спілки» повинно бути вироблення загальних і користних за-для всіх діячів українського театру правил і проведення цих правил в життя. Нема чого й казати, що «договор» «Російського Театрального Общества», який вже існує, не може задовольнити нас, українців, бо він зовсім не пристосований до життя й діяльности української сцени. Про випадкові ж контракти й умови, складені антрепреньорами, не варто й говорити.

Зазначені «правила» повинно виробити загальним голосуванням усіх членів «Спілки» і не тільки на користь тої чи иншої сторони, а доконче на обопільну користь; завданням всіх членів повинно бути як контроль, так і підтримання цих правил усіма способами до товариського суду, страйків і бойкоту включно.

Майбутня діяльність «Спілки», що до матеріяльного боку, повинна залежати від голови та уповномочених.

Маємо надію, що ви вповні згодитесь з тут висловленим і зрозумієте усю вартість, всю необхідність подібної «Спілки».

Як бачимо з наведеного нами листа, він значно одрізняється од аналогічного заклику листа д. Володського. Він більш умотивований і не такий загальний: спиняючись на конкретних матеріяльних умовинах праці українського актора, на фактах безоглядної і безконтрольної експлуатації з боку антрепризи, він не сепарірує цих фактів; не каже, що вони залежать тільки од волі останньої а пояснює їх поход-

ження, вірно зауважуючи, що вони виростають через загальні причини, із самого характеру і ладу театральної справи української, де немає ніякої волі для артиста, де пишним квітом буває безконтрольність і абсолютна неодвічальність антрепреньорів. Та хоть артисти з трупи д. Прохоровича і вміли побачити справжні причини свого ненормального становища, звязавши свою долю з долею всіх «трудящих масс», і прийшовши до переконання, що тільки тих засобів для поліпшення свого становища, до яких звертаються останні, цеб то організація—професіональна—треба вживати і їм самим, не дивлячись на це, їм не пощастило перевести справу організації в життя і заінтересовати нею ширші кола працівників української сцени. На перешкоді стояли причиною почасти об'єктивного характеру, почасти ж такі причини, усунути які не вміли самі ініціатори справи.

Що до перших причин, то до них треба залічити перш усього страшенну роз'єднаність українських труп. Ніхто властиво не знає, скільки саме їх тепер є і де вони дають свої вистави. Роскидані по всьому просторі України і Росії, вони переїздять з одного міста в друге, від Чорного моря до Тихого океану, від Києва чи Каменя до Владивостоку, від Одеси, Катеринодара до Ревеля й Петербурга. Тісних звязків між труппами немає і часто-густо ніяким чином не можна довідатись, де саме в даний момент перебуває та чи інша труппа. При такій роз'єднаності ініціаторам професіонального товариства українських акторів слід би було дістати відповідні відомости і інформації про всі українські труппи, зав'язати тісні стосунки з ними, ввести в курс інтересів порушеної справи по можливості найбільшу кількість працівників кожної з українських труп, щоб скрізь викликати живий обмін думок, живу заінтересованість ділом. Треба було б скласти проект статута майбутнього товариства і розіслати його для ознайомлення по всіх, а по можливості по всіх відомих труппах; тоді на цей би проєктований статут разом із закликом ініціатори могли б дістати можливі додатки, поправки, корективи, в решті решт він міг би стати за основу для колективної творчости всіх заінтересованих справою професіонального товариства; в кінці такий статут в закінченій формі мусив би бути результатом підготовчої праці і творчости не самих ініціаторів справи, а ширшого кола, цілого колектива українських артистів.

Велике значіння мало б для успіху справи ще й те, колиб ініціатори не обмежувались в своїй підготовчій роботі одними тільки

безпосередніми зносинами з заінтересованими колами українських артистів, а звернулись до заповоги пресси, як російської так і української. Тоді б питання про організацію товариства поставлено було б на більш міцний ґрунт, набрало б розголосу серед громадянства і безумовно мало б більші практичні і моральні наслідки, ніж тепер. Ініціатори ж справи, не подбавши як слід про це все, постановили скликати з'їзд в минулому квітні, щоб то через такий період часу, коли й не можна було сподіватись, що б справу було обговорено і продіскутовано як слід по окремим трупам. Дякуючи цьому, а почасти й через інші перешкоди, справа із з'їздом представників од окремих труп вийшла невдатною і не набрала такого широкого розміру, як вимагалось інтересами діла. На з'їзд явились представники од 4-х тільки труп: Сабініна-Саксаганського, Ярошенка, Прохоровича-Колесніченка і Григоренка. Частина з цих представників, а саме д. Іванов од труп Сабініна-Саксаганського і д. Левітський показали себе з дуже несимпатичного боку і виявили, що вони не можуть бути на висоті свого завдання і не вміють як слід виконувати того, що покладають на їх обовязок з їхньоїж доброї волі їх товариші по професії. Так, — д. Іванов не зволив навіть повідомити своїх товаришів з тієї труп, де служив, про наслідки з'їзду, — а десь зник, одержавши посаду в иншій трупі; д. Левітський, ініціатор і організатор з'їзду, одержавши від з'їзду доручення подати на затвердження вироблений останнім статут товариства, не захотів виконати цього доручення і, як повідомляє кореспондент «Ради» д. З. Ткаченко, махнув рукою і на статут і на саму «Спілку» ¹⁾.. Зашкодив організації з'їзда представників од різних труп терорізм де-яких антрепреньорів, які, довідавшись, що «шантрапа» збирається організувати якусь спілку для оборони своїх інтересів, побачили в цьому «антиантрепреньорську пропаганду» і почали вживати різних репресій, щоб паралізувати «агітацію» за з'їзд і одбити охоту у «шантрапи» працювати в відповідному напрямку по окремих трупках. Так, напр., антрепреньор д. Суслов, як повідомляють автори цікавої статі в «Раді» (ч. 160) — «До організації Спілки діячів української сцени» д. д. — А і Ш. «за агітацію на користь «спілки» відмовив від служби уповномочному від труп д. Щербатюку, полічивши це за антиантрепреньорську про-

1) Див. «Рада», 151.

паганду! Д. «Щербатюк» зостався без кусочка хліба з жінкою і дітьми! Не дивно, що подібні репресії з боку антрепреньорів так тероризували «маленьких артистів», що де які з них «страха ради іудейска» примушені були мовчати і не дихати, хоч певне відчували весь тягар свого тяжкого становища і знали позитивну вагу тієї справи, якою хотіли зацікавити їх артисти з трупи Прохоровича. Так, напр., коли лист од останніх прийшов до артистів з трупи Суслова на імя д. Рейса, цей останній, як повідомляють автори зараз цитованої нами статті, «навіть не показавши його нікому із своїх товаришів, вернув нам назад, дописавши ще такі слова: «у нас в трупі злишкомъ натянутія отношенія съ антрепренеромъ и я поэтому не могу взятъся за это дѣло. Вишлите кому нибудь другому». «Натянутія отношенія» панують не тільки в трупі Суслова, а напевне по всіх трупах, але відсіль ще не впливає, щоб д. д. Рейси і инша «шантрапа» мирилась з тим станом річей, який піддержує антрепріза, і не постарались вдарити палець об палець, щоб стон цей змінити на кращий та покласти вже кінець тому становищу, при якому той, кого визискує антрепріза, відкидає од себе всякі засоби і поради поліпшати своє становище і умови свого існування на сцені. Відповідь д. Рейса на заклик його товаришів працювати для спільного увільнення являється характерним показником «забитости» українського артиста, його несвідомости і страху перед силою капітала в образі антрепреньора, які разом з иншими причинами часом примушують його гнути свою спину все нижче та нижче, аби тільки не загубити й того куска хліба, який вирвав із рук більш сміливого і ідейного працівника д. Щербатюка антрепреньор Суслов!

Так само трапилось і з листом до артистів трупи Суходольського. Дякуючи непевним адресатам артисти і цієї трупи навіть не знали, що до їх зверталися в болючій справі їхні більш свідоміші товариші і, звичайно, не могли з свого боку допомогти їм посунути її наперед.

Певна річ, що так само трапилось із листами до инших труп: несвідомість українських артистів і неактивність їх загальмували справу організації з'їзду і зашкодили повести справу так, як вимагали інтереси останньої.

Та як би там не було, з'їзд одбувся в Новочеркаському в кінці минулого априля ц. р. Зорганізований невміло, він і наслідки мав не аби які великі. Хоч на з'їзді і вироблено було статут і постанов-

лено було одіслати його на затвердження адміністрації, але, через згадані вже причини, всього цього ще й доси не пощастило перевести в життя.

На томуж таки з'їзді постановлено було скликати другий з'їзд українських акторів на 3—6 сентября ц.-р. в Харькові. Про те, що буде предметом його нарад, які питання розглядатимуться на ньому,—газетні джерела не подають ніяких відомостей. Очевидно, що йому знову доведеться повернутись до того ж, що обмірковував і з'їзд в Новочеркаському.

Ось фактична сторона справи з організацією товариства українських акторів, по скільки можна говорити про неї на підставі газетних відомостей, оголошених в «Раді» та в «Театрї и Искусствѣ». Хоч і як вони не повні і не малюють нам в цілому того процесу, який переживає тепер товариство працьовників української сцени, всеж вони мають певне позитивне значіння і свідчать про збудження свідомости тих, кого призвичаїлись вважати символом регресу і варварства в сфері української штуки. Як і кожне явище нашого громадського життя, що каже нам про збудження національної свідомости в тій чи иншій групі нашого громадянства, про змагання її до єднання, організації, до організованої праці в тому чи иншому напрямі національного життя, воно вимагає пильної уваги до себе і допомоги з боку кожного, хто відчуває величезну вагу організації національних сил, чи то в сфері політики, культури, просвіти, чи, нарешті, в сфері національної штуки. Через це ми вважаємо за свій обовязок висловити з свого боку де-кілько уваг на тему про заснування товариства українських акторів.

Потреба його впливає перш усього із того сумного стану річей, в якому зараз перебуває українська сцена, а особливо безпосередні діячі її—актори.

Ніякий театр, дайте йому хоч найкращий з ідейного боку репертуар, не буде розвиватись і виконувати своєї високої місії доти, поки жерці його—робітники не будуть проняті думкою про її високу мету, про її нерозривний, органічний звязок з ідеєю розвитку і культурного добробуту цілого народу. Коли актор розумітиме, що кожен його крок на сцені і ціла служба—є службою ідеї, він почуватиме моральне задоволення, бо знатиме, що сили свої витрачує не на забавку, не на те, щоб тільки мати «заробіток на прожиток», а на збудування рідної культури, на те, щоб спричинитись загальному поступу. Не можна

сказати, щоб українські актори зрозуміли цей органічний зв'язок своєї праці з національною ідеєю або з ідеєю загального поступу. Невисокий національно-культурний розвиток нашого народу і специфічні умовини, в яких розвивається наш театр, довели до такого стану річей, що український актор йшов на сцену зовсім не свідомим своєї культурної праці і може в 99 випадках на 100 не знав навіть, яку велику вагу для розвитку народу має національний театр, яке величезне значіння він може відіграти в інтенсифікації національної енергії і прискоренню дня національної емансипації. Актор—ремісник, актор—«варвар»—ось здебільшого пересічний тип працівника української сцени до недавнього часу. І колиб справді сформулювати характер відносин українського актора до театру, довелось б вжити того стопцьованого виразу, яким завше українські літератори і театральні критики п'ятували невисокий рівень діячів української сцени. «Що йому Гекуба і що він Гекубі» — ось формула тих відносин, ось найправдивіша кваліфікація його цілого поведіння на сцені. Ця формула, може за деякими винятками, годилася б і для оцінки тих мотивів, через які кожен окремий актор йшов на сцену, могла б вона характеризувати його гру та, певноб, пригодилася і для оцінки всіх його інтересів, так чи інакше зв'язаних з театром. Сцена українська—то був справді правдивий захист ремісників штуки, які несли за зобою і культивували на ній тупість і неосвіченність, безталанність і безпринципність, обмеженність і деморалізацію. Склад працівників української сцени—менше всього надається до якогось втішного виводу і рожевих виглядів на будучність нашого театру. Так стояла справа до недавнього часу та певно й тепер в значній мірі стоїть так само. І колиб в зовнішніх обставинах життя нашої нації не трапилось таких подій, які дали їй надію на кращу і скору будучність, на певну національну волю і культурний розвиток, наш театр безславно загинув би, залишившись, в кращому випадку, пам'ятником невиконаних мрій на ролю театральної штуки в національному увільненню і доказом національної імпотенції та нікчемности. Але така вже сила могутня ідеї національної емансипації, що вона охоплює собою всі сторони життя нації,—весь комплекс її інтересів і змагань, як матеріального характеру, так і духовного. Досить було впасти хоч трохи тим кайданам, які тяжили над нашою надією і не давали їй виявляти свої творчі сили, досить було показатись першим ластівкам національної волі, в формі більш менш вільного рідного слова, як зараз же стала помітною тенденція

до шукання тривких засобів для поліпшення нашого національного життя, для вироблення форм і гарантій нашого розвитку і організації нашої національної енергії. Між иншим таку само тенденцію стало помітно і в сфері нашої театральної штуки. Зробити її культурним фактором нашого життя, реформувати її, відповідно до наших реальних потреб, внести в неї дух смілого новаторства, прищепити їй живі парости європейської театральної штуки—ось до чого кликали діячів нашої сцени і українських драматичних письменників поступові верстви нашого громадянства і його ідеологи¹⁾. І не можна сказати, щоб цей заклик залишився «гласом вопіючого в пустині» і не досяг до тих, кого кликали до нової творчості і свідомої, осяяної розумінням нових потреб національної праці. Ми не кажемо зараз про українських письменників — драматургів, які починають, хоч і по малу, але всеж давати спроби нової драми, нав'язаної новими факторами нашого життя і ідеями нашого часу. Відгукуватись на заклик починають і ті, хто ще до останніх часів виявляв повну національну аморфність або просто був шкодливим елементом на українській сцені. Це—та сама «шантрапа», ті «варвари», які стали «притчею во языцях» і символом такого «служенія» штуці, яке, властиво кажучи, нічого спільного не має з завданнями останньої. Новий політичний рух, що обхопив собою цілу Росію і збудив політичну, класову і національну свідомість в громадянстві українському, досягнув і до недавніх паріїв нашого театру, примусивши і їх зупинитись над своїм становищем, критично приглянутись до самих себе та пошукати засобів для більш людського власного життя і розумного відношення до своєї праці на сцені. «Шантрапа» хоче бути чоловіком, вона вимагає до себе поваги; вона починає бачити, хто її навмисне держав в темряві і довів до того становища, яке мало не сумежить з становищем люмпен-пролетаріату; вона сміливо, так як тільки може казати неофіт, заявляє, що антрепренор — її ворог, що він перший варвар української сцени і що вона вбиває українську штуку постільки, поскільки вона мусить виконувати, добуваючи собі шматок хліба, спекулятивні цілі антрепреньора або інтереси його кишені. Навіть більше: шантрапа не задовольняється сучасним репертуаром українського театру і обявляє війну

---

¹⁾ Див. наші статті на сторінках «Ради», а також статті д. Чулого і ин.—тамже.

тим, що нічого спільного не мають з українським театром, а йдуть до нього тільки для того, щоб дискредитувати його чи з доброї волі чи сами того не знаючи; шантрапа каже, що вона буде боротись проти експлоатації антрепрізи, хоче їсти і жити по людському з своєї праці, хоче, щоб кожен член її стояв за всіх і всі за одного; шантрапа, словом, проснулась і починає розуміти ідеї колективизму, ідеї боротьби і свого класового становища... Звичайно, заявляє про це не вся вона, не *in pleno*. Поки що чуються тільки одинокі і не зовсім ясні голоси виразників її інтересів, що зрозуміли своє становище, своє завдання і хотять перелити свої думи та чуття в серце та мозок цілої «шантрапи», хотять збудити в неї свідомість, потребу в спільній акції, в спільній боротьбі.

Не можна не радіти, не можна не висловити найгорячіших бажань, щоб мрії поодиноких і нечисленних ще виразників інтересів працівників української сцени, як мога скоріше зреалізувались і допомогли вирватись «шантрапі» з тих тяжких кайданів—умовин, в яких їй доводиться тепер жити. Нема чого й казати, що боротьба акторів в справі реформи репертуару може принести реальні наслідки тільки тоді, коли вона провадиться буде спільними силами і колективними заходами. А це може статися тільки тоді, коли боротьбою буде керувати спеціальна організація акторів, все їдно, чи буде називатись вона професіональним союзом, спілкою, чи товариством українських акторів, чи театральним українським бюро. В кожному разі, кожен, кому дорогою є реформа нашого театрального репертуару, не може не побажати успіху заходам організуватись працівникам української сцени в відповідне професіональне товариство, поскільки таке товариство буде переслідувати не тільки ідею обопільної допомоги та інформації, а буде ще й дбати про ідейні завдання нашого театру і про реформу його відповідно до нових потреб нашого національного життя. Але не можна не згодитись з тим, що якими б не були гарячими і переконуючими заклики наших публіцистів і театральних критиків до реформи нашого репертуару театрального, як би не хотіло цієї реформи поступове громадянство українське, ці заклики не дадуть бажаних наслідків аж доти, поки *масса працівників української сцени* не пройметься ними і з свого боку не зробить рішучих кроків в напрямку переведення їх в життя. Організовані в професіональну спілку, звязані з нею тисячами ідейних і матеріальних інтересів, актори в значній мірі можуть допомогти в цій справі, бо,

маючи безпосередні стосунки з антрепрізою, вони зможуть примусити її прислухатись до голосу преси і громадянства. Потреба професійного товариства українських акторів впливає, таким чином, із самого становища сучасного українського театру і із потреби реформи його, відповідно до вимог життя.

Крім того необхідність товариства має глибокий звязок і з матеріальними обставинами існування українських акторів, з тими умовами, серед яких їм доводиться працювати кожного дня, як робітникам певної професії, як людям, що продають свою робочу силу і добувають собі з неї необхідні засоби для прожитку. Ці обставини по самій природі своїй такіж самі, як і в кожній професії, як і скрізь, де панує капітал і сваволя капіталіста. Життя звичайного актора з цього боку характеризується всіма рисами нужденного життя звичайного робітника. Повна залежність од капітала в образі антрепренора, нікчемна заробітня плата, якої часто-густо на вистарчає навіть на прожиток; страшенна експлуатація з боку антрепренора; брак гарантії за те, що завтра не виженуть, не одмовлять од служби за якусь дрібницю, а часто просто з примхи «власць имущих на сцені»; брак певних норм що до заробітної плати, підлягання власті антрепрізи у всіх сливе питаннях, що так чи инакше стосуються до сцени; цілковита залежність од тієї ж самої антрепрізи в матеріальних справах; брак медичної і юридичної безплатної заповоги; сваволя антрепрізи в сфері ріжних «вичетів», штрафів за найдрібніщі провини, що часом ніяким чином не можуть бути скваліфіковані, як провини проти норм «договору» і являються наслідком широкого «усмотрѣнія» антрепренора; часто-густо грубе знущання над правами актора, як чоловіка, над його переконаннями, ідейними сімпатіями, над його духовним я. Характер цих умовин можно б було ще більш деталізувати, але ми гадаємо, що й поданих нами рис буде досить, щоб уявити собі повну картину того тяжкого і підъяремного існування, яке випадає на долю наших акторів і ту тяжку атмосферу, в якій їм доводиться жити й працювати. Можно б було ілюструвати все це в численних фактичних доказах і прикладах з життя акторів, можно б було навести силу прикладів, коли акторів антрепріза буквально викидала на вулицю, часто-густо з жінкою й дітьми, одмовляла їм од служби, примушувала їх виступати і грати в гидких, розрахованих на спекулятивні цілі пьесах, ображала найсвятіші почуття актора, зневажала його як чоловіка, як горожанина, як сімьянина. Інтересуючись укра-

інським театром і між иншим життям українських акторів і з цього боку, я назбирав чимало фактів про безоглядне поведження антрепрізи з театральним персоналом і міг би оповісти, як одного актора антрепренбюр примусив грати пошлу і мерзотну ролю «жида» в «Вію» саме тоді, коли в того вмерла дитина, загрожуючи в противнім разі зараз же одмовити од служби; як иншій антрепренбюр, загрожуючи тим же самим, примушував актора грати тоді, як той був хворий і буквально не міг піднятись з ліжка, як антрепренбюри знижували місячну плату, ламаючи вмову, як вони не доплачували, робили «вичеты» і штрапи і т. и. Але поки що ми не будемо спинятись над цим, сподіваючись більш докладно договорити про це в ширшій праці про сучасний стан українського театру і в звязку з тією анкетною, яку ми оголосили в часописах з цією метою. Досить сказати, що в відноснах антрепрізи до театрального персоналу панує повна безконтрольність, визиск і утиски. Є звичайно де які винятки, але вони мають виключний поединчий характер і не змінюють суті діла. Сваюля, безконтрольність і утиск—з одного боку, і повна залежність—з другого,—ось коротка, але справедлива і відповідаюча фактам формула справжніх відносин між українським театральним персоналом і антрепрізою. Боротись проти такого стану річей, що панує на нашій сцені, кожному окремому акторові нарізно немає ніякої змоги; його заходи поліпшати своє матеріальне становище, оборонити свої людські права, в тій чи иншій мірі вплинути на характер ренертуару, пришенити останньому хоч якусь ідейність і серьйозність—засуджені зараві на безрезультатність, яка в кращому разі не окопиться на його власній особі,—здебільшогож вона кінчиться зовсім небажаними з матеріального боку для нього наслідками: актор або примушений буде сам залишити посаду, або приневолений буде до цього антрепрізою. Тут «один в полі не воїн». Потрібна спілка, координована боротьба всіх, хто відчуває на своїй шії весь тягар тих обставин, які панують тепер на українській сцені, і призводять українського актора з правового та матеріального боку до становища пролетарія—раба антрепрізи. Очевидно, що єдиною формою такої боротьби, найбільш успішною, як показує практика професіонального руху робітників в Європі, та почасти і в Росії, і найбільш відповідаючою потребам кожної окремої професії, являється спільний професіональний союз українських акторів, головною метою котрого, крім чисто ідейних завдань, було завдання поліпшення матеріального становища українського актора і

охорона його професіональних інтересів, як робітника, в відносинах до антрепрізи.

Метою союзу українських акторів чи професіонального товариства определяється і його склад: до його можуть входити тільки ті працівники української сцени, хто заінтересован справою матеріального поліпшення діячів останньої і відчуває на собі весь тягар експлоатації і безконтрольного панування антрепрізи. Очевидно, що тим діячам сцени, що належать до противного табору, в такому професіональному товаристві нема чого робити. До категорії таких діячів сцени треба зарахувати всіх тих, хто виконує адміністративні обов'язки на ній і має право одмовляти акторові од служби, робити йому догани, має право накладати штрапи і робити з його жалування «вичеты». Вияснивши в загальних рисах становище працівника української сцени і прийшовши до того виводу, що єдиним засобом, через який він може поліпшити своє становище, є професіональний союз, ми примушені будемо згодитись, що такий союз не повинен обмежувати своєї діяльності однією тільки інформаційною стороною. Колиб з проєктованим товариством українських акторів сталося так, воно сливе нічим не покращало б їхнього становища і не допомогло б їм в їхній боротьбі з антрепрізою. Товариство повинно охоплювати комплекс всіх інтересів українського актора, зв'язаних з сценою, з театральною професією і у всіх одних інтересах допомогати йому. Тільки в такому разі воно може справдити надії і змагання тих, кого визискує антрепріза, до кращого матеріального заробітку, до більш забезпеченого з юридичного боку становища на сцені і ідейного впливу на характер репертуару і цілу діяльність певної труппи. Виробляючи статут товариства, з'їзд українських акторів повинен зазначити в ньому відповідними пунктами всі головні завдання свого професіонального товариства, бо тільки в такому разі це товариство може стати за близьку і рідну українському акторові організацію, пристосовану до його потреб і інтересів. Про все це треба пильно подбати ініціаторам справи і покласти всі сили, щоб заінтересувати нею ширші кола діячів української сцени. З огляду на це ми не можемо не зробити закида артистам з труппи Прохоровича за те, що вони вели справу підготовки з'їзду українських акторів на пів-таємничо. Таку справу, як справа організації працівників данної професії, треба зразу-ж ставити широко і одверто, виносячи її за межі якихсь окремих ячеек та окремих театральних гуртків. Підготовча робота по скликанню

з'їзда, поставлена широко, може заінтересувати найбільш активних і свідомих акторів по окремих трупках, а це не може не відбитись позитивним чином на успіху справи. Не кажучи вже про те, що такі актори стали б пропагандістами та агітаторами ідеї професіонального союзу, вони б підчас підготовчої праці, на живому ділові при обмірковуванні статута, при виробленні організаційних форм товариства і в'ясненні його найближчих завдань, могли б формувати свої погляди на характер і завдання своєї професії, заінтересовувались справою організації, селаріувати з поміж себе найбільш свідомих, розумних і діяльних товаришів, які б потім могли стати за діячів і керманічів професіонального товариства. На великий жаль доси ця сторона справи поставлена була не так як слід,—через те організація першого з'їзду українських акторів і не дала певних бажаних результатів. Не можна, через це, не побажати, щоб до другого з'їзду організатори його усунули це гальмо і подбали про те, щоб справа із з'їздом приняла як мога ширший розголос та популярність і не тільки в спеціально заінтересованих кругах українського театрального світа, але й по за межами його, в пресі і серед поступових верств українського громадянства. При допомозі поступової преси — і між иншим української—справа організації професіонального товариства українських артистів піде значно наперед і створить сприяючу моральну атмосферу для реалізації мрій працівників української сцени на поліпшення своєї власної долі і загальних умовин для розвитку української сцени. Без широкої постанови справи по окремих трупках українських і в пресі—як українській так і російській,—організація професіонального товариства скоро може лопнути, а коли й стане на ноги, то ґрунт під нею буде не трівкий і не сприяючий для розвитку. «Скороспіли» завше лопаються і ставати на ноги їм знову буває дуже і дуже тяжко. Краще вже раніш підготувати ґрунт для організації, створити відповідну атмосферу для неї і тільки вже тоді приступати до діла.

Ми не будемо спинятись над технікою організації з'їзду українських акторів і над проектом того статута, який мусить нормувати внутрішнє життя майбутнього товариства і встановляти напрям його діяльності. Це вимагалоб од нас ширших критичних уваг, яких ми зараз не можем висловити, не маючи ще під руками проекта статута. Його ще не оголошено в пресі, і через це ми поки що обмежимось тільки увагами з приводу самого факту збудження професіональної і

ідейно-національної свідомости нужденних працівників української сцени. Залишаючи за собою право висловитись з приводу більш конкретних наслідків підготовчої праці по організації з'їзду діячів української сцени, ми скінчимо свої уваги бажанням більшої енергії і активності ініціаторам дорогої для кожного свідомого і поступового громадянина справи. Організація професіонального товариства українських акторів є сімптом нових ідейних і свідомих течій серед працівників нашої сцени, які ще може тільки ледве пробиваються через кригу зоскорузлости та артистичного отупіння, але, при активній ініціативі безпосередно звязаних з театром діячів і при моральній допомозі громадянства, можуть в розвитку своєму набрати сили і стати одним із значних факторів в так необхідній і пекучій тепер реформі нашого національного театру.

Будемо ж сподіватись, що ініціатори з'їзда українських артистів не покинуть початої ними справи і покладуть всі сили, щоб довести її до кінця.

С. Петлюра.

УКРАЇНСЬКЕ ВИДАВНИЦТВО

„РАНОК“

Вийшли з друку книжки:

1. „Рай і поступ“, М. Драгоманова, 3 видання	40 к.
2. „Автономія і цілість держави“ Піменової, переклад Ол. Коваленка	3 к.
3. „Прометей“, сл. Ол. Коваленка, муз. К. Стеценка, для хора і піаніно	45 к.
4. „Заздрі боги“, М. Драгоманова, 4-е видання	10 к.
5. „Швейцарська спілка“, його-ж, 4-е! вид.	10 к.
6. „Ще не вмерла Україна!“ сл. П. Чубинського, муз. К. Стеценка (народне видання) (ноти)	15 к.
7. „Про волю віри“, М. Драгоманова, 2-е вид.	10 к.
8. „Євангелська віра в старій Англії“, його ж, 6 вид.	5 к.
9. „Царство Божіє вnutíри вас“, Л. Толстого, його ж, 2-е вид.	10 к.
10. „Старі хартії вільности“, його ж, 2-е вид.	40 к.
11. „Розвала“, український декламатор, друге видання, до- повнене	1 р. 25 к.
в оправі	1 р. 75 к.
12. „Горбоконик“, казка віршами Олекси Коваленка	20 к.

Продаються в *Київі*, в книгарнях:

- 1) „Л. Іодіковського“, Хрещатик 29.
- 2) „С. Іванова і Ко“ Фундуклеївська.
- 3) „України“ („Київської Старини“), Безаківська 8.

У К Р А І Н А .

НАУКОВИЙ

та

ЛІТЕРАТУРНО-ПУБЛІЦИСТИЧНИЙ

ЩОМІСЯЧНИЙ ЖУРНАЛ.

РІК ПЕРШИЙ.

ТОМ ІІІ.

СЕНТЯВРЬ

1907.

У К И Ї В І .
1907.

Дрюкарня Н. Т. Корчак-Новіцького у Київі, Меринговська, 6.

З архива Д. Л. Мордовцева.

По смерті Д. Л. Мордовцева, його бібліотека і архив до останнього часу були недоступні навіть його найблизшим родичам, бо були запечатані, поки не скінчиться формально справа з спадщиною небіжчика. Лиш цією весною родичі дістали весь друкований і рукописний скарб «дідуся» до своїх рук і змогли дати якийсь лад, цікавим і дорогим матеріалам, що зберегались у нього. Весь той матеріал був поділений на дві великі частини: одна—загально-російського характера і друга—українського. З української частини було виділено все, що має артистичне або літературне значіння, або якийсь особистий зв'язок з іменням Д. Мордовця,—і призначено од його родичів на дарунок черніговському музею імені В. В. Тарновського. Менш коштовний матеріал в книжках жертводавці віддали на збільшення бібліотеки петербурського «Общества имени Т. Г. Шевченка для вспомоществования недостаточнымъ уроженцамъ Южной Россіи, учащимся въ высшихъ учебныхъ заведеніяхъ С.-Петербурга»,—де Д. Л.—ч був товаришом голови.

Тепер вже черніговський музей дістав подаровані йому речі —котрі будуть в музеї поміщені вкупі, вь окремому відділі, що зватиметься відділом Д. Л. Мордовцева. Там можуть побачити весь той матеріал всі, кому він цікавий сам по собі, або як характеристика ролі Мордовця в українськiм літературнiм руху. Тут я подам лиш коротеньку звістку про найцікавіші речі, які

знайшлись серед цієї спадщини, що лишив Мордовець своїм землякам.

Межи книжками чимало єсть таких, що мають вже бібліографічну вартість і не часто трапляються по книгозбірнях, напр.— старі видання і альманахи українських письменників першої половини минулого віку (Корсун, Метлинській, Максимович, Тополя, Карпенко; «Свіц», «Молодик»). Де-яким книжкам особливу ціну надають ті присвячення, що на них власноручно написані авторами. Дуже характерний, напр., напис зробив П. Куліш, даруючи Д. Л. Мордовцю перший том своєї «Історії возсоединенія Руси»: «для хахловъ и такой богъ брядѣ» — чітко введено Кулішем на обгортці книжки...

Найбільш цікаві, звичайно, рукописи. Тут, здається, спеціалісти по літературним дослідям знайдуть багато матеріала зовсім досі невідомого і цінного для історії українського слова. На першім місці треба поставити шість невеличких альбомів—зшитків (в половину 4^о) в простих палітурках. В ці альбоми Мордовець в молоді часи вписував твори українських письменників «з друкованих і рукописних оригіналів. Переписано те все переважно власною рукою Мордовця» гарним, дрібним але чітким письмом, заголовки виведені на кшталт друкованих літер, а де-які заглавні сторінки прикрашені навіть і малюнками та орнаментом. Ось що в тих зшитках.

1-й зшиток.—Заголовок—«Поезія Тараса Григорьєвича Шевченка 1847—1850, 1857—1859. А. Н. М.» Як заголовок, так і весь зміст писаний не рукою Мордовця, а, як можна думати по тим ініціалам, рукою його жінки (Анна Никаноровна Мордовцева). Єсть чимало цікавих варіантів, списані вірші на смерть Шевченка і промови на його похороні. Помічено тією-ж рукою: «Списано въ Санктъ-Петербургѣ въ сентябрѣ 1859 г. Шевченко умеръ 25 февраля 1861 г. въ 6-мъ ч. утра въ Пб». Більш подробиці звістки про цю рукопись і про знайдені в ній одміни Шевченкового тексту будуть подані В. Н. Доманицьким в передмові до другого повного видання «Кобзаря».

2-й зшиток.—Заголовок—«Наслѣдство и проклятіе. Малороссійская опера. Въ четырехъ отдѣлахъ. Н. Д. Таганрогъ 1846».

3-й зшиток. — Заголовок: «Украинскій сборникъ И. И. Срезневскаго. Книжка вторая. Москаль-чарѣвникъ. Малороссійская опера И. П. Котляревскаго. Москва 1841». В «Показчику» Комарова такого «Сборника» з «Москалемъ чарѣвникомъ» нема: есть тільки Москаль-Чарѣвникъ видання Срезневського 1841 р. під назвою «водевиль въ 1 дѣйствіи». Таким чином трудно сказати без порівняння текста, чи копія Мордовця списана з друкованої книжки, чи з рукописі, виготовленої до друку, а після того переробленої.

4-й зшиток.—Заголовок: «Вірши. Н. И. Костомаровъ. Саратовъ 1855». В тексті поміщено 12 віршів, списаних з де-якими характерними одмінами тодішнього правопису. Ось їх заголовки: 1) Братъ-зъ-сестрою. 2) Яворъ, тополя и береза. 3) Ластіука. 4) Зйрка. 5) Верба. 6) Зорй. 7) Бенкет. *Валтазара*. 8) Погибель Сеннахеримова. 9) Погибель Ерусалима. 10) На добраничъ. 11) *Дитинка*. 12) *Зозуля*.—Такого збірника віршів Костомарова 1855 року в «показчику» Комарова нема. Віршів, надрукованих курсивом, нема в «збірнику творів Іеремії Галки» 1875 р.

5-й зшиток.—Заголовок: «Гробовище, або: васъ міръ забуває—то хочъ я не забуду... Стихи малорусскихъ поэтовъ. Собралъ Даніилъ Мордовцевъ». Далі йде малюнок—кавалерійська каска, під нею навхрест дві пагайки й підпис: «Memento mori. 1855». В тексті поміщено 10 розділів: 1) Байки—Остапа. 2) Де вперше я почув вечерній дзвѣнь—Н. Тихорскаго. 3) Золотоноша—Копытьки. 4) Не-бога—Н. Тихорскаго. 5) Наталя—Н. Костомарова. 6) Пиcьмо Наливайка къ Сигизмунду Ш—Г. Каневскаго. 7) Атакованіе Сѣчи. 8) Сковородинскія веснянки. 9) Гайдамака Мамай и 10) Лоцманскія пѣсни, записанная Аф. Чужбинскимъ.—Як видно з п. 2, правопис цього альбому также має де-які характерні одміни. До де-яких віршів Д. Л. Мордовецъ додав свої цікаві уваги. Особ-

ливий інтерес має поема Костомарова «Наталя»,—котрої в «збірнику творів» 1875 р. не поміщено. Оповідання це зложено на фоні історичної обстави, що видно вже з перших рядків:

Не осиння буря оре
 Коўбанями синє море;
 Трохъ народїї страшна сила
 Въ Крымъ по морю навалила...

До цієї теми Мордовцем зроблена така примітка: «Списано сь подлинной рукописи автора въ Саратовѣ 1855 г. Въ 1857 г. это стихотвореніе передѣлано Николаемъ Ив. въ намѣреніи издать сь другими стихами, потому что Севастополь оказался здѣсь не совсѣмъ у мѣста». До «Письма Наливайка къ Сигизмунду Ш», котре надруковано було, як видно з примітки, в «Маяку» 1843 р. Мордовецъ приписав: «Стихи эти кажется не сочиненные. Кто-же Георгій Каневскій?»

6-й зшиток.—Заголовок: «Торба старчача. Стихи малорусскихъ поэтовъ. Собралъ Даніиль Мордовцевъ». Після того намальоване—«всевидящее око», а далі «Петербург 1854» і знов малюнок: торба, а в ній скручені папери і книжки. Зміст цього зшитка такий (зберегаю правопись оригіналу): 1) Передмова Мордовця. 2) Ода на новий годъ кн. Курякину. 3) Петербург—вірші Д. Л. Мордовця. 4) Двѣ оды Горациевы: до Пархома—Артемовскаго-Гулака. 5) Козакъ та гулянка—А. Корсуна. 6) Перська пѣсня — его-же. 7) Мапа — его-же. 8) Могила—его-же. 9) Вѣстникъ—Н. Тихорскаго. 10) Малоросійская пѣсня. 11) Два сонета малоросійскіе—Ш. 12) Кохання—А. Корсуна. 13) Ридна сторона — его-же. 14) До ляльки—Н. Тихорскаго. 15) Солопій та Хивря — Артемовскаго-Гулака. 16) Тюхтій та Чванько—его-же. 17) Молодиця—N—ого. 18) Последня писня—Равви (Н. Костомаровъ). 19) Рыбалка— —й—. 20) Батько та сынъ—N («Артемовскаго-Гулака?»—увага Мордовця). 21) Рыбочка—N (тоже?). 22) Воззваніе къ Франціи (1853)—Артемовскаго-Гулака. 24) Панъ та собака — его-же.

24) Суплика до Грыцька К...ы—его-же. 25) Маруся, баллада—В. 26) Акерманські степи—Ш. 27) Гайдамаки—Боровиковскаго Л. 28) Фарысь, зъ Мицкевича—Боровиковскаго. 29) Подражаніє Горацию—его-же. 30) Два ворона, зъ Пушкіна—его-же.—Трохи не всі перелічені тут річи, списані Мордовцем з дрюкованих оригіналів, переважно з журналів «Маякъ» та «Вѣстникъ Европы». З приписок Мордовця видно, що він був не певний, хто автор деяких віршів. Крім показаних вище сумнівів що-до Артемовського-Гулака, єсть ще увага до «Оди до кн. Куракіна»: «За вѣрность съ оригиналомъ не ручаюсь, потому что списываль съ подозрительной рукописи». До «последньої пісні» додано: «Эти стихи списаны съ рукописи. За вѣрность не ручаюсь, потому что они записаны русскимъ со словъ автора». Далі рукою-ж Мордовця написано три рядки якогось зашифрованого текста.—Дуже цікава поема самого Мордовця—«Петербург»,—здається, ніде ще не надрюкована. Оригінальна його-ж передмова, перейнята почуттям гарячої любови до рідного краю і рідної мови, хоч і писана сама передмова по-російськи. Но зразок, подаю тут початок цієї дуже характерної для небіжчика Мордовця апології української мови з його гострим, подекуди трохи важким юмором.

«Всякіє люди нужны Богу, говорить Конфуцій въ своей сравнительной грамматикѣ: и кандидаты, и кондитеры, и кухмистеры, и санскритологи, и писцы губернскаго правленія, и городовые, и составители словарей, и профессора, татары и хахлы (sic) и ученые (между которыми есть и умные), и свиньи, и ослы (между которыми есть и литераторы), всякіє языки и народы тоже необходимы для пополненія красоты творенія божія: кому нуженъ французскій языкъ съ патагонскимъ, кому—русскій, кому петербургскій съ чухонскимъ, а мнѣ—хахлацкій; кому Өома, а, мнѣ Ерема! Конечно, хахлацкій языкъ не тотъ, о которомъ сказано, что «писано же бысть еврейски, гречески, *хахлацки*», но конечно, онъ и не такой какъ офенскій или англійскій: одинъ—воровской, другой—разбойничій; слова перваго выходили изъ глотки пьянаго суздальца вмѣстѣ съ блевотиной, и кабакъ былъ

его Индіей, звонъ шкаликовъ—его Рамайяной и Магабаратой; слова второго сшивались изъ грязныхъ отрепьевъ саксонской куртки и нормандскихъ штановъ. Англійскій языкъ самъ по себѣ, а хахлацкій самъ по себѣ. Хорошъ этотъ послѣдній на столько, на сколько хорошо всякое твореніе божіе, неискаженное, не обезчещенное чужеземщиной, незапятнанное позоромъ отверженія отъ самого себя; онъ воленъ и не приклоненъ къ изнасилованію, какъ левъ въ аравійской пустынѣ и мышь въ своемъ подпольѣ; онъ чистъ, какъ чиста вода, брызжущая въ живомъ родникѣ, еще не проглоченная пастью человѣческой и не обращенная въ урину; онъ—языкъ самобытный, хотя необразованный, языкъ цѣломудренный, дѣвственныи, не растлѣнный еще и не зараженный французскою и аглицкою болѣзною, языкъ той страны, о которой еще и теперь, забывшись, народъ наивно отзывается: *нема свободы якъ на Украинѣ* (горькая ошибка)!, забывая, что надо говорить: «нема свободы и на Украинѣ». Ужъ одно то важно, что это не собака или что другое, а языкъ, и даже не зырянскій, а родной русскому, этому великану, объ которомъ, конечно, нельзя сказать того, что говорить (въ шутку) одна дерзкая малорусская пословица: «не вѣль п... ить, то москаль говорить»...

Широкі зносини Д. Л. Мордовця з людьми літератури, науки і з українським громадянством мали наслідком цікавий матеріал в листуванні, але треба думати, що знайдені тепер в спадщині небіжчика листи—це тільки частина того листовного скарбу, який повинен був набратись за довге життя «дідуса». Принаймні, листи земляків до Д. Л—ча, знайдені в архіві, захоплюють час не раніш 70-х років. Може листування за першу половину життя Мордовця в свій час їм перебрано і десь віддано на схованку,—петербургським його родичам про це невідомо. Але й в листах останньої половини віку єсть чимало цікавого матеріала для історії українського руху за ці часи, характеристики його діячів і їх відносин. Єсть листи вже покійних літе-

раторів — В. Александрова, Я. Щоголева, М. Драгоманова, А. Кониссаго, М. Старицкаго, М. Дикарева. Багато листів од сучасних діячів—В. Науменка, Н. Лисенка, М. Кропивницького, О. Пчілки, Ц. Білиловського, Б. Грінченка. Не мало листів і од галицьких письменників—О. Огоновського, М. Павлика, П. Барвинського, Гнатука й інших. Серед листів єсть рукописи літературних творів, а де-які листи пересипані віршами: межі такими автографами знаходимо твори Александрова, Щоголева, Білиловського, Жарка, Кисіля то що

Особливо цінні речі з цього матеріала—це два невідомі досі вірша Щоголева, котрі я подаю тут вповні. Вони списані в листі до Д. Л. Мордовця од дочки Щоголева—п. Е. Шаховської. Перший—в початку листа, як епіграф:

Довго я до тебе, милий, не писала,
 Бо не мала часу й писаря не мала,
 А тепер, робити ходячи по миру,
 Здобулась потрошку писаря й папиру.
 Та отсе й кажу я писарю писати,
 Що тобі уперше кланяються мати,
 Кланяються й батько щиро і низенько,
 Ще-ж тебе витаю й я, моє серденько!
 Змучилась без тебе, змучилась, нудьгую,
 Иноді заплачу, иноді сумую.
 Все-б тобі у вічі пильно я дивилась,
 До твого личенька чолом уклонилась...

Другий вірш виписаний окремо, з заголовком:

«Нерозумна мати».

На степах зелених вітри загуділи,
 Вітри загуділи, тирсу похилили.
 Похилилась тирса, бо вже добре знає,
 Що наш край веселий віку доживає.
 Що настиг Текеля дніпрові пороги,

Що скоро погинуть козаки—небоги,
 Що стали москалі Січу руйнувати,
 В сурми засурмили, вдарили в гармати.
 Січа замовкала, Січа замірала,
 Гей велику смуту дітям зоставляла!
 Вдарилися діти в Тилигул до лями,
 А ми все лугами та очеретами.
 Нас Дніпро розносив, нас степи вкривали,
 Нас луги од спеки і людей ховали.
 Їй де не опинилось бідних небораків?
 Бігли ми їй до Турка і до Австріяків,
 Бігли їй до Мальтійців і до Анатолі,
 Щоб гукати щастя, щоб шукати долі.
 І шукали долі, та того не знали,
 Що з Дніпром та з степом ми їй зховали,
 Вдруге заховали, а про те їй забули,
 Шо ще тай недавно Січу нам вернули.
 Гей ти Січа-Січа, нерозумна мати,
 Чом ти не зуміла віку протягати?
 Гей ти Січа-Січа, що ти наробила,
 Що їй сама пропала, тай дітей згубила!

Далі не можна не звернути уваги на оригінальну запись вірша Некрасова «на смерть Шевченка». Писано цей вірш на пощтовому листочку з штемплем А. Б., рукою сестри поета А. А. Буткевичь, під його диктовку, у вечері 26 декабрия 1876 року. Відповідні пояснення приписані рукою Д. Л. Мордовця. Цей вірш був надрюкований в III книжці «Былого» за 1906 рік, але в «Кіевской Старинѣ» не був передрюкований, через що я їй подаю його тут:

На смерть Шевченка.

Не предавайтесь особою унылости!
 Случай предвидѣнный, чуть не желательный.

Такъ погибаєть по божіей милости
 Русской земли человекъ замѣчательный
 Съ давняго времени. Молодость трудная,
 Полная страсти, надеждъ, увлеченія,
 Смѣлыя рѣчи, борьба безразсудная,
 Въ слѣдъ затѣмъ долгіе дни заточенія.

Все онъ извѣдалъ: тюрьму петербургскую,
 Справки, допросы, жандармовъ любезности,
 Все—и раздольную степь оренбургскую,
 И ея крѣпость... Въ нуждѣ, въ неизвѣстности,
 Тамъ, оскорбляемый каждымъ невѣждою,
 Жиль онъ солдатомъ, съ солдатами жалкими,
 Могъ умереть онъ, конечно, подъ палками,
 Можетъ и жилъ то онъ этой надеждою.

Но сократить не желая страданія,
 Поберегло его въ годы изгнанія
 Русскихъ людей провидѣнье игривое.
 Кончилось время его несчастливое,
 Все, чего съ юности ранней не видываль —
 Милое сердцу—ему улыбалось.
 Тутъ ему Богъ позавидоваль —
 Жизнь оборвалася.

Нарешті подаю два цікавих листа од М. П. Драгоманова. З них видно між иншим, що зносини з Драгомановим повинні були-б лишити по собі в архіві Мордовця більше листів, але, на жаль, знайшлося тільки ці два, в котрих, окрім думок по питаннях фольклора, що тоді над ними працював Драгоманов, між иншим висловлені його погляди на тодішні форми українського руху. Правопись зберегаю драгомановську, а також і всі скорочення лишаю, як в оригіналі.

Лист I. 6/18 Ян. 94. Високоповажній і дорогий земляче.

Мені було привидилось, шчо мої листи надокучили вже Вам, то ја і замовк, але звістка од П—ка знову придала мені сміливости писати Вам. Спасибі Вам за виписки: таки вишло на моє! Нехај ја, спантеличений цитатоју Потанина, спантели-

чив і молодого фольклориста показом не тижієї сторони в книжки (sic). Та чому ж Ви дошукались до правдивої цитати, а він—ні? Се вже не першій раз трапляється,—то треба б пошукати закону до таких пројав. А поки шчо один уже закон виведено і провірено,—то б то: хто везе, того і поганьають,—то ја в имја того закона обертавсь і буду обертатись до Вас, коли Ви позволите. Васильевського роботи мені звісні, та не всі,—бо Ж. М. Нар. Просв. я діставав будучи в Швейцарії, неакуратно з Гейдельбергу та з Парижу, а тут застав розрізненну колекціју, коли ж хотів виписати окреме виданье студії Вас., то дістав лишень II вип., а першого сказали «ніть вь продажѣ». То ја і не знају, в якій власне студії він говорить про Буяку-Мідаса. Б. л. спитајте А. Н.—ча.¹⁾ До Куника писати бојусь, шчо він мені не одповість, як Тихонравов, котрому ја послав свої студії і питав, де він і коли дума печатати свій варјант «кровосмѣшенія». Посилаю Вам вирізку з N. Fr. Presse про внесок Романчука в гал. сојм. Звісно він буде одкинутиј тепер, — та прислужиться дльа агітації на далі, котра свого таки дојде. Як бачите, Р—к поступив як раз по тому, шчо товче «народ» украјнофилам-народовцям 4 роки—тоб то: виставте наперед чисто політичну, демократичну програму, та збирајте до неї і тих русинів, хто споритьсьа з Вами про те, шчо русини частина 70-ти мильонного чи 20 мильонного народу, і польських мужиків і демократів, а як дебьјетесь політичних прав, котрі дадуть Вашому народу можливість стојати на своїх ногах то тоді і національність јого покажесьа, кели вона в јого је, самостојача, як думајемо і ми з Вами. Таку просту раду стрічали криками про «авантури», або навіть про зраду національности,—нарешті мудрі льуде пригадали угоду з польськими панами-клерикалами. Але «Народ» пішов у народ, поставив своју програму перед мужицькими мітінгами, звязав гал. мужиків з поступовими партіями всеї Австрії, котрі требують виборчої реформи демократичного характеру. І тепер, цісля 4 років інертности і полемики самі «старші» партії гал.-р. мусили стати на ту дорогу, котру

¹⁾ Мабуть А. Н. Пипіна.

їм радила висміяна і прокльата «фракціжка». І так буде і з другими справами! Зверніть на се увагу і флорентинця, на скептично-сумующій лист котрого ја одповів, та не мају звістки, чи він получив моју відповідь. Коли б наші землякі не ждали, поки галицькій камінець повалить колоса, про котриј розказував Ваш жидівський тезка, та сам розростесьа в гору, — а помогли йому кожний хоть так як Ви П—кові,—то перше всього самим би їм було не так сумно. Ну, та Бог з ними! Обходиться робота і без них,—і в кінці всего їм же самим гірше, шчо або нічого не хотять робити, або шче ї сприяють тому, шчо мусить вимирати, як галицька «угода». Поздравляју Вас з Новим роком і бажају најліпшого. Ваш Етнограф. Ја Вам переслав і половину дуалізму, а тепер старајусь переслати 2-гу.

Лист II. 6/18 III, 94. Вельми шановній і дорогий земляче, Спасибі Вам за лист, котрого ја ждав нетерпльачи. Хоч про Буняку з него ја довідавсьа ї мало, та за те все таки получив трохи «вітру ї хвилі з нашої України». Про Буняку, бачу, не довідаєшсьа тепер ні од кого нічого нового, окрім як од Потаніна. Не знају чи він у Петербурзі, але він може туди навестись. Б. л., коли здибаєте його, то згадайте ї про мене з Бунякою. Може в Вас єсть під рукоју «Малор. Нар. Пред. и рассказы»,—так там гльаньте оповіданье про Буняку на стор. 224—225. Так ось треба б його розказати Потаніну, хаї би він добрав *систематично* всі тибетські ї монгольські оповіданья на ту ж тему, котрі він приводить або спомина в своїх статтях в Етнограф. обзр. і рефератах. Наш Буняк, звісно, Мідас,—та курьозно те, шчо перше Мідас заїшов у Тибет, а вже звідти приїшов до нас через монголів і т. и.—тоді як напр. у болгар і др. західно-европејців він воцаривсьа прьамо. Се показано Кузьмичевским в «Кіевск. Стар.»,—та все таки не показано зовсім јасно дороги, јакою Мідас заїшов у Тибет і јакою він звідти приїшов до нас. Се можуть зробити лишень Потаніни, як не будуть так плутати ї фантазировать, як звісній Потанін. Так, б. л., не забувајте про Буняку! Сподівајусь, шчо Вам передав один парижанин «Забїлежки»(?) далі. Вашим звісткам про

«Общ. им. Ш—ко» і вечерниці, не знају, чи ї радіти. У мене про такі речі думки трохи еретичні: ја думају, шчо уряд не позволить «Общества» і буде правісінькиї по својому,—бо Ш—ко все таки був преступником і не покајавсьа, як Достојевскиї. Значить «петиція» јесть просто самоднос, в котрому ніякої потреби нема. А хоч би ї дозволів,—так шчо буде робити Общество, коли популярна література заборонена, а вса літерат. укр. поставлена в виключниї стан. Очевидно, шчо суть діла тепер не в таких «Обществах», а в зрівняньнью прав (!) укр. літер. з другими в Росії перед цензурою. Коли б «петиції» на сеї пункт могли направлятись, то ја б се шче зрозумів. Таким же самодносом мені здајутьсьа ї всакі вечерниці,—або навіть гіршими ніж самодноси і самообманом, а иноді ї компроментацијеју, як були торішні вечерниці, по дописи Цез. Біл.¹⁾ в «Зорі», котрії ја з гори вірью. Куди ліпше б було, коли б ті гроші, шчо проїдајутьсьа ї пропивајутьсьа на вечерницях, отдавались напр. на підпору «Хлібороба», та популярних брошур і мітінгів у Галичині! Так сего не роскажеш нашим землякам, а надто петербурьским. Мені там найбільше жалко тих, котрі дієсно памјатајуть Україну не лишень в день вечорниць, а завше. Галичанам помагати не хотять, бо, бачите, в нас критика гостра,—а самі ліпшого не роблять і тільки хничуть. Вже ліпше б забували своју Україну,—то хоч їм веселіше б було, бо од теперішнього їх сумованья все одно нема нікому добра.—Та буде філософствовати! Ліпше б було росказати Вам шчо, — та коли мајете гал. газети, то не маю шчо Вам додати нового, а тутешнюју політикоју ја не зајмајусь. Про себе ліпше ї не росказувати. Проклятї інфлюенци та плеврити мені спокою не дајуть 4 місьаца, а ось вже коло 2 місьаців як наскочила на мене афазіја така, як була в Відні в 1891 р. Тоді ја німотствував 4—5 місьаців. Так тоді були вакації,—а тепер робоча пора, значить, коли ї проїде моја афазіја, то вже тоді, як ја буду в одставці. Кінець мојему одпуску через 10 днів, — а ја все пишчу ї хрипљу так, шчо ї самому слухати гідко, — то більше мовчу

¹⁾ Цезарь Білиловський.

або шопочу. «Ж. і Слово» мене подкузьмило портретом і біографією, котрі були дльа мене сьурпризом. Коли б мене Фр. спитав ранішче, ја б ні за шчо не позволив ні того ні другого. На шчо воно кому? До того в біографії купа помилок і безтактностей, навіть доносів најівних. Мусив ја в 2 № печатати поправку,—та вона, власне, нічого не поправльа, тільки хиба впевнить земляків, шчо ја не виноватиј в гріху Фр. Так і се мені прикро, бо се все таки понижа Фр. А жалко, бо все таки «Ж. і Сл.» дльа Галичини журналець свіженькиј. Правда, за те він скоро і вмер. А «Правда» житиме, бо «Правда» знаходить Меценатів... «Эхъ, канальство! Ничего, ничего, молчаніе!»—тільки ј скажем з Попришчиним. Ех, Д. Л.,--колись, як може наступить час, шчо на нашій Україні перерветься «молчаніе», великими дурньами будуть називати теперешніх земляків наших ј їх потомки! Та ми того не почувємо,—то ліпше ј самі помовчим, по кр. мірі об сім. Всего Вам најліпшого! Коли можете, то напишть мені де-шчо про «Общество» і вечерниці 6 марта, то б то сьогоднішні. Ваш земляк.

«Общество имени Шевченка» та «петиція», про які пише в останньому листі Драгоманов, — це одна з цікавих прояв настрою петербургської української колонії 1894 року. Як відомо, з половини 90-х років український рух, після довгого протягу, почав знов набірати сили і звертати на себе увагу. В Петербурзі серед українців, котрих занесло туди волею чи неволею. теж зашумувало внутрішнє життя. До петербургської цензури почало напливати все більше та більше українських рукописів, українці прибірали всіх способів для боротьби з ненависним циркуляром 1876 року. Оживились концерти та вечері, що улаштуувались петербургською громадою на спомин Шевченка. Почались заходи про якусь легальну форму громадської організації, котра дала-б змогу вести не ховаючись гуртову роботу в національнім напрямі. На фоні цього руху дуже замітною постаттю був Д. Л. Мордовець, котрий неодмінно брав участь в усіх — великих і малих—заходах та в клопоті петербургських українців. Популяр-

ний літератор, що зміг зберегти лагідні особисті зносини з самими ріжноманітними, навіть протилежними по напрямку, літературними і громадськими гуртками, він був дуже користний скрізь, де треба було здобути у адміністрації якийсь дозвіл чи піддержати чиєсь прохання чи просто допомогти комусь в нужді. Мордовець охоче ходив і їздив куди було треба, одягав фрак і регалії, щоб іти до предсідателя цензурного комітету просити за якусь рукопись, або до канцелярії градоначальника — брати дозвіл на шевченковський вечір. Все це він робив як через те, що взагалі не вмів одмовляти людям, коли його про щось просили, так і з щирих симпатій до українського руху і з правдивої охоти допомагати тому руху чим може. Врешті Д. Л—ч здобув собі репутацію «глави петербургського українофільства», скільки несправедливу, стільки-ж і неприємну для нього, бо з одного боку ця репутація значно збільшала завжди велике число земляків, що звідусіль звертались до нього — в листах та й власними особами — з тими або іншими потребами, проханням заповоги і т. п.: з другого боку в петербургській пресі ймення «діда Мордовцева» зробилось синонимом петербургського українофільства — і до нього звертались в своїх образливих і глузливих статтях і фелетонах такі українофоби, як Суворин, Буренин, Ясинський і тодішній Амфітеатров. Але «дід» ніколи не зрікався підіймати кинуті йому рукавички і з молодим запалом одбивав стріли «парфянських сагіттаріїв». А на шевченкових вечерах неодмінним першим номером поперед програми був виступ Д. Л—ча з вступною промовою до «дітей України», що зібрались пошанувати пам'ять «незабутнього Тараса» і згадати про свою «заплакану мати». Ці промови завжди викликали щирі й гучні оплески публіки, що відносились не стільки до змісту промов, в більшості трохи шаблонного, скільки до симпатичної постаті сивого дідуся, од котрої справді віяло сороковими роками, шевченковими часами...

Отож ця роля Д. Л. Мордовця в житті петербургської української громади і відбилась в приведенному листі Драгоманова, а також і в других цікавих документах архива Мордовця. Таким документом треба уважити проект «устава общества почитателей

Т. Г. Шевченка» и «объяснительную записку» до цього проекта, написану відомим художником М. Микешиним; цю саму записку, очевидно, має на увазі Драгоманов говорячи про «петицію». Тут треба сказати кілька слів в пояснення тої ролі, яку в цій справі взяв на себе Микешин. Цей чоловік, чужий українському народові, виявляв до нього щирі симпатії, котра виникала почасти може з його славянофільських тенденцій, але, переважно, мабуть, з його колишнього особистого знайомства з Шевченком. Спомини про це знайомство і де-які реліквії, що збереглися у нього од часів Шевченка, врешті дали Микешину, як не право, то підставу, — афішировать себе як «Шевченкового друга» на присвячених пам'яті поета вечерах та вечерях... На цім ґрунті Микешин пошаму зробився помітною постаттю серед петербургських українців, котрих робота до самої смерті Микешина фактично обмежувалась культом Шевченка. Отже Микешин, поруч з Д. Л. Мордовцем, раз-у-раз виступав упорядником шевченковських концертів та вечерь, а в де-яких випадках, як видно буде далі, і ініціатором організації українців з національним відтінком. В цих виступах Микешина петербургські українці, очевидно, не бачили нічого ненормального, а де в чому може бачили й вигоду, бо Микешин, як людина з широкими зв'язками, сторонній українській національній ідеї, міг виступати оборонцем її в тодішніх формах без страху дістати на своїй репутації пляму «сепаратиста».

Отже, коли в 1893 році серед організаторів шевченкових вечерниць виникла думка переробити їх в щось постійне, не випадкове, зв'язати їх якоюсь організацією, котра мала б змогу на легальнім ґрунті піддержувати світло чи, краще, каганець української ідеї, — то здійснити цю думку взяв на себе Микешин. З його рук — і мабуть таки з його голови — вийшов згаданий вище проект устава з «объяснительною запискою» до нього. Обидва ці документа дуже характерні як для їх автора, так і взагалі для того часу і для тих українців, що сподівались химерним крутіємством та сервілизмом «одурити москаля», щоб він хоч трохи попустив ті пута, в яких була тоді зв'язана громадська робота...

Для характеристики устава «Общества почитателей Т. Г. Шевченка» доволі виписати кілька перших параграфів, в котрих, як звичайно, висловлено, які завдання формально виставляли автори устава і яку роботу вони думали в його рамках вести.

«Цѣль общества: § 1. Общество имѣеть цѣлью, для увѣковѣченія памяти о великомъ художникѣ и поэтѣ Тарасѣ Григорьевичѣ Шевченко, изыскивать средства къ устройству музея и школь, а также оказывать вспомошествованія какъ нуждающимся роднымъ покойнаго поэта, такъ и нуждающимся уроженцамъ Малороссіи, посвящающимъ себя на поприще искусства и науки.—§ 2. Для достиженія означенной цѣли обществу предоставляется: а) издавать художественныя и литературныя произведенія Т. Г. Шевченка и матеріалы для его біографіи; б) вимать незначительную плату за входъ въ музей Общества; в) устраивать публичныя лекціи и чтенія, литературныя, вокальныя и инструментальныя вечера и спектакли».

З других пунктів видно, що упорядкування тих вечерів, лекцій то що, а також і заведення шкіл -- вимагало, звичайно, окремих заходів і дозволів адміністраціі в кожному випадку. Що до засобів проєктированного товариства, то дійсні члени мали платити щорічно 10 рублів, члени-«учредители» — 25 рублів, а досмертні члени—50 рублів.

Внутрішня, ідейна сторона цієї справи далеко виразніше малюється в «об'яснительной запискѣ» Микешина, — тому я подаю її тут дословно.

«За 32 года, протекшихъ съ кончины украинскаго народнаго поэта и академика Импер. Академіи Художествъ Тар. Гр. Шевч. и усопшаго въ этомъ зданіи, гдѣ было его мѣсто жительства, установился традиціонный религіозный обычай межъ оставшимися въ живыхъ его современниками, друзьями-художниками (межъ коими имѣль счастье состоять и составитель этой записки—нижеподписавшійся) и вообще межъ почитателями талантовъ поэта, совершать торжественныя поминки и благочестивыя панихиды, въ Казанскомъ соборѣ, въ день его смерти — 26 февраля и 28 того же мѣсяца въ день погребенія — ежегодно. Число совре-

менниковъ и сверстниковъ поэта вымирая ежегодно рѣдѣетъ; но панихиды по немъ ежегодно же привлекаютъ на молитву все большую и большую толпу новыхъ генерацій горячихъ поклонниковъ его симпатичной памяти, такъ что слава бѣднаго поэта видимо растетъ, крѣпнетъ и множится. Непосредственно ли послѣ панихиды или въ ближайшіе за ней дни, вошло въ непремѣнный обычай праздновать память его, съ дозволенія начальства, многолюдными собраніями, приличнымъ обѣдомъ или ужиномъ, при чемъ я, если не былъ въ отсутствіи изъ Петербурга, почти постоянно избирался однимъ изъ распорядителей этихъ собраній. Мы распорядители всячески заботились какъ о порядкѣ и благочиніи этихъ собраній, такъ и о томъ, чтобы многочисленная молодежь, отслушавъ панихиду, въ соборѣ, не разбивалась бы на мелкіе кружки и не расходилась бы по трактирамъ и т. п. пріютамъ, гдѣ услѣдить намъ за благочиніемъ таковыхъ частныхъ сборищъ было невозможно. И надо констатировать фактъ, что намъ удалось вполне упорядочить и облагородить свои собранія, и молодежь съ сознательнымъ чувствомъ благодарности относилась къ нашимъ заботамъ о ней, выразившуюся (sic) тѣмъ, что за всѣ протекшихъ 32 года, несмотря на смѣняющіяся генераціи и составъ ихъ, не случилось ни разу самомагійшаго эпизода, хотя сколько нибудь нарушившаго строгую порядочность этихъ собраній. Этимъ мы распорядители снискали довѣріе и расположеніе ближайшаго начальства, охотно разрѣшавшаго устройство таковыхъ. Въ текущемъ 1893 г. Его Пр-во г. Градоначальникъ лично мнѣ разрѣшилъ устроить традиціонныя и многолюдныя поминки. Участники отвѣтили на это доброе разрѣшеніе столь грандіозными оваціями и тостами во здравіе Монарха и Его Августѣйшей фамиліи, что ихъ искренности и задушевности могла бы позавидовать Москва. Мнѣ, какъ устройтелю и отвѣтственному представителю этого послѣдняго собранія, было единственно поручено выразить начальству благодарность и ходатайствовать предъ высшимъ правительствомъ о нижеслѣдующемъ: организовать здѣсь въ Петербургѣ официально узаконенный кружокъ или общество имени Тар. Гр. III—ко, со строго обдуманымъ и выработаннымъ

сентябрь. 1907.

2

нымъ, утвержденнымъ властью уставомъ, съ правомъ учрежденія при этомъ обществѣ музея имени поэта съ хранильницей, въ кот. войдутъ лично отъ меня около тридцати собственноручныхъ оригинальныхъ произведеній кисти и карандаша его и др. принадлежавшія ему вещи и предметы; гдѣ собраны были хорошіе портреты лицъ, благодѣтельствовавшіе поэту: Ея Имп. Вел. В. К. Маріи Николаевны—Августѣйшаго Президента Академіи Художествъ, семейства Вице-Президента той-же Академіи Графа Ѳедора Петровича Толстого, поэта Жуковского, художника Карла Брюлова и др.; гдѣ сосредоточены были бы всѣ изданія его произведеній (за исключеніемъ заграничныхъ), всѣ музыкальныя произведенія на его тексты, всѣ переводы съ его стихотвореній на русскій и другіе славянскіе и европейскіе языки. Учрежденіе школъ его имени здѣсь въ Спб. и на его родинѣ; оказывать вспомошествованія его бѣднымъ родственникамъ посредствомъ изданія его твореній съ иллюстраціями, литературныхъ и артистическихъ вечеровъ и т. п. Ходатайствовать передъ особою Ея Имп. Выс. вел. княгиней принцессой Евг. Макс. Ольденбургскою, какъ предъ наслѣдницею главной августѣйшей благодѣтельницы поэта, — о принятіи этого Общества подъ свое милостивое покровительство. Лицъ, сочувствующихъ учрежденію такого общества, я почтительно прошу подписаться въ концѣ этой записки, и она, вмѣстѣ съ проектомъ устава, предварительно представленнымъ для ознакомленія съ его содержаніемъ лицъ подписавшихъ эту записку, будутъ представлены мною на благоусмотрѣніе и утвержденіе Высшей Власти. Академикъ живописи и скульптуры Имп. Акад. Худож. М. Микѣшинъ (Спб. Фонтанка д. 128, кв. 6)».

Далі підписані такі фундатори Товариства: д. с. с. Д. Мордовцевъ, вдова ген.-лейт. А. Г. Меньшова (по театру Меньшикова), д. с. с. Н. Ильяшенко (?), ген.-лейт. Перликъ, т. сов. Н. Новосельскій, проф. хир. т. сов. П. Пелехинъ, Серг. Степ. Хрулевъ, д. с. с. ген.-отъ инф. Колпаковскій, корнетъ л.-гв. др. полка Колпаковскій.

Крім того, на окремому листі додано багато підписів, зібраних для цього прохання; між котрими єсть такі ймення: Ред. изд. Р. Вѣстника Ф. Бергъ, засл. проф. т. сов. Д. Менделѣвъ, колл. рег. Сергѣй Шараповъ, П. Дашковъ, кол. асс. Модестъ Чайковскій, н. сов. Ив. Н. Божеряновъ, Юрій Цвѣтковскій, докт. мед. Теодоръ Базилевскій, д. ст. сов. А. Алфераки, своб. худ. Г. А. Козаченко, Гр. Троф. Наваренко, (по довѣрію) Дм. Ив. Эварницкій, М. Сухоровскій, ст. сов. В. Л. Беренштамъ, Н. Лейкинъ, К. Н. Льдовъ, В. И. Гордѣвъ, поручикъ Гр. Муравьевъ, Евг. Конст. Тимченко, препод. Никол. корп. И. Житецкій, губ. секр. В. В. Игнатовичъ, колл. сов. В. А. Крыловъ, ст. сов. д-ръ Краевскій, академикъ А. Опекутинъ, ст. сов. С. В. Максимовъ, Ольга Агренева-Славянская, Евг. Ив. Кедринъ, В. И. Прибытковъ, К. И. Величко, академикъ Л. Дмитрієвъ-Кавказскій, художникъ А. Лебедевъ, изд. журн. «Родина» А. Каспери, докт. мед. н. сов. К. А. Бѣлотловскій, тайн. сов. Л. Х. Тухолка і ин.

Ця записка, як видно, мала служити не тільки для адміністрації, але й для широкої публіки, котру автор записки запрошує висловляти своє співчуття підписами. Підписів і справді набралось досить, як з-межи петербурських українців, так і з російських літературно-артистичних гуртків. Тон «докладної записки» дуже добре поясняє, через що звістка Д. Л. Мордовця про плани петербурських земляків, замість співчуття, викликала у Драгоманова лиш гіркі докори. О скільки відомо, серед петербурських українців заміри Мікешина і той шлях, яким він думав їх здійснити, теж великого співчуття не викликали: хоч який був тоді важкий час для гуртування інтеллігенції, але автор «докладної записки» вже перейшов міру звичайного оппортунізма; з його «общества почитателей Шевченка» мала вийти скоріще образа для шевченкової пам'яті. Але... українці підписувались, мабуть підлягаючи національній м'якій вдачі: «а може, мовляв, щось таки з того вийде? а може воно буде не таке гидке, як здається?»

І з того все-ж нічого не вийшло. Оскільки відомо, прошеніє Мікешина з приложеними до нього уставом і «запискою» — ,

пішли звичайною дорогою до департаменту поліції та там і застріли. На запитання заінтересованих, в департаменті відповідали, що на дозвіл Товариства нема надії. Може бути, що автори «записки» настільки в ній переборщили, виставляючи свою «благонадежність»,—що в очах департаменту поліції це дало тільки привід до більших підозрінь... Кілька років лежали ці матеріали в департаменті. Ініціатор товариства—Микешин—тим часом умер, а українська колонія знеохотилась заходитись коло організації якого-будь національного товариства. Особливо, як розказують, зневірився в оцій думці Д. Л. Мордовець, котрий раз-у-раз, як заходила розмова про потребу організуватись в легальне товариство, нагадував приклад Микешина і доводив, що коли вже Микешин нічого не міг зробити, то й взагалі нічого добитись не можна.

Але це вже були інші часи. Найнижча точка, до якої спустилось, під административним утиском, громадське життя,—в тім числі і українське,—минулася в 1894 році, і громадянство по trochu почало підіймати голови. Серед петербурських українців з'явилась думка заснувати, під прапором ймення Шевченка, товариство заповоги українцям-студентам. Знайшлись шляхи, якими можно було сподіватись здобути дозвіл на таке товариство. І от, Д. Л. Мордовець, на прохання земляків, в 1898 році взяв назад в департаменті поліції матеріали, що були приложені до прошення Микешина, щоб скористатись з них чим можно, а після того незабаром був офіційно ствержений устав «Общества имени Т. Г. Шевченка для вспомошествованія нуждающимся уроженцамъ Южной Россіи, учащимся въ высшихъ учебныхъ заведеніяхъ С.-Петербурга». В кінці 1898 року це товариство почало свое життя, обравши головою сенатора А. Н. Марковича, сина українського историка. Д. Л. Мордовець був обраний товаришомъ голови цього товариства.

В паперах Мордовця прошення Микешина немає,—воно, мабуть, лишилось в департаменті. Єсть тільки проект устава, «объяснительная записка» з підписами,—і разом з цими матеріалами зшита офіційна одповідь канцелярії С.-Петербурського Градоначальника 19 січня 1894 р. № 1002, на ймення Мике-

шина, про дозвіл упорядкувать 6 марта того-ж року, в «Сѣверной Гостинницѣ», в память Шевченка, вечерю «на 350 персон, не считая исполнителей, съ музыкою и пѣніемъ», а також «совершить панихиду 26 февраля въ Казанскомъ соборѣ». Про цю саму вечерю, очевидно, Мордовецъ сповіщав Драгоманова. Мабуть, на ній упорядчики закінчили збирати підписи під проектом організації Шевченковсько-микешинського товариства.

З пізніших часів життя петербургської української громади, коли вже почалась жвавіша робота в справі знесення цензурних утисків,—в паперах Мордовця лишилась чернова рукопись «докладної записки», що була подана Данилом Лукичем, здається в 1899 році, начальнику «главнаго управління по дѣламъ печати». До цієї записки були приложені в оригіналах листи українських письменників (Гринченка, Коцюбинського, Леонтовича й інших), що зверталися до Мордовця з своїми скаргами на важке становище української літератури, доручаючи йому виступити в її оборону. Записка Мордовця не дає нічого нового в цій справі, складена на звичайних доказах, що він не раз їх виставляв в своїх полемічних статтях, але написана з глибоким почуттям і щирим запалом старого літератора.

Невелику по числу, але незвичайно коштовну по значінню, частину спадщини Д. Л. Мордовця становить артистичний скарб—в малюнках Шевченка, зібраних в двох папках великого формату; тут на окремих листах мається 15 артистичних творів Шевченка, в акварелях і сепіях. Це почасти оригінали тих малюнків, з котрих Шевченко робив потім офорти (що видані В. В. Тарновським), почасти портрети осіб нам невідомих. Таких альбомів, оскільки мені відомо, єсть ще два: один таки в черняговському музеї, а другий—у родичів того Бутакова, в команді котрого Шевченко на засланні плавав по Аральському морю. Цей останній альбом мені доводилось бачити ще у вдови Бута-

кова, по смерті котрої він перейшов до професора петербургського університету д. Глазенапа; в ньому переважно акварельні пейзажі з подорожі Шевченка по Аралу, але єсть теж і жанри, з тих, які потім були використані на офорти. Таким чином в Черниговському музеї буде тепер два альбоми Шевченкових малюнків, а третій ще тим часом в приватних руках. Як видно з де-яких листів архива Мордовця, той альбом, що зіставсь по ньому, мабуть перейшов до нього од Микешина. Коли поставити це в звязок з тим, що Микешин говорить в своїй записці з приводу проекта устава товариства, то можно думати, що цей альбом, разом з другими малюнками і автографами Шевченка, призначались Микешиним на жертву в національний український музей, що мало упорядковати нове товариство. Ця думка Микешина виконана аж тепер: альбом перейшов до національного українського музея.

Окрім малюнків, в альбомі єсть велика гравюра, при котрій мається освідчення за підписом В. Стасова: «Картина Императорскаго Эрмитажа,—каже Стасов,—работы Рембрандта на сюжетъ «Притча о работникахъ», награвирована была Т. Шевченко, незадолго до его кончины. На настоящемъ экземплярьѣ находится подпись рукою Шевченка (краснимъ карандашемъ): «Якову Матвѣевичу Лазаревскому на украшение его Вятской юдоли приносятъ Т. Шевченко».

Зосталось ще згадати про де-які документи, що мають історичне значіння, але вже не звязані з літературною і громадською роботою Д. Л. Мордовця. З таких річей ми знаходимо в його архіві два дуже цікавих пам'ятника — один, власне, з церковно-релігійного життя Росії, але одною подробицею близько стосується до церковної політики російських імператорів XVIII століття на Україні; другий—цілком належить до політичної історії України XIX століття.

Перший документ—це «ставленная грамота», що була видана ростовським митрополитом Варлаамом при посвяті дяка Івана

Попова в діякони за часи імператрици Анни. Весь зміст цієї грамоти направлений проти розколу й сект, що одпали од російської церкви, котра тут виразно в кількох місцях титулується «святая восточная и великороссійская церковь». Ця характерна подробиця ілюструє ту політику зросійщення, яка провадилась на Україні починаючи з Петра I і заходила в усі шпари українського громадянства і народа. Очевидно, заходи коло зросійщення українського духовенства, церковної служби і церковної школи виходили не тільки з великодержавної політики російських імператорів, але й з отверто-націоналістичного характеру вищого духовного уряду Росії, котрий, після патріархів «всея Росії», офіційно перейшов на становище великороссійської урядової інституції.

Другий документ—це «грамота сільському народу» за підписом «тимчасової народної старшини», а власне—польська прокламація початку 70-х років, одна з тих «золотих грамот», з допомогою яких поляки сподівались організувати народне повстання в південно-західнім краї. Писана ця грамота справді золотими літерами, на товстім папері, гарною українською мовою. В її змісті перелічені по пунктах всі ті права, якими «тимчасова народня старшина» збиралась наділити «сельський люд Подоля, Волиня і України», коли-б йому посчастлило, «разом з Польщою і Литвою», побороти «московське панування». Це—свого роду конституція, основи нового політичного і економічного державного ладу, котрим автори думали привернути симпатії селян до польського повстання. Тут єсть «воля, свобода, рівність і счастья всіх мирян», в тім числі й сільського люду, скасування крпацтва, виборне самоупраудування» під голоуенством «найвищої крайової ради», примусовий викуп чиншової та арендованої землі, наділи безземельним, особливі наділи тим хто вступить в міліцію та пристане до повстання; єсть і урядова плата священникам за треби і, нарешті, «свобода віри і уживання своєї мови в школах, судах і других земських росправах». Але не уважаючи на те, що тут були зачеплені всі інтереси народнього життя, розв'язані всі пекучі питання... навіть і аграрне, не вва-

жаючи на те що автори «золотої грамоти» присягались «заховувати і обороняти всі надані в ній права перед народом, цілим світом і Всемогущим Богом»,—народ зоставсь, як відомо, глухий на всі ці гарні слова, бо польське повстання в його очах було тільки панське, а значить і грамота була тільки панським «теплим словом».

За для особливого интересу цієї грамоти подаю її текст до слова. Зверхній вигляд її такий.

Вона скоріще писана рукою, ніж друкована, золотими славянськими літерами, на аркуші впоперек; зверху малюнок—Христос (чи Бог-Отець?) на хмарках, з «державою», благословляє; нижче приліплено відбиток на папері печати з польським гербом і неясним написом округ. Де-які помилки в літерах показують, що грамота писалась людиною, котрій славянський алфавит був мало відомий: напр., пункти визначені літерами: а, к, к... очевидно, замість а, б, в...

„Грамота селському народу“.

«Разом съ Польщю и Лытвою пиднявшись противъ московского панування, щобъ добоуты вичну свободу и щасливу долю цилои нашої крайны, заявляемъ передъ Богомъ, цилымъ свитомъ и народомъ, що другого щастія не жадаемъ для дорогон нашої крайны и не вышоукоуемъ его нигде бильше якъ тильки въ воли, свободи, ривности и щастія всѣхъ мирянь, якоибъ вони виры и станѣ не были. А жадаючи найбильше щастія селського людѣ на вични часы постановлѣемъ:

а) Сельскій людъ въ селахъ и хуторахъ панськихъ и казіонныхъ, одноворци, чиншовныки, и такъ дальше, видъ сіюго дня вольни, свободни и ривни въ правахъ дрегымъ обывателямъ крайны.

к) Можуть и мають право переходыты зъ мисья на мисье до сподѣя, и ниhto имъ въ тому перескожаты не бѣде.

к) Могуть и мають право оучитись во вськихъ школахъ и бѣты въ краіовой слѣжби нарівни зъ дръгими обывателями краины.

г) Разомъ съ дръгими мають право выбераты зъ помежь себе выборныхъ до съдывъ, радъ и оурадывъ сельськихъ, повитовыхъ, земськихъ и найвыщихъ народныхъ.

д) Бѣдѣть съдытись и правытись нарівни зъ дръгими, тильки своими съдами и властѣми, зложенными зъ выборныхъ, мающихъ стерегты святой справидливости, законивъ и безпечности особъ и добуткивъ кожного.

е) Подати народни, земськи повинности и людей до народного вѣйска бѣдѣть даваты тильки за постановою и дозволеніемъ найвыщои краіовой рады, зложенои зъ выборнихъ видъ цілои краины.

ж) Земли орни, сыножати и садыбы паньски и казіонни, котори за чиншъ або за видробитки або на выкупъ держалы селяне, бѣдѣть видъ сіого дня на вични часы власнистею кожного хозяина безъ жадной за нихъ платы. Дидычи за ци ихъ земли бѣдѣть маты платѣ зъ народніого скарбу.

з) О надали землею сельскихъ людей, котори доси еі не малы, якъ бѣдныки, бобыли, халупныки, двирски люде і т. д., постановыть въ слѣшнымъ часи найвыща краіова Рада.

и) Однодворци и чиншова шляхта бѣдѣть маты на вичну власнисть нарівни зъ селянами земли садыбнои и грѣнтовой зъ земель паньскихъ, де буде еі доволи, за плату зъ народніого скарбу, або зъ караннихъ земель.

і) Сельскимъ священныкамъ православнымъ опричь церковной земли, назначаемъ плату грѣшмы, щоб тильки не потребовалы воны видъ людѣ платы за дѣховни послѣгги, и скільки пріидеться платыты всякому священныкови, скаже найвыща краіова Рада.

к) Окромѣ всіого сказанного, кожному хто підійметься оружно зъ нами противу московського панованья, або здоровъ выйде або зостанеться раннымъ, наділять найменшъ шість мургівъ земли и садыбу, въ земляхъ коронныхъ, або досмертнозъ плату зъ народніого скарбу.

л) Сельському людови надаючи вище просказани права вольности, обывательской ривности всихъ передь кожnymъ и земської власности, рѣчаемъ и вично обицаемъ свободу правъ, виры, якои хто прыдержується, и оживаніа своеи мовы въ школахъ, судахъ и другихъ земськихъ росправахъ.

Все вище пысане, оглашаючи сельському людови Подоля, Волыня и Оукраины захованье и оборону правъ, наданыхъ цею грамотою, прсыгаемъ передь народомъ, цилымъ свитомъ и Всемогущимъ Богомъ.—Въ Господне попеченіе видаючи долю народа, которому вичного добра жадаемъ, оцю грамоту видаемъ до Волостной зправы, на кожну волость.

Тымчасова Народни Старшына.

З поданих вище коротких звісток видно, який цікавий здобуток для українського національного музею дала спадщина Д. Л. Мордовця. Українському громадянству зостається подякувати жертводавцям за той, справді найкращий, спосіб, яким вони надумали пошанувати память симпатичного українського «дідуса».

П. Стебницький.

Історія української драми.¹⁾

V.

В попередньому розділі ми розглянули старо-драматичні наші твори, що по змісту своєму з'являються первітними: в них, виключаючи інтермедії, не видно зіткнення з реально-свіцьким життям, а натомість—весь зміст відноситься до різних подій з життя Христа.

До таких духовних пьес належать, як ми вказали, пасіонально-пасхальні й різдвяні: по них, в історії західної драми, слідкують теж духовні пьеси розмаїтого, але теж релігійного змісту; в нас безперечно були і вцілили де-які пьеси подібного типу, але можна сказати, що вони складають окрему хронологичну групу.

Одначе групу окрему по змісту вони складають тому, що, не вважаючи їх достатнім матеріалом для встановлення другого хронологичного періоду в історії розвою нашої драми, ми все-таки можемо розглядати їх, як особливе і тише з'явище по рисам внутрішньої вдачі.

Одним з таких творів, релігійної вдачі, але з сюжетом, де життя Христа не грає центральної ролі, є драматичний твір під заголовком «Банкет духовний».

По формі свій він є діалогом, по значінню і змісту має вдачу шкільно-дідактичну. Мета подібних творів, позичених в Польщі, виясняється докладно видавцем діалогу д. Мироном²⁾; річні і піврічні іспити в старих польських школах споруджувано з великою бучністю та при натовпі величезної юрми публічності.

¹⁾ Див. № 7—8.

²⁾ Бенкетъ духовный. Київ. Стар. 1892, апр. стор. 60.

Про Діспути по теології, філософії та инш. в школі Любранского в Познані—каже Лукашевич—оповіщалося звичайно оголошеннями, що посилались монастирям, мірським духовним та більш освіченим познанським мешканцям і приклеювались на дверіх костелів». Що і в південно-руських школах, споруджених в XVI і XVII вв. на зразок польських, існували такі ж звичаї, про це ми маємо силу свідочств»; «виборні студенти (київо-могилянської академії) і ученики, в вакації літні, зложивши з себе артілі, відходили по різних губерніях та слободських повках, співали по домах різні канти. Представляли *діалоги*, комедії, трагедії і инше. В три майські рекреації всі ученики та вчителі і сторонні любителі наук виходили для забав на гору Скавику межі яруг, при врочищі, званому Глубочиця. Там всі бавились різними простими грищами, а студенти співали канти. Вчитель поезії обовязаний був для таких прогулок що року компонувати комедії чи трагедії, а инші вчителі—діалоги. В філософіях і богословії замість іспитів були річні публичні діспути. В давні часи всі діспути відбувались тільки в латинській мові. Але потім для *разумнія простому, въ множествъ стекавшемуся народу*, де-які твердження діспутовано було і на руській (місцевій) мові. В промежинах також ученики нижчих класів промовляли різні діалоги й читали вірші».

Одним з таких творів є шкільний діалог, знайдений д. Миронем 1889 року «під час археологічно-бібліографічної вистави ставропігійського інституту у Львові». Самий пам'ятник придбано львівською Ставропігією.

«На жаль, перший лист рукопису, де був оглав і початок нашого діалога, загублено, і через те ми нічого не знаємо ні про його автора, ні про місце його скомпонування. Гадаючи по рукопису, його треба віднести до того-ж часу, що й весь збірник, цеб то до другої половини чи навіть до кінця XVII віку». Видавець «дав цьому діалогу заголовок «Банкетъ духовный», як його і названо зараз у першій фразі розмови»¹⁾.

Діалогъ, що збудовано, звичайно, в формі «пытанья» та «отповѣди», має зміст катехизичний і ставить метою вияснити і

¹⁾ Киевская Старина 1892, апр. стор. 63.

ствердити такі твердження релігійної вдачі, як про Адамові стани, душу людську, таїнство, заповіді и т. под. Він складається з трьох частин: «віршового прологу, розмови і віршового ж епілогу. Гадаючи по змісту, твір цей повинен був виголоситись при якійсь рочистій нагоді, може, при річному іспиті, перед численною публічністю, що складалась головно з батьків та родичів учеників. Певно, пролог і епілог промовлено було кимсь із старших учеників, чи навіть самим учителем; особливо отецьки навчительний, а подекуди патріотично-журний тон епілога наводить на цю думку.

Що до самого діалога, то його, очевидно, призначено було для учнів меншого зросту, як про це сказано і в епілозі. В кінці розмови стриваються де-які місця апокріфічної вдачі, як напр. про непорочне зачаття Іоанна Хрестителя і пророка Єремії, а також про те, що сини патріарха Іакова, Ісав (тут помилково названий Савулом) та Іаков, були близнята і сварились ще в матерній утробі ¹⁾. Мова діалога є типічна книжково-українська. Як видно з сказаного, зміст діалога цілком релігійний, але видно і риси нового порядку, власне—обертання до життя. Це видно головно в епілозі, де з дідактичною метою робиться поклик освічуватись і вказується на становище в освітньому смислі «Россії». В епілозі кажеться».

А свое дѣти до школи давайте,
 Бы ся учили въ школѣ шановати
 Родичовъ своихъ, якъ тежъ и Бога знати.
 . . . . .
 Але, якъ бачу, всѣ ходять по воли,
 Ажъ хйба сотню дасть хлопця до школы.
 Для того вѣра въ Россіи угасаеъ,
 Же справу дати, якъ вѣритъ, не знаеъ.
 Предъ що поданство сроеое настало,
 Чемъ панство нашей Россіи упало,
 Поневажъ вѣкъ свой въ пестотѣ стравили,

¹⁾ Киевская Старина. 1892, апр., стор. 63.

А въ наукахъ бы на мнѣ ся не бавили.
 Жаль то незносный мѣвши та не мѣти,
 Прето давайте до школь свои дѣти.
 Досить бы на томъ молитвы умѣти,
 И вѣру свою строха зрозумѣти.

Весь цей уступ показує досить цікаву мішанину релігійного елемента з свіцьким: звичайно, останній мається в мінімальній мірі і діалог цілком відноситься до першого періоду нашої драматичної творчості хоча й пізніщої вдачі.

Особливо цікава в данному смислі «Розмова во кратцѣ о душѣ грѣшної, судъ принявшой отъ судьи справедливаго Христа Спасителя».

Пьеса починається покликом Архангела Михаїла до мертвих, щоб вони йшли на схід грѣшної души й дивились, що Бог

Не въ ярости, ни въ гнѣвѣ караеть,
 Но справедливымъ судомъ зъ ними поступаеть» ¹⁾.

Встає з домовин 4 мертвих і цим замикається видок перший. В яві другій «судія до зъ мертвихъ восталихъ мовить», щоб вони заспокоїлися, і наказує архангелу Михаїлу «всѣхъ полковъ небесныхъ гетману», вести на суд грѣшну душу. Той кличе душу; ця плаче, але Михаїл, лаючи її бридкою, велить іти на суд «по неволѣ». Душа просить краще її в пекло кинути, чим до судді вести. Являється диявол і теж ладен іти з нею до суду, збіраючись забрати її до пекла. Янгол-хранитель, що «грає роль оборонця, вимагає волі обвинуваченій до вислову вердикта» ²⁾, на тій підставі, що ця душа «жила зле, а часомъ тежъ и побожне» ³⁾. Судія складає догану душі за її грѣшне життя і велить подати

Книги, где дѣла той души вписанни,
 Нехай сама уважить, якъ годна нагани

¹⁾ Киевская Старина—1884, іюнь, стор. 293.

²⁾ *ibid*—стор. 291.

³⁾ *ibid*—стор. 295.

Судія доріка душі, що вона в півець повернула і надані їй богами «розум совершений і волю», і муки Христові, й змогу

Во вѣчной роскоши со святыми жити¹⁾).

Все це вона проміняла на роскоші диявола. За те Суддя їй промовля вирок.

Милший тебѣ дияволъ билъ надъ Творца твого,
 Зъ нимъ же теперъ заживай и роскошей его.
 А поки есть вѣчности, тамъ будешъ жити,
 Весполь въ пекелномъ огнѣ изъ тѣломъ горѣти²⁾).

Душа починає скаржитись і просить у Судді ласки, але той вказує їй на невчасність її жалів і посила

Во огнѣ пекелномъ горѣти.

Душа вказує, що не вже ж пропаде кров Христова, прийнята нею з сакраментами, не вже марно пропаде віра її в те, що сакраменти могли гріхи її «стерти»³⁾).

Судія відповіда, що «безъ дѣлъ вѣра всегда поглашченна», а крові його «обжите струменя» хай буде душі на більше «потоплення». Душа знов тоді плаче і проклина себе.

Проклята, проклята есть, ахъ ничѣмъ познала,
 Кгдимъ ся южъ дияволамъ до пекла достала⁴⁾).

Але тут виступає Янгол хранитель, вказує, що грішна душа робила й добрі діла. Судія ладен почекати і наказує поважити «добріє дѣла и зліє» тієї душі. Цим і закінчується видок 2-й. В третьому янгол баче, що

1) К. Ст. 1884, іюнь, стор. 296.

2) *ibid*—стор. 297.

3) *ibid*—стор. 298.

4) *ibid*—стор. 299.

Злиє дѣла добрихъ преважають ¹⁾).

Він тоді одступа від душі і каже їй одвічати самій за себе.

Видок 4. Душа скаржиться, що в грішних ділах «сумлення» її «не остерѣгало» та й чорт зводив її

На тое,

Абимъ всегда во свѣтѣ починала злое.

Диявол заперече, кажучи:

Не тягнувем ты къ грѣху за лобъ условне:

Штось хотѣла, тось творила въ свѣтѣ доброволне.

Сумлення теж заперече, що воно завжди її остерегало і

Сердечно волато

Предъ тимъ, нѣжъ што еше злое ся ставало.

Але душа на ті

Слова нічого не дбала,

Мовлячи: ей, грѣхъ той есть, рѣчь то барзе мала ²⁾!

Душа признається, що вона таки згрішила, та лишаючи Сумлення, все-ж'таки лає Диявола, що він її «звюв» і

Роскошь марного засладилъ былъ свѣта ³⁾).

Розсержений диявол знов доводить їй, що вона сама винна, і просить врешті на душу «декретъ справедливий»!

Душа пада в одчай. Починається видок 5-й, де Судія пита гадки що до гріхів душі у апостолів.

«Одинадцять апостолів висловлюються за обвинувачення, один тільки Іоан віддає долю душі на звол Судії, просячи про ласку. В шостій яві Судія, «переконався, що всі визнають душу

¹⁾ К. Ст. 1884, іюнь, стор. 300.

²⁾ *ibid*—стор. 301.

³⁾ *ibid*—стор. 302.

гідною карання, і «видає декретъ, абы по дѣламъ отнесла за-плату» ¹⁾).

Такий зміст цієї драми, одшуканої в купянському повіті харьковської губернії. «Імя її автора в нашій історичній літературі цілком не відоме. По формі та заходах будування вона наближується до драм Св. Дмитрія Ростовського, по мові чи не попережа їх ²⁾).

Мова її книжково-українська, але з «невеликою примішкою церковно-славянських слів та форм і з солідним шаром полонізмів» ³⁾).

«Гадаючи по письму й паперу, цей пам'ятник треба віднести до кінця XVII ст. і саме пізніше—до перших років XVIII ст.» ⁴⁾).

Точніше що до цієї пьеси висловлюється П. Житецькій.

«Ймовірно, — каже вчений ⁵⁾, — вона появилася одночасно з першою оригінальною малоруською драмою «Алексій Человѣкъ Божій», себ то 1674 р. «Думаємо так на підставі загальної термінології в «Розмові» і в драмі: *видокъ*, *видѣніе*, а не дѣйствие, *явленіе*, як в пізніших драмах».

Що до мети «Розмови», то в основі останньої «лежить релігійно-моральна сентенція про безсторонність суда божого. «Розмову», очевидно, направлено проти людей, що марно сподіваються на ласку божу. Остаточна її мета—дати вищий ідеал справедливого суду людського» ⁶⁾. З цього вже видно, оскільки релігійний сюжет пьеси, який виходить за межі пасхально-різдвяних матеріял, поволі стикається з реально-свіцким елементом. Не дивно через те, що «Розмова» ця є цікава побутовими подробицями, які характеризують судові порядки того часу» ⁷⁾.

1) К. Ст. 1884; іюнь, стор. 292.

2) *ibid*—стор. 289.

3) *ibid*—стор. 290.

4) *ibid*. стор. 388.

5) *Энеида*—стор. 95.

6) К. Ст. 1884, іюнь, стор. 291.

7) П. Житецькій—*Энеида*—стор. 95.

«Чи склада «Розмова» переклад або позичку західного зразка, чи виросла, вона на місцевому ґрунті, — ми не знаємо; в усякому разі вона слугує цінною ілюстрацією тогочасного розумового і морального розвою. Автор «Розмови» (особа, ймовірно, духовна) не міг спекатись теорії страхання карою, але він же представляв тут апостолів, що розв'язують питання (автор) за провинність, а Судія тільки приклада кару, і поясняє це тим, що Судія не бажає показатися в своєму суді суворим»¹⁾. Але, не вважаючи на це, в пьесі мимоволі спиняє високе для того часу представлення про безсторонний суд. Такі гуманні принципи, як гласність, оборона, оцінка доказів, одбирання думки дванадцяти суддів, — вони ж тільки свіже досягли в наші судові органи. Висловлений в «Розмові» янголом-хранителем дезідерат: «нехъ едно идетъ ко суду свободне» і доси в багатьох випадках лишається тільки desiderat'ом; за весь час нашого «попереднього слідства» обвинувачений не може «свободне» орудувати засобами оборони»²⁾.

Чим ближче підходитимемо ми до початку 18-го віку, тим більш оддалятимемось од пьес вузько-містеріального типу і переходитимемо до драми другого періоду. Перехід цей, звичайно, відбувається поволі, тому звязком межи обома періодами повинна бути така драма, що яскраво одбивалаб у собі риси нового типу разом із старими, але походження пізнішого. Чим же мусила бути пьеса, що послугувалаб таким звязком, що носилаб у собі риси старої і нової драми? Конче, вона повинна була мати релігійну вдачу, з одного боку, але з другого — не мати звязку з цілями церковної одправи і, що найголовніше, бути вже близькою до життя, хоч би й не цілком сучасного. Така тільки пьеса і могла стати на межі двох періодів історії, і коли ми шукатимем серед наших старих драм, то знайдемо таке: «посередний звязок межи тим і другим періодом представляє з себе містерія про Олексія чоловіка Божого, 1674 року. Хоч вона, як і попередні, має свячену вдачу, але, будучи виставлена на «публічному

¹⁾ К. Старина—1884, іюнь, стор. 292.

²⁾ *ibid*—стор. 292.

діалози» і не маючи безпосередних відносин до церковно-одправних спогадів та вчинків, скорше могла допустити собі зіткнення з сучасною дійсністю»¹⁾.

Заголовок пьеси такий. «Алексій, человекъ Божій. Діалогъ въ честь царя и великаго князя Алексія Михайловича. Представленъ въ знаменіе вѣрнаго подданства чрезъ шляхетную молодѣ студентскую в коллегіуму кієво-могилянскому на публичномъ діалогѣ»²⁾. Зміст цієї видатної пьеси такий³⁾.

В пролові висловлюється бажання, в особі Олексія, виставити справжню людину на славу царю московському Олексію Михайловичу. В дії першій (видок первой) ангел Рафаїл, в розмові з архангелом Гавріїлом, висловлює дивування, через що деякі люде не хтять завязувати «малженства», якого він є охоронцем, і, подібно янголам, хтять бути ніби безплотними, цеб то безженними. Гавріїл відповіда, що безженні перед Богом вищі од одружених, що їх є царство небесне, і Рафаїл згоден уже намовляти на безженність Олексія. В яві другій (видѣніе другое) Олексій, син римського сенатора Евфиміана, оголошує, що його хтять одружити, але він цього не хоче і дума втекти від батька і слугувати Богові. Тут його спокушають Юнона і Счастье, а три землі—Беоція, Лацедаймонія і Евбонія, зъявившись, підтримують спокусу Олексія вказівкою на всі добрі skutки їх підлеглости Тімону Афинському,—коханцю счастья. Олексій ладен уже ступити на шлях благ земних, коли зъявляється Віртус, впевня його в марності останніх, показує навіть змія, уготованого для злих, і разом з Ницетою убогою доводить Олексія до рішучости йти «путемъ узкимъ, который ведетъ къ небу». В яві третій Евфиміан оголошує, що має намір одружити свого сина і, щоб переказати про це, кличе раніш свою жінку Аглаїс, а потім сина Олексія. З жінкою вони накрічають йому молоду, але Олексій

1) Очерки—стор. 32.

2) Наука и литература—Пекарскаго, стор. 394.

3) Русскія драматич. произведенія 1672—1725 годовъ.—Н. Тихонравова т. I стр. 3—75.

виявля незгоду дружитись і тільки після настирливих умовлянь отця і матері ладен коритись їх волі. Але тут йому з'являється архангел Міхаїл, вмовля його бути твердим, каже, що дружитись, щоб стати спадкоємцем своїх батьків в надії на довге життя, нерозумно, і таким чином верта Олексія до ранішого наміру не дружитись. Облудно, щоб потім втекти, Олексій одпаче допуска весілля. Одбувається народня сцена заклику на останне і самий бенькет,—у автора пьеси «Играніє свадьбы»,—яке закінчується бійкою «мужиків». У яві (видок) четвертій Олексій, що втік з дому, міняється одежою з старцем і посила продати її Евфіміяну і по-вказівці архангела Урїла іде до «Єфеса града». В пятій яві (видок) плаче Евфіміян за втеклим сином; в дійсності того що він втік, впевняє його ще більше старець, що прийшов з шатами Олексія; сенатор просить старця повести його слуг на те місце, де він покинув Олексія, а сам з жінкою лишається сумовати дома. Дія друга. Видок перший. Гонорій, цесарь римскій, висловлює призру, що його опікун загадує проти нього різні каверзи; в цьому настрої підтримують цисаря бояре; щоб взятися до якогось рішенця з цього приводу, Гонорій кличе найпевнішого свого дорадника Евфіміана. Цей приходить і на запит царя оповіда про причину свого суму—втеки Олексія. Гонорій зараз велить своїм слугам шукати Олексія. Видок другий. Царські слуги, разом із Евфіміановими, шукають і не знаходять Олексія; потім здибують його в вигляді старця, подають йому милостиню і відходять. Видок третій. Виходить Олексієва покинута молода; плаче від образи й горя і присуджує собі чекати, поки знайдеться Олексій. Вертаються царські слуги і доносять, що його не знайшли. Видок четвертий. Про теж оповідають і слуги Евфіміана. Але перед цим його кличуть до цисаря і він ще проце не чує. Видок пятій. Янгол Урїл оголошує людім про святість Олексія; ті сходяться до нього з своїми проханнями; завваживши в цьому втрату своєї одлюдности, Олексій наважує йти відтіля і приходить до Риму. Евфіміян вертається до дому; його стріва Олексій в вигляді старця і просить в нього жити; той дає йому згоду і кличе на учту й других старців. Проживши в батька, Олексій

чує близьку свою смерть, просить пера й чорнила і пише про своє життя; потім умира і янголи приймають його душу для небесної оселі. Ява (видініе) шоста. Цисарь Гонорій розказує, що на папській церковній одправі почувся голос з неба, що наказував шукати в городі для молитви «чоловіка божого». Порадившись з боярами та Евфиміаном, який оголосив, що в нього давно вже мешкає людина, може, й свята, цисарь велить покликати слугу, що вслуговував Олексієві. Слуга оповіда про смерть останнього та про його життя і цисарь постановля, що вмерлий і єсть божою людиною. Всі приходять до тіла Олексія, бачуть в нього писання, хочать його забрати, але писання не дається ні кому, опріч Цисаря, та й то як він став навколюшки. В писанні було прописано життя Олексієве. Повстає плач батька-матері й молоді Олексія, що дізнаються про свого інкогніто-сина і молодого. В цей час Олексій тішиться вже на небі. Пьеса кінчається «навѣршенієм рѣчи», де дякується глядачам й бажається вічно заживати Олексієвого блаженства. Коли поглянути на зміст даної пьеси, то легко зважити, що він дійсно дає досить матерьялу, щоб бачити в пьесі риси нового періоду творчости. Пристосування пьеси до вшанування царя Олексія Михайловича, звичайно, не становить ще такої «новини». Політично для України настав новий період, але соціально-економічно вона і до підданства Москві і по ньому зараз, при царі Олексії, лишалась в однаковому вигляді. Через те істотно драма одмінитись не могла; при теперішній забезпеченості релігійній вона тільки мусила тратити віросповідно-релігійний характер, але й це лишень поволі... Нова драма повинна була тільки набувати більше рис близькості до життя і ці останні, як побачимо далі, маються в містерії про Олексія в числі належитому. Але при цьому всьому, чи являється данна пьеса твором цілком оригінальним, вирослим на самобутно-українському ґрунті. Порівняння її з иншими тогож назвиська творами такому твердженню дає обмеження і становить питання про оригінальність пьеси таким чином. Раніше «було висловлено думку, що цю пьесу написано в Польщі і відтіля перенесено до нас. Але її написано в південній Росії або, принаймні,

значно перероблено там. Життя Олексія, вставлене в драму, немає ні одного полонізма і позичено з славянського житейника. Надгробні голосіння батьків та жінки Олексія Божого чоловіка визначаються з сіллабічних віршів церковною прозою, буквально взяті з життя Олексія, надрукованого в Антології 1660 р.»¹⁾

Так дума Тихонравов. Іншої гадки держиться Пекарський. Він каже: «містерія св. Олексій Божий чоловік звісна мені тільки в рукопису і, оскільки можна міркувати по звістці Войцицького про польський діалог з тим же назвиськом, є переробкою польського оригінала... Зміст польської містерії під цим заголовком взято, по словам Войцицького, з життєписа св. Олексія, зложеного Скаргою»²⁾. Оце і все про порівняння пьес нашої і польської, взаємини яких, на думку Пекарського, характеризують близькість взагалі всієї польської драми до нашої. Для доказу цього твердження Пекарским зроблено мало. Пізніше оброблює це питання Веселовський, що спиняється і на погляді Тихонравова. Він не згоден з думкою останнього, що ця наша драма розвинулась без впливу польського і з тим доказом Тихонравова, що «епілог повний похвал Царю, не міг бути написаний у Польщі під час сильних незадовольнень руського двора польським. Але епілог,—каже Вес—ій,—могло бути приточено, прикомпановано у Росії і приладновано до місцевих обставин. Так само, певно, могли бути приточені і голосіння батьків Олексія. На користь же польського походження говорить не тільки стіль пьеси, що ясніє полонізмами, але й порівняння викладу головніших подій життя святого в пьесі з переказом їх в руських духовних віршах, що zostались споконвіку вірними одній редакції життя Олексія, власне безіменній грецькій»³⁾ Порівняння приводить Веселовського до виводу, що наша «пьеса представляє переробку київським віршником одного з польських драматичних переказів

¹⁾ Лѣтописи русской литературы и др. памяти. Кн. 5. т. III, 1861—стор. 33.

²⁾ Наука и литература—стор. 394—5.

³⁾ Старинный театр.—стор. 343.

легенди, яка сильно притягла побожний люд поезією крайнього аскетизма, зречення світа, самохітнього катування тіла» ¹⁾). В другому місці Веселовській просто стверджує, що «тепер сливе неспорно доведено польське походження цієї пьеси, чи принаймні значний вплив польського зразка на руську переробку» ²⁾).

Не вважаючи на таку рішучість, наведені вченим матеріали не дають для неї достатнього ґрунту, бо як раз польського зразка їм і не представлено. П. Житецький зве цей твір «першою *оригінальною* українською драмою» ³⁾), і я думаю, що в великій мірі питання може бути розв'язано власне таким чином. Справді, трудно міркувати про ступінь близькості нашої драми до польської, коли останньої не мається. В усякому ж разі, коли-б навіть вона тепер була, то близькість могла-б бути встановлена переважно внішня. Драматична творчість містеріальної вдачі така близька у всіх європейських народів, через спільне джерело позичення, що в відповідних творах мимоволі головніша увага звертається на те, чим одрізняються, а не в чім подібні ті твори. І от, коли ми звернемося до аналізу внутрішнього боку пьеси, то побачимо зразу, що вона в чималій мірі заслуговує назви так оригінальної, як і «української» пьеси.

Оцінюючи гідність пьеси, Веселовський висловлюється про неї так: «сіллабічний, сливе зовсім рішений поезії та життя вірш, що ним написано діалог, одбира в нього всяку стилістичну вартість. Реторична надутість фраз, зворотів та епітетів, одбира в нього простір та непримущенність в розвою дії. Найбільшою простотою відзначається вступна розмова янголів, що склада своїм церковно-славянським слогом гостру протилежність пихатому та пересиченому облесливими хвалями напів-польському епілогу, який славить в цареві властителя, що йому «ровный не есть иный», що всьому світу добре явен, що йде вірним шляхом до неба і т. д. ⁴⁾).

---

¹⁾ Стар. театр.—стор. 345.

²⁾ *ibid.* 343.

³⁾ Энеида—стор. 95.

⁴⁾ Старинный театр.—стор. 345.

Можно сказати рішучо, що фарби в цьому присуді вельми згущено, що загальну оцінку дано не зовсім вірно,—що іншими словами, пьеса про Олексія має безперечну літературу вартість не тільки з погляду історичного і, яко відбиток реального життя, представля дійсну цікавість. Не вважаючи не те, що данна пьеса відноситься хронологічно до часів римських, вона власне є картиною життя тогочасного. В ній ми перш за все бачимо побутово-сім'йові відноси: становище жінки і залежність її від чоловіка (стр. 18 ¹), обопільні відносини батька до сина (стр. 20), відносини станів,—де виразно відзначалися дворяне, дідичі, «подлїйші», піддані (стр. 19, 39); і т. п. Але найголовніше значіння пьеси в тому, що в ній реальне життя малюється в народних його формах, і цю пьесу можно вважати першою з відомих нам з відтінком реалістичним. Цікавішим доказом цього є ряд народних сцен, де фігурують «мужики», слуги і т. п.; особливо велика сцена—так зване «іграліще» весільне.

Що до мови і взагалі вивладу пьеси, то, звісно, в ньому є і реторичности і важности: було-б дивно, щоб обійшлися без них твори шкільної продукції. Але в тому й річ, що подібні хиби далеко переважаються досить свіжим викладом і виображенням у других місцях. Характеризуючи наші пьеси взагалі, д. Веселовський говорить: «необхідність бути драматургом ех officіо не могла не стискувати волі розвою талану; але й при цьому утиску і при пануючій моді на все польське, самостійність небагатьох письменників київської школи знаходить можливим прокладати шлях нишком; не вважаючи на покрів офіціальности; що лежить на цілому тієї чи другої пьеси стріваємо зрідка цілком оригінальні сцени, вирази, думки» і т. д. ²).

Цей присуд особливо мусить бути приложений до нашої пьеси про Олексія. Що до мови, то вона є книжково-українська, при чому правопись її «ѣ»-ми має цілком українську фонетику: «ѣ»

¹) Русскія драматич. произв. Тихонравова.

²) Старинный театр—стор. 341.

читається як «і». Доказом цьому ряд відповідних рифм у пьесі: «з'їло»—заразило (ст. 24), сія—Алексія (ст. 40); на востоць—моці (ст. 43); укротити—м'їти (ст. 46) і на стор. 53, 57, 58.

Владаючи безперечними гідностями, пьеса про Олексія становить справжній переходний стан до драм нового типу, де реально-св'їцький елемент почина відгравать видатну ролю супроти ранішого виключно релігійного і з-осібна церковно-одправного. До рішучого переходу на ґрунт драми з поіменованим елементом—драми другого періоду, згадаєм ще про одну з давніх пьес, належних теж до 17 віку, а власне про, «Жалостную комедію объ Адамѣ и Евѣ»¹⁾. Вона дійшла до нас у великоруській редакції, але безумовно перш написана була в Києві в мові книжно-українській і важлива для нас реально-життєвим своїм елементом. Мається ряд подібних пьес на західно-європейських мовах і діалогів на польській,—і наша драма напевно стоїть у звязку з останніми²⁾. В ній, головно в 3-й дії, особливо видко риси переходу до нової драми. Ця дія «представля більш драматичного руху; своїм змістом і складом вона виявля пізніший ступінь в історії драматичної штуки, коли містерія почала помітно переходити в *moralité*; біблейські особи змінюються аллегоричними, історична засада дидактичною. Під пером київських письменників остання одержує цілковиту перевагу, і містерію змінює *moralité* до другої половини XVIII ст. Але стоючи на переході до *moralité*, виводючи аллегоричні особи,¹ приносячи і нам одну з засад західного богословія, розвиненого в форму цілого процесса, «Жал. ком». вірна архаїчному стилю духовної драми і в сценічній постанові захоче звязок з церковною штукою заходу»³⁾.

Закінчаючи цією пьесою розгляд драматичних наших творів у 17-му віці, ми не можемо не навести загальної про них думки

1) Тихонравовъ—Русскія драматич. произвед.; Лѣтопись русской литературы. кн. 5, т. III.

2) Пекарскій—стор. 402.

3) Тихонрав. — Лѣтопись—стор. 45—47.

того ж Тихонравова ¹⁾: «одноманітне тавро лежить на всій історії нашої містерії; хоч вона й не зосталась чужою народним легендам, хоч вона й прийняла в себе небагато рис сучасного руського життя, але її літературний рух не пішов далеко, бо вона оберталась у замкнутім колі придворного життя чи в стінах шкіл. Віддалена від народної творчості, зоставлена в руках ученого південного духовенства, руська духовна драма заховала за собою той строго релігійний тип, який мала на Заході містерія і *moralité* в перші періоди свого розвитку. Не даючи ніякого місця свіцькому елементу, виключивши з свого кола сцени щоденного життя, руська духовна драма, коли відступила від свого легендарного змісту чи від Св. Письма, то й ці відступи швидче робились на користь рідного життя й поезії. «В цьому не можна не бачити почасти відгомонів тогочасної польської літератури, що дрібніла й падала в рабському наслідуванню древнім при наслідувачах Кохановського. Двір та школа полишили свій слід на руській драмі XVII і XVIII віку».

З пьес, що підлягають цьому вироку, Тихонравов виключає твір Дим. Ростовського, де «сцену пастухів виображено правдивими рисами народного життя»; вирок його можна обмежити ще й вказівками на сцени народні в інших пьесах, про які ми говорили вище. Але в усякому разі, по цих обмеженнях, присуд Тихонравова про нашу драму в 17-му віці може бути прийнятій в рисах загальних.

Розгляженими вище творами замикається перший період розвитку нашої драми, що тягнеться від кінця 16-го і до кінця 17-го віків. Придивляючись до змісту, форми й мети драматичного письменства за цей час, ми завважили схожість розвитку його з західно-європейською драмою. Правда, наші твори цієї доби не показують широких слідів первітної драми,—та з ними, позиченими на Заході в 16-му віці, інакше й бути не могло. В них уже спостерегається штучність складання, класичні ймення, і

¹⁾ Тихонравовъ--Лѣтопись— стор. 30—1.

тому подібне, що малює вплив західно-європейський, розвит не цілком органічний. Але в усякому разі в нашій драмі за цей період є прикмети, що надають їй вдачу чогось більш-менш цілого, звязаного з дійсними потребами суспільства,—власне того, що становить перший період історії нашої драми. Ці прикмети—тісно містеріальна вдача останньої, де-яка звязаність з церковною одправою, все-ж таки примітивність складання, і що найголовніше, повна віддаленість, з де-якими, звичайно, пізніщими винятками, від реально-громадського життя. Само собою зрозуміло, чим мусили стати твори другого періоду нашої драми, цілком протилежного першому. Близкість до церковної одправи мусила зникнути, натомість близькість до життя побільшилась, виросла теж і штучність драми і більша ширина її сюжетів. Все це власне повстає в 18-му віці, коли, по увазі д. Петрова, крім різдвяно-пасіональних драм, «стали з'являтися і другі її вигляди, що згодом одбиваються від духовного клерікального наряду і поволі вбирають в себе елемент свіцький, цеб-то: міраклі, драмовані священно-історичні хроніки, історичні містерії чи хроніки, що мають своїм предметом історичні особи чи події, але з мішаниною духовного початку, та инше. Всі ці вигляди південно-руської шкільної драми одбивалина собі сліди тих напрямів, що відчувала на заході духовна драма під впливом відродження класіцизма, боротьби католицизма з протестантизмом і езуїцьких шкіл». Типічні зразки подібних творів ми власне й стріваємо у 18-му віці, але до їх появи, як в еволюції кожної світової форми, відбувається деяка повільність. Стара творчість не зовсім покида ниву, як з другого боку, новий ступінь розвитку драми не повстає зразу.

Характеризуючи перехід нашої драми в другий період рисами відносно більшої свіцкості чи віддаленням від церковно-одправного ґрунту, ми не вказали його причин. Чим, справді, умовлюється той перехід до свіцкості, до життя більш реального? Умови досить складні і містяться так в основних засадах життя українського, як і в зовнішніх впливах. Мало-народний характер драми

пояснюється класовим її становищем: драма була творчістю вищих, «не-подлих» класів нашої суспільності; в тих же руках лишається вона й далі, той же, значить, лишається в неї ненародний характер і в другому періоді. Через те про нього тепер говорити й не приходиться. Але чим же умовляється усиллення в нашій драмі свіцької вдачі та повільне усунення сюжетів церковно-релігійних? Причина—в широкій одміні життя політичного, яка відбивається і на характері самої драми. Друга половина 17-го віку є повільним злученням України з Великороссією і перейманням її загально-россійськими формами життя державного. Московська держава стала охоронницею релігійних інтересів на Україні, хоча й обороняти її не стало проти кого. Лівобережчина спекалась католицько-езуїцької насилі, українське православ'я стало існувати безборонно поруч з московським, і таким чином головна підвалина старої української драми стала падати. Не було чого вже усиленням чином росповсюднювати православні догми і висувати їх наперед, коли інтереси православ'я, принаймні на лівому березі, стали забезпечені. Ця забезпеченність православ'я і одновірність Московщини спочатку одначе не виявились у знищенню релігійної української драми: навпаки, вони спричинились до ширшого їх росповсюдження навіть за межі України. При злучі з останньою, Московщина, як звісно, стояла в порівнянні з нею на низькому культурному рівні. Тому то відбувається зрозумілий перехід київських учених у Москву. В ній засновується, й школа, подібна до київо-могилянської академії... В ній же являються і драми, скомпоновані київськими вченими і перероблені, або прямо написані відповідною Московщині мовою¹⁾. В такому напрямі відзначається особливо діяльність Сімеона Полоцького, Димитрія Ростовського і др. Одже виходить, що та причина, яка помогла українській драмі визволятися од виключно-релігійного змісту, в той же час зміцнила подібну драму в Московщині, а через те побічно і в Україні. Це одначе тільки

---

¹⁾ Веселовскій—стор. 359.

здається. Москва дуже мало підтримала ту драму своїм спочуттям, бо хутко й сама вдалась до театру західно-європейського свіцького і на довгі часи стала подавати такі драматичні зразки, що були протилежні київським творам і врешті примусили українську драму, разом звісно із другими впливами, цілком порвати з напрямом релігійним. Як же на Московщині запровадився театр свіцький? Своім початком він обов'язаний, як звісно, цареві Олексію Михайловичу. Маючи перед очима духовні вистави заіконоспаської академії, чуючи про цікаві вистави західної Європи, цей царь, любитель видовищ, захтів мати постійний театр і в себе. Була збудована для цього «комидійная хоромина», і по невдалих спробах добути акторів з-за кордону, набрано трупу з німецької слободи в Москві під проводом пастора Грегорі. 1672 року нею поставлено було першу виставу «Есфірь». «Грегорі зміцнив існування театру при дворі батька Петра Великого. 1673 року пастор стояв уже на чолі цілої школи, в якій почали вчитись «комидійному дѣлу» двадцять шість міщанських дітей, вибраних в комедіанти з новоміщанської слободи. Перекладач Посольського приказу, Георг Гівнер, помогав Грегорі в «строєнні» та перекладі комедії. За Артаксерксовим дійством слідували комедії: Юдифь, Товій, і т. д.». Але «духовна драма з її виразними архаїчними формами не стояла на першому плані в небагатому запасі дійств і жалосних комедій, що ставив на Москві і в Преображенському пастор Грегорі. Комедії Сімеона Полоцького нічого не мали спільного з новими німецькими потіхами, спорудженими Матвієвим»¹⁾. Грегорі «шукав пьєс не в школі, не в оджилім свій час запасі містерій та мораліте, а в осередку тих комедіантів, що прийшли на європейський материк з Англії, щоб оживити новим духом руйновану народню сцену середньвічної Германії, які пройшли цю країну вдовш і попереки, лишили глибокий слід у драматичній літературі і в сценічній практиці німців та підготували добу Фельтена. Артаксерксове дійство, що так

---

1) Тихонравовъ—Русскія драм. произв.—стор. XI—XII.

захопило царя Олексія Михайловича, комедія про Юдіфь, Темір-Аксаково дійство носять на собі типичні риси так званих «англійських комедій» ¹⁾).

Вдачу цих комедій нами вказано вище; нині-ж треба сказати, що «перші комедії», відграні при дворі Олексія Михайловича, представляють буквальні, часто важкі переклади тих німецьких пьес, які в Германії на протязі XVII-го віку ходили під назвою «англійських трагедій і комедій» ²⁾. «Таким чином» «англійські комедіянти» своїми oddальними наростами торкнулись руського театру при самому його зародженню» ³⁾).

Чи торкнулись же вони в 17-му віці українського? Московські вистави царя Олексія, звичайно, не могли зостатися непомітними для Києва, але від цього далеко ще було до впливу тих пьес на київо-українські. Україна, під владою Польщі, бачила далеко пишніший, ніж у Москві, свіцький театр, який ми вже схарактеризували, говорячи про польську драму. Але й такий роскiшний театр не знайшов притулку в українців. Чому ж власне? Причина дуже проста. Для театру релігійного на Україні була публичність, бо його вимагала потреба рятуння національності. Для театру-ж свіцького такої публичности не було, бо тодішня наша інтеллігенція переважно була начинена світоглядом київської духовної академії, а з другого боку не була така численна й заможна, щоб утримувати очевидну й коштовну забавку—театр свіцький. При відсутності відповідної публичности, останній, як це було на заході, в Польщі і в Москві, могли підтримувати царсько-королівські двори, але на Україні бракувало й цієї підпори. Місцем вистав були в нас духовні школи, актьорами—належні до тих же шкіл, публичність далеко не аристократична, тому не дивно, що закордонна забавка до Українського театру в кінці 17-го віку не прищенилася. До цього треба додати ще й

1) Тихонравовъ—Русскія драм. произв.—стор. XIII.

2) *ibid*—стор. XX.

3) *ibid.*—ст. XXIV.

внішні стимули. Лівобічна Україна віддалилась політично від Польщі; остання, своїм чередом, стала для неї за-кордоном; що-ж до свіцького театру в Москві, то й він розцвітав недовго.

«З смертю царя Олексія Михайловича заглохло, й надовго, комедійне діло на Москві. В грудні 1676 року Феодор Олексієвич наказав «очистити палати, що були заняті на комедію». Протекла чверть віку, поки царь Петро відповив занедбане ново-заведення свого батька». Цю чверть віка драма українська покинута була сама собі і без внішніх впливів ішла шляхом, коли не самотнім, то в усякому разі вірним першому своєму напрямку, цеб то релігійним, з деякими, правда, ухиляннями на бік свіцькості, вказаними вище. Ідучи тим же шляхом, українська драма з самого початку 18-го віку вступає в другий період свого розвитку: зближується з життям реальним.

Одночасно й московський театр стає на ноги, «Петро Великий висунув театр з царського дворця на площу, переніс його з неприступного для більшості «верху» в осередок «охотних смотрѣльщикова», в окруження «всякаго чина людей»: царська «потѣха» зрозуміла була тепер як суцї потреба освіченого народу»¹⁾ Для здійснення своєї мети що до театру, Петро велів викликати з Данціга 1702 року прінціпала одної з мандрівних труп Іоганна Куншта і доручити йому справу чисто руського театру.

Набрано було й учнів для комедійної справи і в 1702 р. «з перших дат жовтня піддядчі почали вчитись «комедіанским наукам»²⁾. Якїж пьеси дали їм матерьял для подібних наук? А власне ті, що слідували в Германії за «англійськими», що створені були в значній мірі Фелітеном і за видатність внутрішнього свого змісту носять назву Haupt und Staats actionen.

Ці то пьеси, що ми теж вияснили вище і що їх вивіз з собою в Москву Куншт, стали головним репертуаром нової московської трупи. Крім того, його «торкнув уже вплив придвор-

---

1) Тихонравовъ—стор. XXIV.

2) *ibid.*—стор. XXVII.

вої німецької опери»¹⁾, що й одбивається на виставлених у Москві пьесах. На початку 1703 р. Куншт вмер і провідництво в театрі доручено було золотарю Артемію Фіршту.

Петро Вел. не був одначе задовольнений подібним неприродним, до того ще й німецьким театром; він хтів руського театру, який би пропагував, його новозаведення. Бачучи таку грунтовну хибу свого театру, Петро Великий звертав особливу увагу на перекладання нових пьес, доручаючи його перекладачам Посольського приказу. Але справа з перекладами йшла не дуже швидко, бо перекладачі не знаходили дуже часто московського лексичного матеріялу. Через те театральна справа й за Петра не стала на тверді ноги: «комедіальній храміні Петра Великого бракувало самих життьових, підвалинних умов існування; в неї не було того, що склада душу театру—художнього драматичного письменства. Вона підвелась на Красній площі в той час, коли перетворена Росія ще не встигла створити літературної мови»²⁾. Через ці причини московський театр по смерті Петра підупав і віродився у постійну інституцію лише за декілька десятків років. До цього театральні вистави давались тільки випадково. Були вони, звісно, в чужоземній мові, при Анні Івановні, були й при Єлизаветі Петровні,—але до 1756 року не було окремого театру для руських вистав. Основу йому положив своїми пьесами Сумарков, а запровадив його, як постійний заклад, в Ярославлі костромський купецький син Волков. З ініціативи воеводи Музіна-Пушкина та поміщика Майкова, в Ярославлі було збудовано театр на 1000 глядачів. Про це дізнались в Петербурзі, викликали труппу Волкова до себе і заснували постійний руський театр—1756 р. Першим директором його іменовано було Сумаркова, а першими актьорами двох братів Волкових — Хведора й Григорія, трагіка Дмитревського і коміка Шумського.

Тон і напрям театрові давав, звісно, Сумарков, що був директором до 1761 року: з цього ясно, яку вдачу мав тогочас-

¹⁾ Тихонрав.—Русск. драм. произв.—стор. XXXIX.

²⁾ *ibid*—стор. XLII.

ний репертуар московський—він був головно псевдокласичний, але свіцька його основа цілком і назавше уже встановлена. При Катерині I така риса театру ще збільшується; псевдокласична його вдача починає мінятися через вплив народности та реальности, і в особі Фон-Візіна руська драма досяга вже значного ступня розвою. Але дальші факти розвитку російської драми й театру відносяться вже до інших часів існування нашої драми, про що мова буде згодом. Наведених же даних буде поки що цілком досить, щоб керуватися ними при огляді української драми в 18-му віці, а передовсім на його початку. Першою характерною ознакою драми другого періоду єсть більша близькість до свіцьких сюжетів, що умовлюється, як ми сказали, забезпеченням інтересів православія по злуці України з Московщиною. Але з другого боку, наша драма культивується, як і раніш, в київській духовній академії; вона не має, як в Москві та Петербурзі, свіцьких вельможних прихильників, тим паче не має відповідної свіцької публичности. Тому не дивно, що релігійний елемент і в цьому періоді нашої драми не зникає зовсім.

«Священний характер містерії першого періоду розвою київської драми задержався почасти і в другому її періоді, але в цьому періоді з першої священної вдачи драми поволі виступа новий бік її, живіший та обернений до народу і його інтересів, що дає характерний напрям всьому цьому періоду»¹⁾. Цю мішанину свіцького елемента з релігійним треба розуміти не тільки в смислі присутности обох елементів у одному творі, а таким чином, що поруч з релігійно-духовними пьєсами виникають цілком свіцькі.

Проявом останніх є найраніща пьєса 18-го віку, що відноситься до 1701 р. під заголовком «Свобода». Вона доси не видана, хорониться в іркутській семінарії, і через те ми не можемо про неї сказати нічого, крім наведеного д. Петровим»²⁾ Нагада-

---

1) Труды Киев. дух. акад. 1866, нояб.—стор. 368.

2) Очерки изъ ист. укр. лит. XVIII в.—ст. 28.

емо обставини з життя Київ. Академії. Що могло подати привід до складання цієї пьєси? 1700 року її звано ще колегією. Цього року повторилась одна з видатних сварок та бійок межі київськими школярами та горожанами. Київський магистрат скаржився государю на «убійства и разоренія» від студентів, а київський митрополит Варлаам Ясінській та рязанській митрополит Стефан Яворській били чолом про самовправство київських міщан над студентами. Разом з цим митрополити прохали пожалувати їх власним академичним судом, як це було віддавна, над провинними студентами і визволити їх від безчинства та зухвальства київських міщан. Яко відповідь на цю супліку, 26-го вересня 1701 року, Петро Вел. дав жаловану грамоту Києво-могилянській колегії. В цій грамоті, що вперше іменує колегію академією, між иншим показується скривдженим міщанам шукати виміру справедливости, на разі їх вини, у ректора і префекта. Колиб останні не вдовольнили прохачів, то скарга на них може бути перенесена до митрополита; тільки по одмові митрополита дозволяється обертатися до загального суду київських воевод (див. діло про це в газеті «Кієвлянинъ», 1878 р. № 4. Грамота Петра I, від 26 вер. 1701 р. видана в Памятн. Врем. Коммисіи, Кієв., т. II, стр. 325). Може, з приводу цієї слободи від загального суду, або з натяками на неї, написано пьєсу «Свобода» 1701 р.».

Не знаючи докладно змісту цієї першої драми 18-го віку, ми починаємо розгляд нового періоду нашої драматичної творчости з твору, який показує повільність розвою останньої і в усякому разі вагання її межі старим і новим напрямми. Цей твір носить заголовок «Мудрость предвѣчная во едемскомъ душу разумную вертоградъ наздавшая, самоизвольнѣ же в плѣнъ ада восхищенную отъ погибели вѣчной къ первому рая блаженству любве Божія дозлетвореніємъ возведшая чрезъ благородныхъ Россіи младенцовъ въ училищномъ колегіумѣ Києво-могилянскомъ стихотворнимъ сложеніємъ 1703 явствовася» ²⁾. По змісту цей твір є містерією,

1) Труды Кієв. дух. акад. — 1866, ноябрь — ст. 362 і далі.

а в вузькому смислі слова — *moralité*; у внiшній будові не одзначається рисами первiтности, а носить явні слiди нового, класичного впливу. «Ця мiстерія складається з «пролюга», трьох дiй з декiлькама «спiвами» чи хорами i «епiлюга». Пролог вказує мiж иншим на стародавнiсть звичая писати мiстерiї¹⁾. Змiст самої мiстерiї становить iсторія упаду людини. Мудрiсть предвiчна виклика до буття душу розумну й вiльну, на те, щоб вона була владницею землi i глядачкою дiл Божих, i дає їй заповiдь про некоштування овочу з древа пiзнання добра й зла. Душа спочатку хоронить заповiдь i живе в згодi з розумом та волею; але потiм, по натхненню гордощiв, безумства i других уособлених вад, лама Божу заповiдь, губить гармонiю своїх сил, просить у сорома шати i ховається. Мудрiсть предвiчна шука душу i кличе її до себе, проклина смерть i вiдає в її владу невдячну душу. Смерть радiє здобичi i веде її в пекло, де витають прихiд її спiвом. Цим кiнчається перша дiя. В другiй дiї виводиться на сцену Ворожнеча. Вона торжествує звитягу над миром, радiє подiлу, що відбувся межи Богом та душею, i дорiка Богови, що той обставою райською нiби сам приготував падiння души i що через те вiн несправедливо кара її. Але небесний голос одповiда Ворожнечi, що душа була вiльна—заховати чи зламати заповiдь Божу, i через те нiчим не може вибачитись у переступi цiєї заповiдi. Тодi Ворожнеча всiма силами своїми обертається на невдячну Богови душу. Разом з справедливостю вона приклика гнiв Божий i велить йому «протещи земные и подземные предѣлы» и губити всіх живущих. Пiд ударами гнiву Божого, душа гiрко плаче. Безумство, гордощi, заздрiсть i други вад радiють. Розум i воля сумують за погибель души. Їх печалi окселентує само небо. В небi чується спiв... Мир божий, розчулений плачливим стоном души i печаллю про неї всякої тварi, зважається помирити грiшну душу з Богом, а для цього викоренити попереду пень зла—гордощi й безумство. В третiй дiї i виводиться на сцену мир Бо-

¹⁾ Труды Кiев. дух. акад.—1866, ноябрь—ст. 362 i далi.

жий. Разом з вірою та надією він приступа до престолу мудрости та блага Йі — простити стражденну душу. Але справедливість та гнів вважають неможливим простити грішну душу, бо вона сама не в стані вдовольнити за свій гріх. Тоді являється любов і зважується сама постраждати для помирення души з Богом. Ворожнеча, прочувши про цю предвічну раду відносно іскуПЛення души, обурюється й хоче побільшити свої усяля для посіяння свари межи Богом і душею і зруйнувати плани відносно іскуПЛення души. До ворожнечи являються безумство і двоєдушність, підбальорюють Йі та обіцяють помогати у Йі підприємстві. Двоєдушність обіцяє передати любов в руки ворожнечі. Безумство ухвалює двоєдушність,—і обидва вони йдуть виконати задуману справу. Дальший хід пьеси строго слідкує за евангельским порядком оповідання про страсти Христові. Двоєдушність грає ролю Пилата, а безумство—Ирода. Иноді евангельский текст трохи не дословно повторюється в розгледеній нами пьесі. Кінець містерії такий же сумний, як і кінець «Дѣйствія на страсти Христовы».

Взагалі даний твір і розгледене раніше «Дѣйствіє» маютья в звязку генетичному: зміст «Дѣйствіє», по увазі д. Петрова, відновляється в цікавій для нас містерії 1703 р. ¹⁾. В чому ж власне спільні точки «Дѣйствія» і «Мудрости»? «Тут, — виясня д. Петров,—як і в «Дѣйствіи на страсти Христовы» виводиться на сцену Ворожнеча (відповідна Ерінніс «Дѣйствія»), що триумфує звиягу над миром і радіє поділу, що виник межи богом і душею людською. Кінець містерії вказує відносно Йі до церковних спогадів про страждання і смерт Спасителя».

«Як видко вже з наведених уривків, зараз розглежена нами містерія, маючи також строго-священну вдачу, разом з тим,—каже д. Петров,—відзначається від них теплою релігійного почуття, порівнюуючою жвавостю, а також красою мовою ²⁾. Ця пьеса,

¹⁾ Очерки изъ ист. укр. лит. XVIII в.—стор. 31.

²⁾ О словесныхъ наукахъ Петрова—Труды кiev. дух. ак. 1866, ноябрь, стор. 367.

маючи безперечне споріднення з «Дїйствіємъ на страсти Христовы»; одзначається відсутністю класичних фабулярних імен» ¹⁾, а «через те вона, з одного боку, замика собою перший період розвитку київської драми, коли вона, по наслідуванню езуїцьким зразкам, брала змістом своїм релігійно-народні предмети і особи, непохитно слїдувала церковно-біблійському оповіданню про них і мала строго церковну вдачу, а може бути,—каже д. Петров,— і звязок з церковною одправою, з другого боку—своею жвавостю та більшою гнучкістю мови, порівнюючи з попередніми до неї містеріями, склада присінок нового більш життєвого напрямку київської драми, що почався з часів Феофана Прокоповича» ²⁾. Становлячи такий перехід од старої нашої драми до новітньої, «Мудрость» не склада з себе твору, який був би дійсним кільцем, що звязує обидва періоди. Ця пьеса,— каже д. Петров,— при всіх своїх односних гідностях, не ясує собою дальшого розвитку південно-руської драми, якою вона зъявляється у Феофана Прокоповича, щоб-то в другому періоді її розвитку». ³⁾

Такою-ж епохальною пьесою у Прокоповича єсть його твір «Владимир». Ця драма, що зветься новим уже йменням «трагедокомедії», являється наслідком теоретичних поглядів самого автора не тільки що до змісту, а й що до форми, власне будування драми; останнє стає зразковим для нашої драматичної літератури 18-го віку і склада другу характерну рису другого її періоду. В чому ж міститься та риса, розуміючи під нею не стільки внутрішній, скільки формальний бік драми, яка одержала тепер нове назвисько трагедокомедії?»

Вказівку на це насамперед дає сама особа Прокоповича, людина видатного розуму і великої освіти: спочатку він вчився в київській академії, потім, навмисне прийнявши унію, в польсько-езуїцьких вчителів, виніс він глибоке знаття й розуміння класич-

1) Очерки изъ истор. укр. лит. XVIII в.— стор. 31.

2) О словесныхъ наукахъ—стор. 367.

3) Очерки—стор. 233.

них авторів і все це виявив потім у своїй навчальській і творчій діяльності. Що до письменства, то новий його напрям, не тільки в порівнянні з польськими драматургами, знайшов собі місце в Піітиці Ф. Прокоповича і пьесі «Владимир». В чому-ж істота його піітики, що, разом з його думою, стала зразком для прийдешньої науки в київській академії? «Прокопович,—каже дослідник пьеси Прокоповича¹⁾,—не показує і в піітиці спочуття шкільним драмам езуїтів. Ще в Римі, під час років учення, Феофан цурався езуїцького схоластицизма і обертався безпосередно до чистого джерела старо-класичної літератури; грецьких та латинських класиків він вчив не по обчищенних виданнях езуїтів, але в їх первотворному, непокаліченому вигляді». «Ганючи в поемах та стихах християнських письменників поклик до муз та поганських божеств, Феофан висловлюється проти внесепня останніх, як самостійних факторів, у нову поезію взагалі». «Обмежуючи таким чином царину символів та аллегорій в християнській поезії, Феофан виправдує законність християнських символів у новому письменстві так само, як і наставники московсько-славяно-греко-латинської академії—«Святим Письмом»²⁾. Звужуючи царину уособлень в християнській поезії, Феофан одступа від езуїцької теорії драми і в деяких пунктах, що дотикаються склада і форми драматичних творів, пильнуючи і в цих випадках кермуватися більше правилами та зразками старих класиків»³⁾.

«В київських пьесах XVII і початку XVIII в. стривається не більше трьох актів»⁴⁾, а по вченню Феофана, — «актів у драмі мусить бути не більше й не менше пяти: цьому навчає як правило Горація, так и приклад сливе всіх старих трагиків і комиків. Сцен (яв) у акті може бути багато, але число їх не повинно переходити десяти; в трагедіях, навпаки, одна сцена може

1) Н. Тихонравовъ—Трагекомедія Феоф. Прокоповича «Владимір» Журн. Мин. Нар. Просв. 1879, май—стор. 62.

2) *ibid.*—стор. 63.

3) *ibid.*—стор. 64.

4) Труды кiev. дух. акад. 1866, ноябрь, стор. 354.

містити цілий акт, як це можна бачити в Сенеки. З постійних прикладів письменників деякі вивели вивід, і досить справедливий, що більше трьох осіб в одній сцені не мусить розмовляти, хоча самих осіб і може бути багацько. Варто також уваги і те, що всі особи можуть виходити з кону лише по скінченню дії, але з попередньої яви мусить завжди лишитися хоч одна дієва особа в наступній яві. Хоча під діями розуміються головні частини пьєси, але наставники дивляться за таким порядком їх, щоб у першій дії розвивалась та частина пьєси, що містить у собі головний зміст цілого (і ця дія зветься в трагедії пролог чи *protasis*, бо в комедії пролог чи передмова, надана всій пьєсі, мається по-за дією), щоб у другій—почала розгортатись сама подія (*res ipsa fieri incipiet*), вона зветься *epitasis*; в третій—виникають препони та сумаття,—ця частина зветься *catastasis*; в четвертій—відбувається приступ до розв'язання справи,—це також відноситься до *catastasis*; в пятій—кінчається вся дія,—ця частина зветься звичайно *catastrophia*»¹⁾ До драми Феофан вважав також належним хор, що, після його пояснення, повтореного Кониським у 18 віці, є «танець, пристосований до співу, але під словом танець не розумію тут тільки веселий рух тіла, що походить від душевної жвавости, який навряд чи й припускається трагедією, але всякий художний та зграбний хід і жести особ, пристосовані до того, що співається. В хорі може бути раптом багато особ, але всі вони вважаються за одну, бо одна заспівує, всі ж останні тільки рухаються або всі разом співають і роблють теж саме. Хор завжди призначається на кінці дії і означає переміну річей та змінности фортуни»²⁾. Всі ці одмінности піітичної теорії Прокоповича, з яких видно, що він дійсно визнавав для драми нові авторітети, а головню «римських класиків — Сенеку, Теренція та Плавта»³⁾, Феофан пристосував і до згаданної нами драми.

І. Стешенко.

(Далі буде).

1) Трагедія і т. д. Ж. М. Н. Просв. 1879, V, ст. 63—4.

2) *ibid.*—стор. 82.

3) *ibid.*—стор. 61.

Намістники, державці і старости господарського замку Черкаського в кінці XV і в XVI в.в.

Місто Черкаси, з господарським замком при ньому, дякуючи географічним і політичним умовам, грало досить поважну роль в історії південної України за часів Литовсько-руської держави. З невеличкого вартового пункту, що з'явився ще в кінці XIII в., Черкаси в протязі XIV і XV в.в. стають значним господарським замком, під охороною якого збирається доволі численна людність. З XIV в. літописи й хроніки згадують про Черкаси, як про значне місто (Стрийковський, Кромер); його ж зустрічаємо у списку міст, що належали кн. Скиргайлові.¹⁾ Давня рукописна хроніка, якою користувався Шлецер, згадує про Черкаси разом з іншими подольськими містами: «А се города польские: Каменецъ, Браславъ, Соколецъ, Звенигородъ, Черкасы»²⁾. Року 1409 в Черкасах був уже староста «capitaneus czerkasiensis» якийся Rphael de Sluprow.³⁾ Року 1432 вел. князь Свидригайло замирився з Тевтопським орденом, і на мировому трактаті підписалися славетніщі особи та представники видатніщих литовських міст; серед інших подольських міст

¹⁾ Daniłowicz. Skarbiec dyplomat. т. I, стор. 331.

²⁾ Narbutt. Dzieje Narodu Litewskiego. т. VII; додат. стор. 100.

³⁾ Zródła dziejowe. т. XXII, стор. 110.

стоять і Черкаси (Czerkassi, Swenigrod)¹⁾. З початку 40-х років XV в. розпочинається жвава колонізація південної Київщини і сусідніх степів. В цей час Черкаси стають місцем, до якого тягне, в часи небезпеки, численна людність ріжних «уходів», «пасік» та «станів»; під охороною замкової залоги залюднюються не тільки сусідні степи, а навіть і далекі місця по степових річках, лісах та байраках. Починаючи від р. Тясмина аж до Таванського перевозу—на правому березі Дніпра, і від р. Сули до Кінських вод—на лівому, на всім оцім просторі виникає сила уходів та хуторів з тимчасовою або й більш-менш постійною людністю, яка оселяється тут і експлуатує ріжноманітні лісові «угіддя», річки, озера і т. и. Роль форпоста колонізації місто Черкаси грає в протязі всього часу існування київського уділу (1440—1471), а також і в перші роки після скасування його, коли ще політичні умови життя на Україні сприяли колонізаційному рухові на південь, у степи.

Тим часом, у Перекопській орді відбулися значні переміни: татари втратили політичну і релігійну самостійність, Кримське царство зробилося вассалом Турції, а ханом, «царем перекопським», став войовитий і енергичний Менгли-Гирей. З початку він мав замір заховати попередні приязні відносини з Литвою, але найближчі події показали, як щиро він бажав цього. Вже р. 1472, не дивлячись на офіційно існуючі мирні відносини між королем Казимиром і Менгли-Гиреем, татарські загони гуляли по Україні. З цього часу починаються безустанні хижі, криваві напади татарські на південну частину Литовської держави, які не тільки позбавили можливості вести далі колонізацію степів, але й сплюндрували попередню працю цілих поколінь. Серед такого лихоліття і невпинної кривавої боротьби з хижим ворогом, черкаський замок стає одною з найважливіших фортець на півдні держави: маючи численну залoгу, справну артилерію і призвичаєну до війни людність, черкаський замок енергично бо-

---

¹⁾ Коцебу. А. Свидригайло, вел. князь Литовській. Прибавленіє, стр. 10.

реться з татарами; навіть в часи найбільших нападів, як напр. р. 1483, коли татари зруйнували Київ і всю київщину зробили пустелею, Черкаси з успіхом одбилися від ворогів і стали єдиним сливе не зруйнованим містом на півдні держави. Значіння міцної фортеці і важного стратегічного пункту Черкаси заховали і в XVI в. Крім того непевність політичних відносин між Литвою й татарами в цей час, повсякчасні зміни війни і замирення—примували Литовську державу вести постійні дипломатичні зносини з татарами, безперестану приймати татарських послів і посилати своїх. Черкаський замок, як останнє литовське місто на півдні, по дорозі до Криму, натурально, стало пунктом, через який переходили дипломатичні агенти Литви й Криму, де вони обмінювалися листами і висловлювали свої доручення; іноді Черкаські старости й самі, з урядового наказу, приймали активну участь у дипломатичних зносинах, як агенти Литовської держави.

Географічні й політичні умови впливали і на внутрішнє життя Черкас. Життя серед невинної боротьби з татарами, під засторогою щоденної небезпеки, утворювало відважні, уперті, витривалі характери, сприяло відокремленню осібною класу людей, загартованих невинною боротьбою з ворогом — козаків. Цей численний вже в кінці XV в. клас весну, літо й осінь жив у степу, на своїх «уходах»—хуторах, на річках і озерах, або на шляхах та перевозах, ловив рибу, бив звіря усякого, не минав і своїх ворогів-татар, нападаючи на їх при слушному випадкові; іноді грабував і громив татарські, турецькі і московські торговельні каравани. На зіму козаки верталися до міста і приносили разом з великою многиціною здобиччю вільний дух степів, протест усякого зневолення, — «сваволю і непослушність», як писали тоді.

Такі умови надвірнього і внутрішнього мійського життя надавали велике значіння Черкаському замкові і примували державу тримати тут відомих талановитих адміністраторів з певними, значно поширеними правами відносно місцевої людности і центральної влади. Дійсно, ми бачимо, що в протязі кінця XV і всього XVI в.в. посаду черкаського намістника-старости займають,

за деякими виемками, видатніщі особи того часу, талановиті войовники, дипломати і адміністратори, як от князь Богдан Федорович Глинський, Кмита Александрович, кн. Василь Дашкевич, Андрій Немирович, Остафій Дашкевич, Василь Тишкевич і инш.

Не торкаючись зараз порядку місцевого управління, прав і обов'язків місцевого уряду і людности і їх взаємних відносин, вяснимо, на підставі історичних документів, хронологичний порядок намісників і старост, які заправляли черкаським замком в протязі кінця XV і першої половини XVI в. (до Люблінської унії — 1569 р.).

Першим намісником Черкаським, про якого згадують історичні документи (крім міфічного Rphael de Sluprow), був Свиридов, намісник удільного князя київського Семена Олельковича¹⁾. Після скасування Київського уділу Черкаси увійшли разом з усією київщиною в склад Литовської держави; з цього вже року (1470) урядники по всім містам київщини настановляються великим князем Литовським. Хто був першим намісником вел. князя Литовського в Черкасах, не можна сказати, бо в документах того часу немає жадної звістки про це. Перші відомости про Черкаських намісників маємо з 90-х р.р. XV віку. Але вже і в 80-х р.р., сливе в кінці цього десятиліття, документи часто згадують про Черкаси та про черкаських людей, які в ті часи нападали на татарські та московські каравани під приводом своїх «старших», «воеводок» то-що і грабували купців. Року 1489 люди «пана Юрія Пацевича» (Київського воеводи), як називає документ мешканців Київщини; під приводом Богдана, Голубця і Васька Жили, пограбували московських послів і купців²⁾.

1) Акты Зап. Россіи. т. II, № 199. Докладная записка королю о границахъ Литовск. вел. княжества съ Крымскою ордою и Волошскою землею 1540 г.

2) Сборникъ Импер. Русск. Историч. О-ва. т. XXXV, стр. 23. Каманивъ И. «Къ вопросу о козачествѣ до Богдана Хмельницкаго. Кіевъ, 1894 г. стр. 4—5.

Оцей Богдан згадується і потім (1494 р.) кілька разів, як ватажок черкасців, «Черкаський воеводка», черкаського городка *князь Богдан*»¹⁾. І. Каманін, на підставі таких звісток про «князя Богдана», а також пізніщих звісток про князів Івана та Василя Дашковичів, збудував свою гіпотезу про давній устрій козацтва, про козацькі «общини» з «князями» на чолі²⁾. Хибність цієї гіпотези відносно вищезгаданих «князів козацьких» можна показати на підставі повних документальних даних. Князь Богдан, черкаський воеводка, був не хто инший, як князь Богдан Федорович Глинський, більш відомий, яко намістник путивльський. В кінці 80-х р.р. XV в. князь Богдан Глинський мешкав у Черкасах, як видно з такого запису у книзі «данин» кор. Казимира під 1488 р.: «Пушкарю Черкаському Улириху Циморману 7 локот сукна штучного; там жо князю Богдану Федоровичу 10 коп. грошей з листа в Кієв»³⁾. В Черкасах мешкали «слуги і люди» князя Богдана, навіть і тоді, коли він сам був уже намістником у Путивлі⁴⁾. Князь Богдан мешкав у Черкасах не як простий пан-землянин, а як намістник черкаський, цеб то справді «воевода» Черкаського замку: про судову діяльність його, яко намістника, згадує пізніщий документ р. 1507. «Били нам чолом, говориться в Сигизмунда від 1507 р., мешчане Черкаскіи на имя Семень, а Игнатъ, а Иванъ Взорочьевы дети и клали передъ нами *листъ судовый* князя Богданов Федоровича, въ которомъ жо листе виписано, штожь есачники черкаскіи приискивали ихъ къ себе есакъ тягнути. А и они люди прыхожые. И въ томъ ихъ князь Богданъ правихъ нашодши, и велель имъ посполу зъ мешчанъ черкаскіи служити»⁵⁾.

1) Сборн. И. Р. И. О. т. XLI, стор. 195—196.

2) И. Каманинъ. Къ вопросу о козачествѣ..., стор. 11—13.

3) Варш. копія Метрики Литовської. Книга № 4, стор. 58.

4) Акты Зап. Россіи. I № 130.

5) Акты Лит.-Русск. государства, изд. Довнаръ-Запольскимъ. Вып. I № 99. Порів. також Журн. М. Н. П. 1895 р. VII Рецензія М. Любавського на статтю И. Каманина, стор. 226—227.

Таким робом, напади черкасців на татар і московських купців та послів в кінці XV в. під приводом кн. Богдана, яко намістника черкаського, а не «князя-голови козацької громадї (община)», мають зовсім не те значіння, яке надає ім д. Каманін. Не відомо, коли саме кн. Богдана було настановлено черкаським намістником; був же він намістником до кінця 1493 р., коли, після нападу на московського боярина Івана Суботу, потрапив у руки Менгли-Гиреевого сина Ахмета ¹⁾. Визволившись з неволі, Глинський на початку 1494 р. одержав намісництво у Путивлі, а на його місце у Черкаси перейшов з Путивля пан Кмита Александрович ²⁾.

Кмита Александрович був намістником черкаським до кінця XV в., бо вже під 1500 р. документи називають намістником у Черкасах князя Івана Дашковича ³⁾. Це — другий князь, якого д. Каманін залічив у козацькі отамани, мотивуючи тим, що фамилія Дашковичів не мала княжеського титулу. Дійсно, фамилія знаменитого старости черкаського і канівського Остафія Дашковича не мала цього титулу, але князь Іван Дашкович, як і брат його кн. Василь Дашкович, не походили з роду Остафія Дашковича: документи часто-густо називають кн. Івана і кн. Василя Дашковичів—князями Глинськими ⁴⁾. Року 1501 князь Іван Дашкович перебував, певно з якимся дорученням, у заволжського хана Шах-Ахмата; там він і помер; у грудні 1501 р. Шах-Ахмат писав до кор. Олександра: «Штожь князь Іван Черкаський умираючи вамъ конь отказалъ, а я на васъ брата своего надбючыся, тотъ есьмы конь взялъ» ⁵⁾.

1) Сборн. И. Р. И. О. т. XLI, стор. 195—196.

2) Бершадський. Документы и регистры. т. I, стр. 51.

3) Сборн. И. Р. И. О. т. XLI стор. 330, № 68.

4) Привилей кн. Ивану Дашковичу на имѣнцо Гостомль въ кievскомъ пов. 17 авг. 1497 р. Вирокъ Сенку Володкевичу зъ княземъ Иваномъ Дашковичемъ Глинскимъ о имѣннѣ Гостомлѣ. 24 іюля 1497 р.—Варш. копія Метр. Литовської, кн. 5, стор. 73 і 94. Князь Василь Дашкович Глинський—Варш. копія М. М., кн. 8, стор. 387.

5) Метр. Лит. кн. 192 л. 429. Pułaski K. Stosunki-Mendli-Girejem, стор. 264.

Едвар Руліковський у Географичному словарі Польського Королівства, посилаючися на Гурницького (Górnicki. Dworzanię t. II, st. 352), пише, що після смерти кн. Івана Дашковича намістником черкаським був «славетний» Михайло Халецький ¹⁾. Але навряд чи так воно було; правда, в документах того часу імя Халецького зустрічається дуже часто, надто в дипломатичному листуванні Литви з татарами, але тільки як постійного [посла литовського, який завше був у дорозі з ріжними дипломатичними дорученнями і через це вже не міг займати такої відповідальної посади, як черкаське намісництво ²⁾. Далекіше буде припустити, що після кн. Івана Дашковича намістником у Черкасах став Семен Полозович, київський ключник ³⁾, про якого згадується у документі 1503 р. ⁴⁾ і в пізнішому акті «увязанья» Щасного Черцяка у маетки кн. Полубенського р. 1533 ⁵⁾.

Деся у кінці 1503 р., або з початку 1504, Семена Полозовича змінив кн. Василь Дашкович Глинський. На початку 1504 р. черкаські і канівські козаки, бажаючи помстити татарам за торішній напад, наскочили біля перевозу на татарських і кафинських купців, «розогнали и скарбы и товары ихъ побрали». Одержавши звістку про це, кор. Олександр приказує київському воеводі кн. Дмитру Путятичу і черкаському намістникові знайти і покарати винних ⁶⁾. Кн. Василь Дашкович був намістником у Черкасах і в 1507 р., як свідчить лист кор. Сигизмунда до нього про черкаську корчму і прибуток з неї ⁷⁾. Таким робом зовсім

1) Słownik geograf. Królestwa Polskiego. т. I, стор. 804.

2) K. Pułaski. Stosunki... стор. 242, 250, 258, 260 і инш.

3) Акты Лит.-русск. госуд. Довнаръ-Запольскаго, стор. 59, 69, 72, 80 і 90.

4) Архивъ Юго-Зап. Россіи. ч. III, т. I, № 1. Акты Лит. Метр. изд. Леонтовичемъ т. II, № 641.

5) Варш. копія Метр. Литовської. кн. 24, стор. 739—740.

6) K. Pułaski. Stosunki... стор. 270—271, 273—274.

7) Акты Южн. и Зап. Россіи. т. II, прил. № 123. М. Любавскій. Областное дѣленіе и управленіе Л.-рус. госуд., стор. 242.

безпідставно Е. Руліковський, а за ним і проф. Владимирський-Буданов признають, що з 1503 р. після Семена Полозовича черкаським намістником був пан Остафій Дашкович¹⁾. Не був Остафій Дашкович старостою черкаським і в 1508 р., як пише проф. В. Антонович²⁾. Взагалі особа Остафія Дашковича, цього видатнішого місцевого діяча початку XVI в., мало вияснена в історії. Навіть нічого певного не відомо про його походження. Проф. Антонович, наприклад, називає Дашковича «збіглим міщанином з Овруча»³⁾, а М. Любавський признає, що Дашкович походить з роду Дашка Губачевича, маршалка вел. кн. Свидригайла⁴⁾. Першу гадку (проф. Антоновича) треба одкинути, як запевне хибну: перші ж історичні відомості про Дашковича малюють його, як відомого родовитого урядника Литовського: з одного документа 1536 р. про поділ спадщини після смерти Остафія Дашковича бачимо, що Дашкович, крім вислужених маєтків у Київській повіті та в Путивлі, мав ще й «отчизні і материзні маєтки—Жебровичі, Волевщину, селище Луку на Роставиці і два селища «Носов» на Камениці у Київщині⁵⁾. Вже і 501 р. Остафій Дашкович був намістником Кричевським, а це, здається, перша звітка про Дашковича⁶⁾. Року 1503 вел. кн. Московський скаржився кор. Олександрові на Дашковича за те, що він «вступається в волость Прикладни и в деревни Прикладненские»⁷⁾. Тогож таки року Ост. Дашкович покинув Кричев і перейшов до Московського вел. кн. Через що він так зробив,—не відомо; сам же Дашкович так говорить про свою зраду: «Я, дей, зъѣжчал с

1) Słown. geogr. т. I стр. 805. Вл. Будановъ. Населеніе Юго-Западной Россіи II. стор. 92.

2) Монографіи 1, стор. 243.

3) Арх. Юго-Зап. Россіи. т. III. Акты о козакахъ, стр. LXXIV.

4) Любавскій М. Литовско-русскій сеймъ. М. 1901, стр. 156.

5) Акты Южн. и Зап. Россіи. II, Прилож. № 117.

6) Собр. соч. М. А. Максимовича. К. 1876. т. I, стр. 291. К. Pułaski. Szkice i poszukiw. Kraków 1887, стор. 240.

7) Тамъ же, стор. 291. Акты Зап. Россіи, т. I, стор. 322.

Крычева къ Москвѣ, никоторое шкоды замку и панству его млсти не вчинивши, нижли мя обмовили были мои неприятели заочне ку его милости; а мене тыи слухи зашли, ижъ бы мя его млсть мел безвинне поимати и шыєю карати; и я, боячися того, подавши замокъ со всимъ дворянину гсдрському пану Петру Епимаховичу и объявившия всимъ людемъ, поехалъ»¹⁾. Можливо, що в дійсности були ще й інші причини того, що Дашкович зрадив королеві, бо р. 1504 кор. Олександр через посла свого Матвія Кунцевича вимагав від вел. князя Московського, щоб той вернув йому «здрайцю» Остафія Дашковича, який «будучи на замку у Кричеви, велики шкоды украиннымъ литовськимъ починивъ, много статков побравъ і з иншими дворянами, котрі там мешкали, утік». Про те вел. князь одмовився вернути Дашковича, бо Остафій Дашкович був у короля «важним чоловіком і воеводою по богатых містах на Україні і великі городи держав, а тепер, не зробивши нікому нічого злого, до нас приїхав служити і есть наш слуга»²⁾. Вернувся з Москви Остафій Дашкович добровольно р. 1505 прямо на Берестейський сейм, де кор. Олександр простив йому зраду і повернув усі маєтки, що був конфіскував і віддав князю Тимофію Капусті³⁾. Можливо припустити, що Дашкович тоді ж таки (1505 р.) одержав намісництво у Каніві (а не в Черкасах). Після смерти кор. Олександра (1506 р.), коли счинилося на Україні повстання кн. Михайла Глинського, Остафій Дашкович знов піднявся проти короля. Дашкович пристав до Глинського і приймав діяльну участь у повстанні; колиж прийшлося до скруту і треба було або тікати до Москви або принести повинну королеві, Дашкович, не довго думаючи, повернув додому: «Людей його (Мих. Глин-

¹⁾ И. Малиновскій. Сборникъ матеріаловъ, относ. къ исторіи Пановъ-Рады стр. 299—300. «Вырокъ князю Тимофею Ив. Капусте з дворенином государским Остафіемъ Дашковичомъ. 1511 р. іюль.

²⁾ Сборникъ И. Р. И. О. т. XXXV, стор. 467—468; цитовано у Pułaskiego, стор. 242—243.

³⁾ «Вирок з кн. Капустою» 1511 р. у Малиновського, стор. 300.

ського) в тот же час многих збито, а остаток їх з Остафієм Дашковичом вси к нам прибегли», писав король до Менгли-Гирея¹⁾. Вернувшись до Литви, Дашкович одержує Канівське староство; там його зустрічаємо в 1510 р.²⁾.

Хто, під час повстання Глинського займав посаду намістника Черкаського, не маємо звісток; можливо, що під час цього заколоту в Черкасах зовсім не було намістника, бо князь Василь Дашкович Глинський вже через родинні звязки з кн. Михайлом, певне, брав участь у повстанні. Бракує також звісток і про часи зараз після повстання (1509—1510 р.р.); аж під 1511 р. маємо звістку зразу про двох намістників Черкаських: кн. Тимофія Івановича Капусту (февраль 1511 р.³⁾ і пана Андрія Якубовича Немировича (юль 1511 р.⁴⁾. Позаякже про останнього, яко старосту Черкаського, згадують документи і 1512 р.⁵⁾, а про кн. Капусту не маємо звісток, пізніщих початку 1511 р., то, очевидно, що кн. Капуста був старостою Черкаським до половини 1511 р., може ще з 1508 р. З цього ж часу місцеві урядники королівськи почали в документах називатися старостами Черкаськими⁶⁾. Пан Андрій Немирович старостував у Черкасах до 1514 р., коли одержав Київське воеводство⁷⁾. Цього ж таки року Черкаським старостою стає уперше Остафій Дашкович, який до цього був старостою Канівським. Таким робом два сусідніх замка Канів і Черкаси були злучені на довго під управлінням одного Черкаського і Канівського старости, який звичайно жив у Черкасах. Остафій Дашкович держав Черкаси і Канів до самої смерти

1) К. Pułaski. Stosunki z Mendli-Girejem, № 104, стор. 341.

2) Там же № 115, стор. 368.

3) Варш. копія Метр. Литовської. Кн. Запис. VIII, лист. 704.

4) К. Pułaski Stosunki... стор. 382, № 122.

5) Там же № 133, стор. 399.

6) Напр. пан Андрій Немирович в документах називається і намістником і старостою Черкаським. Також і кн. Капуста, який ще зветься і державцею.

7) К. Pułaski Stosunki... стор. 430—431, № 151.

(1535 р. ¹). Після смерти Дашковича староства Черкаське і Канівське одержує пан Василь Тишкевич, але він не довго старостував; у фебруалі 1536 р. кор. Сигизмунд розбирав скаргу черкаських міщан на «повини і великі податки», що наклав на них Остафій Дашкович і вимагав новий староста ²). Але черкасці не задовольнилися, видно, вироком короля, бо того ж таки 1536 р. повстали разом з канівцями проти свого старости, причому становище Тишкевича було настільки небезпешне, що до Черкас «на ретунок» було послано з Київа служебників ³). Можливо, що після цього «бунту» Василь Тишкевич покинув староство; року 1537 пан Ян Петрович Пенько, який під час бунту був з дорученням у Черкасах і якого обвинувачували в тому, що він підводив черкасців до бунту, виправдився перед королем ⁴), і, певне, через недовгий час одержав черкаське староство. Але йому не довелося довго старостувати через непорозуміння з черкасцями і канівцями. Року 1539 Київський воевода пан Андрій Якубович Немирович виїздив до Черкас «справедливість чинити» міщанам з старостою Яном Пеньком «о кривди и втиски ихъ, которие они одъ старосты своего мають» ⁵). Розібравши скаргу міщан, Немирович 23 авг. 1539 р. видав міщанам Уставну грамоту, у якій визначив всі «повинности и дани» старості і урядові. Не дивлячись на це, урядові довелося скоро передати староство у другі руки: 10 іюня 1540 р. король видав князю Андрію Глібовичу Пронському лист на «держанье замка Черкас» ⁶); тодіж канівське староство було дано Никифору Бабоеду ⁷).

1) Акты Южн. и Зап. Россіи. т. II, Прилож. № 117.

2) Варш. копія Метр. Лит. книга 28, л.л. 77—79.

3) Варш. копія Метр. Лит. кн. 43, л.л. 369—371. Див. «Україна» кн. 1 «Бунтъ черкасцевъ и каневцевъ въ 1536 г.».

4) Архивъ Юго-Зап. Россіи. Часть III, т. 1 № III.

5) Варш. копія Метр. Лит. кн. 29, стор. 142—143. Акты Зап. Россіи II № 195.

6) Акты Южн. и Зап. Россіи. т. II. Прилож. № 120.

7) Метр. Лит. кн. записей XL, листъ 57.

З перших же років старостування кн. Пронського знов піднімаються давні суперечки черкаських міщан з приводу усяких «новин» і утисків нового старости; дійшло, навіть, до того, що черкаські почали втікати «з жонами і з дітьми» до Каніва. Року 1541 міщане послали до короля депутацію скаржитись на кн. Пронського, і король дав старості листа, в якому приказував йому триматися Уставної Грамоти Київського воеводи Андрія Немировича¹⁾. Ще раз р. 1544 король на Берестейському сеймі розбiрав скаргу міщан черкаських на старосту кн. Пронського і видав нову Уставну грамоту (14 авг. 1544 р²⁾). Того ж року кн. Андрій Пронський покинув Черкаське староство; 29 сент. 1544 р. старостою черкаським і канівським був уже пан Оникій Горностай, державці Любошанський³⁾. Але не пройшло й двох років, як черкаські бояре, слуги й міщане примушені були скаржитися королеві на пана Оникія Горностая за те, що він не виконує попередніх уставних грамот та королівських листів; вислухавши скаргу, король послав старості листа, «абы въ бояръ, слугъ и мѣщанъ черкаскихъ надъ уставу ихъ ничего большъ не вытегаль»⁴⁾. Напевне, суперечки з черкасцями примушили Оникія Горностая р. 1547 «добровольно» покинути Черкаси: 6 сент. 1547 р. король прийняв од Горностая Черкаси і Канів і дав йому у «держанье» Гомельський замок, де старостував пан Ян Хрщонович⁵⁾. Таким робом, починаючи від смерти Остафія Дашковича—чотирі старости: Василь Тшкевич, Ян Пенько, кн. Андрій Пронський і

1) Варш. копія Метр. Лит. кн. 61, л. 155 і др.

2) Тамъ же кн. 61, ст. 166. Архивъ Юго-Зап. Россіи, ч. VII, т. 2. № 17.

3) Акты Западн. Россіи II, № 233.

4) Варш. копія Метр. Лит. кн. 61, стр. 155—166. Максимейко. Сеймы Лит.-руск. государства. Харьковъ 1902 г. Прилож. № 106. Архивъ Юго-Зап. Россіи, ч. VII, т. 2 № XVII; в архиві текст надруковано з великими помилками.

5) Варш. копія Метр. Лит., кн. 62, стор. 313.

Оникій Горностай—один за другим кидали Черкаське староство через непорозуміння з місцевим населенням.

Хто старостував у Черкасах після Оникія Горностая, немає певних документальних відомостей. Руліковський у Słownyk'у geograf. пише, що після кн. Андрія Пронського черкаським старостою був Іосиф Михайлович Халецький, після нього Василь Петрович Загоровський і в 1551 р. кн. Дмитро Сангушко¹⁾. Виправляючи помилку Руліковського, який поминув Оникія Горностая, проф. Владимирський-Буданов перелічує ось яких старостів: кн. Андрій Пронський, Оникій Горностай, Іос. Мих. Халецький, Василь Петрович Загоровський, кн. Дмитро Сангушко і нарешті, пан Ян Хрисонович (1552 р.²⁾). Документи, які ми маємо, говорять проти порядку старостів, прийнятого Руліковським і Будановим. Перш всього, Іосиф Михайлович Халецький згадується, як староста Черкаський тільки під 1559 р.³⁾ З другого боку, кн. Дмитро Сангушко не міг бути старостою черкаським в 1551—1552 р.р., бо в Черкасах під той час, тай раніше (1550 р.), як свідчать документи, старостував пан Ян Хрщонович⁴⁾. Лишається Василь Петрович Загоровський, який міг бути старостою в Черкасах од 1547 р. до 1550, але про це ми не маємо документальних даних. Певніше припустити, що після Оникія Горностая, який з Черкас перейшов до Гомеля, в Черкасах старостував бувший державця гомельський, пан Ян Хрщонович: в практиці внутрішнього управління Литовської держави часто траплялися випадки, коли уряд посилав державців і старостів одного на місце другого (напр. пан Кмита Олександрович з Путивля перейшов у Черкаси, а на місце нього з Черкас переведено кн. Богдана Глинського). В такому разі, пан Яр Хрщонович ста-

1) Słownyk geograf. Król. Polska. т. I, стор. 803—808.

2) Владимирській-Будановъ, проф. Населеніе Юго-Зап. Россіи въ Архивѣ Юго-Зап. Россіи. ч. VII, т. 2, стор. 92.

3) Акты Южн. и Зап. Россіи II. Приложен. № 134.

4) Варш. копія Метр. Лит. кн. 66, стор. 117 — 118; кн. 53, стор. 180—193.

ростував у Черкасах з 1547 до 1552 року; під час люстрації черкаського замку — 1552 р., він ще був старостою. Після Яна Хрщоновича черкаським старостою став кн. Дмитро Сангушко. Але вже р. 1553 він «criminaliter», без відомости короля, покинув Черкаси, погнавшись за княжною Галиною Острожською¹⁾. Кому було передано після цього Черкаське староство, не відомо: в цей час на Україні з'явився відомий «казак Байда», князь Дмитро Вишневецький, який хоч і не одержав староства від короля, про те силоміць захопив Черкаси в 1558 р.²⁾ Під 1559 р., як уже сказано було, старостою був Іосиф Михайлович Халецький³⁾. Нарешті, з 1560 р. черкаським старостою стає кн. Михайло Вишневецький, який старостував і після Люблинської унії (до 1581 року⁴⁾).

Таким робом хронологичний порядок черкаських намісників і старостів, починаючи від другої половини XV в. і кінчаючи Люблинською унією і далі, був такий: *Свиридов*, намісник київського князя Семена Олельковича (друга полов. XV в.).

(1488)— 1493 *князь Богдан Федорович Глинський.*

1494 — 1500 *Кмита Олександрович.*

1500 — 1501 *князь Іван Дашкович.*

1501 — 1503 *Семен (Сенко) Полозович.*

1504 — 1507 *князь Василь Дашкович.*

(1508)— 1511 *князь Тимофій Іванович Капуста.*

1511 — 1514 *Андрій Якубович Немирович.*

1514 — 1535 *Остафій Дашкович.*

1536 — (1537) *Василь Тишкевич.*

(1537)— 1540 *Ян Пенько.*

1540 — 1544 *князь Андрій Глібович Пронський.*

1) Zródła dziejowe, t. XXII, стор. 59.

2) И. Каманинъ. Къ вопросу о казачествѣ..., стор. 18.

3) Акты Южн. и Зап. Россіи. Прилож. № 134.

4) Тамъ же № 137, 138, 139, 140.

- 1544 — 1547 *Онукій Горностай.*
(1547) — 1552 *Ян Хрцонович.*
1553 *князь Дмитро Самушко.*
(1558) — 1560 *Іосиф Михайлович Халецький.*
1560 — 1581 *князь Михайло Вишневецький.*

Андрій Яковлев.

Сповідь віроучителя-сектанта ¹⁾.

(Кінець).

От один раз я вже так искучив, що извалився із ніг Послав вірного для мене чоловіка, щоб він її привів. А той прийшов «не пуска, каже, мужик». — «А вона ж як там?» — «Плаче, каже, та проситься». Ну що тут робить, думаю собі. Полежав сутки—ще важко мені. Послав іще одну жінку ноччу, а сам лежу у клуні, дожидаю, наче, переімени свігу, і серце заміра, і піт із мене, так як гряд. Коли слухаю, ідуть обидві. Тут я зараз исхватився та на колінки, та зачав молитися Богу, та благодарить, що дождався. От вона як увійшла до мене, та впала на мене, та так плаче, що я не зумію ніяк і втішити. Потім став її розпрашувати, як там її життя дома. А вона розказує із плачем, як бив мужик і свекор і дядько, батьків брат. Тут у мене серце закотилось жалністю за нею і за їхньою неправду, що вони дурно нападаються. Тут я сказав: «ну, тепер же більш не підеш туди». — «Як би то, каже, Господь дав, щоб мені ізбавиться такої муки». І давай ми радиться, що робить. Розказав їй, що моя жінка нащо цього казала. «А це, каже, я б її за матір почитала, аби мене визволили із цієї муки». Я їй кажу: «та вже ж нам хуже не буде, як тепер ми страдаєм. Що Бог дасть. Я ж його просив. Хіба він нас не покрие. Віп же милосливий і він баче нашу скорбь. Більше не ходи туди, а давай їхати у город до мене. Як що Богу угодно, дак він нас спасе і середі огня, не каснеться нічия й рука за нас. І так ми встали, запрягли кобилу і поїхали зараз у город до одного знакомого мені чоловіка, та їй став на квартиру до його. А діти і жінка ще у Покровці, я вже привіз їх через дві неділі до себе. Тут мені і каже цей чоловік, що я в його на квартирі: «Тут щось за пан зо мпою познакомився, та такий гарний чоловік, що я іще і

¹⁾ Див. № 7—8.

не бачив ніколи таких людей із панів: простий та умний. І я вже разів зо два був у його. Так мабуть він добрий, що як побесідую та іду до дому, дак так мені гарно, що як неначе на крилах лечу. Це той пан, що як забірав вас у поліцію надзиратель города і книги ж тоді він забрав, а цей у його забрав на щось книги ваші, мабуть що любе божественне писаніє. Він секретарь поліції. Ото ж як ходив я за книжками до його, та зустрів його на улиці, та як стали балакати, так часів зо два простояли. Та вже він так гарно балака, що наче він зроду наш». — «Гляди, кажу, щоб то не обманом який напався. То люди учені, вони добре знають, як петлі на шиї накладають людям та душить їх для своєї пользи. Він за руб шкуру зніме із чоловіка. Вони на те вчилися. Їх царь уче на те, щоб вони правду у світі піддержували, та показували другим, як на світі по правді жить, а вони по тих класах поти клацають, поки виїде відтиль та й клаца, як собака, на людей. Хоч другого і не вкусе, так хоч зляка. А якого, так вовсі ізьбість. Отож ми були з тобою у службі і там же дак усе учені над нами старшують. Вони бач, як гарно повиучувались, що не тільки нас обманюють, а і царя обманюють. Ото ж ти бачив, що коли не тільки що царь смотре салдат, а тільки посланники од його, або князь який,—і дивись же, яку тоді вони милость откривають на салдат. Борщ такий, як і в їх, і каша і вся пицца, і салдата ні одного не тільки не налає... Отож вони все царя обманюють, показуються перед царем, що бач які ми гарні та добрі для салдат! Оце, бач, вони і справді умні, потому що і царя зуміють обмануть, а не то нас. Або оті попи, що теж учені, і ті также царя обманюють, і умних людей, як що де єсть по світу, що і дуже рідко, а таки ж може де небудь єсть. Їх царь не те вчив, щоб вони душі у людях піддержували і охороняли од усякого поганого—не тільки діла поганого, а і од мислі поганої,—а вони деруть, як вовки овець — по двадцять пять карбованців та по пятьдесят за вінчання беруть, та по пятнадцять за похорони, а перед царем вони гарні кажуться. Вони ж показують царю вид, що вони на самому ділі піддержують християнську віру. А вони

так піддержують, що із сотні один, або два таких, що піддержують, а ті піддержують своїх жінок та дітей, а які, дак вовсі полюбовниць. Отакі дак може і піддержують православну віру, як ото ти чув у Вороніжі, у манастирі, читав один піп у церкві життя Марії Єгипетської. Бач яким він простим язиком — не вертить їм, як собака хвостом,—а так розскаже, щоб усім було. Та хіба ж їх багато таких. Ну він же і оце, мабуть, такий, що слова його такі солодкі, як мед». — «Та хто-й-зна, може і такий». — Треба піти, я ж таки наче побачу його, який він. Може це Бог посила мені того умного чоловіка, що я його просив, щоб таки мені розібрали, за що я стою, чи за правду, чи за неправду. «Ну, та от що, ходім!»

От пішли. Прийшли до його в хату. Він поздоровкався із нами, дивлюсь, по чоловічі. Я собі і думаю: Ну, чуть це не спражній чоловік. Посажав зараз нас чай пити, зачав балакати із нами, як із спражними людьми. Я впять собі думаю: це чуть не з живою душею чоловік, щось він дуже умно балакає. І він мені як сказав: «Та вот, чи не думаєш і ти пострадати за Христа, как святі страдали, в тебе, пажалуй, хватить ума на ето». І так він мене вразумив цім словом, що я аж затрусився, та й думаю собі і то що так: це ж святі страдали, вони за правду велику страдали, а у мене скільки ж там тиї правди. Та ще їм лично Бог, або ангели являлись і підказували, що страдайте, ето ради Бога ви страдаєте, Бог вас не оставить за те. А мені хто велить страдати! От умний чоловік! Та ще якось добалакалися про болото. А я і кажу: „та бчола літа і по болоту і бере собі мед“. Тут він зараз поставив мене бчолою, а себе болотом. Тут я ушьять удивився. От, кажу собі, який у йому смирний дух живе. І він мене так розтопив своїми умними та униженними словами, що я йому бух у ноги, а він підхвачувать: „Што ти, што ти делашь!“ — „Та це, кажу, нічого: я, любля вас, кланяюсь вам.

Ото ми пішли од його до дому, та й балакаем: „Ну та й чоловік, як що не лицемір. Це истиний раб Божий!. Наче він не лицемірно балакає“. І так ідемо, та радуємось. От той чоло-

вік і каже. „А то, кум, я вам казав, що щось за особий чоловік, що така радість настага у серці послі його бесіди». Та! кажу. це правда. От тепер і з прочими такими ж мудрицями як багато балакав, дак як виїдеш од його, дак насилу ноги волочиш, а це бач яка радість. «Може таки найдем, Бог дасть, хоч одного чоловіка у світі умного, що він таки побаче і чого ми достойні, чи наказання, чи милості».

Оце прийшли до дому, полягали спать. Мені і приснився сон: Будто я стою біля своїх овець, стережу. Дивлюсь, а вовк біжить такий високий та чорний, та так біжить прямо на мене. А я одступив, а він мимо мене та на якогось хлопця так споткнувся, та тоді через плітінь, та в ліс. А я за ним до плетеня дивиться, куди побіжить, та хочу крикнути: «Тю!» та не крикну. От я прокинувся, та й думаю: «це щось буде», та й заснув упяць. Коли мені приснилось—іде мій брат Хведор із странства, а я стою у якомусь зданіі і воно на двоє перегорожене. Ув одному я стою, а в друге—він іде. Увійшов у зданіє, мені його і видно, і він став перед образами і чита акафіст і що-то приспівує. А я дивлюсь на його і кричу: «Хведор, що ти ділаєш, остав ето, а то не так ти ділаєш! А він гляне на мене та вп'ять помолиться. А я упяць так і закричу: «Хведор, що ти ділаєш, брось ето!» А він упяць гляне на мене, та вп'ять помолиться. Та так разів скільки він давивсь на мене. Тоді, наче прийшов до мене, та й зачав мені розказувать: Я, каже, усе странство своє так лицемірів читанням та співанням. І так він мене послухав і ми согласились у бесіди. Оце я проснувся та й думаю: що це за сни? і розказав своїм. А вони і кажуть: та це мабуть Хведор прийде. А він, як побаче, що ви бросили те погане учення, дак і він вас послуха. А собі подумав: може і так!

Оце поїхав я у Покровку, коли слухаю: приїхав Хведор. Прибігли за мною: „Ходіть, брат вас кличе». Ото я пішов із радістю, думаю собі: „Слава ж тобі Господи, що прийшов мій брат! Тепер я йому розкажу свою скорб і страданія. Він умний чоловік, поможе мені, хоч словом. А про те він сам може вже разібрав, що із жітками гріх робив ради спасення. Его ж тоді

іще матушка скільки, кажуть, полюбила за це. От прийшов, поздоровкався із ним. А він каже: а тож іще сестра зо мною прийшла. Я поздоровкався і з тією. Вона, дивлюсь, московка, невесела така лицем. Я тут і подумав: мабуть він не бросив то, що робив тоді, коли із ним прийшла іще сестра, а може це другого порядку жінщина. І так мені весело та радісно. Пьем чай. Я все посміхаюсь та кой де шучу. А він на мене гляне, та пальцем посвариться: „тихше, тихше, каже“. Тут я і думаю: оце він, мабуть, набрався святині дуже багацько; та впьять за свій характер, а він впьять на мене свариться. Я собі і думаю: це ж він ішов мене іще учить. Ох, трудно, брат, тобі мене тепер переучить. Ну, оце так ми одгостились. Я став його кликати до себе, де я живу, там же таки у Покровці. Він сгласився, пішов. «А це ж, кажу, сестра піде?»—«Ні, каже,—вона больна». Оце ми ідем. Він і каже мені: «А що, чи ти бачишь, що я привів із собою?»—А хто її знає; по моему, обикновенна жінщина, тільки язик причеплений довший, чим у других». — Е, це ж ти мілко плавав. Це така жінщина, другої у світі едва найдешь».—«А може і така. А мені так вона показалась». Доходимо до моєї хати. А у мене нова хата, я без його уже вистроїв, та хороша хата. Я йому указую: Дивись, кажу, брат, яку я, Бог дав, собі хату вистроїв. А він і не глянув. Я тут упьять думаю. Ну, тут божества набито. Він тепер мабуть на небі, що йому, бач, і хата не нужна. Увійшли у хату. Нас там три сім'ї жили умісті. Усі посхвачувались, та раді: Хведор Касьянович прийшов. І стали ми перед образами молитися. Він іще не здоровавсь, а тільки молитися. Положив поклон і другий, та мовчки верть із хати, та на одного хлопця так і наткнувся, трошки не звалив, та бігом із хати, та через плетінь із двора. Тут мої домашні полякались: «Ой, Боже ж, що воно таке! це ж ми недостойні його у дом принять. А я вискочив за ним, хотів догнати, а він через плетень та на улицю. Тут мені той сон, що вовком снівся зараз кинувся у вічі. «Ах, кажу, біда той сон». Та скорій у хату: стойте, стойте, кажу, не пужайтесь! Тут нема нічого страшного. Оце той сон, що я вам розказував. Оце ж той вовк

побіг». Тут некторі: «Еге, братіку, ой вірнож ізбулось! так і на хлопця наткнувся». Оце я їх підкрипив, а у самого покотились невольню сльози із очей. Тут я искріпив серце, утер сльози і хожу, співаю по хаті. Коли слухаю, аж ідет посіл од його. «Іди до нас, Хведор Касьянович кличе». Я не люблю з роду гордості. Зараз і пішов. Увіхожу у хату, а він лежить на дивані і в хаті приказав не світить. Той чоловік найшов мені місто. Я сів. Він каже: Ну, кого-ж ти будеш слухать, чи Парасковію, чи мене?»—«Я посередині: одного Бога буду слухать, а на вас буду роздивляться».—«Та чим ти іще дивиться будеш? Чи є такі очі, що дивиться?»—«Та на таких, як ви із Параскою дак стане і моїх очей. Як же я тебе буду слухать, коли ти побіг із хати од мене».—«Нельзя не бігти: там поскакано та наспівано повна хата». А ти, бач, який слабый,—уже і злякався! Ти б ви-чистив. Ви, сильні, должны немоці носить безсильних. Не собі угождай, а ближньому. Ажеж так писано. А ти, бач, собі угодив. Зараз побіг із хати».—«Та ти багато не розкажуй! А ти брось усі свої прихоті; оту музику і пісні, і пляски, і горілку: Хйба я тебе цього учив?»—«Та ні, це я сам витвердив. Воно, бач, так веселіше із музикою та з піснюю». Та ти трошки тихше! Люде більш тебе знають та мовчать». Тут і спорить би дужче і боюсь, колиб не оскорбить мені Бога,—може він истінний раб Божий, а я його не слухаю. Та й лежить то він, бач, на дивані, як пан над своїм лакеем розспрашує, приказує». Ну, от що, брат, прощай, та приїзжай у город, там побесідуем. Я тож не хочу погібнуть, а хочиться, як би лучше на світі жить. Прощай!»—«Із Богом!» От я поїхав у город, узяв із собою і Марію. Ждав, ждав його у городі, а його немає. А мені діло указує їхать уцьять у Покровку. Оце тільки хотіли обідать та їхать, коли він іде у двір. Я під повіткою стою. От він прямо до мене прийшов, поздоровкався. «Ну, щож ти будеш слухать мене, чи ні? А то, дивись, ото вона лежить на возі і вона не встане, поки не послухаєшь мене». А там, бач, лежить його сестра, чи вовсі наставниця, та, що він привів її аж із Москви. Як сказав це, мене так і тревожило. Я йому руським язиком, та так протяжно,

та внятно розказав: «Пушай ана семь дней лежить, я ее не клал і поднімать не буду. А мне нужно нада ехать у Покровку». — «Нет, не поїдеш!» — «Почему?» — «Я не пушу!» — «Нет, поїду!» — «Нет не поїдеш». — «Ну, если імеешь таку власть, то не пускай, от тоді і я уверю, що ти сильний духом». Ухожу у хату: «Ну собірайте обідать, нада ехать!» А сам собі думаю: Ну, оце ж мені прижим. Як що вже не пусте, то значить він раб Божий. От ми посідали обідать. Став я приглашать і його. «Иди, брат, выпьеш по рюмці та пообідаем умісті, ми ж скільки времені не бачились». — «Я б і тобі не велів пить, — озивається він. Оказується, що він і скромної пищі не їсть, не то горілки пить. От я пообідав, запріг шкапу, посадив жінку і Марію свою жалібну, та став ворота одчинять. А він за ворота, та каже: «Господи Ісусе!» та ворота хляп! А я одчинять, а він зачинять! Я кажу: пусти ворота — мені їхать нужно! А він: «Господи Ісусе!» та зачина ворота. — «Та який тут Ісус, коли між нами чорти!» Та як схватились боротися і він плоттю кріпший мене, не збору. Марія, як схватиться із воза, та до нас, та його за руки, та ласкавими словами: «папаша, папаша, що ви ділаєте! Цього ж цвіту по всьому світу. Ми вас ждали так як батька, а ви поступаєте так, як нерідний дядько». Тут його совість убила. Він пустив мене, я скорій на віз та з двора. «Е, кажу, своїй жінці та Марії, отак він хотів не пустить. Оттепер видно, що іще хуже він оплутавсь, чим тоді» — «Ах, Боже мой, оце та падлюка Московка його заплутала. Як би його одірвать од її. Марія зачала плакати: «І, Боже мой, із яким умним чоловіком та що робиться». Так ми поїхали у Покровку, а вони поїхали у Вороніж.

«Ну, що ж нам, Марія Даниловна, робить? Мабуть, іди до дому та поживи хоч Рожество, а тоді прийдеш. Може він, Бог дасть, переміниться, не будет тебе бить». Оце вона і пішла, а ми поїхали у город, на свою квартиру.

От неділь через дві приїхала Марія із мужиком. Пожили тут два дні. Він каже: «давай їхать додому». А вона каже: панай сам, а я іще поживу хоч недільку. Він до мене: «Як

оце, Касьянович, вона не хоче їхати до дому?»—«Нехай же, кажу, поживе хоч трошки, тоді вона піде пішком».—«Дак треба дома».—«Ну, це, кажу, діло ваше, як зробете, так і буде». Тут і вона до мене. «Ну, що тут робить, не оставля мене тут!» Та просе його, та не слуха. Ну, хто й зна що робить. А він побачив, що ми балакаем, та зараз до надзерателя жаліться. Взяли її тудя, взяли і мене і того чоловіка, що я на квартирі. А надзератель був із дураків дурак. Вилаяв мене на всі боки, а її приказав узять до дому. Він сів верхом на її, та й везе до дому, скубе як рябець курченка. От вона пожила три дні, та впять сюди, та й каже мені: «як що ви будете іще посилать мене туди жить, то або мені не жить, або йому».—«Ну, що ти! Бог з тобою!»—«Та нельзя ж жить!»—«Та тепер-то він і мене так розсердив оцим надзерателем, що не знаю, як і перенести. Я і не думав і не полагавав, щоб він так зробив. Я все його жалів, а тепер і я скажу, що не ходи тудя. Що Бог дасть, те й буде». Так вона і осталась у мене і він більше не приїздив требовать, і ми живем, покриваємі милостію Божою, по закону природи. Жінка моя тож познала закон природи, ілі сказати — закон правди. І ми живем так. Если Марія оскорбить чим мою жінку, то вона кланяється у ноги перво мені, а потім жінці моїй. Так і жінка моя, если оскорбить чим Марию, то вона также поступаєть, а я между посередником. Це прощення робиться по бесіді моєї з ними, як я виясню їм, чия правда і чия неправда. І робиться це прощення, як мені видно, нелицемерно, потому що, коли попрощаються, то обнімуть друг друга і заплачуть горячими сльозами. Так і прожили уже три годи, а дальше, що Бог дасть.

Коли тут той чоловік, що я у його на квартирі: «До нас, каже, обіщав приїхати той пан, що ми були у його, та ще, казав, і другий якийсь із ним хоче приїхати». Ну, що ж, приїдуть, дак побалакаем і подивимось, як вони приїдуть, чи по чоловічі, чи може підглядать за нашою слободою. Коли через кілька днів, дивимось, аж приїхали два пана. Один товстий такий, що насилу у двері уліз. Тут я і думаю: чого ж це вони приїхали? Хоч він казав, оцей наш знакомий пан, що приїдем

послухатъ ваше пініє. Та хіба ж воно їм нужне, пініє? особливо отому товстому. Та вже хоч може і шпіонами приїхали, дак у нас же тут нічого нема такого, щоб воно противно було закону. Хіба скажуть, не так псальми співаєм, так ми ж їх не печатаєм. І надумав: дам їм, кажу, прочитатъ кпижку «Алхавит духовний», ту главу, що об честі і благородії там писано, а вони ж благородні, може вони хоч трошки умиляться серцем, а тоді і псальми проспіватъ, щоб воно їх било по голові. І дав. Вони і зачали читатъ. Там ісказано: аще і старшина еси саном, не возносія. или честеп і благороден, то не возносія своїм благородієм— всѣх бо земля урамні покриеть. От вони читають, та один одного під бік товк: «А что, брат, ето к нам?»— «Да!» другий каже, та й засміялись. Оце вони прочитали. «Ну, пропойте ж нам что нибудь», сказали. Ми їм проспівали псальом зо три. Оце вони попрощались, та й поїхали, а ми остались в такій радості, що й сказатъ нельзя. Із наших хто каже: це вони приїздили роздивляться на нас: думаютъ, що в нас і справді чан стоїть, так як люде брешуть. А хто каже: ні, це вони такі добрі пани. Вони люблять слово Боже. А я кажу: от що братія—що Бог дасть, те й буде! Не убоюсь, що сотворить мені чоловік, аби був з нами Бог, та вся правда його, то все гарно і буде. За що ж нам тепер страдатъ? То хоч і страдав Хведор, та Ягор, та Пилип, так тоді е за що було. Колиж вони г...о, якась кров пагана исходе із чоловіка, а вони називали благодатію. Як же їм не страдатъ! Од чого людей за злобья не одтащишь, а вони іще туди тацили. Та ще бач яке прокляте вучення, що не попадайся ні сестра, ні мати. Вони і так темнота: люде не переставали грішитъ із невістками, із дочками, а вони іще послабляють! Та ще кажуть: це святе! От за що вони і страдали. А нам за що? Таки як святі страдали, дак так і нам? Ми ж не святі. Тим являлись Бог і ангели і веліли страдатъ, а з нас кому веліли. А ну скажіть хоч один, кому Бог або ангел велів із вас страдатъ, ради його?» Той каже—«мені ні», а той каже—а мені і ввсі. «Ну, оне ж вам і те. От ми і должни старатъся, як би щоб не страдатъ. А то хіба їх мало страда? Воно і вори стра-

дають і розбойники, і мошенники. От і ми подобні будем їм, як отак будем жити, як ото нас навчили було, от і треба страдати. У нашого батюшки царя строго устроено у государстві. Ніякий подлець или мошенник не має права жити посеред гарних людей, зараз його приберуть. А то хоч і вони: було у Карабуті ще як соберуться їх шайка, та співають у хаті, та вийдуть, та на улиці так деруть, наче парубки. Кому ж це поправиться? Знайте нас, що ми молилось. Це крайна глупость! кричав би, окаянный у серці, сам собі до Бога, а не так, як скотина, ревети на улиці. А нам тільки двоє слов соблюдати і більш нічого не треба. Любіть ближняго, яко сам себе, та що собі не угодно, того і другому не робіть. І це спольнять треба не на слові тільки, а на ділі. А крик цей співання і читання можно легше. Прочитав сам собі, або удвох, чи там послухав, як хто чита; так же і співають: більше сам собі співай у серці.

Оце я днів через кілька поїхав у Покровку і став розказувати тим людям, що слухають Хведора, про його заблуждення. «Він, кажу, тепер ще хужий став, чим тоді був. Тоді хоч простійший був, а тепер бач яка гордость. Отож на мене тож він казав: «Як би, каже, Трохим стільки походив по світу та стільки пострадав, як я пострадав, так тоді б він узнав, як спасаються. А то бач яке спасення найшов грати на музику, та співають світські пісні, та водку пють. Хиба так святі жили! А він би не то водки пить, він би і скоромного ніколи не їв. А він то не їсть. Ну, оце ж що у йому балака, як не гордость. Хиба ж це не фарисейські слова. А митарські де його? Хиба ж він цим спасеться, що м'яса не їсть, а мене зараз же куса, як собака, та ще і коло мене скільки покусав. Воно і собака друга не їсть не тільки ласої пиці, а і плохої. У надголод, у снігу спить. Не то подушки нема у її, а і соломки. А чоловік, не ходи без палки, а то порве. Так же і страданя. Він і вор страдає, та щось йому христів не вішають за те. Не крадь, окаянный, от і не будеш страдати. А він і фалиться своїм страданням і постом. Це сама гордость у йому балака. Та ще хиба мало ви чули од його гордих слов. І багато їм кой чого балакав усе к тому, що

Хведор і тоді неправо учив і тепер. А вони мені сказали: «Так хоч який він не єсть, Хведор, а він наш духовний отець. Ото ж ви нам запертили совокуплення і він тепер не велить, а більш ми нічого не знаєм за ним. А вас слухать як же, коли він нас породив духом».—«Та я ж вам не кажу, що слухайте мене, а я вам кажу, що глядіть, щоб він вас не завів іще хуже, чим тоді. А слухайте того, що сказано: «Люби ближнього, як самого себе, та що собі не угодно, того і другому не роби. Ну, от що, братія: простіть мене і не судіть нас, а ми вас, живіть так, як для вас лучше».

Оце у Покровці осталося тільки одно сімейство при мені, а ті всі за Хведором пішли. От я приїхав опять у город на свою квартиру. Коли неділь через три, чи більш, я був десь на дворі, тут мені сказали: іди у хату, приїхав брат Хведор і його наставниця, уже у хаті обое. Мене так морозом зараз і посипало. Увійшов у хату, а воно дужче мені холодно, так що вже трушуся, що вже пора і падать. Тут я бачу свою немоч духа, послав нишком у кабак за горілкою та випив шкалик чи більш. Тут трошки мені полегшало, став я хоч слово вимовлять до їх, а то і слова не промовлю. І я бачу що вони приїхали, щоб непременно мене наставить на своє учення. Я через водку укріпився духом і став балакать із ними різко і громко. Він і каже мені: ти брось оці мирські пісні, та пляску, та музику, та водку, а то ти пропадеш із ними, а возьми палочку та іди у странство. Та походиш годів два, так як я паходив, так воно тобі оці пісні та музика омерзіють. Сам Спаситель і то странствовав».—«Та Спасителя я не бачив, чи він странствовав, чи ні, а тебе дак я бачу, що странство испортило, напхало тобі гордості: що от я не я, багацько потрудивсь, по світу походиш. Воно і кобила друга багато по світу ходе, аж у Оксай і за Оксай її ганяють, та вона все таки кобила і не зробилась чоловіком».—«Ну, дак це я кобила!»—«Та тож ти хвалишся своїм странством. Ти ж знаєш яке твое странство. Аж ти знаєш, як тебе матушка Марія Вороніжська била палкою, та гнала у странство за ту дівку. Ти, бач, матушки не роспрошував, як прижить дитину із дівкою. А тоді пішов пи-
сентябрь. 1907.

таться до матушки, що робить, що я прижив із дівкою дитину. Доспасавсь! От тебе матушка і гнала од її, як жеребця од кобили. От ти три рази вертався із свого странства до дівки, поки аж матушка зачала гнать палкою од дівки, як скотиняку. А ти хвалишся своїм странством». Тут його наставниця ученилась: «Что ти верзьош, йово Господь туди послал». — «Та який там Господь — безуміє своє». Тут він: «Ну, та нехай! Я ж послухав матушки піти у странство, а ти послухай мене, та й піди таки, хоч на один год». — «Дакъ тебе ж нужда заставила слухать. Ти ж настряпав таке, що треба утікати. Колиб батько дознався дівчин, дак він би тебе засудив, от ти і просив у матушки зашити собі і дівці, а тебе нельзя лучше зашити і покрити, як прогнать од дівки. Ви б іще, пожалуй, надумались истребить дитину, як би умісті були із дівкою. А то бачь, його матушка прибрала і охрестила, як слідує. А я через що буду слухать тебе? Не ждаю і другим не велю!» Тут його наставниця опять учепилась: «Как ти не будеш слухать! Нас Господь прислал для вашого ісправленія. Я спеші с небес к вам для справленія вашего». — «А коли ти на небесах була!» — «Нинче». — «А що ж ти там бачила, як там ангелі Божі та святі отці, що вони там роблять?» — «Я їх недостойна видіть, я скот». — «А чого ж ти була на небі, коли ти свотина?» — «У меня человека голова». — «А дак ти значить чудовище Полкан Полканович, по пояс кінь, а там чоловік. Який же тебе дурак буде слухать, такого чудовища». — «А ти не чудовище? Вот одбіл жону у мужа да живеш». «А ти біля кого сидиш?» — «Я девка, а він парубок». — «Ти ж його отбила у жінки. Що ж ти на мене указуеш». «Он не мой, возьми сво себе!» — «Давай!» — «Вот давай мне свою Марію, ми пойдем с нею у странство, а ти возьми себе Хведора, когда он твой брат. Что, Федор, пойдеши к Трохиму?» — «Піду». — «А ти, Марія, пойдеши со мною у странство?» — «А чого-ж, аби ради Бога. Піду». Тут я підхватив це слово: «Ну, ви не шутіть. Боли Богу, дак Богу служить, а не брехні! Коли іти у странство, то кажіть правду, дак вона будеть убіраться. Марія на все согласна, вона привикла к послушанію. «А як, Марія, ідеши, так щоб не насилувать

тебе, а охотою». — «Піду. Аже-ж вони кажуть, що це ради Бога, а я ради Бога не все готова». Називаєть її матушкою: «Ну що-ж, матушко, коли йти будем?» — «Завтра утром, ший сабе коткму, а я утром зайду к тебе, да й поїдем. А ти, Хведор, оставайся у брата. Ну, вот ти, Марія, узнаєшь, как спасаются, как повожу тебя годов десять». «Дак щож, мені і так як жила так лучше сгранствовать». — «Ну, приготовся-ж, а ми пайдем к Куліне Павловне почевать, а утром зайдем к тебе. Хведор останітьс я тут, а ти пайдеш». І пішли.

А я й кажу: „Ну що ж, Марія Даниловна, не боїшся іти у странство?“ — „Ні, що Бог дасть! Надіюсь на ваші молитви“. — „Ні, то вже лучше на Бога падійсь. Нічого; вона, Бог дасть, роздивитьс я на тебе, дак вона тебе буде слухать. А він тоже умний чоловік, він розбере мене, і вони, Бог дасть, послухають нашої правди.

Ото ж на вутро ждали, ждали—нема. Коли слухаем, аж вони удрали у Покровку. Тут я здорово розсердивсь: „Ах ви ж мошеники алексієвські!“ Та й надумав: от як зроблю. Поїду у Покровку, возьму із собою людей і возьму його під орест, так як начальник бере. Увірених йому людей поставлю чоловік два до його, щоб стерегли його, щоб він не втік до тієї мошениці, і буду йому балакать слово правди; поки аж послуха, не пущу його із рук, а як послуха, то предам його у начальство, а то оця мошениця науче його іще хуже, чим Ягор дід научав. Казала матушка Марія, що це саме корінна хлистовка, дак вона, мабуть, так і єсть. Кіли ж вона бачила їх, як вона гола, як мати народила, лежить на землі, а він стоїть над нею, дивитьс я на її наготу. Це хто-й-зна що. Уже-ж матушка правду скаже. І загорілось у мене серце: поїду, удержу його силою. І поїхав. Приїхав у Покровку. Душ шість людей зо мною. Пішли ми до того чоловіка, де вони на квартирі. Тільки я за його, а той чоловік, що вони у його на квартирі, кричить на синів: „Біжи за Романом, нехай бере коляку, та колякою їх“. Тут я подумав, це діло плохо буде: ми ще кого небудь убьем, доспасаємо души, що і тіло погубим. „Ходіть, кажу, братія, нехай їх побье сира земля!

Доспасались, окаянні безумці, що надіються уже не на Бога, а на коляку, щоб коляка спасла і зацїтила їх“. Із тим і пішли. І прийшли до того чоловіка у хату, що мене послухав, і зачали бесідовать. Один і каже: „Він каже, Хведор, на пас каже, що ми отвергаєм церкву і попів. Ну, а він, як не отвергає?“—„Та він би то каже своїм людям, щоб слухали пастирів церковних“.— „Еге! Оце ж те лицоміріє! Я знаю, як він слуха. А по нашому, дак щоб не лицемірить, а казати правду. Слухайте не тільки попа, а і пана, і жіпки, і мужика—того тільки попа, пана і мужика, у кому бачите ту правду, що Христос ісказав: люби ближнього, як самого себе, і що собі не угодно, того і другому не твори. А як же отого людюда слухать? А ото ж недавно умер батько у Павла, він узяв за похорони п'ятнадцять цїлкових. Що вже ж там крайня бідність. А бо то, що узяв за вінчання п'ятьдесят рублів серебром. Ну, як же його слухать? значить, і собі так драть, кого подужаєш. Або того як слухать, коли ж йому по духу ісповідався, як духовному отцу, а він те, що я йому ісповідувався, розказав усім, так що мені у глаза сміються. Тоді я йому став казати: „На що це ви, батюшка, розказали те, що я вам по духу казав?“ А він так безсовісно бреше мені у вічі: „Ти мене гаваріл не на духу, а у Кирюшки на обєде“. Ну, як же його слухать, коли він самий кливетник? Значить і мені треба навчитися клеветати. От, помоему, од їх треба удаляться, од таких попів, щоб не научитися і собі такому злу, а він каже—слухайте. А отаких попів можно слухать і подражать, як у нас був отець Владимир. Він було як іде молитву давати до вдови, дак візьме хлїбів два під руку, а коли дак іще робітника заставить узяти, та кусків два сала, та й унесе тієй вдові у хату, а з її не візьме і полушки. От і видно, що він молитву дає, а той отніма молитву, коли він—мало одного воза, дак він запряже два—молитву давати. Та як увійде у хату, дак він не дивиться, чи вдова, чи бідний чоловік—дай пшениці! Давай гуску, або курицю! давай пшона, сала, конопель, картошки, гарбузов, яблук, яєць—і що тільки очи побачать, те і давай. Він же зна, що це темнота-люд. Він думає, що це йому од царя таке позволення грабить людей, і буде давати, що

тільки попросе. А коли який не дав, дак він наведе ненависть, щоб уже чим небудь одмістить. Ото ж не знаю, як його звать, що умер чоловік несповіданий і непричащений. то вже він одміщав. Коли пішли кликати: „Батюшка, чоловік кончиться, ходіть сповідать та причащать“. „Пойду! Вот ступай до дякона“. Той побіг, не зна чого до дякона бігти. Збігав, та впьять до його: „Батюшка, пожалуста, ходіть“. „Напьюсь чаю і пойду“. Та й пив—бодай він лопнув—поки аж той застив на лавці. Отак їх слухать. Він же його слухав: „Біги вот туда, да постой чаю напьюсь“. А тоді прийшов: „Нічево, ево ангели запричастили, пахаронім“. А цей слуха, дума справді ангел запричастив, а того, бач, він не зна, що як би ангели запричастали та сповідали, дак на щоб і попів. От їх і слухай! А у простої людини тільки і надежди очиститься од грехів, що при конці жизни прийме тайни Христові. А вони бач як причащають. Це ж не одного так і не десяток заховают голов од братіи. Де ж їх узять таких попів, як ото у вас був. Их тепер мабуть нема!“ — „Ні есть. Як нема? От у нас у городі—там уже не знаю дальше який він, а як прийшов із молитвою, або з хрестом на Рожество, на Великдень,—увійде у хату, отправе свое і не попросе нічого-сінько. Як іде з хати, сам уже дам, і хоч три копійки дай—візьме і ще й поблагодарить“. Тут підхватив той чоловік, що я у його на квартирі: „У городі строго. У нас уже за це дак благодать—не попи! Для бідних людей дак хто-й-зна чого й стоять: хоч умре хто, хоч христить, понесем—що дав, те й візьме іще й подякує“. Тут упьять: „а ну, от що ж нам нужно дальше, який він есть, коли ж ми ясно бачим, що він не обіжа бідної людини“, — „А яж вам толкую—не знаю, чи поняли, чи ні, або хоч і поняли, то не сполните,—що гріх состоить у в одному смислі, як тільки робить вред всякій природі, наприклад: іти по лісу і зломать вітку без діла і кинуть на землю. Ото начало гріха. Вона ж по своєму жива, утішається вітерком і воздухом, а ти її покалічив. І так усе у природі: птиці воздушній, або звіру, скотині—як тільки без нужди робить вред, то ото і гріх. А кольми шаче чоловіку ізділять вред, та іще без нужди. Ото самий вели-

кий гріх. Напротив цього: наскільки можливо старатися робить пільгу всякій природі, а найпаче чоловіку. Оце та сама правда і добродітель. А царство, або—сказати—блаженство, як земне, так і небесне, стоїть у плотському труді. Хто буде з усердям трудиться, тому і самому гарно буде жить і на той світ милостинею... через чоловіка можна умиловити Бога. А не так, як Хведор послав мене у странство таскаться. Їх і так, таскував, у світі багато, а таких, щоб жить для правди, дуже мало. Проста людина дак вовсі і не зна, як це його жить для правди, а ті, що багато учились, дак із їх більш учились на те, щоб старшувать та багато грошей брать, а того, щоб по правді жить, він не дуже добивавсь. А таких, що по правді учились для того, щоб на світі по правді самим жить і другим правду показувать, дуже мало. От чого воно на світі неправда і царствує. У городі Павловському секретарь поліції—отой чуть не истинно учився. І він познакомивсь із мною не знаю для чого. Чи таки для того, щоб добро зробить яке, чи може із любопитства. А вже і чоловік! Та ще другий, його товариш, гарний і то чоловік, наче аж лучший цього—простий та умний. Та ще гарно я не роздивився на їх, чого вони познакомились із мною, чи із любопитства, чи може яке добро хочуть нам ізробить. Уже неначе це не такі, щоб із лукавством яким на нас. Я так думаю, братія, і похваляюсь перед вами, потому що це правда: це, може, таких людей мені Бог послав, що я просив так; пошли мені, Господи, умного чоловіка, щоб він мене розібрав, для чого я живу на світі, чи для правди, чи для неправди? Як для неправди жить, дак лучше нехай мені смерті придадуть, щоб я не поганив світу, а як що хоч для маленької правди живу, то на щож за мною і ганяться поцам та вранникам, та надзирателям. Як же той піп мене розбере, коли він, як явивсь до мене на лице, дак увесь труситься од злоби. Або той надзиратель розбере, Дубенко, що призивав мене за Марією. Де ж йому розібрать мою душу, коли він і верхнього не поніма. У самого по хаті собаки ходять—дак то нічого, а я став іти із хати, уже одчинив двері та й на-

дів шапку, не переступив через поріг, дак він як почав костить, дак усіх чортів призивав. Він, бач, не розбере, що грішніш, чи шапку надіть, виходя із хати, чи отак лаяться? А це люди умні; видно, що у їх єсть душі. А може і так, що оце матушка Парасковья то новсі свята, а бач як кожного із нас пошти грабила. Ну, та то Бог дасть! Багато на світі всяких людей. Єсть такі—і царя і Бога лають“. Тут один озвався із слухателів: Еге, мені один із учених людей казав—вот на что мені этой царь? Вот настроил себе князей і всяких властей, садят і етих—аж налаяв—чортів косматих на пошів, та вот і плати їм жалуванья. А з мужика і со всіх поданних бере та награжда себе та своїх любимых“. — „Ну, а ти ж як йому сказав?“—„Та я нічого йому не казав. Проти його мені там ніколи балакать, він же учений, а я мужик, я готового слухав“. — „Ну, а тепер як же ти скажеш? не треба царя і всього начальства?“—„Та хто-й-зна, я так думаю; може йому і не треба було, потому що він може соблюдав усю правду, от його і нізачо було судить і наказувать і держать під страхом“. — „Ну, а сину його, як що був у його, або буде, не треба, чи треба?“—„Та як що такий син, що поправді житиме, дак і не треба“. — „А як не такий, як він?“—„А як не такий, дак треба“. — „Ну, а цього не може случиться, що може він і справедли-вий був чоловік на самому ділі, та спортився. Аже ж може і гарний чоловік испортиться“. — „А чого ж не може? Може. Хіба їх мало портиться!“—„Ну, оце, братія, слухайте со вніманієм, це славна річ. Я вам тут скажу велику правду. А ти, братіку, от-вічай мені, не стісняйся, я ж перед тобою не лукавствую. Мені хочиться полюбопитствовать твое понятіє, а потім я тобі і всім же розкажу всю правду таку, що вона вам і вашим дітям у пользу“. — „Ну, тому що испортиться, треба царя та начальників, чи ні?“ — „По моему треба“. — „Ну, а ти як будеш жить на світі—по правді чи ні?“—„А хто-й-зна, я і сам не знаю, як я буду жить. Хочеться то, щоб жить по правді, а буде хто-й-зна як“. — „Ну, дак щож, тобі треба царя, такому як ти оце зараз?“—„Та звісно, що треба: може я сьогодні такий, а завтра инший“. — „Ну, поца тобі треба, чи ні, такому як оце зараз?“—„Та такого

попа, що він само іде по тій дорозі, що Христос ішов—він любе ближнього як себе і що собі не угодно, того не робить і ближньому—дак як же не треба? Він і мене буде піддержувать, він учений. А як такий піп, що піддержує коли не багатство своє, то любовницю свою, або іще яку небудь неправду, дак нащо він мені издавсь?—„Ну, дак значить, по твоєму, треба попа і царя, і начальника усім?—„Та всім таким, як я“.—„Ну, а таким, як я?—„А про вас я не знаю“.—„Ну, спасибі тобі за твоє понятіє і за бесіду зо мною. Кой-де трошки плутаєшся. Слухайте, братія, я вам скажу так: без коріння нічого не росте...“.—„Так, так, вірно!“—„Ну, оне ж так і в государстві. Не будь у яблоні коріння, не будеть і віток і на вітках яблук. Не будь же царя—коріння—нельзя жить і всьому люду, як плохим, так і добрим. Ви спросіть мене, почому нельзя жить? Вот потому: у мене понравилась моему сосіду корова, або кобила, або одежина, він іде до мене, одніма. А мені жалко, не даю. Завелись биться. Він дужчий мене, убив мене. І так по всьому світу було б возмущеніє і кровопролитіє ежеминутне і нельзя було б і нам жить. І це устроєно чи Богом, чи умними людьми—це не наше діло, ну, тільки так гарно устроєно, що нема єму і ціни. Напримір, одняв у мене сусід корову, або кобилу, я іду до царя,—хоч не до царя, дак до його власти, і жаліюсь їм, розказую свою обіду. Вони призивають його у суд. А там у суді сама благодать: розспрашують чинно, смиренно, тихо, учтиво, умно, подробно, находять виноватого, удалітворають його наказанієм, а правого награждають потері. А хто не повинуеться такий високій і умній і святій власті, того осуждають на смерть, изнімають йому голову. Це для того, щоб де-який негодяй дивився на таку кару и, снужаемый смертію, щоб не робив і сам ніякого возмущенія і неправди у государстві. І то злость людська до того велика, що не устрашаєть його ніяке наказаніє: іде другий подлець, краде й убива. А як би ж не було такої власти, що ж тут було б. Отак би ти і тому дураку сказав“. Тут усі так і загомоніли: „Е, де ж нам, братіку, так сказать, коли ми так, як вівці дурні.

При цих словах я дивлюсь на себе — аж наче потовщав і повищав. Тут я й кажу сам собі: «Постой, Трохим, не лізь високо, а то упадеш». Тут вона упрять до мене: «Ну, а попи і салдати — ці для чого ж, розкажіть, братіку, Трохим Касьянович». — «Та я вам і так багато набалакав, фастаю своїм умом. І салдати для того ж самого. Це ж ви наче знаєте, тих же злодіїв карають. Так як сусід сусіда обіде, його ж карають, як я вам казав. Оттак і тут треба салдата із ружьем, щоб той злодій не шпирнув кого ножем під бік. А як сусідне царство на нас нападе, щоб ограбить нас, отоді що ж робить без салдат, їх кулаком не одгоним. От для чого салдати нужні непременно. А як уже нужні, то їм же треба обутки і одежи і їсти. От на що і грошей треба. Ото і беруть подушне. А попи для того, щоб напominать людям, що єсть на небесі Бог живий і єсть загробна жизнь і як її досягнуть. І для того єсть же у кожному чоловіку душа і як темна людина, неучена, — і їх же багато, усіх нельзя вивчить. А єсть жаждуші души; чогось їй треба неземного, а якогось чи небесного, чи загробного. От вони і розказують їм о загробній жизни і насищають ті жаждуші души розказом і читанням і співанням і, саме главне, удержують багато людей од тайного зла. Напримір, чоловік потому робив який небудь гріх, що він не считав його і за гріх, а як почув у церкві, у проповіді, що воно великий гріх, та й бросе, або покається попу на духу, або сам під побаче та накаже його, а він постидиться та й бросе. У начальства нельзя дати тієї неправди, що другий робе, потому що він тайно робе, а попу або покається, або він його у проповіді наведе на таке слово, що він бросе ту неправду. І, просто сказати, у государстві усі порядки уставлені для того, щоб искорінити усяке зло і неправду. Ну, а другий, може, сам заведе неправду, дак хто ж йому виноват. Він сам такий лукавий раб уродився і не хоче своєї подлості измінити. Отак ви у світі живіть і понімайте так, хоч як я, дак ви нікого у світі не зачепите і не зробите вреду, і вас ніхто не буде чиплять. А то хоч і Хведор: тоді казав, що всі пани і начальники—тіж біси, вони не понімають духовної жизни. Деж їм поняти таку духовну

жизнь, як він був навчив нас, коли вона хуже плотською. А ви ж оце кой які бачили отих панів, що познайомились ізомною,— чи вони ж такі біси, так як Хведор казав. Скорій можно сказать, що ангели земні».—«Та, озивається один із партії, бачивший цих панів,—ото диво які пани, а як просто обращаються: здоровкаються, беруть за руку кожного, балакають по хахлацькі».— «Еге, так прості серцем і добрі душею.

Оце я набесідовався, та й поїхав у город. У городі уже пострів собі хату. Пани ті хотять до мене кой коли, а я до їх, і так я і думаю, що оцей ті люде, що я просив Бога, щоб він мені послав умного чоловіка.

Собрання для співання, як було при Хведору, ми все бросили. А так на базар, або на ярмарок приїзжають до мене і, коли прийдут ті пани, заставляють нас співать пісні, або псалми, то ми і проспіваєм, а сами ніколи пошти і не співаєм; хіба хто стане просить щоб заспівали, то заспіваєм.

І оце вже нам і нема більшої радості, як прийдуть до нас пани, особливо як приїде секлетарь полиції, дак той уже принесе радості! Так кой коли, що було як піде із хати од нас, дак так жалко стане, що в нас із Марією дак аж заканають сльози на груди, як дощ. Так би нагнав його, та цілував би йому руки і ноги. Один раз ік ярмарку наїхали до мене багато, душ двадцять люде, моїх знакомців, і всім хочеться, як би прийшли пани. От вони й прийшли, чи приїхали, забув, і зачали просять нас, щоб ми їм проспівали гарну малоросійську пісьню.

Отож ми їм і проспівали нісколько цісень і псалбом, які їм понравились. Ото вони подякували, та й поїхали собі до дому, а ми остались усі у мене в хаті. Тут всі удивляються: «От, кажуть, які вже ж хороші пани!»—«А я кажу: «чим же вони хороші?»—«Та прості, бач які! що до всякого простяга руку здоровкається і прощаться. А умні! бач як вони балакають, так як наче вони зроду духовну жизнь ведуть; що не скажи їм, дак вони усе і знають, і що не спроси, дак одвітять. От дорогі люде!»—«Оце ж то і дивіться! А Хведор же казав, що із їх, з оцих панів та дуже учених нема люде, а вони бач які люди.

А там іще у Вороніжі, як би ви побачили, ті, що мене познакомили із ними оціж пани. Отам люде! чисті ангели. Із роду мене уперве побачили, а здоровкаються і балакають, так як із своїм другом. Така вже в їх простота та любов братська. Оце то та заповідь на їх ізбувається, що Він сказав: «цю даю вам заповідь, та любіть друг друга». А ще казали мені оці пани: «вот ви нами прильщаєтесь, что ми люді. Ми до людей не дійшли. Єсть люди у світі. Вот у Києві у мене єсть знакомі профисура, дак вот люди! Кончили курс самої високої науки. Тях как би ви увиділи, то ви б сказали; «Ето ангели Божі».—«Та хто, кажу, новини не видав, так той і ветоші рад». «Ми ще не бачили із панів людей, так нам і ви люди». Тут один спросив: «Ну, а що Трохим Касьянович, як ви із нами бесідуєте, чи й ці не збалакають із вами, так як той піп Карабутський обіжавсь на вас за те, що ви його припірали у словах».—«Аже це ж він—Карабутський піп—вам, Оликсандрович, казав це, що припірають його у бесіді?»—«Та мені ж! А, ці ж так не будуть обіжаться?» А я кажу: «Ні, парінь, це такі, що найдуть що балакать, аби я найшов. Ці таке мені сказали слово разума, що я і з роду не чув такого розумного слова. Ці багато подоточували, що началось у мені, а койде і нове повставляли. Оце ж доточки, що я об'йому поподумав, та може не раз довелось і заплакать,—об совокуплені, що Хведор було наставив мене, хоч я його і бросив тоді іще, як не бачив панів, а все таки кой коли мисля мене била, що як може угодне це діло Богу і полезно душі, а я його бросив. Тоді Бог скаже: «Лукавий і лінивий раб! скрив талант у землю. А оце вже, як познакомивсь із панами, дак оцей секлітарь Іван Омелянович, отой чорний, що седів на дивані, дак як розказав мені про це совокуплення, дак так, як сто баб поворежило: ніколи і не заглянула та мисль, що «колиб я негарне бросив. Оце ж доточка моему розума. Іще багацько кой чого він подоточував. Уже і чоловік! Хоч і кажуть вони, що ми до людей не дійшли, та тільки таких, як Іван Омелянович, так мабуть не скоро побачиш. Мабуть поки і помрем, так нам не доведеться побачить. Що простоти, справедливості, жалості у

йому, тієї любови і к ближньому, разум той, яко скло чистий! Може йому і не понаравиться моя хвала об йому, той розсуди пожалуста об йому своїм розумом не гордо, а смиренумдро, із братською любовью, тоді ти поймеш, що я не напрасно хвалю. Я вже як раз двадцять годів шукаю такої правди, як сказав наш учитель Христос: Люби ближнього, яко самого себе, і що собі не угодно, того другому не роби. Я вже її придивляюся і по цопах, і по простях мужиках, і по наставниках і наставницях різних сектантів, і нігде стільки не бачив, як у Івану Омеляновичу, секретарю поліції города Павловська». І цим кончили свою бесіду і порозходились усі по домах.

От один раз поїхав я у Вороніж до святого Митрофанія помолиться, та й пішов до брата Хведора, а він живе на кватері у Марьи Івановни на Чижовкі. От прийшов до його у хату; він прийняв мене не так, як брата, а так, як знакового чоловіка. І та наставниця московска із ним. А жінка і дочка у робітницях живуть. Я дивлюся на його,—і так мені жалко стало, що він живе, як плінник у тієї Московки. Він її прийняв за святу жінчину і так уже і слуха і повинується, як якому поміщику кристянин. І вона його б'є і словами і руками, так що повиривала на йому волосся плішами і зубами. Прокусила йому бік і шоку,—і він оце все терпить, счита, що це її дух святий так уче, щоб вона наругалась над ним за його гріхи. Дак я дивлюся на його страдання і знаю, за що вона його б'є: усе страшна ревность. І він розказав її все свое учення, як із хахлушками жив, а тепер з нею так не живе. От вона його б'є та приказує: «это тебе із хахлушками таскаться». Тут я, дивлячись на його, зачав балакати і к його обегченію, а вона, не довго думавши: «ето дьявол к нам прийшов у келію скушать нас». А я кажу: «Та я от дьявола слышу». Вона як крикне: «Тащи його вон!» Він як ухвате мене за шиворот та з хати. Я був подумав узяти їх та приставить у поліцію, та жалко мені стало, і пішов не опинаючи із хати, та зайшов у одну цусту хату та так горько плакав цілий час, а потом помолвися у Святого Митрофанія та й поїхав додому. Приїхав до дому, а тут мене Бог посітив: було трое діток, так

усіх разом смерть прибрала. Тут я остався в такому горестному положенію, що отчаявся й на світі жить, просив і собі смерті і получив саму малу отраду од ніжного взгляда і ласкового слова Марії Даниловни. І ще підпорою був у ті скорбні мої дні Іван Омелянович. Тут я сказав сам собі і близьким своїм: «Ах, несчастье мое, що званіє мое і наука і должность розділяєть мене із Іваном Омеляновичем. Если б я подобний йому був, то не одстав би од його і на один шаг. Це кріпка підпора моему зданію душевному і тілесному од сильного вітра. При цих словах близькі мої дивляться на мене і не вспіввають утирать свої сльози і кріз плач кажуть: «Він і так вас не бросить».

От один раз к базарю ізыхались до мене мої знакомі, душ десять і стали утішать мене од скорбі моеї. Я і бачу, що між ними есть такі, що думають обо мні так: «Хиба іще і Трохиму Касьяновичу скорбїть об дітях?» Тут я, ув оскорбленїї духа і з вираженням на лиці жалости, начав розказувать їм: «Ах ви, благодітелі мої, зачїм же ви так безжалостно думаете обо мні! Ви спомніть, де есть такий скот, або звірь, щоб не чувствовал жалости ік своєму порожденію. Неужелі ж ви мене становите у жалкості хуже скота і звіра! Ви ж спомніть, коли я пошти над кожным із вас дивлюсь, на вашу скорбну жизнь, притїсненїї од людей не знать за що, і на ваші недостатки жизненных припасів, одежки, обутки і пищі,—та й то плачу і терзаюсь сердцем: поміг би, по не знаю чим. А як же мені не скорбїть і не сожальїть об единокровному своєму, которе отдавало мені ніжний взор, і ніжне слово, і поступ». І закапали не груди горячі сльози. Тут некоторі попадали мені на шик, і я їм повторяю сказані мною слова: «Місто того, щоб ви должны утішать мене і піддержувать усяким словом і ділом, дивлячись на мою невиносиму скорб, а ви шибаете на мене каміння!» І при цьому бачу од їх одні сльози. Яке то озвалось: «Друг і благодітель наш! Ми не знали тонкості вашої скорбі і по своєму безумію так думали, а тепер же ми чуем ваше розумне слово, ми ж більше не будем так думать!» І так кончили ми свою бесїду.

І через несколько уремня поїхав я із некоторими у Вороніж, щоб розносить свою скорб. Приїхали у Вороніж, стоїмо у соборі Митрафанія. Коли дивлюсь, аж брат так стоїть, молиться. І ми, по окончанії обідні, поздоровкались і з час времені побесідували. І я узнав, що він исправив свій домок у Вороніжі, на слободці Чижовкі і живеть у йому із своєю наставницею, а жінка і дочка у роботниках живуть. І так я,—обличаемий совістю, що недавно вигнаний Ім із хати,—він кликав мене у гості, а я не пішов і так попрощався і з ним і більше не бачив і тепер покорнійше прошу, если попадеться моя історія прочитать умному і милостивому чоловіку, та й имітеме він яку небудь власть, то пожалуйста постарайтесь избавить мого брата Хведора од страданія—не Сібіром, або каторгою, а милостивим серцем, потому що він не достоїн Сібіру. Він же слуха наставників, ради Бога і спасення душі. Тоді исперву його учив Ягор Сіденко, а потом Марья Івановна, а потом у соловецькому монастирі якісь аж два йому наставники, а тепер саме дужче узяла у руки Олександра Михайловна і за цім кінець моїй історії

1887 года, сентября 29 дня.

Вірша 1786 року на київських ченців.

Указ 1764 року про одібрання „вотчин“ од монастирів і церков з передачею цих церковно-монастирських маєтків в „коллегію Економії“ викликав не аби який заколот поміж духовенством, а особливо серед ченців. Цікавим літературним пам'ятником того розпачу, турбот і цілої гамми безнадійного почуття, що запанували тоді поміж ченцями, являється вірша безіменного автора, яку ми подаємо далі на сторінках „України“. Знайдена вона була нами в Ідному сімейному архіві з датою 1786 року, цеб то того року, коли указ 1764 р. про секуляризацію монастирських маєтків в Росії мусив мати силу і що до монастирських маєтків на Україні.

Автор вірши мав безперечний талан гумориста-сатирика. Володіючи досить дотепно умінням надавати своїм думкам віршовану форму, він для того, щоб краще досягнути своєї мети висміяти негативні, деморалізуючі сторони з життя ченців, надав вірші діалогічну форму, скористувавшись для своєї сатири фактом оголошення указу 1786 року. Цілу революцію вносив цей указ в життя ченців, особливо ж в життя ченців Київсько-Печерської лаври, що більш, ніж який инший монастир на Україні, володіла численними скарбами і „вотчинами“. Привичаївшись до безпечного і ситого життя, що становило собою гарний ґрунт для ріжких „пороків“, ченці, разом з оголошенням указу почували себе просто над якоюсь прірвою, що разом з „вотчинами“

мусить з'ясти і їх самих, їхні розкоші, їхні розпещені звички, примхи, взагалі все те, що органічно виростає із надмірного зловживання матеріальної забезпеченості та недбайливості. Автор вірши досить уміло схопив момент безнадійності ченців і того розпачу, який виник поміж ними, коли тільки вони прочули про „горестный и слезный день“ першого іюля. Для того, щоб цю безнадійність показати виразніш і більш колоритно, а разом з цим підкреслити ті „пороки“, що поприлинали до ченців і органічно зрослись з ними через монастирські розкоші, він творить цілу картину sui generis ради головних ченців лаври, які, зібравшись порадитись з приводу лиха, що пасовувалось на їхню голову, разом з цим виступають перед нами живими ілюстраціями і репрезентантами окремих „пороків“, що звели собі тепле кубло в життю українських монастирів. Один за другим виступають ченці лаври—Зосима, Орест, Єпіфаній, Мелхіседек, Модест Гервасій, Ферапонт, Віссаріон, Іоасаф, Варлаам, Інокентій, Адриан—ціла галерея втілених „пороків“, з котрих кожен розглядає справу указу 1786 року з свого особистого погляду, з погляду тієї шкоди і тих неприємностей, які ніс за собою згаданий указ для цілої групи ченців, „одержимых“ тим чи иншим „пороком“ чернечого життя. Від такої інтерпретації задуманої автором теми, його вірша-сатира тільки виграє що до виразности та живости. З погляду чисто літературного, вірша має інтерес, як характерний пам'ятник віршованої української літератури кінця XVIII віку.

С. Петлюра.

Кієвъ 1786 года мая въ 1 день.

Милостивой государь!

Вѣдая, что ви дѣлами пезаботни;

И о новостяхъ любопитствовать охотни —

Яжь теперь новость имѣю

И об ней вамъ донестъ смѣю:

Вчера я билъ в печерскомъ за дѣломъ,
 Гдѣ засталъ соборнихъ ченцовъ в собраніи цѣломъ.
 Числа я ихъ не знаю, а кажуть двенадцать,
 Но я ихъ засталъ в соборѣ тринадцать.
 Хотя я ихъ прежде не зналъ ни в какой обидѣ,
 Но они казались мнѣ всѣ в печальномъ видѣ.
 Чтожъ в совѣтѣ ихъ тогда я примѣтилъ,
 То къ вашему любопытству замѣтилъ.
 Всякъ из нихъ нечего не говоря молчалъ,
 Пока Зосима говорити пачалъ,
 А по немъ и всѣ уста отворили
 И нижеписанное со слезамъ говорили.

З о с и м а.

Отци и братія, извѣстилъ вамъ перемѣни наши.
 Для насъ уже вийшли устави нови,
 По коимъ деревнѣ всѣ не нашѣ уже.
 Чтожъ: для насъ битъ тяжелѣе и хуже.
 Лутшебъ било прежде ихъ незнати,
 Нежели теперъ ихъ намъ оставляти.
 Сіе говорю вамъ не ложно:
 До первого июля пользоваться можно;
 Ви теперича всѣ мѣри взяти должны,
 Чтобъ до сроку здѣлать келіи непорожни.
 Не смогу отъ жалости скрити, чтобъ необявити,
 Что и мнѣ с вами уж не долго жити.
 О горестно время, но небитъ инако,
 Повелѣваство новій уставъ тако.
 Я скоро от васъ в отдалъ отъежаю
 И себя вашимъ молитвамъ святимъ поручаю,
 В чемъ пред вами погрѣшилъ, в томъ меня простѣте
 И Господа Бога о мнѣ молѣте.

О р е с т ь.

Какже потому битъ—не могу понимати.
 Привилегіи насъ могутъ захищати.
 Хотя и прежде я о семъ уже слыхаль,
 Но собитѣя тому никакъ ни полагаль.
 Говорили толко изъ своей охоти,
 Но всѣ то били напѣ недоброхоти.
 Случалось битъ у Пѣтенбургѣ—знаю уже дорогу;
 Гдѣ я успѣваль в дѣлахъ поперемногу,
 И ежели сие послѣдуетъ точно,
 То и еще туда съездить будетъ можно,
 Гдѣ надѣюсь имѣть непремѣнно успѣхи
 Не для меня одного, но для всѣхъ утѣхи.
 Толко надобни на то денги многи
 А (по)мощи у насъ весма недороги
 Ми даруя (по)мощи в дѣлахъ успѣвали
 Но подати сіи златомъ подкрѣпляли;
 Безъ чего и теперъ обойтись неможно,
 Сія вамъ братія говорю неложно.
 Толко прошу въ томъ непосумнится
 И на меня во всемъ положится.
 Чи мнѣжъ тяжебни дѣла неизвѣстни?
 Для ихъ однихъ били суди вездѣ тѣсни.
 Но нигдѣ не давъ промаха, ниже упустиль коми
 И накопилъ ихъ великіе томи.
 Чи я-жъ к ксему непрелѣженъ или не гожуся.
 Я и теперъ могу, если потружуся.

Е п и ф а н і й.

Все отче Орестъ оставить ужъ надо,
 А що говорить Зосима, тому суца правда.
 Вотъ о чемъ намъ теперъ треба говорити,

Не можно лѣ чего небудь еще приобрѣти,
Когдабъ знать, що(бъ) небудь за то у Камчаткѣ.
Ещеб можно сиродать стада при начаткѣ,
Но однакъ продадимъ хотя одни кони,
За сіе не пошлють далѣ какъ робить у Херсонѣ.
Еще раздѣлимъ и денежние суми,
Да то бѣда, что страшни за то намъ тюрми.
Ми в томъ отьдамосъ на божую волю
И получемъ денегъ немалую долю.
Не ми-ль приобрѣли, не все-ли то наше?—
Изъсилаюсь на васъ, преподобіе ваше.

В а р с о н о ф ѣ ѣ.

Я вижу, что нинѣ все уже не тое:
Улѣтѣло отъ насъ все время золотое.
Треба буквицю намъ заготовляти,
Бо нѣзащо буде чаю куповати,
А на сахаръ и вовся денегъ не буде,
Дай меду то нѣтъ, какъ не дадутъ люде.
Изъ симъ питьемъ далѣ привикати треба,
Если особой милости не буде с неба.
Мибъ ничего у бога болшъ не желали,
Толкобъ деревнѣ вѣчно при насъ пребивали.
Я слышу, что уже люди збунтовались
И отъ послушанія насъ вовся отказались,
Не слушають уже и отказують грубо,
Чемъ умножаютъ они намъ печаль сугубо.
Я зриаю на храмъ сей великой работи,
Не уменьшить ли онъ насъ хотя мало скорботы.
Помощи уже намъ ни отколъ не видно,
Печальной рокъ идетъ къ намъ очевидно.
Если же еще матерянихъ рясъ намъ не носити,
Не горко ли будетъ во власаницѣ намъ ходити?
Оставлятъ намъ матерій крайне обидно

Власяниці жъ намъ носитьъ грубо и стидно.
 Если и к тому права не имѣти,
 То никто на насъ не будетъ смотрѣти.
 О горестно и несносно и плачевно время!
 Полагають на насъ тяжелое бремя.

М е л х и с е д е к з .

Безъ напитоковъ и матерій можнобъ пробути,
 Какже осятрину свѣжу позабути!
 Лучшебъ почивая во гробѣ лежати,
 Нежели таранъ я буду вживати.
 Какъ прійдуть на мисль лимонніе соки,
 Будуть текти изъ очей кровавіи токи.
 Но все сіе ми знести хотъ и возможемъ,
 Какже къ церквѣ привикнути при старостѣ можемъ?
 А сталъ ченцомъ—нечиталь ни разу псалтирѣ...¹⁾
 Хотъ било къ чтенію время и настанеть,
 Но за меня хлопецъ всегда прочитаеть.
 О другихъ же книгахъ и говорить не смѣю,
 Бо я ихъ читать вовся не вмѣю.
 Тогда я ихъ добре умѣлъ, какъ былъ еще в мирѣ,
 Бо прочитиваль било на день ихъ разовъ по четирѣ.
 Ставшижъ ченцомъ—тогда ихъ позабилъ,
 Бо и в монастырѣ рѣдко весьма билъ.
 Бивши на економияхъ носиль одно бремя,
 А къ чтенію книгъ не било и время.
 Теперь же въ церковь доведется почаще ходити,
 Ибо далѣе ничего будетъ робити.
 Не будетъ деревень, не будетъ и скоту,—
 Надобно взятся за свою работу.
 Теперь стануть до всѣночной будити,—
 Надобножъ хотя в келіи псалтирѣ протвердити.

¹⁾ Одного рядка в рукописі не вистача.

М о д е с т ь.

Случится всего в свѣтѣ, но жувуть люди.
 Но то бѣда, что ни водки ни сивухи не буде.
 Я без кушанья бити превозмогу,
 Но безъ водки жити и дня не могу.
 Къ чему привикъ страстно, какъ толко отъ утробы,
 А без того увидите, братие, меня скоро во гробѣ.

Г е р в а с і й.

О боже мой, что я сіе слышу?
 Отъ однихъ вашихъ словъ уже ни дышу!
 Еслибъ мой совѣтъ вамъ благимъ показался,
 Я по нему исполнить всячески потщался.
 Не добре бъ ли било теперь надѣлнати господь,
 Даби и намъ от нихъ имѣти малость въперіодъ.
 Раздадимъ имъ конѣ и коляски,
 То не можно ли и отнихъ надѣяться ласки.
 Намъ же нужни били стороннихъ помощи,
 Бо изъ отчинъ возили намъ денги какъ из садовъ овощи.
 Теперь уж того нѣкогда nebude
 А добрый господиъ насъ не позабуде

Ф е р а н о н т ь.

Можно-бъ нато поступить, чтобъ подаровати,
 Но чтобъ зато недовелось с тюрми виглядати.
 Кажется били пани намъ и добрие люди,
 Но вряд ли кто намъ приятствовать буде.
 Они снами дружили какъ видѣли у насъ,
 А теперь ницихъ забудеть не за великой часъ.

Виссаріонъ.

Ми трактуемъ обо всемъ, но сему не знаемъ толку.
 Не наберуть ли с монаховъ какого нибудь полку?
 Чего однакоже не дай слыхати, боже,
 Но сіе кажется на то похоже.

Иоасафъ.

Сіе все братія ми остановѣмо,
 А ос(в)ятихъ печерскихъ еще поговорѣмо.
 Насъ би вовся бѣдніми не звали,
 Когдабъ съ ружьями при печеряхъ не стояли;
 Ежелижъ и сіе совершится дѣло,
 Тогда уже монахи будутъ зватися цѣло,
 Бо хто в монастирѣ служити намъ буде,
 Когда отъберутся отъ насъ всѣ люди?
 Ни води ни дровъ ни будетъ никому доставить,
 С насъ одного доведется въ очередь приставить,
 Да и дровъ нѣ отколъ будетъ возити.
 Надобно и тое за денги купити.
 Ктожъ натопить намъ и груби
 И кто почиститъ каменные трубы.
 Естли кому приидеть подобное время,
 То и сіе падеть на насъ бремя.
 И какъ не досадно бившими господами
 Здѣлается наконецъ какъ суще рабами,
 Но все сіе послѣдуетъ точно
 Уви о горко и несносно!

Варлаамъ.

Возд(в)ѣжимо руцѣ к Варварѣ великой,
 Несподобитли она насъ милости толикой

Сто крат воспіввали би ей угоду похвалу,
 Да оставлять намъ деревень хоть частицу малу.
 Но уви, о горе, она не захищаєть
 И молитви нашѣ вовся отвергаєть.
 Не могу, говорить, зрѣти на вашѣ дорогѣе шати
 И совѣтую вамъ тѣ вовся оставляти.
 Ежелижъ будете ходить по своему сану,
 Тогда захищать всемѣрно васъ стану.
 Молитви мои всегда о васъ будутъ къ богу,
 Чтоби онъ вамъ показалъ къ себѣ дорогу.
 Моѣ о васъ молитви давно уже бивали,
 Чтобъ вы деревень и стадъ вовся забували,
 Чтобъ перемѣнили гордіи вашѣ нрави
 И чтобъ пути вашѣ всегда били прави,
 Чтобъ бога всегда всердцахъ имѣли
 И чтобъ душѣ вашѣ къ нему пламенемъ горѣли.

Инокентій.

О день іюля первимъ нареченній!
 Сколь ти для насъ будешъ горестній и слезній.
 Втеченіи тебе ми какъ осужденни,
 Что всѣхъ користей будемъ тогда лишенни,
 Но можетъ битъ того ми били достойни,
 Тяжебнихъ бо нашихъ дѣлъ били суди полни.
 Упомянуто о семь и въ новомъ уставѣ,
 Но не къ пользѣ монастырской ниже нашей славы.
 Еслибъ ми поменше судебнихъ дѣлъ имѣли,
 То можебъ деревнями вѣчно владѣли.
 Лучшебъ намъ оставляти свое,
 Нежели къ монастырю привлекати чуже.
 Ми хотя во Христа и твердо вѣруемъ,
 Но по словамъ его мало что дѣлаемъ.
 Не писаніе ли рече: вѣра мертва безъ дѣлъ,
 Вотъ за что положенъ для насъ такой предѣлъ.

Апостоль запрещаетъ виномъ упиватись,
 Для чегожъ било намъ его словъ не держатись?
 Но ми с виномъ обрацались всемѣрно почти всякой часъ,—
 Може за то такой жребій палъ на насъ,

А д р и а н з.

Какъ би то не било, а толкобъ женится,
 Яби согласился и сей день растрится.
 Да никто никакъ мисли сей не може отринуть,
 Чтобъ первого июля клубука не скинуть.
 Тогда клубуки намъ били мили,
 Какъ ми деревнями цѣлостно владѣли,
 Теперь же можетъ мнѣ наскучить,
 И за что я попушу на старости себя мучить.
 Харашо през ми во всем били *(не розібрано)* !
 Имѣли въ себя съ насъ каждій по двѣ *(не розібрано)*
 Одну для суботи, другую для недели
 И носили ми всегда рубашки бели.

Милостивой государь

Ви меня знаете, несумн(ѣнно) чаю,
 Для того имене тутъ не изъясняю.
 Любопитствожъ ваше и впередъ довольст(во)вать буду
 И вамъ покорнимъ слугою пребуду

БІБЛІОГРАФІЯ.

Воспоминанія Вл. Дебагорія-Мокрієвича. Стр. 598. Спб. 1906 г.

Ім'я Вл. Дебагорія-Мокрієвича, як одного з визначних і діяльних учасників революційного руху 70-х років минулого століття, досить відоме і в історії громадянства і в історії журналістики революційної. Дякуючи цьому, спогади з його діяльності за часи, коли революційні і конституційні змагання російського громадянства переживали «юні дні, дні весни», набувають особливої ваги і значіння. Для українського громадянства «Воспоминанія» Дебагорія-Мокрієвича мають подвійний інтерес: і як матеріал для вивчення історії революційного руху взагалі в Росії, і як надзвичайно цікаве джерело різних відомостей до історії революційного руху спеціально на Україні. Автор спогадів—сам з походження українець і не цурається, як інші, своєї батьківщини; революційна діяльність його відбувалася сливе виключно на території України, серед українських селян; події, про які йде річ в «Воспоминаніях», здебільшого відбувалися теж на Україні. Таким чином, фактичний бік «Воспоминаній» має територіально український характер, і хоч діяльність Дебагорія-Мокрієвича цілком позбавлена національно-місцевих тенденцій,— всеж, не дивлячись на це, його спогади не гублять своєї ваги ні для історика, ні для звичайного громадянина-читача: те, що діялось у нас, на Україні, які б воно форми, хочби й ненорма-

льпі, не прибирало, заслугує однаково на увагу як одного так і другого. Булоб необачним гріхом промовчати про «Воспоминанія» тільки через те, що вони не мають національних українських фарб і належать чоловікові, що волею об'єктивних обставин пішов не по національному шляху, а свої чисті, цалкі бажання на користь народа втілював не в такі форми, які здаються нам тепер найбільш відповідними і бажаними. Не дивлячись, кажемо, на це, «Воспоминанія» містять в собі цікавий матеріал до нашого недавнього минулого, для характеристики відносин на Україні, для знайомства з діяльністю революційних груп, що концентрувалися по українських місцях. Написані просто, живо, вони воскрешають минулі часи, малюють героїчні фігури тих часів, нагадують про ті постаті, що стали вартістю історії, пригадують також і образи тих, хто не попав на сторінки історії, але своєю, відомою тільки невеличкому колу людей, діяльністю хотів скрасити чорні сторінки її і був разом з тисячами інших сам творцем історії. Автор починає свої спогади з часів перебування в Немирівській гімназії і Кам'янець-Подільській, продовжує часами перебування в Київському університеті, діяльності революційної в Києві по різних революційних кружках, потім по українських селах, переважно правобережної України, і, нарешті, кінчає спогадами про арешт, суд, перебування в різних тюрмах, в заслання і втечу з Сибіру. Спогади написано не протокольним методом; автобіографічному матеріалу одведено в них хоч і багато місця, але він не закриває собою соціально-політичного фону тих часів, через це й «Воспоминанія» набувають певного об'єктивного характеру, виразно одтіняючись в цьому од цілої низки аналогічних спогадів, що з'явилися останніми часами в російській літературі. Рекомендуючи спогади Дебагорія-Мокрієвича нашим читачам, ми мусимо зазначити де які місця з них, що, на нашу думку, мають особливий інтерес для українців. Такими, приміром, є ті місця, де автор згадує про росповсюдження серед українських селян так званих «метеликів», цеб-то—популярних українських видань 60-х та 70-х р.р. (стр. 231), про те, що і сам автор спогадів і інші революціонери, що «ходили в народ»,

користувались в стосунках з селянами українською мовою («всѣ наши разговоры велись, само собою разумѣется, на украинскомъ простонародномъ языкѣ» стр. 253), про те, що в де яких селах, раніш ніж туди прибули для пропаганди народовольці, працювали «українофіли» (228 стр.), про переговори в 1878 році земських діячів з київськими лібералами українофілами. В цих переговорах з боку революціонерів виступали сам автор, Валеріан Осінський, Ковалевська—жінка відомого українського діяча-радикала, та інші (стр. 373—374). Занотовані нами місця із спогадів мають уривчастий епізодичний характер; більш цікавими є спостереження автора над психологією наших селян, над їх «революційністю», над відносинами українських-селян до панів поляків під час повстання польського 1863 р. і пізніш, (стр. 233, 129 і ин.) а також ті місця спогадів, де автор пробує в'яснити причини особливого розвою тероризму на півдні Росії (стр. 316—318). Де що в цих спостереженнях прибільшено, де що не певно так; напр., автор сливе не спинається над відносинами рїзних соціальних груп поміж самими селянами, але, не дивлячись на це, автору не можна відмовити в умінню схопити головні риси і правдиві факти об'єктів його спостережень.

До таких міст в книзі треба зарахувати ті, де йде річ про галицьких селян, з якими він здібався під час свого подорожу за кордон 1874 року. Отже, порівнюючи світогляд наших селян (подільської і київської губ.) з галицькими та буковинськими, автор каже: «и здѣсь я натолкнулся на вѣру въ царя. О земельных идеалахъ крестьянъ Галиціи и Буковины мнѣ пришлось мало слышать, и я не рѣшаюсь дѣлать своихъ выводовъ по этому вопросу, но о русскомъ царѣ я услыхалъ почти столько-же, какъ и въ Киевской губерніи. Тоже противоположеніе царя, какъ друга крестьянъ, помѣщикамъ. Разница была та, что здѣсь оказывалось два царя вмѣсто одного. «Нема як царь московський та наш кесарь!»—воскликали крестьяне. Иногда русскаго царя называли «бѣлымъ» царемъ, и на этого «бѣлаго» царя большія надежды возлагались. Но любопытно было то, что нашъ царь стоялъ все таки на первомъ мѣстѣ. Фигура кесаря явно блѣднѣла

въ представленіи крестьянъ по сравненію съ нашимъ самодержцемъ» (стр. 192). Ще й тепер подекуди в Галичині та на Буковині можна в розмовах з селянами зауважити ті риси, які кинулись на очі авторові «Воспоминаній». Правдиві також і висновки Дебагорія-Мокрієвича про причини ворожнечи наших селян до поляків поміщиків під час польського повстання. Ворожнечу цю, а подекуди прямо лютість, автор поясняє економічними умовинами, що ставили поляка-поміщика в становище експлоататора селян. З захватом читаються ті сторінки «Воспоминаній», де автор веде річ про своє перебування в районі памятного «Корсунського повстання» (біля містечка Корсунь Київської губ.) під час Севастопольської війни (141—145 стр.), а також ті, де автор згадує про селянських діячів «Чигиринскаго дѣла»—Хому Прядку та ин. (стр. 214 та ин.).

Взагалі «Воспоминанія» Дебагорія-Мокрієвича, не кажучи вже про значіння їх, як матеріалу для історії революційного руху в Росії, мають спеціальний інтерес і для українців, як це видно з тих уваг і цитат, які ми поробили вгорі.

С. П—ра.

Проф. М. Сумцов. *Леонардо з Винчи* з 18 малюнками. Харків. 1907. Ст. 32. Ціна 25 коп.

Відомий дослідувач української етнографії й літератури проф. М. Сумцов подарував нашому народньому письменству популярну брошюру про Леонардо з Винчи. До цього, як признається сам проф. Сумцов у передмові, спонукало його бажання прийти на поміч українському народові в його тяжкому економічному й культурному становищу: «народня нудьга, каже він, все більш стукотить в вікно і давно вже голосно зове на загальню роботу. Звідусіль йде один поклик: годі вже спати! пора прокидатися для просвітної праці на користь рідного края! Надійшов час подивитися, що робиться в наших оселях, як усе навкруги гине, які злидні звідусіль обсіли, як багато стало усюди того

горя, паче моря, як знівечений український народ швидко йде до знищення і усіх тягне за собою в безодню погібелі». Сучасний момент великих соціальних і політичних конфліктів показав ясно як на долоні бездонну темноту народню, для боротьби з якою треба напружити всі сили й засоби: «тепер вже ясно як божий день, що найкращим шляхом для політичного, національного і соціального відродження повинен бути просторий шлях загальної освіти, значить всякої науки і поширення її во всіх верствах суспільства, найбільше в тих, де менш всього просвіти». Нехай таки й пізенько прийшов д. Сумцов до такої свідомости, але, звичайна річ, краще пізно, як ніколи. І от щоб запобігти лихові, проф. Сумцов намірився видати «низку книжок доступного наукового змісту».

Першою в цій серії вийшла брошура про Леонардо з Винчи. Чому проф. Сумцов обібрав темою для першої своєї популярної праці на українській мові біографію великого гуманіста, цілком зрозуміло: його вабила постать Леонардо, принадна не тільки своїм могутнім і на диво ріжностороннім талантом, але й чарами своєї високо-моральної особи, своїм високим інтелектуальним розвитком, який дає йому право на назву *allmensch*—всечоловіка в найкращім розумінні цього слова. І на виясненню саме цієї сторони істоти Леонардо з Винчи проф. Сумцов найбільше спинається, описуючи його гуманність, благородство і правдолюбність. Досить докладно говорить проф. Сумцов про малюнки Леонардо і цікаво передає їх зміст. Взагалі книжка написана дуже інтересно й доступно, та тільки єсть в ній, на нашу думку, дефект, що в значній мірі робить абстрактною і мало зрозумілою для простого читача саму ідею книжки: в брошюрі зовсім нема хоч би коротенького вступного огляду історії Італії та її становища в часи Леонардо, нема загальної характеристики того часу; цеб увело читача в розуміння культурної ваги Леонардо з Винчи. Без цього попереднього розділу, а також при недостатці спеціальних пояснень і уваг в тексті, для читача, незнайомого з добою відродження в Італії, фігура Леонардо з Винчи виглядає в певній мірі абстрактно; всі її характерні риси втрачають у своїй

рельєфности через те, що фон для її образу намальовано занадто неясно. Оце головна хиба брошюри проф. Сумцова. Друга—це мова. Вона густо засіяна неправильними або невпатними зворотами, русизмами, що неприємно ріжуть вухо читача (палкой любовью, такой чудовной; ум, главнійший, мир—замість світ, жорсткі, радуючись божої краси, повисчать, длинний, спрiяв смерть, пользовитий і багато ин.). Ми вже не кажемо за прав-пись, зовсім невидержану, і на безліч друкарських помилок. Було б дуже бажано, щоб в дальших книжечках, які проф. Сумцов гадає випустити, на мову й на коректу звернув він особливу увагу.

Зверхній вигляд брошюри чепурний і навіть розкішний, багато малюнків—знімків з картин та ескізів Леонардо, гарний папір. За те й ціна дорогенька, як для популярної брошюри—25 коп.

З цікавістю ждемо дальших випусків цінної серії брошюр проф. Сумцова; як зазначено на обгортці, уже друкуються книжечки про 1) поступовий розвій української мови, 2) вага українських пісень, 3) українські співці і байкарі. Крім того намічено брошюри про Сквороду, Квітку, старі українські церкви, В. П. Горленка, К. Д. Ушинського, великих добродійців (Дженера, Пастера, Берінга). Все це має скласти, на думку проф. Сумцова, цілу бібліотечку, «в якій повинні бути як счастливий, багатий та освічений захід з його величезними здобутками в науці і штуці, так і безсчасна, обідрана, темна, але всеж таки рідна і мила Україна, в найліпших проявах її старого і сучасного життя».

Д. Д—но.

Іван Кривецький. Корифеї російської критики і українське письменство. І. В. Г. Белінській. Львів стор. 33 1905.

Питання про те, як зустріла російська критика в особі визначних своїх репрезентатів перші твори нової української літератури, має глибокий інтерес не тільки для історика нашої лі-

тератури, але й для цілого громадянства нашого. Чим з'ясувати ті «громи» і «блискавиці», якими кидав в українську літературу і в таких титанів її, як Шевченко, «неістовый» талановитий Вісаріон Белінський?—це справді цікава тема, варта уваги істориків нашої літератури. Цій то темі і присвятив д. Кревецький свою невеличку брошуру, що друковалася раніш на сторінках «Літературно-Наукового Вістника». Але даремне читач шукав би в ній скінченної і науково мотивованої відповіді на поставлені вище запитання, які, ми певні в цьому, виринають в голові кожного, хто тільки цікавиться обоюсторонніми відносинами між українською літературою і російською критикою. Автор такої відповіді в своїй праці не дає. Він обмежується тільки широкими цитатами із критичних заміток Белінського на твори Квітки-Основ'яненка, Гребінки, Шевченка і, написавши цілу купу тих цитат, щокінчаються передрюком відомого листа Белінського до Аненкова, констатує факт страшної *ненависти* знаменитого російського критика «до українського письменства і до його найвизначнішого репрезентанта—Шевченка». Цитати ці, зібрані до купи, мають потроху своє значіння, як прагматичний, інформаційний матеріал для історика літератури, і увільняють його від необхідности, в відповідних випадках, користуватись перводжерелами, розсіпаними по нумерах «Отечественныхъ записокъ» и «полному собранію сочиненій Бѣлинского» в видані Венгерова. Але не більше. Психологічні і соціологічні причини «ненависти» залишаються невиясненими. Д. Кревецький, правда, ставить запитання: «Щож за причина тої ненависти Белінського до самостійного українського культурного життя?» — але бажаної, вичерпуючої *власної* відповіді на це запитання не дає. Замість цього він знову наводить цитати із праць тих письменників, які зупинялись над питанням про вороже відношення Белінського до українського письменства і пробували с'як чи так відповісти на нього. І от, на протязі 10 сторінок, д. Кревецький цитує дотичні місця з праці А. Н. Пипіна «Бѣлинскій его жизнь и переписка», Тр. Зінківського «Тарас Шевченко в світлі європейської критики», О. Кониського «Тарас Шевченко-Грушівський» і Драгоманова «Письмо Бѣлин-

скаго къ Гоголю». І про збірку цих цитат треба сказати теж саме, що ми говорили вище про цитати з критичних заміток самого Белінського: за ними залишається інформаційне значіння, а за самим д. Кривецьким та заслуга, що він старанно звів їх до купи. Та й тільки. Зробити на підставі їх більш ширші висновки, вяснити в закінченій вже формі питання про відносини Белінського до Шевченка, поставити, так би мовити, точки над і, автор не зумів. І це в значній мірі зменшує вагу книжки д. Кривецького, яка, таким чином, не заповнює того пустого місця, яке, відчуватиметься істориком української літератури в питанні про відносини «корифеїв російської критики до українського письменства».

Випустивши свою статтю окремим видапням, д. Кривецький подає її, як перший етюд в серії інших етюдів, присвячених іншим корифеям російської критики і їх відношенню до українського письменства. Ми хотіли б бачити в майбутніх етюдах не тільки старанні і докладні цитати, не тільки збірку інформацій, а й пояснення прагматичного матеріалу, філософсько-наукове освітлення його і індивідуальні погляди самого автора, яких годі пізнати в першому етюді за поглядами Кониського, Пипіпа, Зінківського і Драгоманова.

С. Петлюра.

Журнали агрономическаго совѣщанія при Кіевской Губернской управѣ съ участіемъ представителей потребителныхъ обществъ Кіевской губерніи. Кіевъ, 1907 года ст. 61.

Під таким заголовком не що давно вийшли в світ протоколи з'їзду представників споживчих товариств в Київщині.

Те значіння, яке мають товариства такого роду для поліпшення злиденної долі нашого селянства, примушує спинитись над цім справозданням з'їзду. В данній книжці перш усього знаходимо доклад д. Доманицького про стан споживчих товариств за два останні роки. До 1899 року на Київщині не було ні одного

сільського споживчого товариства, тепер же лічиться їх 65; з них 35 сільського типу, 30 городського і заводського. Через те, що данні є тільки про 15 товариств, д. Доманицький в своєму докладі не міг торкнутись стану споживчої кооперації взагалі в київщині, обмежившись тільки тим матеріалом, що був до распорядження. Членів в восьми городських товариствах було в 1905 році 689, на кожне в середньому 97, в 1906 р. на кожне 116; в семи сільських товариствах в 1905 році було членів 430, на кожне 62, в 1906 р. 410, на кожне 58. Що торкається грошевих засобів товариств, д. Доманицький приводить такі цифри: в восьми городських товариствах основного капіталу в 1905 році було 29,049 кар., на кожне в середньому 3,631 кар. 17 к., в 1906 році на кожне 6,435 кар., вступної плати в середньому було на кожне товариство 249 кар.; запасного капіталу в 1905 році по 1,090 карб. 39 коп., в 1906—по 2,014 карб. В сільських товариствах ці цифри значно нижчі; основного капіталу на кожне приходится в вісім разів менше, ніж в городських: в 1905 р. 439 кар 5 коп., в 1906 р. 710 карб.; вступної плати в 1905 р. по 65 карб. і запасного капіталу в 1905 р. 24 карб. 60 к.; в 1906 р. 70 карб. 20 к.

Про обороти споживчих крамниць є такі цифри: в восьми городських товариствах в 1905 році за товари виручено 319,824 кар., на кожне 39,978 кар.; для сільських ці цифри будуть, само собою, менші; для семи сільських, середня виручка в 1905 році 3,838 карб., в 1906 р. 5,533 карб. Чистий зиск для городських товариств в 1905 році 4%, в 1906 році 3%, для сільських відповідні цифри 6%, 7%.

Ми взяли з докладу головні цифри, які дають загальне уявлення про стан споживчих товариств. Коли пригадати, що більшість з них існує дуже недовгий час, треба признати, що діяльність їх йшла успішно. З причин, які перешкоджають розвиватись товариствам, на з'їзді вияснилось дві головних: брак дешевого кредиту і брак інтеллігентних сил, знайомих з постановкою діла. З'їздом постановлено, аби земство зорганізувало видавництво книжок, що знайомлять з справою кооперації, аби воно завело доповідні.

сентябрь. 1907.

могу товариствам, як кредитом, так і порадами спеціалістів. Далі, з'їзд постановив заснувати спілку споживчих товариств, що мала б своєю метою допомогти окремим товариствам. Опріч цих головних постанов, з'їздом винесено ще цілий ряд інших більш дрібних резолюцій що до кращої постановки споживчої кооперації. Коли б всі ці постанови вдалось перевести в життя, становище споживчих товариств безумовно поліпшилось би. Але на жаль, цього сподіватись дуже трудно: навряд, чи зможе і захоче наше теперішнє земство зорганізувати допомогу споживчим товариствам, як слід; ледве чи знайдуть доступ на села при сучасних умовах ті інтелігентні сили, брак яких так гостро відчують наші новонароджені кооперативи.

В. Садовський.

ПО ЖУРНАЛАХ.

Извѣстія отдѣленія русскаго языка и словесности Императорской Академіи Наукъ. 1907 г. Тома XII-го книжка I.

В. Н. Перетцъ. Новыя данныя для исторіи старинной украинской лирики. I—IV. (ст. 144—184). Невтомний дослідувач старинної української поезії, проф. Перетц, подає тут цілий ряд українських пісень та віршів свіцького характеру в записях XVIII століття. Пісні ці повиписував проф. Перетц з таких рукописів: 1) Богогласника, писаного скорописью першої половини XVIII ст. (належить Публічній Бібліотеці у Вільні); 2) Збірника пісень та романсів з кінця XVII та початку XVIII ст., з бібліотеки Синодальної школи церковного співу в Москві; 3) збірничка 1771—76 років, писанного дяком Даниловичем і 4) рукопису середини XVIII ст. з бібліотеки Тверського музею, описаного проф. Сперанським в I в. «Описанія рукописей Тверского музея».

А. И. Соболевскій. Два русскихъ поученія съ именемъ Григорія. I—II. Ст. 250—262. Текст двох поученій («Поученіе философа, епископа Бѣлгородскаго» і «Слово святого Григорія Богослова» — обидва про п'яниць), що належали, як догадується акад. Соболевській, єпископу Білгородському Григорію, який мав у сучасників почесний титул філософа. Поученія ці виявляють з себе, таким чином, пам'ятки староруського письменства до-монгольської доби.

Ал. Зачиняевъ. Къ вопросу о коломийкахъ. По поводу «Коломийки. Зібрав В. Гнатюк. т. I.» (Етнографічний збірник видає етнографічна комісія Наук. тов. ім. Ш.). Ст. 295—420.

Широка розправа, в якій автор не обмежується докладним розбором праці д. Гнатюка (особливо його передмови), але подає спробу генезиса коломийок, вказує їх місце і значіння в пісенній творчості українського народу. Д-ій Зачиняев не згожується з механічним розкладом коломийок в збірнику д. Гнатюка і одмічає брак відомостей, які б освітлювали коломийкову пісенну творчість—про побут, промисли, ступінь освіти населення, його музикальності, музичні інструменти і т. д. Так само не погожується д. Зачиняев з опріділенням коломийок д. Гнатюка і його поглядами про різницю коломийки й козачка: д. Зачиняев стоїть за утворення коломийки з козачка; не згожується він і з поглядом пр. Сумцова про незалежність коломийки од краковяка. Він признає в противність д. Гнатюкові залежність коломийок од старих пісень і доводить це цілим рядом прикладів. Інтересні уваги д. Зачиняева що до коломийок на території російської України: коломийки, правда без цієї назви, зустрічаються в харківській губ., не кажучи вже за місцевости ближші до Галичини (наприклад—радомисл. пов. київ. губ.). Творчому процесові утворення коломийок серед народу присвячує д. Зачиняев кілька розділів своєї праці. Не згожуючись з етнографічними методами й прийомами д. Гнатюка, автор розправи признає за його збіркою велику вагу багатого й нового матеріалу пісенних текстів.

Историческій Вѣстникъ, кн. VIII, август.

У відділі *Критики й бібліографії* рецензії: 1) А. Я. на книгу «А. А. Шахматовъ. Корсунская легенда о крещеніи Владимира. Спб. 1906». (ст. 632—633) і 2) В. Р—ва на «Труды полтавской ученой архивной комиссії. Вып. III. Полтава. 1907». (Ст. 649—650).

Журналъ Министерства Народнаго Просвѣщенія. Августъ.
Часть XI.

В отдѣлі «Критики и библіографіи» широка рецензія П. Лаврова (ст. 391—401) на статтю Івана Франка «Beiträge zur Quellenkritik der Cyrillo-Methodianischen Legenden» в «Archiv für slav. Philol., XXVIII, 3.

Записки Императорскаго Харьковского Университета. 1907, книга I.

М. И. Носалевичъ. Матеріали для исторіи студенчества харьковского университета за сто лѣтъ (1805—1905). Ст. 1—48. Статистичні таблиці числа студентів і їх поділу по стану, релігії та ин. на всіх факультетах і курсах харьківського університету з 1864—65 до 1887—88 років.

Slovanský Přehled. Číslo 10. červenec.

У відділі «*Ze slovanské poesie*» переклад чотирьох поезій Ів. Франка з його останньої збірки *Semper turo*. До перекладу додано коротеньку передмову з портретом поета. Переклад і передмову написав Iiří Rubín. (Ст. 433—438).

В одділі *Rozhledy a zpravy* коротенькі звістки з політичного й культурного життя галицьких і російських українців (ст. 476).

Варшавскія Университетскія Извѣстія. 1907, I—II.

Проф. И. П. Филевичъ. Изъ исторіи Карпатской Руси. Очерки галицко-русской жизни съ 1772 г. II. (1848 — 1866). Ст. 145—162. Пр. Філевич подає нарис історії галицької України в глухі реакційні часи панування в Галичині намістника Голуховського. В II розділі своєї статті він оповідає про наміри Голуховського ввести латинську правопись замість кирилиці та гра-

жданки і про ту опозицію, яку ці проекти зустріли з боку вишого галицького духовенства. Властива писанням пр. Філевича заплутаність і неясність вислову, разом з прозорою тенденцією «общерусского единства», позбавляють цю розправу ширшого інтересу й значіння.

Kwartalnik Historyczny, Organ Towarzystwa historycznego. 1907, Виpusки II—III.

В одділі *Recenzje i sprawozdania* замітка Б. Лозинського (ст. 542—545) про статті Ів. Кривецького: 1) З виборчого руху в східній Галичині в 1848 році (Записки Наукового Товариства ім. Шевченка, LXX) і 2) Цуцилівська тривога в 1848 році (Науковий Збірник присвячений проф. М. Грушевському).

Варто зазначити, що цей орган польського історичного товариства у Львові завжди чомусь промовчує роботи й діяльність Наукового Товариства імени Шевченка, що розроблює, між иншим, питання близькі польській історичній науці. Занотовуючи дрібні факти з життя наукових товариств та інституцій в російській Україні, журнал ані слова не говорить про науковий рух галицьких українців. Ця неувважність, щоб не сказати більшого, до сусідньої галицько-української наукової роботи сягає до таких, наприклад, дрібниць, як передача назв українських наукових видань в польській транскрипції і з силою помилок. Не кажемо вже про те, що серед десятків рецензій на польські, чеські й російські книжки в досить обширному подвійному випускові «Kwartalnika» міститься всього одна замітка про статті д. Кривецького. Таке ігнорування польським історичним товариством української науки можна пояснити хіба причинами, що не мають нічого спільного з безсторонньою наукою, яка повинна стояти далеко від політики й партійности.

„Русская Старина“. Кн. VIII, август.

Л. Ничнаевскій. *Воспоминанія о харьковскомъ университетѣ 1823 — 1829 г.г.* (Ст. 363 — 400). В своїх споминах

д. Ничпаєвський подає цілий ряд характеристик професорів харківського університету в його перші роки. Між иншими пригадує він і П. Гулака-Артемовського, що викладав тоді російську історію. Як лектор, Гулак відзначався красномовністю, і його лекції приваблювали багато слухачів, навіть зпосеред сторонньої публіки. Український поет не відзначався лібералізмом, про що свідчить його діяльна участь в релігійному товаристві при університеті, яке одбивало в собі ідеї відомого обскуранта Магницького. В загальних рисах пригадує д. Ничпаєвський про студентське життя тих часів, його звичаї й пригоди, про відносини студентів до професорів і проміж собою. Студентів було тоді біля 400, більшість їх—українці. Відносини між студентством панували дуже товариські, приятні, всі були між собою знайомі. Що до політичних поглядів та інтересів, то тут панував повний індуферентизм, який автор споминів поясняє впливом чужоземців, яких тоді багато наїхало до Харькова при заснованні університету. Взагалі спомини д. Ничпаєвського дають чимало цікавих подробиць до культурної історії Харькова й його університету в першій чверті XIX століття.

„Русская Мысль“, Книга VІІІ, августь.

Н. Гусевъ. Павловцы. (Окончаніе). Стр. 1 — 20. В попередній книзі «України» ми передали зміст інтересної статті д. Гусева, про релігійний рух серед павловських селян і про ті утиски з боку адміністрації, які привели до грізного вибуху 16 септября 1901 року. Тепер д. Гусев розказує про самий цей вибух і про ті наслідки, які він мав для павловців. На думку д. Гусева в погромі церкви винні перш за все місцеві власти, які коли не спровокували отверто до цього, то потурали всьому, що могло наелектризувати і без того схвильованих сектярів. Так, наприклад, адміністрація, що не допускала жадної сторонньої людини до павловців, дозволила без усяких перешкод агітацію якоїсь темної особи, сектяря Мусія Тодосієнка, який екзальтував павловців проповідями про наближення судного дня. Під впливом

цих проповідей павловці почали ходити юрбами, співаючи псалми, по ближніх хуторах, сходитись на гуртові молення й читання свангелія і т. ин. Одного разу, підчас такої процесії, коли повз церкву проходила юрба чоловіків, та жінок та дітей душ в 500, на неї напав урядник з поліцією і почав бити людей. Сектярі попередю умовляли поліцію не битись, а потім, коли на них почали напирати ще дужче, повтікали до церкви-школи і тут понищували внутрішню обстанову. Так оповідають про подію автори «Начала жизни христіанъ». Як тільки чутка про погром церкви розійшлась по селу, збіглась юрба православних селян і разом з поліцією почала люто мордувати сектярів; одного вбито, багатьох покалічено. Кілька десятків душ було арештовано. Вони просиділи до суду 4 місяці в тюрмі. Підчас арешту бито їх без жалю, а в тюрмі морено голодом і теж бито не раз. Суд відбувся в Сумах при зачинених дверях, без участі присяжних. Вирок, перше ніж його оголосити засуженим, посилено на затвердження до Петербургу. З 68 підсудних 17 виправдано, 4 присужено до тюрми на строки од 3 до 8 років, 1 до каторги на 4 роки, 5 на 8 років, 37 чоловік на 12 років і двох—на 15 років. Про цей процес В. Короленко висловився, що він своєю неправдою перевищує навіть гомельський та кишиневський процеси. Згодом усіх жінок, які були засужені на цьому процесі, «помилувано», а з чоловіків тільки 15 пішло на каторгу, для 19 каторгу замінено поселенням. Каторжан заслали до Нерчинська і на Сахалін. Після суду становище сектярів села Павловки ще погіршало. До них приставлено двох жандарів і пристава, які повинні були стежити за ними, не дозволяти ходити один до другого, не допускати до них нікого і не перехоплювати листи. Цілих чотирі роки до павловців не могла навідатись ні одна стороння людина. Тільки в літку 1905 року пощастило побувати у них співробітникові «Рус. Вѣдомостей» д. Мельгунову. Із тих, що заслали до Сібіру, більшість живе там і досі. Так дорого заплатили павловці за «глу» над православною вірою.

Нові книжки.

Брати Грїмм. *Казки.* Переклад Гр. Шерстюка. Полт. 1907 ц. 3 к.

А. Богумиль. *Начальний періодъ народництва въ русской художественной литературѣ* (XVI—1812 г.). Київ 1907 ц. 2 р. 20 к.

Bericht der ukrainischen sozialdemocratischen partei in Oesterreich und der ukrainischen sozialdemonkratischen Arbeiter-partei in Russland. Zum Internationalen Socialistischen Kongress in Stuttgart (1907). Lemberg. 1907. стр. 31.

С. А. Будиловичь. *Можетъ ли Россія отдать инопородамъ свои окраины?* Корево Н. Н. Изданіе мѣстныхъ законовъ. Спб. 1907 г. ц. 50 коп.

Гадяцькі постуляти і ґетьман Виговський (Анкета). Зібрав **В. Будзиновський.** Львів, 1907. стр. 69.

В. Винниченко. *Дрібні оповідання:* Дим, Темна Сила, Хто ворог?, На пристані, „Уміркований“ та „щирий“, Раб краси, Малорос-Європеець, Голод, Честь, Ланцюг. стр. 204. 1907. Київ. ц. 50 коп.

В. Винниченко. *Великий Молох.* Пьеса на три розділи. Одбитка з журналу Літературно-Науковий Вістник. Київ. 1907 ц. 40 коп.

А. Вержбицький. *Прикмети розумової талановитости школярів.* Подтава 1907 ц. 5 коп.

Голубовскій П. В. Критико-бібліографическій обзор трудовъ по древнѣйшему періоду русской исторіи. Київ. 1907. 38 стр.

Доклад української Соціал-демократичної Робітничої Партії Росії Міжнародньому Соціалістичному Конгресові в Штутгарті. стр. 16 Львів. 1907.

Д. Еварніцнїй. *За чужий ґріх* стр. 461. Екатеринославъ 1907 ц. 1 р. 50 коп.

Журнали агрономическаго совѣщанія при Кіевской губернской управѣ 28—29 мая 1907 года съ участіемъ представителей потре-

бительскихъ обществъ Кіевской губерніи. Подъ редакціей В. М. Сазонова. стр. 61. Кієвъ 1907.

Етнографічний збірник т. XIX, видає етнографічна комісія Наукового товариства ім. Шевченка. *Коломийки.* Зібрав Володимир Гнатюк. т. III. Львів 1907. стр. 251; ц. 2 р.

А. Зачиняєвъ. Объ эпическихъ преданіяхъ Орловской, Курской и Воронежской губерній. С.-Петербургъ. 1907 стр. 25.

Краткія біографическія свѣдѣнія о жизни и дѣятельности Ивана Яковлевича Рудченка. Одбитка з журналу „Україна“ 1907. Київъ.

Кирило Малецький. *Терновымъ шляхомъ;* поема. Львів. 1907.

А. Е. Крымскій. *Древне-кіевскій говоръ.* Спб. 1907. (Оттиски „Извѣстій отдѣленія русскаго языка и словесности императорской академіи наукъ“ 1906 года).

В. Г. Ляскоронскій. *Русскіе походы въ степи въ удѣльно-вѣчевое время и походъ князя Витовта на татаръ въ 1399 году.* Спб. ц. 75 коп.

Лекціи по исторіи русскаго языка. Ординарнаго профессора Императорскаго Казанскаго университета **Е. Θ. Будде.** 1906/7 академическій годъ. Казань 1907 стр. 253 ц. 2 р. 50 коп.

Нові руські послы. Табля з 30-ма рускими послами до державної ради. Ц. 30 сот. Львів. 1907.

И. Фр. Павловскій. *Къ исторіи Полтавскаго дворянства. 1802—1902 г.* Очерки по архивнымъ даннымъ съ рисунками. Том II. Изданіе Полтавскаго дворянства. 1907 Полтава, стр. 303 и приложенія— I—XVII. Ц. 1 р. 50 коп.

С. Петлюра. *Про союз (стѣжку) українськихъ акторів.* Одбитка з журналу «Україна». Київъ 1907 стр. 17.

М. Порш. *Из статистики України.* Одбитка з журналу „Україна“. стр. 26 Київъ 1907 р.

Видавництва „Просвѣта“ у Львові:

«*Невинна*». Оповідання **Ів. Левицьного.**—Воздушними шляхами. Розвідка Ярослава Весоловського. (З ілюстраціями). ч. 325.

Павло Полуботок. (Збірка). Зміст: Ст.—Руданський Павло Полуботок. — Цар Петро I у гетмана Полуботка. Картина Волкова. Яр. В—ий—За вольности України. О. Стороженко—Вуси. ч. 326.

І. Любиш - Коцуров. *В турецькій неволі.* Вільний переклад з російського ч. 327.

Петро Огоновський. *Учебник Арифметики для низчих клас шкіл середніх:* Часть II (на III і IV кл.) Видане друге.

В. И. Ръзановъ. *Памятники русской драматической литературы. Школьные дѣйства XVII—XVIII в.* Приложение къ изслѣдованію. „Изъ исторіи русской драмы“. Нѣжинъ. 1907 стр. 327.

Старицьні (отець і донька). *Богдан Хмельницький (Перед бурею).* Исторична повість. Львів, 1907 стр. 197. Накладом В. Будзиновського.

Е. Ткаченко-Петренко. *Думи въ изданіяхъ и изслѣдованіяхъ.* Од-битка з журналу „Україна“. Стр. 41. Київ. 1907.

Словарь Української мови. Зібрала редакція журналу „Кіевская Старина“. Упорядкував, з додатком власного матеріалу. *Борис Грінченко.* том I. А—Ж. випуск I. У Києві, 1907. Предисловіє Грінченка.

Mychajło Jackiw. „*Dorycki Kruganek*“. Przetłumaczył z ukraińskiego *Sydor Twerdochlib.* Lwów 1908. str. 120. В книжці уміщено 19 оповідань

Памяти Івака Мобілевича (Карпенка-Карого).

† 2 септєбря.

Смерть Карпенка-Карого—значна втрата для української драматичної літератури і української сцени. Не стало справжнього талановитого письменника, справжнього драматурга і артиста. Ми підкреслюємо слово *справжнього*, бо Карпенко-Карий, і як драматичний письменник, і як сценічний діяч, був визначною, помітною величиною, що полишила після себе замітні сліди в українському драматичному письменстві і на українській сцені. Ні історик нашої літератури, ні історик нашого театру не мипе фігури Карпенка-Карого: його драматична творчість, що стала вже вартістю нашої літератури, придбає собі визначне місце серед здобутків останньої і довго ще служитиме за матеріал для студювання з боку наших критиків та істориків літератури; його діяльність на українській сцені, як одного з корифеїв нашого театру, як талановитого артиста, творця багатьох типів нашої драматичної літератури, має також всі данні за те, щоб привабити до себе увагу історика нашого театру і безпосередніх діячів останнього—українських акторів. Таким чином, смерть Карпенка-Карого не є повним забуттям його ймення, його пам'яті і літературно-сценічної спадщини. Ні! І перше, й друга й остання сходять на сторінки історії і зберігатимуться — одна довше, иньші менше—в пам'яті нашої і тих поколінь, що прийдуть слідком за нами. Карпенко-Карий не може боятись, як «Человѣкъ» із

октєбрь. 1907.

II—1

драми Андреева «Жизнь Человѣка», що його скоро забудуть і він згине з пам'яті людської. «Твори, події переживають це нікчемне старе дрантя, що ми звемо його тілом» — зауважує той самий «Человѣк» із видатної драми видатного письменника, повторюючи невмирущого Петрарку, що «душу» свою хотів залишити в великому «ділі», і інших геніїв думки людської, що протягували руки і всміхались иньшим велетням і тітапам її, на яких вони сподівались, яких вони народження передбачали і пророкували. Ту-ж саму думку, тільки инакше зформуловану, висловлює Мирон в одному з гарних драматичних малюнків Карпенка-Карого — «По над Дніпром»: «Люде умирають — ідеї вічні». Звичайно — не всі. Одні, зазначені печатію генія — довше і часто сумежать з безсмертям; инші — менче. Але характерною рисою кожного талану є те, що його ідеї не умирають разом з ним, а залишаються поміж людьми і, намагаючись втілитись в живі форми, прибрати реального змісту, нагадують їм про того, хто їх витворив, кому вони завдячують своєю появою на світ і тим чи иньшим впливом на життя людське. Так і з Карпенком-Карим. *Ідейний* бік його життя, поскільки він виявлявся в його драматичній творчості і сценічній діяльності, переживе його. Иньше питання, до якої категорії, що до довговічності, зарахувати ідеї нашого письменника, котрого такий гострий критик, як І. Франко, назвав «першим нині майстром на полі української драматичної літератури». Відповідь на це запитання можна дати тільки після докладного і строго-об'єктивного аналізу цілої творчості Карпенка-Карого і такої ж об'єктивної оцінки його діяльності на українській сцені, як артиста, як творця артистичного, що по загальному признанню театральної критики стоїть в одній лаві з такими корифеями нашої сцени, як Заньковецька, Саксаганський, Кропівницький, Садовський. І ми певні, що безстороння наукова критика, критика «без зерна неправди за собою», виконає свій обов'язок перед пам'яттю померлого письменника, подавши вірну характеристику його драматичної творчості і встановивши вартість та життєву цінність тих ідей, якими керувався наш драматург і якими проняті всі його твори. Присвячуючи ж свою посмертну сільветку

пам'яті небіжчика, написану ad hoc, під вражінням самого факта смерті його, ми не можемо ставити собі широких завдань і обмежимось лише тим, що нагадаємо в загальних рисах літературний образ Карпенка-Карого і те позитивне значіння, яке має його драматична творчість в історії нашої літератури, а сценічна діяльність—в історії нашого театру.

Коли правдою є той погляд на штуку, що вона повинна одбивати в собі життя, організуючи в собі це одбивання, ідеалізуючи життя в його дійсності і, таким чином, організуючи повсякденний побут, повсякчасний лад його, то, власне, про драматичну творчість Карпенка-Карого можно сказати, що вона була реальним одбитком життя нашого народу, його інтересів, його психології і широкого комплексу вподобань,—живим одбитком живого життя. На великий жаль, не всього. Рами своєї палітри Карпенко-Карий не роздвинув так широко та просторо, щоб на ній одбилось все життя нашого народу, різних соціальних груп його та класів. Але в тих межах, які вподобав собі драматург, його малюнки, іноді оброблені до найдрібніших деталей, іноді тільки з ледве зазначеними контурами, але і в тому і в другому разі виконані сміло, з знанням тайн художньої творчості і соціально-психологічних та побутових рис самих об'єктів останньої,—ці малюнки вийшли з-під пензеля справжнього майстра й художника слова.

Межі і об'єкти драматичної творчості Карпенка-Карого—то наше село; бідне, обшарпане село з тисячами злиднів, що визирають з кожної хати, з темною хмарою темноти, що застилася собою і душу, і мозок селянина. Перечитуючи драми нашого письменника, бачиш, які чорні духи звили собі кубло в селянському життю і зробили з нього пекло, якийсь, прямо таки, зачарований круг, з якого так тяжко вийти селянинові, в якому він часто гине і від матеріальних злиднів, і від власної невідомості та непорадності, що, як рослина з землі, виростають з тих злиднів. Панорама селянського життя, намальована Карпенком-Карим, тяжка, повна чорних фарб. Злий геній села втілюється в різних аблакатів, селянських, волосних писарів, корчмарів, заможних дуків, крутіїв-експлоататорів і інших п'явок в подобі люд-

ській. Вони ссуть селянина; міцним, дужим кільцем вони обвивають все його життя; на кожному кроці він здибає їх, і треба надзвичайною силою володіти, щоб відчутти в собі сміливість підняти протеста проти цих духів тьми. Своім отруйним подихом вони псуєть здорове повітря села, прищеплюють йому деморалізацію—і село дегенерує, витрачуючи свою силу марно, часто без тями, без розуміння того, що ще один крок, один мент такої залежності од генія зла—і воно опиниться в безодні, в тій самій пащі, відкіля воріття вже немає. Іноді здається, що просто якийсь фатум тяжить над селом, і коли ви починаєте читати драматичний твір письменника і розгортаєте перші сторінки його—ви передчуваєте, що ось зараз ви надибаєте на якусь темну фігуру, знайому вам з життя і похожу на якусь многоліку мару, що лежить незримо біля кожного нашого села, чатує на нього і дивиться своїми страшними баньками, щоб затьмарити промінь світла, який, дивись, блисне несподівано серед села, часто-густо тільки на те, щоб закритись тією хмарою, яку пильно і старанно насують герої ночі і темряви. Карпенко-Карий майстерно змалював цих «духів тьми», і їх фігури вирисовуються нам в більш конкретних образах, ніж позитивні типи його драм та комедій. Самим життям, реалізмом віє од них; вони не такі штучні, якими часом виступають тиши з позитивними рисами. І в цьому велика заслуга нашого драматурга. Ще ніхто з українських драматичних письменників не вмів так реально, з таким знанням психології села, його інтересів, його боротьби і найдорожчих мрій, підійти до тих, кого найбільше на нашій Україні, чие життя та інтереси надають домінуючий тон життю нашого народу. Ми не помилились, коли скажемо, що творчість Карпенка-Карого в сфері нашої драми—то резонатор нашого села, то талановитий і здебільшого правдивий малюнок його, а пьеси автора, «Бурлака», «Чумаки», «Розумний і дурень», «Сто тисяч» «Мартин-Боруля», «Суєта», «Хазяїн», «По над Дніпром»—артистичні, історичні пам'ятники з життя нашого села, по яким історик зможе студіювати життя наших селян в останніх десятиліттях ХІХ ст., постілько, звичайно, по-

скільки він може користуватись в своїх студіях матеріалом з красною письменства.

Але користуючись продуктами драматичної творчости нашого письменника, як цеглами для збудовання історії тих психичних типів, що виростили з матеріального життя нашого села, історик літератури мусить, як і кожен архітект, не піддаючись ілюзіям першого вражіння, обережно і вдумливо піддати критиці той літературний матеріал, який міститься в творчости Карпенка-Карого, і вже після «испытанія» вживати його для будівлі історії нашої літератури. І от, переглядаючи галерею психичних типів, змальованих нашим драматургом, ми, в становищі історика літератури, здивовано констатували б в ній брак цілого ряду типічних фігур, створених останніми десятиліттями. Це—фігури селянської голоти, як класа, як цілої соціальної групи, з властивими їй психологією, психичними рисами, соціальними і політичними змаганнями. Карпенко-Карий якось не звернув уваги на цю групу, не дивлячись на те, що вона за останнє десятиліття давала про себе знати иноді в бурхливих і грізних і в кожному разі в помітних для об'єктивного спостерегача формах. Лише епізодично, між иншим, він згадав про неї в своєму «Хазяїні». Стати за тему, за самостійний об'єкт драматичних концепцій в творчости нашого драматурга вона не стала. Не привабила також до себе творчої уваги письменника і та боротьба, яку веде робочий клас за здобуття нових умовин життя, в якій концентрується весь зміст його життя і яка дає так багато вдячного матеріалу, ледве тільки зачепленого в світовій драматичній літературі, для драматично-літературних будівель і концепцій. Сфера інтересів Карпенка-Карого лежала по-за межами нових інтересів села і нових настроїв його. Він не цікавився сімфонією могутніх масових звуків з боротьби селян за землю, масових змагань і колективних заходів. Коли иноді й зустрічається в його творах цей елемент, то він має, як ми сказали в горі, епізодичний характер, а ті, з чіх грудей вириваються ці згуки, наділені рисами такого безсилля, такої малої активності, що здається, наче ті згуки так і замруть в їхніх грудях і ніколи не стануть згуками побіди і сили живої

(«Бурлака», «Чумаки», «Хазяїн»). Білше цікавить нашого драматурга індивідуальне життя селянина, його психика, його інтереси, його індивідуальні змагання і переживання ріжномаїті, що створюються зовнішніми обставинами. В цій сфері автор дійшов до такого ступня, що його справді можно вважати «битописателем» селянського життя, досвідченим знавцем головних психичних моторів останнього і досконалим майстром в змалюванні ріжномаїтних його виявлень,— «битописателем» білш правдивим, білш реальним, ніж всі попередні драматурги, без тих саптіментально-романтичних тенденцій, якими так грішили останні. Власне в тому, що автор прищепив нашій драмі *реалізм*, здоровий життєвий реалізм, міститься заслуга Карпенка-Карого перед нашою драмою. Як реаліст в змалюванні типів, Карпенко-Карий не міг також не звернути уваги на ті соціальні і економічні обставини, серед яких доводиться чинити і виявлять своє я його героям, матеріальне «битіє» котрих накладає свій могутній одбиток на їх психіку, на свідомість, на цілий комплекс їх переживань і інтересів. До Карпенка-Карого цим моментом грібали наші драматурги, а коли й допускали його в свої твори, то занадто в мікроскопічних дозах. Карпенко-Карий пішов далі їх що до введення соціально-економічних мотивів в драматичний твір, взявши за зразок в даним разі західно-європейських драматургів. Пьеси Карпенка-Карого є спробою пояснити в артистичній формі причини особистих незгод чоловіка, поскільки останні залежать од соціально-економічної структури громадянства. І хоч спроби ці не дають часто бажаної відповіді на запитання про причини тих незгод, все ж вони дають імпульс до думання, до визначення і установлення того шляху, по якому мусить прямувати думка, щоб дійти, як «ниточка до клубочка», до першої причини, до джерела болючих психичних переживань героїв пьеси. Дякуючи цьому, і читач і глядач пьеси Карпенка-Карого легко і, звичайно, цілком логічно робить висновок з моралі «Бурлаки», що незгоди героя цієї пьеси тісно звязані з тим соціальним грунтом, з тим політичним ладом, де мають можливість здебільшого безкарно виявляти свою злу волю соціально-політичні п'явки в особі «старшини» і ин-

ших живих атрибутів сучасного соціально-політичного ладу. Роблячи такий висновок, що до першої причини тернистих кроків героїв «Бурлаки», глядач разом з тим наділяє цих героїв більш позитивними рисами, ніж наділив їх сам автор, і, напр., фігура самого бурлаки виростає в його уяві до розмірів узагальненого символу протестанта³ проти соціальних кривд, проти утиску, не дивлячись на те, що Карпенко-Карий наче й не хоче допустити до цього, примушуючи Бурлаку шукати захисту од старшини та правди у особ такоїж самої категорії, до якої належить і «старшина», тільки на ранг вище од останнього.

Не менше помітною заслугою реаліста-драматурга є також і те, що він не пішов в своїй творчості утертою дорогою стопцьованих шаблонів в змалюванні кохання, котре не займає в його драмах, особливо останніх років, так багато місця, як у інших драматургів, де цей момент був головним елементом драми, *per vis regim* останньої, виростаючи часами до таких величезних розмірів і набираючи таких сантіменталістичних рис, що поривалась всяка можливість уявляти їх чимсь можливим і нормальним. Сантіментальні драми з довгими діалогами на тему про кохання мали величезне негативне значіння для розвитку нашої драми, глушили, вбивали її, і коли, нарешті, остання позбулась шкідливого елемента, то мусить в цьому завдячувати тому ж таки Карпенку-Карому. Не дивлячись, однак, на це, образи кохання, а особливо жіночого, різноманітні гамми емоціальних переживань залюблених істот змалювано автором в деяких пьесах (напр. «Безталанна») так гарно, вірно і з таким чуттям художньої міри, що образи ці стають символами, типовими фігурами, яких годі знайти в інших творах нашої драматичної літератури. До таких образів треба зарахувати «Софію», з її ніжною, вірною любовью подружнього життя, і антипод її «Варьку»—живе втілення гарячаго, як полум'я, і бурхливого кохання, яке, щоб дійти до свого логічного кінця, не зупиниться ні перед якими жертвами, звязаними з стражданням і горем других.

Чудово змалював Карпенко-Карий образ «Наймички», і хоч психологічні процеси в поведінні цієї героїні не завше в'яжуться

з логікою і розвоєм дії, але пластичністю оброблення, виразністю де-яких рис з переживаннів любовного почуття до Панаса і тих життьових умов, в які кинула її доля нещаслива, «Харитина» залишиться одним із кращих жіночих типів, не тільки з галлерії Карпенка-Карого, а й цілої української драматичної літератури. Та геніальна інтерпретація цієї ролі з пьеси нашого автора, яку надає їй Заньковецька, ще більше приваблює увагу до страдальческого образу «нещасного кохання», одкриваючи всю силу талану і уміння драматурга заглядати глибоко в душу своїм героям.

Нам довелось б довго спинятись над так зв. родинним елементом в драмах Карпенка-Карого, коли б ми схотіли, хоча б в загальних рисах, згадати про ті правдиві малюнки, які він подав з родинного життя. Межи нашої посмертної сільветки не дозволяють нам цього. І через це доведеться тільки обмежитись констатуванням самого факта, що в особі Карпенка-Карого українська драматична література мала найкращого званця родинних відносин і ріжномайтих пьюапсів родинного життя. Особливо гарно й тут, як і в иньших сферах, авторові пощастило на змалювання негативних особ сімьї, як от «свекрух» то що (напр. в «Безталанній»).

Беручи матеріалом для своєї творчости факти з сучасного життя селянина, з психичних його переживаннів, звязанних, як ми казали в горі, з матеріальними обставинами цього життя, Карпенко-Карий звертався також і до нашого минулого, де так багато великих драматичних моментів, де ці моменти, звиваючись одне до одного, створюють одну велику трагедію—історію нашого краю. На сторінках її записано багато кривавих жертв і героїчних зусиль, що кінчилися нашою політичною руйною і катастрофою. Ця історія надзвичайно вдячна тема для національної драматичної штуки. На превеликий жаль, ніяка галузь нашої національної штуки, ні в сфері красного письменства, ні в сфері малярства, пластики, ні в сфері музикальної штуки, не користувала з цієї невичерпаної криниці, як слід, для свого творчого натхнення. Те, що ми маємо справді цінного в сфері чистої

поезії—належить тільки Шевченкові, в сфері музики—Лисенкові, в сфері драми—Старицькому і Карпенкові-Карому. «Що було—те мохом поросло», «Сербин»—або «Лиха іскра поле спале, слід оставе» і «Сава Чалий»—ось три пьеси нашого драматурга, матеріалом для котрих були події з давнього більш-менш «былого» нашої історії. Найбільш вартою з боку літературного—є остання пьеса, мабуть чи не найкраща з усіх історичних пьес нашого убогого театрального репертуара. Але те, що вона є однією з найкращих пьес театрального репертуару, не завважає їй мати великі дефекти з погляду чисто літературного. Головного героя трагедії Карпенка-Карого змальовано в ній трохи не суцільно. Фігура його вражає суперечностями, контрастами. Конфлікти, що вириваються в душі героя, кінчаючись катастрофою його планів і мрій, не викликають в душі читача і публіки театральної глибоких психологічних процесів, звернутих сімпатичним своїм боком до «Савви». Центральну фігуру трагедії змальовано, таким чином, невдало і незахоплююче. За те інші персоналі трагедії, як Гнат Голий—що стихійну силу нашого народу, що так її багато тайлось у нього, та тільки, на жаль, вибухаючи в гострих формах а часто в нестямі, вносила деструктивний елемент в його історію і часто була причиною трагічних для нього подій,—цю, кажемо, фігуру змальовано в цілий могутній свій зріст, пластично, колорітно і вірно до історичної правди. Та як би там не було, проби драматичної творчости нашого драматурга в сфері історичних художницьких композицій можуть зайняти визначне місце серед нашої історичної драматургії, а в порівнянню з іншими творами останньої їх можна поставити навіть на першому плані.

Звертаючись до драматичної творчости помершого драматурга, взятої в цілому, ми мусимо скваліфікувати її, як високо-талановиту і відповідаючу основним вимогам драматичної штуки. Драма Карпенка-Карого—справді дії, з логічним розвитком їх, з умілою коллізією дієвих особ і життєвою правдою тих мотивів, якими керувався автор при написанні своїх творів. Вони сленічні, як ніякого иншого автора, коли не рахувати Старицького. Вони живі, ак-

туальні, як живими і актуальними в повсякденному житті є ті події, ті психічні явища, артистичною відбудівлею котрих вони являються. Вони народні, бо темами для них є життя народне з його радощами і злиднями, що мають місце в життю нашого народу і переважно селянських мас його. Цій «народности» драм Карпенка-Карого в значній мірі допомагає метод автора вводити в них силу етнографічного і побутового матеріала, однак з почуттям художницької міри без надмірного накопичування останнього. Все це робить з продуктів драматичної творчості Карпенка-Карого цінне придбання для української драматичної літератури, а самого автора — визначною фігурою серед галереї українських драматичних письменників. Та роля, яку відіграв Карпенко-Карий в розвою нашого драматичного письменства, по заслузі може бути оціненою тільки згодом, в світлі об'єктивної критики. Можна не згоджуватись з напрямком творчості письменника; можна закинути йому, що ті ідеали, до яких стремлять його герої («Суєта», почасти «По над-дніпром»), не широкі, часто буржуазні і обмежуються лише індивідуальними інтересами власного добробиту та щастя; можна відчувати невдоволення з письменника за те, що він не відгукувався на численну силу важливих питань того ж самого селянського життя, яке він так укохав, що він пройшов мимо того, що кричало про себе, що вимагало чуйної творчої уваги; можна, нарешті, зробити закиди, що де які фігури пьес змальовано занадто тенденційно, неправдиво, або однобічно (так, напр., неприємно вражають фігури євреїв, які сливе чи не у всіх пьесах виступають шахраями, визискувачами, взагалі наділеними негативними рисами), — але разом з тим не можна не признати, що автор в зазначених і укоханих ним межах драматичної творчості досяг справжнього майстерства, як ніякий з сучасних драматургів українських. В цих межах він справді був художником з великим драматичним таланом, майстром слова і знавцем того, про що писав. От через ці то причини твори Карпенка-Карого і стали одними з пайкращих пьес нашого репертуара театрального. Та певно ще їй довго будуть такими, хоч, звичайно, не всі і не однаково довгий час!

Але смертю Карпенка-Карого, як драматурга-письменника, не вичерпується все значіння його втрати для громадянства українського. В особі небіжчика зійшов в могилу заслужений діяч української сцени, один з організаторів-піонерів і корифеїв нашого театру, талаповитий, досвідчений актор, що сливе добру половину свого життя оддав рідній штуці. Для історика нашого театру ім'я Карпенка-Карого—має сливе однакову ціну, як і імена інших наших театральних корифеїв: Кропівницького, Старицького, Садовського, Зап'яковецької і Саксаганського. Коли він менше потрудився в справі організації театру, то всеж таки він має однакове значіння із згаданими діячами, як один із творців нового українського театального репертуара, як один із тих каменярів, що вміло клав міцні артистичні цегли під будівлю нашої театальної штуки і сам своєю гарною талановитою грою давав живі зразки ріжномаїтих ролей. Як артист—Карпенко-Карий займає місце трохи нижче, ніж більш талановиті його брати: Садовський, Саксаганський, абож Кропівницький та Зап'яковецька. Але всеж він—визначна, імпозантна фігура серед українських акторів. І власним безпосереднім, природним талапом, і довгим досвідом та працею над самим собою він створив з багатьох ролей українського репертуара цілу галерею типів, що стали зразком для наслідування з боку акторів української сцени. Головна риса акторського талану Карпенка-Карого це—простота інтерпретації, вдумливість в психологію персонажа і гнучкість. Хоч більш відповідають йому комічні аплуа, здебільшого побутового характеру і людей старшого віку, але не менш вдатно і талаповито виходять у нього і ролі ліричні, особливож ті, в яких є елемент юмору. Той, хто бачив Карпенка-Карого в ролі «Калитки» або «Мартина Борулі», ніколи не забуде вражіння од його чудесної гри в цих ролях. Ми не помилилось, коли скажемо, що власне оці ролі були найкращими з усіх, в яких тільки він виступав. Але справедливість вимагає од нас признати, що печать талану і справжнього артистичного натхнення лежала і на таких ролях Карпенка-Карого, як «граф Пото-

цький» (Сава Чалий), Виговський (Богдан Хмельницький), «Возний» (Наталка-Полтавка) «Михайло» (Бурлака) та інші.

Таким в загальних рисах виступає перед нами образ померлого драматурга і те позитивше значіння, яке мала вся його літературна діяльність для української драматичної літератури, а сценічна—для української сцени. Як бачимо з поданного нами короткого нарису, образ цей—досить імпонуючий і носить в собі всі риси талану і творчої сили. І здається дивним, що він належить чоловікові, що скінчив тільки городську школу, довгий час був чиновником «поліцейського управління», не мав формальних дипломів освітніх і всіми умовинами свого життя засуджений був порсатись за канцелярськими столами і ніколи не досягти тієї слави та популярности, що випала на його долю. Біографія Карпенка-Карого дає ще один доказ, що справжній талант вміє вибирати собі дорогу, торує шлях для свого розвитку і тією великою силою, що таїться в ньому, нищить всі ті перепони, які кидає йому під ноги мачуха-доля.

В кінці нашої замітки ми не можемо не згадати, що Карпенко-Карий був співробітником «Кієвскої Старини», що виходила перед «Україною», і умістив на її сторінках дві свої пьєси «По над Дніпром» і «Сава Чалий».

С. Петлюра.

3 українського життя.

З діяльності українських політичних партій перед виборами. Українські кафедри по вищих школах на Україні. Репресії проти українських газет та інституцій.

Час передвиборчої кампанії знаменується незначним розвитком діяльності з боку українських політичних партій. Помітно якусь апатію, інертність. Газети українські, що подавали досить докладні і численні відомости про рухливість українських політичних партій за часів передвиборчої кампанії до другої Державної Думи, тепер мало не мовчать про це, і тільки коли не коли промайне по них звістка, що нагадає про існування тієї чи иншої української політичної організації. Очевидно, загальна політична ситуація в країні поклала свій глибокий відбиток і на українські національні організації, примусивши де-які з них піти «в подпольє», а инші—скоротити свою діяльність до підтримання того status, в якому їх застали роспуск другої Думи Державної і та політична ситуація, що запанувала після цього акта урядового.

Що дадуть нові вибори Україні, яких заступників вона матиме в третій Думі Державній—ось ті питання, які стоять тепер перед кожним свідомим українцем і відповіді на які він даремне став би шукати в настрої українських народніх масс і тих політичних організацій, що, являючись ідеологами і активними виразниками їх інтересів, могли б фіксувати ці передвиборчі

настрої. Становище, на якому стоять *масси* українського народу що до виборів, не піддається точному «учоту» і фіксації. З одного боку бойкотистська свідомість і пасивне відношення, з другого боку тенденція брати участь в виборах і, не дивлячись на кастрацію виборчого закону, що позбавила власне *масси* нашого народу виборчого права, зробити все, щоб голос, справжній народний голос, лунав в народному представництві. Яка течія в решті решт одержить перемогу—відповідь на це запитання можуть дати самі вибори, що починають уже в перших своїх стадіях відбуватись на Україні. Однак не можна не зауважити, що українські політичні партії, поскільки це в їх силі, вживають повних засобів, щоб здорова *виборча* течія взяла верх над бойкотистською, а активні передвиборчі заходи розбудили од апатії та інертності *масси* нашого народу і викликали їх на живу акцію та живу діяльність. В цьому ж таки напрямку впливала на *напі* *масси* і українська преса, що з самого початку нової політичної ситуації заняла активну позицію що до виборів і не переставала час від часу, а останніми часами раз-по-раз нагадувати нашим виборцям про їх виборчі права і про необхідність скористуватись ними в тих цілях, щоб провести в Думу Державну хоч де-кільки справжніх заступників народних. На сторінках двох українських органів, «Ради» і «Слова», містилися докладні статті, що виясняли необхідність активної участі різних класів і груп нашого громадянства в виборах з відповідною апологією та аргументацією виборчих позицій кожної з українських політичних партій з-окрема. На сторінках згаданих же газет містилися також і коротенькі звістки про діяльність кожної з цих партій в передвиборчу кампанію і про ті активні заходи, які ними були вжиті, щоб остання відбувалась як мога організованіш та дала бажанні для кожної партії результати.

На підставі поданих українською пресою, а також і російською (головно «Товарищъ» і «Кіевскія Вѣсти») відомостей, можна з певністю сказати, що найбільше заходів для розбудження політичної свідомости і викликання наших *масс* народних до передвиборчої боротьби поклала українська соціал-демократична

робітничча партія. Цією партією скликана була передвиборча загально-партійна конференція, на якій встановлено було цілий ряд резолюцій в справі передвиборчих блоків і партійної передвиборчої тактики. Не подаючи тут тієї резолюції конференції, в якій остання виявляє своє принципіальне становище що до виборів, наведемо тільки ту частину її, в якій іде річ про передвиборчу політику У. С. Д. Р. П. до других партій, як українських так і російських. Конференція в цій справі постановила:

«Вжити всі заходи для того, щоб на всіх стадіях виборчої боротьби, по всіх виборчих куріях всі соціал-демократичні партії, без різниці національності, виступали спільно. По робочій курії пі з ким, крім соціал-демократичних організацій, українські соціал-демократи вступать в змови не будуть. В куріях селянській, городських виборців другого разряду і дрібних земельних власників українські соціал-демократи вступають в змови з усіма лівими організаціями, коли буде загрожувать чорносотенна небезпека. В курії великих земельних власників і городській першого разряду українські соціал-демократи участі в виборах не будуть брати, а подаватимуть свої голоса за демократичних кандидатів. Технічі змови з усіма опозиційними організаціями можливі тільки в останній стадії виборів, в губернських виборчих зібраннях і на перебалотіровках в городах, що окремо посилають послів до Думи» (Слово» ч. 12—13). Аналогічного змісту резолюцію винесено також повітовими і краєвими конференціями Укр. с. д. р. п., які відбулися, як подають газети «Товариць», «Рада», «Слово» і ін., на Полтавщині—в Пирятині, Прилуках і Золотоноші, в Острозі—на Волини і Козелецькому повіті Чернігівської губернії.

В звязку з цими постановами місцеві організації укр. с. д. р. п. увійшли в злоси з иншими соціалістичними організаціями, що працюють на Україні, заклавши разом з ними інформаційні бюро для передвиборчої кампанії. Таке бюро засновано, як подає українське «Слово» з «Volkszeitung'a», в Полтаві, до якого увійшли представники місцевих комітетів української с. д. р. партії, Бунда, українського союзу («Спілки»), Р. с. д. р. п., а та-

кож і в Києві. До київського передвиборчого соціалістичного бюро увійшли, крім представників згаданих організацій, також і представники од центрального бюро київських професіональних союзів.

Та хоч укр. соц. дем. партія і жваво береться до виборів, витрачаючи чи мало ініціативи та енергії, ледве тільки чи пощастить їй провести свого кандидата до Думи Державної. На перенюкці цьому стоїть виборчий закон, що сливе цілком позбавив виборчих прав селянські та робітничі маси. На цілу Україну робітники не мають права провести свого власного заступника в Державну Думу. Більшість виборців на останній стадії виборів забезпечена за великими земельними власниками, які, звичайно, не попустять, щоб до Думи пройшов справжній заступник народніх інтересів, інтересів демократії. На 1105 губерньських українських виборців од селян по новому закону буде 235 і од робітників 24, цеб то разом 23%. Досить тільки оцінити значіння цієї цифри, щоб прийти до того висновку невтішного, що справа селян та робітників на нових виборах буде програна на користь великих земельних власників. Єдине, що забезпечує новий закон за селянами, це те, щоб губерньські виборчі зібрання вибрали обовязково по одному представнику од волосних сходів з кожної губернії. Але, як цих представників будуть вибирати виборці губерньські, більшість котрих складатимуть поміщики, то наслідок виборів од селянської курії залежатиме, таким чином, цілком од представників великої земельної курії. 99% проти 1%, що поміщики виберуть такого з поміж селян до Державної Думи, який буде стояти на їхньому боці, або не матиме виразного демократичного обличча. Правда, може бути й кращий вихід з такої прикрої стітущі, а власне, щоб усі селянські виборці одмовлялись ставити свою кандидатуру, крім призначеного ними чоловіка, демократичного і справжнього оборонця народніх інтересів. Не можна не згодитись, що такій остроумній вихід справді міг би бути на руку інтересам селянства і демократії, але чи виявлять селянські виборці стілько горожанського розвитку і політичної свідомости, скільки вимагається од них виборочю конъюк-

турою, з певністю не можна сказати. Таким чином, політична фізіономія 8 будучих членів Державної Думи од українських селян—річ не певна: про неї не можна сказати наперед нічого ясного.

Передвиборчі заходи української соціал-демократії мають, таким чином, більше організаційне значіння, ніж безпосереднє для наслідків виборів в смислі проведення до Думи Державної партійного кандидата. Щож до резолюцій цієї партії в справі тактики виборчої, то ледве чи можна додержувати їх під час цілого виборчого періоду, не ступивши а ні на крок од них. Логіка виборчої кон'юнктури примусить партійних діячів на селах вступати в порозуміння з іншими несоціалістичними партіями не тільки на останній стадії виборів, як каже резолюція про блоки, але певне й раніш, напр.—в стадії повітових виборів. Само собою зрозуміло, що й та картина виборів, яка малюється органом українських робочих мас «Словом», а власне, що на Україні виступатимуть окремо три блока: соціалістичний, вірніш соціал-демократичний (бо, як відомо, соціалісти-революціонери вибори бойкотують), кадетській, до якого треба зарахувати українських демократів-радикалів, і блок правих партій,—не завше і не скрізь матиме місце, замінившись подекуди більш тіснішим порозумінням, а може й одностайним виступом перших двох блоків проти чорносотенного.

З других політичних українських партій, що виявляють доси хоть якесь життя та інтерес в справі виборів, треба згадати українську демократично-радикальну партію. Про її діяльність орган української інтелігенції «Рада», що старанно одмічає кожен крок і кожен акт українських демократів-радикалів, за останні два-три місяці подала одну тільки звістку, з якої можна було довідатись, що партія наміряється брати участь в виборах. «Цими днями, пише «Рада», відбулась конференція у. д.-р партії для рішення питання про вибори до Державної Думи. Конференція ухвалила, що партія бере живу участь у виборчій кампанії. Питання про блоки викликало великі дебати, після яких було ухвалено резолюцію, що:

1) Партія виступає самостійно там, де має надію провести власного кандидата в Думу і

2) Партія виступає цілком самостійно також тоді, коли нема ніякої надії провести в Думу прогресивного з погляду партії кандидата, цеб то такого, який взяв би на себе обов'язок обстоювати в Думі українську школу;

3) У всіх інших випадках партія вступає в передвиборчі блоки та згоди з усіма опозиційними партіями, не правіще к.-д.

Конференція доручила ц. к. партії скласти передвиборчу платформу і видрюковати її,—так кінчить поінформована про діяльність українських демократів-радикалів «Рада» свою звістку про конференцію останніх. Як бачимо з наведених нами резолюцій, українські-демократи-радикали вияснюють свою передвиборчу тактику коротко, лаконічно, але не дуже виразно. Ми не кажемо вже про першу резолюцію, якій ледве чи посчастить бути переведеною в життя у всій її чистоті та недоторканности просто через те, що українська демократично-радикальна партія не уявляє поки що з себе такої реальної політичної сили, яка могла б на власну руку і без допомоги інших опозиційних елементів проводити виборчу кампанію в межах України. Дуже неясним виходить і той *standt-punkt*, на якому стоїть партія в другій з поданих нами резолюцій. Резолюція каже, що «партія виступає *цілком самостійно* також і тоді, коли немає ніякої надії провести в Думу прогресивного з погляду партії кандидата». Який же зміст вкладає партія в поняття «прогресивний», які політичні вимоги ставить вона до «прогресивного» з її погляду кандидата? Навряд чи для партії досить, щоб такий кандидат обстоював тільки українську школу; навряд вона буде піддержувати такого кандидата, який буде з боку політичного темним обскурантом, ворогом політичних реформ, ширших національних прав для пригнічених націй, хоч він і буде признавати національну по язичку школу. Третя з відомих українських політичних партій У. Н. П. в виборах ніякої участі не бере. Принаймні, жадних звісток про неї і про її існування в пресі, як українській так і російській, не можна знайти. І хоч д. Матушевській і пророкує цій партії буй-

ний розцвіт, «як тільки настануть інші, кращі умови для життя і розвитку політичних партій у Росії» (Див. Літер.-Наук. Вістн. VII кв. стр. 131), зауважуючи, що вже й тепер є такі факти, «котрі свідчать, що програма у. н. п., як і резолюції її з'їзду, роблять на певні круги українських людей вражіння» (*ibid.*), але поки що «розцвіт», той самий факт вражіння, не піддається ніякій видимій фіксації.

От і всі ті відомости, які подає наша преса про діяльність українських партій в передвиборчу кампанію. Порівнюючи ті заходи, які робляться обома організаціями українськими для проведення своїх кандидатів в депутати Державної Думи, ми можемо цілком об'єктивно сказати, що більше енергії і жвавости на вибори витрачає партія українського пролетаріату. З цього не випливає, щоб і наслідки діяльності її стояли в відповідній пропорції до тієї інтенсивности, яку вона виявляє тепер. Ті об'єктивні умовини, про які ми згадували раніш і які містяться в самому характері нашого виборчого закону, а також в політиці урядовій під час виборчої кампанії, з логікою очевидних фактів доводять нам, що заходи укр. соц.-дем. партії, як партії революційної, безпосередніх реальних наслідків для неї, в смислі проведення своїх кандидатів в члени Державної Думи, не можуть мати успіху, тоді як українська демократично-радикальна партія з цього боку стоїть куди в кращих умовах, ніж партія українського пролетаріату. Певний успіх для неї, разом з іншими рівними умовами, що залежать уже від її власної діяльності і від уміння проводити зручну для своїх інтересів політику з іншими партіями, забезпечує і виборчий закон, який куди менше обкраяв виборчі права у тих груп громадянства, на які можуть рахувати українські демократи-радикали, і політика уряду, котрий всеж скоріше буде терпіти напів-легалізовані виступи під час виборів конституційних українських демократів, ніж соціал-демократів. Не дивним через це буде, коли в третій Державній Думі ми почуємо скоріше голос представника української демократично-радикальної партії, аніж голос українського соціал-демократа.

Початок нового академічного року приніс нам де-які втішні звістки про певні національні придбання на культурно-просвітному полі. Маємо на увазі заведення лекцій з українознавства по деяких вищих школах на Україні. Так, наприклад, в київському університеті між иншими предметами будуть викладатися лекції: з історії нової української літератури проф. А. М. Лободою. В університеті ж проф. В. Перетц вестиме практичні заняття по українській літературі до ХІХ в. В огляді викладів в університеті св. Володимира на 1907 р. на історико-філологічному факультеті оповіщено курс лекцій по «історії Малоросії»,—але чи справді вони викладатимуться в цьому році і хто їх викладатиме, про це не можна поки що сказати нічого певного.

В Харківському університеті в новому році по предметам українознавства будуть викладати: проф. Н. Сумцов—курс *української народної словесности*; проф. Халанський — курс історії української мови і вестиме разом з тим практичний семінар по історії української мови; проф. Н. Багалій читатиме «южно-руську історію» і вестиме семінар по історії свого предмета.

На вищих жіночих історико-літературних курсах у Києві згадані вже нами професора київського університету д.д. Лобода і Перетц читатимуть тіж самі курси, що й на університеті.

З усіх професорів, що викладатимуть українські курси по вищих школах, тільки проф. Сумцов заявив, що мовою його лекцій буде *українська*; инші лектори викладатимуть, як не видно з газет, по російському.

Крім того газета «Подолія» подає в одному з останніх чисел таку цікаву звістку¹⁾: «На ім'я Його Преосвященства Єпископа Подільського Парфенія надійшов указ Найсвятійшого Синода, яким, згідно з проханням з'їзда подільського єпархіального духовенства, дозволяється викладати в подільській духовній семінарії, як *обовязкову науку, історію української літератури та*

¹⁾ Подаємо її в перекладі на українську мову.

історію України й Поділля, але так, щоб наука ця одбувалася після звичайних лекцій і на місцевий кошт».

Ось ті коротенькі відомости, які останніми часами подали газети в справі заведення курсів і предметів з українознавства по вищих школах України та в подільській духовній семінарії. Поки що, як *обов'язкові*, українські предмети встановлено тільки в подільській семінарії. По всіх же вищих школах українські предмети мають необов'язковий характер для слухачів. Але не дивлячись на це, ми всеж мусимо зареєструвати уже самий факт заведення українських предметів, як велике національне придбання для розвитку нашої свідомости і як перший здобуток тої боротьби, яку повело наше студентство, при щирій моральній допомозі з боку різних груп нашого громадянства, за українізацію народної просвіти на Україні. Смілий голос українського студентства, що залунав по університетах і одгукнувся могутнею луною в тисячних серцях інших учнів середніх та нижчих шкіл, не був, таким чином, «голосом вошіючого» і, не дивлячись на ті перепони, які ставили для здійснення дезідератів, що до українізації народної просвіти на Україні цілим українським громадянством, офіціальні учені інституції, а також реакційна частина преси, всеж таки зробив своє діло і приніс позитивні результати. Кращі представники науки відчули правду моральну і наукову вартість згаданих дезідератів і йдуть тепер з власної ініціативи на зустріч домаганням українського громадянства—з одного боку і інтересам самої науки—з другого. Хвала і честь їм! Хвала і честь їм за те, що вони зуміли зрозуміти своє становище до інтересів цілої нації і підтримати честь свого високого імені. Українське студентство повинно з свого боку підтримати ініціативу тих професорів, що читатимуть впродовж нового академічного року курси з українознавства, і численними массами заповнити ті аудиторії, де вперше лунатиме українське наукове слово, або слово науки про Україну. Така форма допомоги буде найкращою з їхнього боку; вона фактично докаже, наскільки справді реальними і глибокими були ті домагання, які ставились нами до вищої школи в справі націоналізації останньої. Разом з тим укра-

інське студентство не повинно забувати, що оголошення українських лекцій по де-яких вищих школах—то тільки перший здобуток їхньої боротьби, перший крок на шляху тих придбань, які мусять закінчитись цілковитою націоналізацією народньої просвіти на Україні, починаючи од нищої і кінчаючи вищою.

Не можна також не побажати, щоб слідком за заведенням предметів української історії і літератури в подольській духовній семінарії, ці предмети було також заведено і по інших, як духовних так і світських, школах України. Це бажання стає черговим в порядку дня наших національних домагань, і реалізація його залежатиме в значній мірі од тієї енергії та активності самого заінтересованого громадянства, які воно в цій справі зуміє виявити.

За останні 2—3 місяці де-які українські інституції і газети зазнали досить тяжких утисків та кар з боку адміністрації. Так, напр., щотижневе українське «Слово» општрафовано було київським губернатором за статтю в 7 ч. «Фабрична інспекція в Росії» на 300 карб., з заміною штрафу на арешт відповідального редактора газети впродовж одного місяця. Штрафа не виплачено, і д-ка Корольова, як відповідальний редактор, примушена була одбувати адміністративну кару. Вдруге та сама газета була покарана київським губернатором на 100 карб. за статтю, уміщену в № 17 «Слово» «Неврожай на Україні». Редакція щоденної «Ради» вперше була покарана на 300 карб.; вдруге на 100 карб. З українських брошур за останні три місяці були конфісковані: «Весняні хвилі» драма Б. Пісняченко-Ярового і оповідання «Сивенький», що раніш друковалося на сторінках «Рідного Краю», а тепер несподівано знайдено небезпечним. Друкарню Шіндлера в Полтаві, де друковалася брошура, запечатано було на два тижні. Крім конфіскати згаданих книжок, — судова палата в Києві затвердила арешт, накладений київським комітетом по справах друку на брошуру Л. Толстого «Хібаж так треба?» — в перекладі Олекси Коваленка. Самого перекладчика потягнуто до су-

дової відповідальності. Зазначимо ще конфіскату, зроблену київською адміністрацією брошури П. Смутка «Під стелями Думи», пропущеної до продажу петербурським цензурним комітетом.

Театральна цензура не дозволила до вистав пьеси С. Черкасенка «В старім гнізді», а полтавська адміністрація—дрюковати плакати театральні по українському, що здається просто якимсь непорозумінням з боку цієї адміністрації, неоправданим ніякими аргументами юридичного характеру.

З репресивних заходів, вжитих адміністрацією до українських культурно просвітних інституцій, треба згадати заходи проти діяльності «Просвіт». Найбільша кара випала на долю Кам'янець-Подільської «Просвіти». Її, після наради 21 іюня «особеннаго присутствія», закрито. Перш ніж закрити «Просвіту», адміністрація вживала різних способів, щоб спинити діяльність українського просвітнього товариства: квартиру «Просвіти» трешено кілька разів, голова ради мав кілька «об'яснень», калинівський відділ «Просвіти» прикрито, нарешті пропоновано дійсних членів «Просвіти», як «неблагонадежних», виключити.

Крім подільської «Просвіти», зачинено також чотири філіальних відділа кубанської Просвіти в станицях: уманський, куцівський, тихоріцькій та усть-лабинській. Формальна причина такої кари на кубанські «Просвіти»—«антиправительствена агітація» (див. «Рада» № 168),—але в чому саме остання себе виявляла—невідомо.

Не минула уваги адміністрації і чернігівська «Просвіта»: 20 іюня в помешканню її зроблено було трус, але нічого протизаконного не було знайдено. Мелітопольська адміністрація, хоч ще й не робила трусу в майбутній мелітопольській «Просвіті», то певно через те тільки, що вона ніяк не почне функціонувати. Як повідомляє кореспондент «Ради», затвержений губернатором статут «Просвіти» місцевий справник десь загубив, а без нього не дозволяє починати «Просвіті» свою роботу.

Крім того київська адміністрація не дозволила одкрити «Просвіту» в Черкасах і в с. Колодистому (звенигор. пов.).

С. П—ра.

До упорядкування могили Т. Шевченка.

В минулому році ми подали звістку в журналі «Кіевская Старина» (№ 9) про те, які роботи зроблені були на могилі Т. Г. Шевченка для її упорядкування, скільки грошей на це було витрачено і відкіля вони поступили, а разом з тим виголосили свою думку і про те, що треба-б ще зробити там, щоб більш-менш забезпечити могилу нашого поета на довгий час в доброму стані. Нагадаємо тепер, рівно через рік, що на першу чергу в роботах ми поставили засадити усю площу коло могили, і ця робота була сливе цілком закінчена в осени 1905 року і весною 1906 р. Далі треба було дати міцні сходи на самий курган, замість раніш бувших дерев'яних сходів; для цього зроблено було влітку 1906 року мурований фундамент на залізних балках, а на цьому фундаменті покладені все-ж таки, поки що, дерев'янні сходи. На ці роботи витрачено було той рік 664 карб. 43 к., які склалися з присланих до редакції журналу «Кіевская Старина» різними жертводавцями 474 карб. 55 к. (див. справоздання про це в Кіев. Стар. 1906 р. № 7—8, отд. 2-й, стор. 17—20), а решту (189 карб. 88 к.) треба було доповнити з других джерел. Тоді-ж ми намітили, що безпремінно треба ще зробити, замість дерев'янних, гранитні сходи на курган, треба прокласти кращий сход на гору од берега Дніпра, та прирозуміти якийсь спосіб погнати воду на гору, бо без цього трудно сподіватися на те, щоб посадки на горі могли добре рости. На все це треба чимало грошей, і без участі суспільства годі думати про здійснення всіх цих замірів. Так казали ми рік назад, так скажемо і тепер; додамо тільки, що за цілий рік наше українське суспільство надіслало нам до редакції тільки 62 карб. 45 к., які склалися з таких джерел: 1) студенти-українці Ново-Александрійського інститута—45 карб.; 2) служачі в Люблінск. Казен. Палаті—11 карб. 45 к.; 3) д-р Грибинук—3 карб.; 4) І. Нечуй-Левіцький—2 карб.; 5) І. В. Мельник—1 карб. Звичайно, на ці гроши нічого не можна було ще зробити із згаданих работ. Через це усі ці жертви поки що залишаються в редакції, а ми будемо сподіватись,

що земляки наші до весни 1908 року більш жваво відгукнуться на наш поклик, — і може посчастить нам на майбутнє літо довести до кінця всі найголовніші роботи для упорядкування Тарасової могили, а принаймні хоч докінчити гранитні сходи на курган.

В. Н.

Як стоїть діло з пам'ятником Т. Г. Шевченку.

Минуло вже три роки, як Золотонопським земством порушено було питання про постанову пам'ятника Т. Г. Шевченку, а сама справа за цей час мало посунулася наперед. Більше як рік назад полтавське губернське земство одібрало дозвіл од міністра внутрішн. справ объявити всеросійську підписку для збирання грошей на пам'ятник, а про те і досі нічого не зроблено для того, щоб поширити відомості про неї та подбати про збір грошей. А між тим час біжить, і небагато залишається вже його до моменту, коли б треба було освятити вже й самий пам'ятник. Не будемо казати тепер про те, кому і як би слідовало розпочати діло, — будемо сподіватись, що яка-сь з двох існуючих вже комісій (золотонопська і київська — од городської Думи), а може і обидві разом, щось прирозуміють і виведуть діло на битий шлях. Ми хочемо тепер тільки подати голос землякам, що можна-б на таке діло заздалегідь почати слати свої лепти, а їх охоче приймуть, окрім нашої редакції, сподіваємось, ще й другі редакції газет та журналів. Щоб побачити, як мляво поки що земляки прилучаються до цієї підписки, подамо тут звістку про те, скільки і од кого получено нами за невеликий час, починаючи од апріля місяця 1906 року аж по цей день.

В «Кіевской Старинѣ» 1906 р. № 3—4 (отд. 2-й, стор. 77—78) надруковане було справоздання про ті гроши, які в редакцію були надіслані на постанову пам'ятника Т. Шевченку. Тоді було показано 1058 карб. 98 к. З того часу знов надіслано було: 1) *З Петербурга* — М. А. Антонович 1 р., Султан Валихан — 2 р., І. Цимбалюк — 1 р., Г. Плошко і С. А. Плѣшков —

2 р., Е. А. Андреевскій—1 р., Вл. Маркович—1 р., Б. Кудрявцев—1 р., Д. Ковалевскій—1 р., С. Рыбицкій—1 р., І. Стельмах—1 р., К. Билинскій—1 р., Бородаевскій—1 р., Чеховскій—1 р., Н. Сергѣев—50 к., Е. Поповицкій—50 к., Мухліо—50 к., Е. Троянскій—50 к., П. И. Соболев—50 к., Н. Шестов—50 к., Ив. Трихлѣб—50 к., В. Керцман—25 к., М. К. Розенталь—25 к., разом 19 руб.; 2) *З Константинограда*—М. і А. Базилевич—5 р., П. П. Нечволодов—5 р., Э. А. Загородний—3 р., Г. А. Васильев—3 р., Е. А. Чамара—3 р., Ф. Ц. Козакевич—2 р., Г. И. Сладкомедов—2 р., О. Я. Кондрацкій—1 р.,—разом 24 руб.; 3) *З Кременчука*—А. Ф. Бѣлопольскій—5 р.; 4) *З Харькова*—О. Михалевскій—5 р.; 5) Гр. Фидровскій—5 р.; 6) М. А. Галин—5 р.; 7) И. М. Вильгельмикин—1 р.; 8) А. Вержбицкій—1 р.; 9) И. В. Мельник—1 р.; 10) семья Іванова—52 коп. Всього надіслано за цей час 66 карб. 52 к., а разом з тими, що були показані раніш (Кіев. Стар. 1906 г. № 3—4)—1125—р. 50 к.

